

Ananthacharya Indological Research Institute Series No. XXXI

श्रीकूरेशविरचित पञ्चस्तवी

The *Pañcastavī*

of

Śrīvatsāṅkamiśra
(Śrī Kureśa)

A Critical Edition

with

Commentary of Rāmānujācārya
(in Sanskrit)

Ananthacharya Indological Research Institute
G.D. Somani School Building
Cuffe Parade, Mumbai 400 005

Ananthacharya Indological Research Institute Series No. XXXI

श्रीकूरेशविरचित पञ्चस्तवी

The *Pañcastavī*

of

Śrīvatsāṅkamiśra
(Śrī Kureśa)

A Critical Edition

with

Commentary of Rāmānujācārya
(in Sanskrit)

Ananthacharya Indological Research Institute
G.D. Somani School Building
Cuffe Parade, Mumbai 400 005

Asanthacharya Indological Research Institute Series No. XXXI

शिवसूक्तसंग्रहः

The Pañcastavī

Śrīvatsasamgraha
(in Sanskrit)

A Critical Edition

with
Commentary of Rāmānujācārya
(in Sanskrit)

Asanthacharya Indological Research Institute
C.D. Sankar School Building
Coffee Arcade, Madurai-625 002

Ananthacharya Indological Research Institute Series No. XXXI

श्रीकूरेशविरचित पञ्चस्तवी

The *Pañcastavi*

or

**Śrīvatsāṅkamiśra
(Śrī Kureśa)**

A Critical Edition

with

**Commentary of Rāmānujācārya
(in Sanskrit)**

Edited

by

Dr. L. GEETHA

**Ananthacharya Indological Research Institute
G.D. Somani School Building
Cuffe Parade, Mumbai 400 005**

Copyright © Ananthacharya Indological Research Institute

First Edition 2010

Price:

Published by:

Ananthacharya Indological Research Institute

G.D. Somani School Building

Cuffe Parade, Mumbai 400 005

Ph. 022-22184174

Email: anantacharya_institute@rediffmail.com

Printed at

RNR Printers

19, Thandavarayan Street

Triplicane, Chennai 600 005

044-28447071, 044-28441856

Publisher's Note

Stotra literature in Śrīvaiṣṇava religion is held in high esteem by the erudite scholars and devotees as it epitomizes the vedāntic thoughts in a palatable form. It is less spoken of even though many learn recite by rote. Which form of Brahman is to be contemplated is answered by Kūreśa. It explains many philosophical eulogies in a simple poetic form. Just by going through the commentary, one will be able to enjoy the depth of its message and the heights of ecstasy, which is reached by Kūreśa. Hence we are happy to place the Pañcastavi of Kūreśa with commentary of Rāmānujacārya of a later period and Critically Edited by Dr. L. Geetha in the hands of our readers. This is the fruit of 'Jñāna yajña' done for the award of Ph.D. Degree under the Guidance of Dr. S. Padmanabhan, Department of Sanskrit, University of Madras. It is apt that it reaches the public in the millennium commemoration of Kūreśa.

We sincerely thank Dr. K. K. A. Venkatachari, Founder Director of A.I.R.I. for having taken pains to edit this volume and getting it printed in the present format on the occasion of tenth centennial birthday of Śrī Kūreśa. We are indebted to R. N. R. Printers, Chennai, for their cute printing in time.

Ramesh M Dave
Director
A.I.R. Institute

Publisher's Note

Sanskrit literature in Dravidian religions is held in high esteem by the erudite scholars and devotees as it epitomizes the vedantic thoughts in a palatable form. It is a spoken form of even though many learn texts by rote. Which form of Brahman is to be contemplated is answered by Karma. It explains many philosophical subjects in a simple and easy form but by going through the commentary, one will be able to enjoy the depth of its message and the height of ecstasy which is reached by Karma. Hence we are happy to place the Sanskrit of Karma with commentary of Rāmānujācārya of a later period and critically edited by Dr. I. Gertler in the hands of our readers. This is the first of 'Dharma vijaya' done for the award of Ph.D. Degree under the Guidance of Dr. S. Padmanabhan, Department of Sanskrit, University of Madras. It is for that it reaches the public in the million main commutation of Karma.

We sincerely thank Dr. K. K. A. Venkatesan, Founder Director of A.I.R.I. for having taken pains to edit this volume and getting it printed in the present format on the occasion of tenth centennial birthday of Sri Krishna. We are indebted to R. M. R. Printers, Chennai, for their care printing in time.

Ramesh M. Dave

Director

A.I.R.I. Institute

Chennai

1981

1981

1981

1981

1981

1981

1981

1981

1981

1981

1981

FOREWORD

It is a happy occasion for all the Śrīvaiṣṇavites that the **Pañcastavī** of **Kūreśa** is getting published in the thousandth birth year of Śrī Ālvān.

When Dr. S. Padmanabhan, Prof. of Sanskrit, University of Madras told me that there is an unpublished Sanskrit commentary by Sri Ramanujacarya on the **Pañcastavī** of **Kūreśa**, I took keen interest and requested the authorities of Anantacarya Indological Institute to publish this work during the befitting occasion of Śrī Ālvān's millennium birth year. This work was critically edited by Dr. L. Geetha, Prof. of Sanskrit, Queen Mary's College, Chennai-4, as a research work under the scholarly guidance of Dr. S. Padmanabhan.

I record my sincere thanks to Gadi Swamy, Sri P.B.Srinivasachari, President of the Sri Venkateshwara Devasthanam, Fanaswadi, Mumbai, Sri P.B. Somani, President of Anantacarya Indological Institute, Mumbai and Sri R.M.Dave, Director of Anantacarya Indological Institute for their praiseworthy human service by publishing this work.

I thank, Mr. Rajan of RNR Printers for printing this book within a short period.

06.03.2010

Mumbai

- ***K.K.A. Venkatachari***

FOREWORD

It is a happy occasion for all the Sankhyanas that the
Pāṇinian of Kūrma is getting published in the thousandth
birth year of Śa. Arjun

When Dr. S. Padmanabhan, Prof. of Sanskrit, University of
Madras told me that there is an unpublished Sanskrit commentary
by Śa. Harmanujacharya on the Pāṇinian of Kūrma, I took keen
interest and requested the authorities of Anantacharya Indological
Institute to publish this work during the birth year of Śa.
Arjun's millennium birth year. This work was critically edited by
Dr. L. Ganesha, Prof. of Sanskrit, Queen Mary's College, Chennai-4
as a research work under the scholarly guidance of
Dr. S. Padmanabhan

I record my sincere thanks to Govt. Sanny. Śa.
P. B. Srinivasan, President of the Śa. Vaidika Veda Samithi,
Ponnaswami, Mumbai, Śa. P. B. Somani, President of Anantacharya
Indological Institute, Mumbai, and Śa. R. M. D. S. Director of
Anantacharya Indological Institute for their generousity in
service by publishing this work

I thank Mr. Rajan of RNB Printers for getting the book
within a short period.

- K. A. A. Venkataratnam

05.03.2010
Mumbai

PREFACE

The Śrīvaiṣṇava religious literature has its root from the Vedas. The foremost preceptor in the Śrīvaiṣṇava religious tradition was Śrī Nāthamuni and was succeeded by his grandson Yāmūnācārya. He was popularly known as Ālavandār in Tamil. He combined the Viśiṣṭadvaita philosophy with lyric and hence he may be regarded as the trendsetter for latter writers. Rāmānuja's Gadyatraya also paved way for Śrīvatsāṅkamiśra, otherwise known as Kūrattālvān or Kūreśa. Kūreśa is the author of five exceptionally devotional lyrical poems. They are collectively known as Pañcastavī. They describe the five forms of the Lord namely Para, Vyūha, Vibhava, Antaryāmi and Arcā. They also contain the five topics of Vaiṣṇava tradition namely Arthapañcaka, which denote Paramātmā (the supreme god), Jīvātmā (the individual soul), Puruṣārtha (the goal), Upāya (the means) and Virodhisvarūpa (the impediments).

The Pañcastavī of Śrīvatsāṅkamiśra is known for its esoteric vaiṣṇava philosophical tenets. Unfortunately there are not many commentaries from the ācāryas or preceptors who followed Śrīvatsāṅkamiśra. However there are three sanskrit commentaries of later writers available to us. The commentaries are by Śrīnivāsācārya, Rāmānujācārya and Veṅkatanivāsa. Among these the commentary by Śrīnivāsācārya alone was published in Telugu, Devanāgarī and Grantha characters. The commentary of Rāmānujācārya is precise and explains the salient features of the original text in a nutshell. A critical edition of the commentary by Śrī Rāmānujācārya was taken up for the first time as a research work. This is being published at present by the Anantacarya Indological Institute.

I am ever indebted to the authorities of the Anantacarya Indological Institute for publishing the **Pañcastavī** of **Kūreśa** with the commentary of **Rāmānujācārya** during his Thousandth Birth Celebrations.

I express my heartfelt gratitude to Dr. K.K.A. Venkatakary, founder Director of Anantacarya Indological Institute for his efforts and interest in getting the **Pañcastavī** of **Kūreśa** with a commentary into present book form during this rare and unique occasion for all the **Śrīvaiṣṇavites**. The book is the fruit of his unwavering devotion and bhakti to **Śrī Rāmānuja** and his foremost disciple **Śrī Kūreśa**. I once again thank him for his invaluable guidance in getting this work published and for his scholarly forward.

I sincerely feel that the real credit for this pursuit is to go to my research guide Dr. S. Padmanabhan, Professor of Sanskrit, University of Madras. I am greatly indebted to him for his able guidance at every step of my research work. He is again instrumental in the publication of this work.

I thank RNR Press for their neat printing within short time.

Last but not the least, I thank my husband Sri A. Srinivasaraghavan for encouraging and helping me in all my endeavour.

I dedicate this book to my parents and parents-in-law.

- Dr. L. Geetha

List of Abbreviations

अमर	-	अमरकोशः
अ.शि.	-	अथर्वशिखोपनिषत्
अष्टा	-	अष्टाध्यायी
अहि	-	अहिर्बुध्न्यसंहिता
ऐत	-	ऐतरेयोपनिषत्
कठ	-	कठोपनिषत्
ग.पू.	-	गणेशपूर्वतापिन्युपनिषत्
गर्भोप	-	गर्भोपनिषत्
चित्यु	-	चित्युपनिषत्
छां	-	छान्दोग्योपनिषत्
तै.आ.	-	तैत्तिरीयारण्यकम्
तैत्ति	-	तैत्तिरीयोपनिषत्
तैत्ति.सं.	-	तैत्तिरीयसंहिता
त्रि.म.ना.	-	त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत्
ना.अ.	-	नारायणानुवाकम्
ना.पू.ता.	-	नारायणपूर्वतापित्युपनिषत्
पु.सं.	-	पुटसङ्ख्या
बृह	-	बृहदारण्योपनिषत्
ब्रह्म	-	ब्रह्मसूत्रम्
भ.गी.	-	भगवद्गीता
मनु	-	मनुस्मृति
म.रा.स्तोत्र	-	मन्त्रराजपदस्तोत्र
महा	-	महानारायणोपनिषत्
महा.भा.	-	महाभारतम्
महो	-	महोपनिषत्
मुण्ड	-	मुण्डकोपनिषत्
यजु	-	यजुरुपनिषत्
र.स्तो.उ.	-	रङ्गराजस्तोत्र उत्तरशतक
रा	-	रामायणम्
वि.ध.पु.	-	विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्

वि.पु.	-	विष्णुपुराणम्
वि.स.ना.	-	विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्
श.ग.	-	शरणागतिगद्यम्
श्री.गु.को.	-	श्रीगुणरत्नकोशम्
श्रीरङ्ग	-	श्रीरङ्गगद्यम्
श्वेता	-	श्वेताश्वतारोपनिषत्
सुबाल	-	सुबालोपनिषत्
स्तो.र.	-	स्तोत्ररत्नम्
ह.मा.	-	हस्तिगिरिमाहात्म्यम्
हा.सं.	-	हारीतसंहिता
Ah. S.	-	Ahīrbudhnya Saṃhitā
Ati.st.	-	Atimānuṣastava
Bh.g.	-	Bhagavadgītā
Br.S.	-	Brahmasūtra
Ca.s.	-	Catuśśōkī
Ch.	-	Chāndōgyōpaniṣad
GOML	-	Government Oriental Manuscripts Library
Jay. Sam.	-	Jayākhyā Saṃhitā
L.T.	-	Lakṣamī Tantra
M.bh.	-	Mahābhārata
M.up.	-	Muṅkōpaniṣad
Ma.na.	-	Mahānārāyaṇōpaniṣad
RIS	-	Rahasyatrayasāra
R.B.	-	Rāmānujabhāṣya on Vēdāntasūtra
Ran.st.u.	-	Raṅgarājastava Uttaraśataka
R.V.	-	Ṛgvēda
S.gadya	-	Śaraṇāgatigadya
S.G.K.	-	Śrīguṇaratnakōśa
S.st.	-	Śrīstava
Sri va.bhu	-	Śrīvacanabhūṣaṇa
St.rat.	-	Stōtraratna

sl.	-	Ślōka
Sv.up.	-	Śvētāśvatarōpaniṣad
Su.ba.st.	-	Sundarabāhustava
Tai.up.	-	Taittirīyōpaniṣad
TC	-	Tātparyacandrikā
Vai.st.	-	Vaikunṭhastava
Va.P.	-	Varadarāja Pañcaśat
Var.st.	-	Varadarājastava
V.S.	-	Vēdārthasaṅgrahaḥ
V.D.	-	Vēdāntadēśika
V.P.	-	Viṣṇupurāṇa

5	510a	-
5up	510b	-
5u.1a.1	510c	-
5u.1a.2	510d	-
5u.1a.3	510e	-
5u.1a.4	510f	-
5u.1a.5	510g	-
5u.1a.6	510h	-
5u.1a.7	510i	-
5u.1a.8	510j	-
5u.1a.9	510k	-
5u.1a.10	510l	-
5u.1a.11	510m	-
5u.1a.12	510n	-
5u.1a.13	510o	-
5u.1a.14	510p	-
5u.1a.15	510q	-
5u.1a.16	510r	-
5u.1a.17	510s	-
5u.1a.18	510t	-
5u.1a.19	510u	-
5u.1a.20	510v	-
5u.1a.21	510w	-
5u.1a.22	510x	-
5u.1a.23	510y	-
5u.1a.24	510z	-

CONTENTS

Forword

Preface

List of Abbreviations

Part I

Page No.

I. Introduction

1

Śrīvatsāṅkamiśra's life sketch

4

Works of Śrīvatsāṅkamiśra

8

A brief analysis of the contents of the Pañcastava

9

Śrīstava

9

Vaikuṇṭhastava

10

Atimānuṣastava

13

Sundarabāhustava

16

Varadarājastava

19

II. The philosophy of Śrīvatsāṅkamiśra

21

Visnu as Supreme Being and His abode

21

The concept of Śrī

23

Supreme Lord and His manifestation

29

Supreme Reality and His attributes

38

Prapatti as a means of mōkṣa

48

III. The influence on and of Śrīvatsāṅkamiśra

54

The influence of Āḷvārs

54

The influence of Yāmuna

63

Śrīvatsāṅkamiśra's influence of later writers

66

IV. Śrīvatsāṅkamiśra as a poet

68

V. The commentator

71

VI. Critical apparatus

77

Part II

The text of Pañcastavī with the commentary of Śrī Rāmānujācārya

Śrīstavam	80
Vaikuṇṭhastavam	87
Atimānuṣastavam	143
Sundarabāhustavam	178
Varadarājastavam	234

Appendix :

I. Index of verses of the Pañcastava	i
II. Index of citations in the commentary of Śrī Rāmānujācārya	ix
III. Index of sūtras of Aṣṭādhyāyī	xxv
Bibliography	xxvii

INTRODUCTION

The Sanskrit language is enriched with a variety of poetical literature of both longer and shorter poems. Lyrics are short and sweet poems with an intensely emotional fervour as an outburst of a poet. The history of Sanskrit religious poetry is as old as the Indian thought. The *Vedas* contain numerous hymns. The *Samhitā* section of the *Vedas* contain eulogistic invocations of various deities. This lyrical fervour must have had its roots with the communion of the devotee with his favourite chosen deity. Many of these *stōtrās* are treasures of lyrical beauty and poetic imagery. The hymns of the *Vēda* are all devotional in nature and are addressed to the Gods. The *Samhitās* are metrical compositions addressed to various deities of nature who were worshipped as *Indrā*, *Agni*, *Vāyu* etc. Lyrics with religious and philosophical themes have also been developed in the classical Sanskrit literature. The lyrical portions in the *Vēdās*, *Purāṇas* and in the *Itihāsas* are quite incidental to the main purpose of the narratives.

The worship of personal God perhaps, started from the ages of the *Purāṇas*. The Praise of *Viṣṇu* and *Lakṣmī* gained importance in various *Purāṇas*. The *Viṣṇupurāṇa* which is considered as *Pūrṇaratna*¹ by *Yāmuna* contains eulogy on *Viṣṇu* and *Śrī*. The *Bhāgavatapurāṇa* contains attractive stories of *Viṣṇu* and the story of the devotees like *Dhruva*, *Prahlāda* etc. It also contains stuti portions like *Kuntī* praising *Kṛṣṇa* when the Lord protected the scion of the *Pāṇdavās* from the shaft of *Aśvathāma*. *Brahma* and others praise the Lord at the time of His manifestation, the anecdote of *Gajendra* paying encomium on his saviour, Lord *Nārāyaṇa*. The story of *Kṛṣṇa* contains many praiseworthy hymns

1. Sandarśayan niramimīta purāṇaratnam tasmai namō munivarāya parāśarāya — St.Rat.4

addressed to Him by his devotees like Akrūra, Kāliya, Gōpikās and his friend Sudhāma. The beautiful metres with an attractive style of a poetry forms the best pieces of stōtrā literature. The Varāhapurāṇa and the Vāmanapurāṇa also contain passages in praise of daily worship of Viṣṇu and the incarnations of Viṣṇu.

The Rāmāyaṇa and the Mahābhārata also contain innumerable pieces of praise and prayer addressed to the deities whom they adore. However outstanding separate lyrical works on Vaiṣṇavisam which contain richness of poetic fancy and other literary embellishments of sound and sense could be noticed since 7th Century A.D.

The earliest important classical stōtrā on Viṣṇu was by Ādiśaṅkara, the Bhajagōvindam and The Viṣṇupādādi Kēśānta stōtra. The first one is a short poem in 32 verses and originally is called as Mōhamudgara. On account of its immense popularity this lyric is known by its first verse "Bhajagōvindam." The essence of Bhajagōvindam is to chant the name of God repeatedly. By repeating His name constantly one can realize Him to be everywhere and in everything. This would generate a universal love. The complete knowledge of God, which is synonymous with self realization is the fulfillment of pure devotion. Self surrender is the acme of pure *bhakti*. So Śaṅkara, though an exponent of Advaitavēdānta, advocated *bhakti* as a means of realising the God.

The Mukundamālā is another beautiful garland woven by King Kulaśēkhara to the Lord Kṛṣṇa. This is a short devotional lyric. This has been a popular poem among the devotees of Viṣṇu since 9th Century A.D. It is still an open question whether this author Kulaśēkhara is the same as one of the twelve Ālvars of the Śrīvaiṣṇava tradition. The royal devotee wants to remember the

beautiful face of the Lord forever. The poet wants to forget the sorrows of this world by taking a dip in the lake of Hari. The style is remarkably simple and is expressive of deep and sincere devotion. It is believed that King Kulaśēkhara renounced the kingdom and became an ordant devotee of Lord Raṅganātha and composed Tamil poem “Pērumāḷ Tirumōḷi” in 105 verses. It is incorporated into Tamil Veda - Nālāyira Divya Prabandham.

The next important author in the field of Śrīvaiṣṇavisam is Yāmunācārya. He is popularly known in Tamil as “Ālvāṇḍār”. He occupies a central place alongwith his grand father Nāthamuni in the galaxy of Śrīvaiṣṇava Ācāryas.¹ He is the first Śrīvaiṣṇavācārya who combined Viśiṣṭādvaita philosophy with lyric poem and hence may be termed as a trend setter to Śrīvatsāṅkamiśra. His lyrical poems are two in number, namely, the Śrīstuti and the Stōtraratna. The Śrīstuti is a short poem in four verses in praise of Goddess Śrī. It is popularly known as Catuśślōkī. This work is very important in Śrīvaiṣṇava religion since it explains the position of Śrī as the constant associate of Lord Nārāyaṇa. This work is a prelude to the Stōtraratna as Lakṣmī is the mediator between the longing individual soul and the Lord. She, being the Universal Mother always showers love and grace on her devotee-children. It is obvious that Śrīvatsāṅkamiśra was greatly influenced by Ālvāṇḍār in his Śrīstava.

The Stōtraratna, popularly known as Ālvāṇḍār Stōtra, is a praise poem of the Lord in sixty four verses. Though it is a devotional hymn, it contains more philosophical ideas. This poem is held in high esteem and chanted on all religious occasions of the Śrīvaiṣṇavities. It brings out the cardinal doctrine of Prapatti or total surrender. This stōtra is also accorded as one of the au-

1. Lakṣmīnāthasamārambhāṃ nāthayāmunamadhyamām.

Asmadācāryaparyantāṃ vandē guruparamparām.

thoritative text of Śrīvaiṣṇavities. The supremacy of Lord Nārāyaṇa, and the terms like Sat, Asat, Brahma and Hiraṇyagarbha are all synonymous to Puruṣa, are explained. The prime cause of the Universe, His Śrīyaḥpatitva are the important ideals that are expressed in the Stōtraratna.

Though couched in the form of a literary and devotional hymn, the stōtraratna brings out all the cardinal doctrines and philosophical ideas of the Viśiṣṭādvaita. This lyric is also of great significance as it has influenced later religious leaders like Rāmānuja, Śrīvatsāṅkamiśra, Parāśarabhaṭṭa and Śrī Vēdānta Dēśika. The influence of Yāmuna on Śrīvatsāṅkamiśra is dealt with separately in this thesis. Following the footsteps of his father, Parāśara composed a lyric on Śrī in the form of Śrī Guṇaratnakōśa and the principles of Viśiṣṭādvaita is couched in his Śrīraṅgarājastava.

The last but not the least important philosopher cum poet is the most celebrated Ācārya - Śrī Vēdānta Dēśika. Śrī Vēdānta Dēśika, originally known as Vēṅkaṭanātha was born in 1268 A.D. at Tūppul, a suburb of Kāñcīpuram in Tamilnadu. He had a life of absolute dedication and unceasing service to Śrīmannārāyaṇa and to His devotees. So varied was Vēdānta Dēśika's knowledge, so saintly was his life that his literary and philosophical compositions esteemed him as an ācārya for Śrīvaiṣṇavities. The voluminous lyrical compositions and the literary value of Dēśika gained prominence in the history of Śrīvaiṣṇavities. Dēśika has quoted profusely from Yāmuna, Rāmānuja, Śrīvatsāṅkamiśra and Bhaṭṭar in his works. It only adds lusture to his predecessors.

ŚRĪVATSĀṆKAMIŚRA'S LIFE SKETCH

Śrīvatsāṅkamiśra, popularly known as Kūreśa was a native of the village Kūram near Kāñcīpuram and was the premier and chief disciple of Rāmānuja. He was born in 1010 A.D. Hagiological

works confirm that he was born in the Sowmya year Tai Śukla Pañcamī - Hastam.¹ His parents were Śrī Rāmamiśra and Perundevi. He was named as Śrīvatsāṅka since he bore the mark of a conch like mole on his chest. In accordance with his family name Mīśra, he was called Śrīvatsāṅkamiśra. He became the Lord of the Village Kūram and hence the popular name Kūreśā or Kūrattālvān.

Among the qualities of Kūreśā, his devotion to Śrī Rāmānuja, his Ācārya was exemplary. Though he was elder in age to his ācārya his submissiveness was unique. Rāmānuja had a commitment to write a commentary on the Brahmasūtra. But for Ālvan's help and able assistance, he could not have completed the mission. Śrī Rāmānuja learnt that the Bōdhāyanavṛtti was available only in Kashmir, which was essential to write the Śrībhāṣya. So he made a pilgrimage to Kashmir alongwith Ālvan. The King of Kashmir lent the manuscript only for a limited period. Ālvan read the entire manuscript in that period and learnt it at one glance. He was so confident that he could quote it from his memory whenever it was required. Such was his wonderful memory power.

During the 11th and 12th Centuries, South India particularly the Tamil country was ruled by the Cōla Kings. At the time of Rāmānuja, Kulōttuṅga Cōla I was ruling the country. He was an ardent Śaivitē and could not bear the rise and popularization of Śrīvaiṣṇavisam, particularly the name and fame of Rāmānuja. He forced all the Vaiṣṇavities to write "Śivāt parataram nāsti" and sign to accept this statement. Unless he made Śrī Rāmānuja sign to accept this statement he felt he would not have succeeded in his mission. He ordered Nālūrān, his minister to bring Śrī

1. As per Indian Ephimeris by Diwan Bahadur L.D. Swamikannu Pillai - Sowmya - Thai 16th Hastam falls on 1010 A.D. Vol II A.D. 1000 to 1199 Published under the authority of Govt. of Madras in the year 1922. Pg.No.22

Rāmānuja to his court. When the messenger was sent to bring Śrī Rāmānuja, Kūrēṣā suspected some foul play and asked Śrī Rāmānuja to leave that place immediately. He alongwith Mahāpūrṇa, preceptor of Śrī Rāmānuja, visited the court of the Cōla King in the robes of Rāmānuja. The King ordered them to sign the statement for accepting Śivāt parataram nāsti. But Kūrēṣā wrote drōṇamasti tataḥ param. Here Śiva means one measure and drōṇa means two measures. Seeing this mischievous reply, the King sentenced to pluck their eyes. Kūrēṣā plucked his eyes himself saying that he would become a sinner by seeing such cruel people. Mahāpūrṇa's eyes were plucked by the orders of the King and both of them were banished out of Cōla kingdom. Unable to bear the pain Mahāpūrṇa died on the way. Kūrēṣā went to *Tirumālairuñcōlai* and lived there for nearly 12 years. During his stay there, he composed the Sundarabāhustava. After twelve years both the master and the disciple got reunited in Śrīraṅgam.

Kūrēṣā had many exceptional qualities. Hospitality was one among them. He was rich and equilly benevolent. The gates of his house were usually shut only after the gates of the Varadarāja temple of Kāñcīpuram were closed. This was to ensure that no needy person was left behind without taking food. One day Goddess *Perundevi* asked Lord Varadarāja about the noise, after hearing the noise of the gates being closed at Kūrēṣā's house. On coming to know this, Goddess *Perundevi* sent word for Kūrēṣā with a desire to see him. This request of the Divine pair made Kūrēṣā to distribute all his wealth. After gifting away all his wealth, he started towards Śrīraṅgam alongwith his wife Āṇḍāl. When they were crossing a forest, his wife expressed fear. Ālvan asked back whether she had any valuable thing which caused fear. She reluctantly replied that she had one golden bowl for Kūrēṣā to take food. Immediately, he took it from her and threw it away and said the fear also had been thrown far away to that distant.

On reaching Śrīraṅgam, Kūreśa became the disciple of Śrī Rāmānuja. Mudaliyāṇḍan, another close disciple of Śrī Rāmānuja and Kūreśa were referred as daṇḍa and pavitra of Śrī Rāmānuja. According to the rules of renunciation, a sannyāsin should always be having the daṇḍa (staff) and pavitra (holy ring). Since Aṇḍān and Ālvān were ever with Rāmānuja, they were referred so. To learn *carama ślōka* from his master, he was fasting for one month and without sleep waiting at the gates of his master. Seeing the sincerity of Ālvān, Śrī Rāmānuja immediately imparted the meaning of *carama ślōka* to Ālvān.

Kūreśa lead a life of a true Vaiṣṇava. Having distributed all his wealth he was living on alms. On a rainy day, he could not get alms. So he offered a fruit to the Lord and kept fasting for that day. His wife Āṇḍāl heard the ringing of bells indicating the offering to the Lord at night. She charged the Lord that when his devotee was starving, He ate to his content. The Omniscient Lord immediately ordered the cook to send the basketful of food to Ālvān. As soon as the baskets reached his house Ālvān questioned his wife whether she had asked for food. She expressed about her thoughts. He took two portions of food for them and sent back the balance food. It is said that Āṇḍāl became pregnant thereafter and gave birth to twin babies who were named as Parāśara and Vēda Vyāsa.

The important trait of a Śrīvaiṣṇava is doing good to one who is cruel or doing harm to oneself. Ālvān had this praiseworthy quality. When Ālvān and Śrī Rāmānuja met each other at Śrī Raṅgam after Kūreśa had lost his eyes, Śrī Rāmānuja insisted Kūreśa to compose a praise poem on Lord Varadarāja and ask for restoration of eyesight. The Lord was pleased with his prayer and asked him to ask for a desired thing. In spite of his master's pleading to ask for the restoration of his sight, he asked for *mokṣa* to Nalūrān, who was responsible for the loss of his eye

sight. Śrī Rāmānuja was angry with Ālvan for his action, but got pacified his master with his scholarly reply. After a few days he breathed his last leaving his sons under the care of Śrī Rāmānuja.

WORKS OF ŚRĪVATSĀṆKAMIŚRA

Important works of Kūreśa is the *Pañcastavī* namely, the *Vaikuṇṭhastava*, the *Atimānuṣastava*, the *Sundarabāhustava*, the *Varadarājastava* and the *Śrīstava*. The *Pañcastavī* is said to express the five forms of Viṣṇu namely, *parā*, *vyūha*, *vibhava*, *antaryāmi* and *arcā* aspects. *Parā* is the transcendental form living in the *Paramapada* or *Śrīvaikuṇṭha*. This form is represented in the *Vaikuṇṭhastava*. *Vyūha* denotes the four fold creations as *Vāsudēva*, *Saṅkarṣaṇa*, *Pradyumna* and *Aniruddha*. This idea is represented in the *Sundarabāhustava* and the *Vaikuṇṭhastava*. *Vibhava* is the occasional *avatārs* of Viṣṇu. These incarnations are expressed in the *Varadarājastava* and the *Atimānuṣastava*. *Antaryāmin* is that which is present in all living beings in subtle form. This aspect is occasionally described in the *Vaikuṇṭhastava*. *Arcā* is easily accessible to all devotees. It is worshipable icon that is present in all temples. This aspect is depicted in the *Sundarabāhustava* and the *Varadarājastava* wherein he describes the iconic beauty of Lord *Sundarabāhu* and *Varadarāja*.

OTHER WORKS OF ŚRĪVATSĀṆKAMIŚRA

Apart from the *Pañcastavī*, Kūreśa is believed to have written *Yamaka Ratnākara*, *Kurēśa Vijaya* and *Kurēśa Vijñāpanā*. *Yamaka Ratnākara* is a *kāvya* in 16 cantos describing the life of Śrī Kṛṣṇa. It must have been written by his grandson who was also called Śrīvatsāṅka. *Kūreśavijaya* is another poetry speaking the Lordship of Viṣṇu.

1. P.626 of RTS published by Paundarikapuram Asramam.

The illustrious son, of Kūreśā, Parāśara, wrote a commentry on the Viṣṇu Sahasranāmastōtra. While explaining the name Avijñāta, he refers to his father. This portion is not found in the Pañcastavī. Vēdāntadēśika in his Rahasyatrayasāra affirms a passage from Caramaślōkavyākhyāna¹ of Kūreśa. These passages are not available to us now.

A BRIEF ANALYSIS OF THE CONTENTS OF THE PAÑCASTAVĪ

The Śrīstava

In this *stava*, the shortest of the Pañcastava, Kūreśā praises Goddess Raṅganāyakī in eleven verses. The first verse is an invocation to the Goddess. The Lord executes His cosmic activities only with Her approval. Lakṣmī and Hari have identity of tastes..

Ślokas 2-5 :

These four verses form an introduction to the poem. The poet prays to Goddess 'Śrī' to endow him with power of expression, knowledge and devotion. Her ocean like qualities cannot be described even by Bṛhaspati. But still Kūreśā would like to attempt on it because of Her compassion. The poet's natural humility is that his speech would be purified by Her auspicious qualities. He gives an analogy for this. The Ganges is not made impure by the licking of a dog and that the dog too is neither ashamed nor afraid to lick it. But its thirst is certainly quenched.

Ślokas 6 – 8 :

Kūreśā praises the greatness of Lakṣmī. The Lord, who had none greater or equal to Him, considers Himself fortunate only because of Her glances. When even the Lord considers Himself gratified by Her glances, where is the question of petty

mortals like us not becoming prosperous when she directs Her glances to us.

Ślokas 9 – 11 :

In these verses, the poet surrenders unto the Goddess and seeks Her blessings. The entire prosperity of the Universe lies with Her. She or Her Lord do not know the limits of Her immeasurable prosperity. One can acquire knowledge and wealth from Her glance. So also Kūrēṣa prays for Her glances to render service to the Divine pair.

Śrī Vaikuṇṭhastava

This lyric is considered to be the earliest hymn of Kūrēṣa, the reason being it starts with a salutation to his Ācārya Rāmānuja. Since it is customary to pay tributes to one's Ācārya in Śrīvaiṣṇava Sampradāya, this must be the first *stava* among the five praise poems. In 101 verses, it speaks the glory of Lord Viṣṇu as Vaikuṇṭhanātha. This *stava* is named as Śrī Vaikuṇṭhastava since it describes Lord Nārāyaṇa, who is inseparable from Śrī, dwelling in Vaikuṇṭha being attended by Nityasūris, Muktās and other consorts. It speaks at length the greatness of Vaikuṇṭha. The *Vedas*, all the Śāstras, Itihāsas and Purāṇas speak only the existence of Lord Nārāyaṇa as the creator and the controller of all the living and non living beings.

Ślokas 1 – 3 :

The first stanza is attributed to Śrī Rāmānuja as he is Kṛpāmātraprasannācārya to all the Śrīvaiṣṇavas. This stanza is uttered by all the Śrīvaiṣṇavas in their Guruparamparā verses. The Lord's qualities cannot be described and hence he humbly bemoans his inability to praise adequately such lofty subject. He praises Nammālvār and identifies him with ocean.

Śloka 4 – 40 :

Kūreśa establishes the *paratva* or supremacy of the Lord, taking the *vedas* as the *pramāṇa*. The only valid means of knowledge to prove the existence of God is the Vedas.¹ With the support of many vedic quotations, Ālvan proves Lord as the prime cause for creation, maintenance, dissolution etc. of this universe. The *Puruṣasūkta* speaks Him as the purifier of the whole world and supreme person. The Upaniṣadic words *Brahma*, *Sat*, *Ātman* etc. refer only to *Nārāyaṇa* that is established by *Subāla* and *Mahōpaniṣad*. Lord's glance is powerful and bestows all riches. He is not only the cause of this Universe but also the effect. The Upaniṣads reveal the limitless nature of His lordship. One who perceives the meaning of śruti alone can understand His divine glory and for others it is incomprehensible.

Śloka 41 – 45 :

The Supreme abode of Viṣṇu is called *Vaikuṇṭha*. This is beyond darkness and always filled with the quality of *sattva* only. It is beyond description and is ever beautiful. This abode is very difficult to reach even by Gods like *Rudra*, *Brahma* and *Indra*. Only the liberated souls can reach this place and perceive the Supreme by living there. Since its form and nature are exceptional and without a similarity, its full nature cannot be comprehended. This *Vaikuṇṭha* is beyond modifications and hence is eternal. It is also above time. This place can be reached only by the devoted and pure persons. *Vaikuṇṭhas* are those who are devoid of *karmabandha* which in turn obstructs *Jñāna*. The place inhabited by *Vaikuṇṭhas* is called *Vaikuṇṭha*.

1. śastryonitvāt – Br.Su. I.i.iii.

Ślokas 46 – 66 :

Kūreśa speaks the specific qualities of the Lord. His qualities would transcend speech and mind. Certain qualities of the Lord are called svarūpa nirūpaka dharmas. Firstly, those qualities are taken for consideration. Knowledge is an attribute and is His essential nature. He protects the world by His mere glances. The *Vedas* which described the nature of the Supreme tried to describe only one of His quality namely Ānanda. But ultimately, it proclaimed it to be beyond speech and mind. This is described in the Ānandavalli of the Taittirīyōpaniṣad. His power makes this universe set in motion. His independent nature is indisputable. His splendour has contrast quality. It bestows pleasant nature to His devotees and is terrifying to non-devotees.

Next Ālvan indulges in describing Nirūpita Svarūpaka Viśeṣaṇa of the Lord. Since He possess everything, all creatures depend on Him for their existence. His qualities like audārya, Sauśīlya and compassion are described. His motherly affection causes people to surrender unto Him.

Ślokas 67 – 80 :

Then Ālvan proceeds to describe the beautiful form of the Lord, including His weapons, attendants and consorts. Lord's svarūpa and guṇas are enjoyable only for Nityasūris. Ālvan craves for the enjoyment of unblinking beauty of the Lord with the shining Śrīvatsa, Kaustubha, armlet, garland, bracelet, crown etc. The lustre of His body is shining like blue lotus. Ālvan longs to view the Lord with conch, disc, mace, sword and bow and alongwith Guraḍa, Viṣvaksēna, and Śrī.

Ślokas 81 – 101 :

The author reflects his unworthiness. Then he prays for the protection of the Lord. The author bemoans that he has not accumulated merit nor he has strong devotion. So Lord's compassion is the only way to protect him.

The Atimānuṣṭava

The Atimānuṣṭava is the second in order. This lyric is so named because the poem starts with the word Atimānuṣṭaśīlavṛttaveṣaiḥ. The title also points to the superhuman activities of the Lord, though He has taken the human form. Even after reminding Himself as Ātmānaṃ mānuṣaṃ manyē and ahaṃ vō bāndhavō jataḥ. Kūrēṣa points out that the divine nature of the Lord cannot be concealed and it will express itself on certain occasions as granting mōkṣa for Jaṭāyu, constructing a bridge in the ocean, holding the Gōvardhana, bringing back the dead son of His guru Sāndīpani and a Brāhmin.

Ślokas 1 – 8 :

After introducing the lyric in the first stanza, Kurēṣa praises the feet of Lord Raṅganātha, in four verses. The very close relationship of Nammalvār with the Lord is described here. Thereafter the four fold cosmic emanation (vyūhāvatāra) is described in verse 6, closely following Rāmānuja's Śrībhāṣya. Ālvan describes the eternal nature of the Lord as the repository of all auspicious qualities and devoid of any despicable and possess an infinite variety of forms and hence the *Vedas* describe Him as nameless and formless in verse 7. His transcendental form is described as He is beyond the conception of human senses.

Ślokas 9 – 10 :

Though he is beyond the comprehension of the sense organs, His vibhavāvatāra are the valid means of resorting to Him and this implies that He is the upāya, the means, besides being

the upēya, the goal. His compassion for His devotees makes Him accessible to them here.

Ślokas 11 – 16 :

The word Māyā is explained as Prakṛti and Māyī is the God as per Viśiṣṭādvaita concept. The same is explained by Kūreśa as the Highest person is called the Māyin. Viṣṇu births in the line of solar dynasty kings as Rāma and lunar dynasty kings as Kṛṣṇa, deities as Rāma and Kṛṣṇa.

Ślokas 17 – 33 :

In these verses, he raises questions regarding the superhuman behaviour in His incarnation as Rāma. He wonders whether His human form serves its purpose since His superhuman activities like granting mōkṣa to Jaṭāyu, building a bridge across the mighty ocean and killing several demons by a single arrow. Rāma hit the seven Sāla trees with a single arrow, but Vālin could hit only one of those trees. Kūreśa asks what is the fun in having friendship with Sugrīva, who was conquered by his brother Vālin. Kūreśa apparently charging Rāma how He coronated Rāvaṇa's younger brother Vibhīṣaṇa as the Lord of Laṅkā when He had not yet crossed the ocean or conquered Rāvaṇa and did not know his strengths and weaknesses. This act only confirms His Satyakāmatva and Satyasāṅkalpatva.

The most striking quality of Rāma is His magnanimity even towards His enemy Rāvaṇa. When He was able to vanquish the Rākṣasa remaining at the other end of the ocean, why He undertook the trouble of reaching Laṅkā. He undertook this tiresome journey only to provide an opportunity to Rāvaṇa to realize his mistake and protect him if he feels guilty. That is why Rāma allowed Rāvaṇa to rest for a day and come prepared for the battle the next day. This action only substantiate the qualities which are necessary for the Lord to be reached by His devotees and to fulfil the desires of the devotees.

Śloka 34 – 58 :

From this verse (34) Ālvan wonders at the super human acts of Kṛṣṇa. When even as a child He killed Pūtana, Śakaṭa and uprooted the pair of Arjuna trees, how is that he acted as out of fear for Kaṁsa he grew up hiding in *Vraja*. Kṛṣṇa being bound with a rope and getting an epithet Dāmōdara was a favourite episode for Madhurakavi Ālvār as he reveals God's easy accessibility and vulnerability. Kūreśa wonders at the paradox of Kṛṣṇa. Even the wise declare Him as one who cannot be apprehended by mind and described as "Remover of bondage". Such Kṛṣṇa allowed Himself to be bound by a cowherd lady.

Though He tried to conceal His true nature and live like an ordinary child, the one thing which He could not do is to keep himself away from His devotees. The poet also refers to the bewitching song of the Lord on his magic flute. The effect of the melody of His flute was that the five elements lost their innate qualities and assumed different nature. None indeed is more blessed than those serpents in the forest licking up the concours of their own lips which were flooded with a stream of raser oozing out from the sound of His flute.

Kūreśa gives the definition for Puṇya and Pāpa - whatever is beloved to Him is merit and all others are demerit. The narration of His adulterous activities in the assembly of wise ones are very purifying.

As far as the apparently human behaviour and the activities of superhuman character of Kṛṣṇa, Kūreśa asks why did He cause Śiva, the Lord of the Lords to yawn during the battle with Bāṇāsura.

Ślokas 58 – 61 :

Finally Kūreśa surrenders to the Lord observing his helplessness because of three fold sins like Bhāgavatāpacāra, Bhagavatapacāra and Asahyāpacāra and unworthiness before God. He takes courage only because of the Lord's unbounded compassion since if the Lord wills, no sin can advance further.

The Sundarabāhustava

After describing the *Vibhava* form in the *Atimānuṣastava*, the author proceeds to describe the next form i.e. *Arca* the iconic beauty of Tirumālairuñcōlai. The author has a special affinity to this place. This lyric shows the influence of Ālvārs on Kūreśa. The very epithet Sundarabāhu or Sundararāja is the name enjoyed by the Ālvār and Āṇḍāl as 'Sundarattōḷudaiyān', a beautiful armed. This poem was composed when the author was in exile during his seperation from his Ācārya Rāmānuja.

The customary Prabandha catuṣṭaya - viṣaya, prayōjana, sambandha and adhikāri is being followed by Kūreśa in this literary composition. Viṣaya, (the subject matter) of this poem is the greatness of the Lord Sundarabāhu. Prayōjana (the purpose) of the poem is the desire to see the Lord's lotus feet. The Sambandha (the relation) is the poet's eagerness to take refuge unto Lord Sundara and the qualification is Kūreśa obtained wisdom from his Ācārya Rāmānuja.

Ślokas 1 – 13 :

In the first verse he honours his Ācārya. He describes the dwelling place, i.e. *Vanagiri* as a pravēśa for this lyrical poem. Lord Sundarabāhu has a beautiful abode wherein even the non sentient beings worship Him. He closely follows the Ālvārs in describing the natural scenario of Tirumālairuñcōlai. The devotees of the Lord prefer to be born even as an animal in the Lord's dwelling places than as a God in heaven. The presence of divine nymphs are also depicted.

Ślokas 14 – 23 :

After dwelling in the innate beauty and richness of the hill-ock, the poet deals with the charming loveliness of Sundarabāhu. The entity is beyond description as it is matchless and great. It is the cause for creation, sustenance and destruction of the Universe. In praising Him as Viśvasya Patim, the author follows the Upaniṣadic passages.¹ The Lord is chosen by Śrī as Her consort is explained as Prārūḍhaśriyam but this is a Sanskrit version of Āṇḍāl's "Eruthiruvudayān". The Lord appears on Tirumālairuñcōlai as described in the Upaniṣads. He resides in every being as an Antaryāmin. The exceptional quality of the Lord is that He is endowed with all sorts of auspicious qualities and is devoid of any kind of imperfections.

Ślokas 24 – 32 :

The auspicious qualities of the Lord are extolled. The six primary qualities of the Lord because of which He is called Bhagavān is taken up first and then the other qualities are praised.

Ślokas 33 – 38 :

The description of His beatific form is the content of these verses. His form is brilliant with variegated radiance of gold, emerald and collyrium. He is named as "Alaṅkāra" because He decorates the Vanagiri. He adds beauty to all kinds of His ornaments and weapons.

Ślokas 39 – 68 :

Starting with the head the poet describes the divya maṅgala vigraha of Lord Sundara in detail. The poetic talents are exhibited here as he uses many figures of speech. Each verse is devoted to the description of head, locks of hair, forehead, the eyebrows, attractive eyes, the nose, the mouth, the cheeks, the

1. Patin viśvasyātmēśvaram, nārāyaṇam paraṁ brahma etc. - Puruṣasūkta

ear lobes, the broad shoulders, and the conch like neck. Since the Lord is named “beautiful armed”, (Sundarabāhu) special attention is paid by the poet for the description of His arms. These arms gave delight to Indirā, His beloved. His arms which bestow desired boons to His devotees are equated to *Kalpadruma*. Then follows the description of the chest, the naval, the stomach, the thighs, the knees and the lotus feet. Thus by these thirty verses the beatific form of Lord Sundara is described with head to foot.

Ślokas 69 – 83 :

The Lord and His consorts Śrī, Bhū and Nīlā with all their attendants in Vaikuṇṭha have descended down to Vanagiri to please the devotees. *Nitya* and *Līlā Vibhūtis* are also mentioned.

Ślokas 84 – 116 :

Then follows the grand description of the ten incarnations of the Lord. The Lord, without giving up His innate nature, has adorned the world with His incarnations to bless those devotees who think of Him only and to destroy their enemies. A noteworthy feature of this section is that the detailed description of Rāma and Kṛṣṇa resembles the idea of the *Atimānuṣṭava*.

Ślokas 117 – 119 :

The poet compares Vanagiri to the three main holy Śrīvaiṣṇava centres, namely, Veṅkaṭa mountain (Tirupati), Hastiśaila (Varadaraja) and Śrīraṅgam.

Ślokas 119 – 132 :

The remaining stanzas of this stōtra consists of Kūreśa's helplessness and he surrenders to the Lord praying for the reunion with his honourable Guru. Ślokas 129 – 131 affirms the traditional view about this stōtra that this was composed in Vanagiri at the time of Cōla persecution.

The Varadarajastava

In 102 stanzas, this lyric is addressed to the Lord Varadarāja of Kāñcīpuram. Tradition records that Rāmānuja returned to Śrīraṅgam after the death of the Cōla King. When Kūreśa came to know this, he rushed to his preceptor. When Rāmānuja came to know that Kūreśa lost his eyes, for his sake, he asked him to pray to Lord Varadarāja for the restoration of the eye sight. When Kūreśa was reluctant to do so, Rāmānuja himself started the first verse.

Ślokas 1 – 14 :

The first ten stanzas serves as the prolegomena to the stōtra. The “Elephant Hill” on which Lord Varadarāja dwells has synonym epithets as Hasti-giri, Hasti-Śaila, Hasti-Kṣitidhara, Hasti-Dhāma, *Karigiri* etc. It is believed that the temple is associated with elephants because it is guarded by elephants on all the four sides and the elephants worshipped Viṣṇu on the place where the temple was constructed later. The Vedas might enable people think of God, with great difficulty but Hastigiri makes people perceptually view in front of them the beautiful form of the Lord.

Ślokas 15 – 20 :

Then follows a detailed exposition of His divine form in the Vyūha aspect. The group of six principal qualities are exalted. They are knowledge, incomparable strength, supreme lordliness, bravery, the power and the highest splendour. The Lord is the abode of limitless auspicious qualities that defy enumeration. A pair of qualities is present in each form of Vyūha. *Aniruddha* as Śakti and Tējas, *Pradyumna* Vīrya and Aīśvarya, Vāsudēva Jñāna and Bala. Kūreśa points out that irrespective of the *para*, *vyūha* or the *vibhava* aspect, the Lord possesses all the auspicious qualities in their perfection.

Ślokas 21 – 62 :

Similar to the description in the Sundarabāhustava, the poet dwells in the beauty of Lord Varadarāja from head to foot. The poet describes in general, the attractive colour of the Lord resembling the black cloud. The beautiful form of the Lord, reclining on Ādiśeṣa with limbs and eyes resembling like a lotus, captivate the mind of the poet. The poet declares that the Lord has the *Ūrdhvapundram* mark on His forehead in order to show that those who worship Him go upwards, that is, to His world.

Ślokas 63 – 71 :

The poet expresses a sense of wonder at the Lord's need and His dependence upon His devotees. The poet says that Lord Varadarāja is the ocean of compassion. He descends to this world so that He could become easily accessible to His devotees.

Ślokas 72 – 88 :

The poet laments about his unworthiness and evil acts he had committed. In spite of this, the Lord is easily approachable. Therefore, he prays to the Lord to create a desire for His feet in him.

Ślokas 89 – 95 :

In these verses the poet surrenders unto His feet and is convinced that out of His great mercy, his sins would be annihilated.

Ślokas 96 – 102 :

Kūrēṣa expresses his desire to render service, to the Lord. Finally, the poet is hopeful that even if the smallest of merit is absent in him, the Lord would be merciful to him as he has the association with his teacher Rāmānuja, who in turn was born in the family of Yāmuna. And through this vidyā vaṁśa, the Lord would not hesitate to own him as His own devotee.

THE PHILOSOPHY OF ŚRĪVATSĀṆKAMIŚRA

VIṢṆU as Supreme Being and His abode

The *Ṛgveda* acknowledges the existence of one sole Reality in the name of *Sat*, *ekam* etc. The *Puruṣasūkta* authoritatively denotes the supreme Reality as *Viṣṇu* or *Nārāyaṇa*. The *Mahōpaniṣad* and the *Nārāyaṇōpaniṣad* mention that the only one Reality *Nārāyaṇa* existed and it categorically denies the distance of Brahma and Rudra.¹

Śrīvatsāṅkamiśra deals at length with the supremacy of Lord *Viṣṇu* in all his hymns and particularly in the *Vaikunṭhastava*. *Nārāyaṇa* is the *Puruṣa* and He is the source of the *Pranava* and is the inner controller of all beings.² All the other deities derive their authority from *Nārāyaṇa* alone.³

The abode of the supreme Lord finds a special mention among the *Śrīvaiṣṇava Ācāryas*. This abode is well known by the names *Śrīvaikunṭha*, *Nityavibhūti*, *Paramākāśa*, *Paramapada*, *Paramavyōma* etc. Some section of philosophers feel that the concept of such an abode is only an imaginary one.⁴ But the *Śrīvaiṣṇava Ācāryas* provide enough and valid *Pramāṇas* for the existence of such a place. The *Viṣṇu* hymn clearly says the highest abode of *Viṣṇu* is always seen by the *Nityasūri*.⁵ The *Mahābhārata* emphatically states that there is a realm which is divine, eternal, immeasurable, incomprehensible and knowable through only the scriptures.⁶ The Tamil hymns of the *Ālvārs*, which is an important source for the *Śrīvaiṣṇavīsam*, describe

- 1.) *Ēkō ha vai nārāyaṇa āsīt, na brahmānēśānō* - M.up., 2.) *Vai.st.verse 19*, 3.) *ibid verse 34*, 4.) See. S. Radhakrishnan - *Indian Philosophy*, Vol II, page-720, 5.) *Tadviṣṇōḥ paramaṃ padam sadā paśyanti sūrayaḥ* - R.V.1.22.20, 6.) *Divyam sthānam ajaram cāpramēyam. Durvijñēyam cāgamaīrgamyamādyam.* - M.bh. XVI 5.27

vividly the path of the individual soul after its departure from the physical bondage. The *Vaikuṇṭha Gadya* of *Rāmānuja* gives a beautiful picture of the abode. *Vēdāntadēśika* gives a picturized description of the *Vaikuṇṭha* in his *Parama-padasopāna*.

The word *Vaikuṇṭha*¹ is derived from the root *Kuṭhi* to prevent. *Kuṇṭha* means the bondage, the result of *Karma*, and together means that which prevents the enjoyment of bliss. *Nityasūris* who were not associated with *Karma* and this transcendental world are called *Vikuṇṭhas* as their enjoyment is not prohibited. The place where *Vikuṇṭhas* live is called the *Vaikuṇṭha*.

Kūreśa praises the supreme Lord who is the Lord of both *Śrīvaikuṇṭha* and this transcendent *līlāvibhūti*. He says *Vaikuṇṭha* is beyond the control of time and it is very big. It does not undergo any kind of change.² The poet analysis the greatness of *Śrīvaikuṇṭha* in next five verses. This *Vaikuṇṭha* is beyond *tamas* and only made of splendour. This alone provides lustre to the sun and moon. It illumines objects like *Agni* and *Sūrya* and hence a personification of effulgence. This abode is a constitute of pure *sattva*, a non-material object, and is an eternal one. Even at the time of great deluge it does not get affected. The aesthetic beauty of this place cannot be measured and is beyond expression.³

Then the poet speaks about the difficulty in attaining this place. It is beyond the conception of other Gods like *Śiva*, *Brahma* and *Indra*. Though *Brahma* is the creator of beings, *Śiva* being the Lord of dissolution and *Indra*, the head at all the three worlds, they cannot reach this abode because they are

1.) Kuṭhī gatipratighātē, iti dhātuḥ gatravagatiḥ. jñānapratighātakakarmāprasāṅgarahitā nityasūrayo vikuṇṭhāḥ, taiḥ sambandhādatra vaikuṇṭhaśabdōpārākṛtastānaparāḥ - Śa.Gadyavyākhyāna of Vēdāntadēśika, 2.) Vai.st.verse 40, 3.) Ibid verse 41.

under the influence of *Karma*. Only the *nityas* who have attained the status equal to that of the Lord, only in certain respects, have only a glimpse of *Vaikuṇṭha*.¹

Then *Kūreśa* prescribes the eligibility and non-eligibility to reach *Vaikuṇṭha*. Firstly the eligible one should be devoid of any tinge of sin. Secondly one should be devoid of undergoing the cycle of birth and death. Thirdly one should be bent on *Parabhakti*, *Parajñāna* and *Paramabhakti* and also have taken refuge unto Him. For those who do not have these eligibilities, the place *Vaikuṇṭha* cannot be attained even by thought.²

CONCEPT OF ŚRĪ

Goddess *Lakṣmī* and *Nārāyaṇa* are ever inseparably united and they together constitute the Supreme reality. That the supreme reality is ever associated with this female concept has its origin in the *Vedas*. Thus the motherhood characteristic of Goddess is echoed in the *Rig Veda* itself. Each Vedic God has a consort of his own. The *Bṛhadāraṇyaka* expressly makes *Śakti*, the spouse of Lord and as the cause for the evolution of the world. The *Śvētāśvataraupaniṣad* describes *Śakti* as belonging to God Himself and as hidden in His own qualities.³ The *Taittirīya Āraṇyaka* speaks of the Supreme Being as having two consorts *Hrī* and *Lakṣmī*.⁴ The *Śrīsūkta* presents the picture of *Śrī* and *Lakṣmī* as the Goddess of beauty, plenty and prosperity and as the ruler and mother of the Universe.⁵ She is worshipped for attaining material prosperity and spiritual felicity. The motherly aspect of Goddess is effectively told in the *Śrīsūkta*. *Lakṣmī* is the saviour of the Universe. Goddess *Śrī* acts as the mother

1.) Vai.st.verse 42

2.) Vai.st.verse 45

3.) Dēvātmaśaktim Svaguṇaimigūḍhām. - Sve.up.

4.) Hrīśca tē lakṣmīśca Patnyau - Tai.āra. 3.13.20

5.) Īśvarīm sarvabhūtānām - Śrī sūkta. 9

and pleads and mediates with the Lord who is the father of the erring child with her innate love and affection. For this purpose the divine couple *Lakṣmī* and *Nārāyaṇa* have a common agreement. The Lord manifests all the manly qualities and is justified in giving punishment to the erring souls. *Lakṣmī* on the other hand is kind hearted and intercedes on their behalf and they both together save the souls from sin and bondage.

The *Pañcarātra Āgamās* describe the relation between the ultimate reality and *Lakṣmī* as inseparable one as between an attribute and substratum the substance. The *Jayākhyā Saṃhitā* declare *Lakṣmī* as inseparably united with the Lord like the sun and its rays, like the wave and ocean.¹ *Lakṣmī*, like Her Lord possess six qualities.² The *Purāṇās* too describe *Śrī* as the mother of the Universe.³ She not only bestows wealth but also knowledge. She is ever associated with *Viṣṇu* and she is immanent like *Viṣṇu*.⁴

Following the *Vedas*, *Āgamās* and *Purāṇās* earlier *ācāryās* like *Yāmuna* and *Rāmānuja* speak the inseparable nature of *Lakṣmī* with *Nārāyaṇa*. The influence of the *catuṣślōkī* of *Yāmuna* and the *Śaraṇāgatigadya* of *Rāmānuja* on *Śrīvatsāṅika* is evident. *Yāmuna* says *Śrī* pleases Her Lord every moment with her form, nature and activities and they are all in conformity with Her Lord.⁵ He also says that she too is the master of both the *Nitya vibhūti* and the *Līlā vibhūti*. She is the source of creation. She has unbound mercy and love to save her devotees. She is benevolent by nature. *Rāmānuja* also stresses upon the unity and perfect harmony between the divine couple and the inseparable nature of

1.) Sūryasya raśmayō yadvat ūrmayōścāmbudhēriṇi sarvaiśvaryaṃ prabhāvēṇa kamalā śrīpatēḥ yathā. - Jay. s. 6.78, 2.) Śāḍguṇyavigrahaṃ dēvaṃ yādṛśyā ca śrīyā yutam - Ahirbudhnyā Saṃhitā 6.25 a., 3.) Jaganmātā 4.) Yathā Viṣṇustathaivyaṃ Dvijōttama - (Vishnu Purāṇam 1-8-17) 5.) Guṇēna rūpēṇa vilāsacēṣṭitaiḥ sadā tavaivōcitayā tava Śrīyā - Stotra Ratna, 38.

them.¹ *Yāmuna* and *Rāmānuja* emphatically state that *Śrī* enjoys the same status with *Viṣṇu* with regard to *Svarūpa*, *Rūpa*, *Guṇa* and *Vibhava*.

Śrīvatsāṅka 's son *Parāśara Bhaṭṭa* too in his *Śrīguṇaratnakōśa* describes *Śrī* in the same line of his predecessors. He addresses Her as the Mother of the Universe and the Lord gets the inspiration from the Goddess for the creation, sustenance and dissolution. He emphasis the importance of *Śaraṇāgati* to *Śrī* because the divine couple are everything for all beings.

Vēdānta Dēśika followed his predecessors faithfully in his *Śrīstuti* on the position of *Śrī*. Apart from the common qualities of the divine couple, *Śrī* possesses special qualities like *Vātsalya* and *Dayā*. The idea of universal parent-hood gets strengthened with *Dēśika*.

The mystic outpouring of the twelve Tamil poet-saints, *Nālāyira Divya Prabandham* is an important authority for *Śrīvaiṣṇava theism*. The mystic outpouring of *Nammālvār* and *Tirumaṅgai Ālvār* contain the thoughts drawn from the *Vēdās* and the *Purāṇās*. *Nammālvār* or *Śatakōpa* insists on the inseparable nature of *Śrī* with *Viṣṇu*. He graphically describes that Lakṣmī is inseparably poised on the chest of *Śrīnivāsa* (the epithet means on whom *Śrī* lives) and she will not leave Him even for a moment.² The rhymes of *Ālvārs* convey the *Śrīyahpatitva* by the epithet *Thirumāl* in Tamil. The integral unity of the divine couple is stressed by the *Ālvārs*.

During the last two centuries, the doctrine of *Śrī* has become one of the major controversies between the two sects of *Śrī Vaiṣṇaviṭes*. The two divisions of *Śrīvaiṣṇavism* i.e., the *Vaḍagalai* (Northern) and *Thengalai* (Southern) schools hold

1.) Bhagavannārāyaṇābhimatānurūpa svarūpaguṇavibhavaśvaryaśīlādyanavadhikāṭisāya asaṅkhyēya kalyāṇaguṇagaṇāṁ bhagavatīm. - S. Gadya. 2) Thiruvaimozhi-6.6.10

different views on the position of *Śrī*. According to *Vēdānta Dēśika*, *Śrī* is an integral part of Supreme Reality and the divine couple together constitutes the *Paratattva*. She is infinite i.e., (*Vibhu*) in character as *Viṣṇu*. She mediates between God and His devotees as a mother intervenes between the husband and child. According to *Pillai Lokacārya*, *Śrī* is not vibhu in character. She belongs to the category of the individual souls (*Jīva*) and she is monadic (*aṇu*) in character. Though finite, she has the power to assume magnitude, unlike the other individual souls, and hence does not form an integral part of the Supreme. He admits that she mediates between God and His devotees.

In the, *Śrīstava*, *Kūreśa* praises *Lakṣmī* in eleven verses. He begins the text saying that she partakes in all the activities of the Lord. Goddess *Śrī* is the motivating force for the Lord, engage in His functions such as creation, protection and dissolution of the Universe. Since they are inseparable they have identity of views is confirmed by the term *Aikarasyāt*. The word *Śrī* has six etymological meaning as per the *Pañcarātrasaṃhitā*. Taking the root *Śrī* to listen, *śruṇoti*. She listens to the prayers of all the creatures and *śrāvayati* she causes the Lord to hear Her words spoken in favour of the devotees. Taking the root *śruṇ sēvāyām* to serve, *śrīyatē* she is sought by all her devotees. (*śrayatē*) By means of her timely utterances and personality, she plays the role of *puruṣa- kāra* and softens the temper of the lord. Taking the root *Śrī hiṃsāyām* to remove, *Śrīnāti* she removes the sins of her devotees who take refuge in Her. *Śrī Vistārē Śrīnāti* to cause expansion she promotes virtues and good qualities to her devotees.

She is pictured as *Samastalōkajanani*. For this epithet *Ālvan* takes the authority from the *Viṣṇupurāṇa* "*tvam mātā Sarvalōkanam*". By this address the special quality of *Vātsalya* is suggested. Through this *Vātsalya*, *Lakṣmī* carries out the unique feature of *puruṣakāratva*. She has benevolent glances. Lord *Nārāyaṇa*

who grants bliss to all considers Himself fortunate to receive Her looks.¹

She has innumerable prosperity and wealth which is not known either to Herself, or to Śrīmannārāyaṇa, says *Kurēśā* in *Śrīstava*.² The divine couple knows each and every inanimate and living being of the Universe. This is possible because they are omniscient. Goddess *Lakṣmī* is the queen of *Nityavibhūti* (*Śrīvaikuṇṭha*) and *Līlā Vibhūti* (the Universe) and hence she does not know the boundaries of her own greatness. This idea was extracted from *Yāmuna's Catuśślōkī*, which says Her greatness is limitless and eternal. Her ever associated Lord too cannot comprehend her greatness in full because He does not know His own greatness.

Lakṣmī is held in higher position by the *Vaiṣṇava ācāryās*. This is because she possesses certain motherly qualities such as compassion (*dayā*) and forbearance (*kṣamā*). She has natural inclination to shower Her grace on all beings. She has *nirhētukakṛpā* and hence she is sought by *Kūreśa* with a sense of gratitude in the *Śrīstava*.³

At the time of final deluge, the world was without any name and form and totally devoid of intelligence, everything lay without any help and there was no possibility to get out of ignorance. This has happened because *Lakṣmī's* glances has not fallen on them. The greatness of Her glances is spoken widely in the *Viṣṇupurāṇa*. Once Dūrvāsa cursed Indra to get deprived of his empire and glory. Later Indra praised *Lakṣmī* to shower Her grace. Goddess Śrī emerged from the milky ocean and cast Her glances on Indra. He got back his status and grandeur. He

1.) Dhanyaṃ Manyata Īkṣaṇāttavayataḥ Svātmānamātmēśvaraḥ. - Śrī.st.verse 6

2.) Dēvi, Tvanmahimāvadhirna - Śrī. st.8, 3.) Śrīstava verse 10

thanked Her profusely.¹ *Yāmuna* says that with Her grace-filled glance she has spread a little ambrosia.² This Universe which was deprived of such glances earlier had decayed, are now protected and prosperous.

Kūreśa prays for such a beautiful glance of Goddess *Raṅganāyaki* be showered on him so that he becomes worthy enough to render the services to the divine couple for ever like *Nitya sūris*. Lord *Viṣṇu's Śrīyaḥpatitva* is well established in the *Vaikuṇṭhastava*³ by the team *ūrjitasiṛī*. The Vedas proclaim that the God attains His Lordship only by the association of *Śraddhā* as it is used as a synonym of *Lakṣmī*. Again he elaborates that the prosperity and the Lordship of the world is granted to those who are lucky to get the grace of *Śrī*.⁴ So the Lordship depends on the glances of *Lakṣmī*. The same idea is reflected in the *Śrīguṇaratnakōśa* of *Parāśara Bhaṭṭā*, the illustrious son of *Kūreśa*, as even with two or three glances Indra and others attain Lordship of the *devās*.⁵ He fancies that the Supreme Lord attained His supremacy only, by the multitude glances of *Śrī*. Such a Goddess resorts to the supreme Lord *Nārāyaṇa* only to grace the beings of this Universe.⁶ So *Lakṣmī's* greatness and *Nārāyaṇa's* greatness are interrelated and are mutual. The words of *Yāmunācārya's Kaḥśrīḥśrīyaḥ* is to be taken note of here. This idea is similarly repeated in the *Sundarabāhustava* verse.69. This verse, it could be noted, is same as that of the one in the *Vaikuṇṭhastava* with a slight change in the third quarter of the verse.

-
- 1.) Tvayā dēvi parityaktaṃ sakalaṃ bhuvanatrayam. Vinaṣṭā prāyamabhavat tvayēdhānīm samēdhitam. - V.P.1-9-123
 - 2.) Īṣatkaruṇā nirīkṣaṇa sudhā santu kṣaṇāt rakṣyatē. Naṣṭaṃ prāk tadālābhatastrībhuvanāṃ sampratyanantōdayam. - Cat.ś.3
 - 3.) Vai. st. verse 21, 4.) Ibid, 29
 - 5.) Apāṅgō bhūyāmsō yadupari paraṃ brahma tadabhūt | Amī yatra ditrāssa ca śatamakhādīstadavyayāt. - Śrīguṇaratna, k-30 6.) Śrayati Iti Śrīḥ

Apart from *Lakṣmī*, *Śrīvaiṣṇavisam* accepts the other two important consorts of *Viṣṇu*, namely *Bhūdēvī* and *Nīlādēvī*. Vedic passages are also addressed to these two consorts as *Nīlasūktam* and *Bhūsūktam*. Iconic worship is offered to *utsava mūrti* of *Viṣṇu* accompanied by *Śrī* and *Bhūdēvī* on either side. *Kūreśa* describes in the *Sundarabāhustava* Verse 70 that with divine and multiple auspicious qualities and with dear and wonderful emotions and actions of eternally inseparable Sri, who has the same virtue, form, nature and riches of Lord *Vanādri* shines with his consorts *Nīla* and *Bhūmi*.

This expression is echoing *Rāmānujās Śaraṇāgatigadya* wherein *Rāmānuja* states that there is perfect harmony between God and Goddess in all respects (i.e) *Svarūpa* or essential nature *Rūpa* or divine forms *Guṇa* or attributes, *Vibhava* or glory *Aiśvarya* or worship and many auspicious qualities. This is expressed in the *Sundarabāhustava*. Lord *Vanaśaila* who experiences the evergreen sentiments pleases His consort with gentle actions, side-glances, and heart-felt affection of each other. The *Rāmāyaṇa* too speaks of the perfect match between the divine couple.¹

THE SUPREME LORD AND HIS MANIFESTATIONS

The *Śrīvaiṣṇava* theological tradition declares that the Supreme Lord is the Saviour of mankind and is ever ready to protect those who seek refuge unto Him. For this purpose He manifests Himself in different forms. This, infact, is expressed by Lord *Kṛṣṇa* in the *Gītā*.¹ The purpose of these manifestations is to reveal His divine form to the true devotees. *Rāmānuja* in the *Gītābhāṣya* states that the protection of virtuous is essential and for that protection the removal of the wicked in their way

1. *Tulyaśīlavayōvṛttām tulyābhijanalakṣaṇām. Rāghavō'rhativaidēhīm tañcēyamasitēkṣaṇā. - Rām. V. 16-5*

becomes necessary. Therefore the removal of the evil force becomes and incidental activity of God.² According to Śrīvaiṣṇavism, the Supreme being manifests Himself in five forms : Parā, Vyūha, Vibhava, Arcā and Antaryāmi. The Pañcarātrasaṃhitas speaks of these five manifestations elaborately.

Para :

The Para is the transcendental form of God existing only in the Supreme abode. Scriptural texts and the Āgama texts speak of the existence of God in His transcendental realm enabling the Nityasūris and the Muktās to render their service to Him. As the transcendental form is all pervasive and impersonal in character, it cannot be comprehended by the individual souls. The Lord in His transcendental state is known as Paravāsudēva, constituted of the six qualities Jñāna, Bala, Aiśvarya, Vīrya, Śakti and Tējas.

Vyūha :

Vyūha is the manifestation of the Supreme Being for the purposes of creation, sustenance and dissolution and is in four forms known as Vāsudēva, Saṅkaraṣaṇa, Pradyumna and Aniruddha. The Vyūha doctrine is elaborated in the Pañcarātra treatises. Curiously the *Vedas* and the Upaniṣads do not make any mention of it. The Viṣṇupurāṇa, the Bhāgavata and the Mahābhārata describes the Vyūhāvatāra. The six attributes Jñāna, Bala, Aiśvarya, Vīrya, Śakti and Tējas are split into pairs and are exhibited in each form.

Thus Vyūha Vāsudēva, is endowed with all the six qualities. Saṅkaraṣaṇa possesses Jñāna and *Bala*; Pradyumna is endowed with Aiśvarya and Vīrya; and Aniruddha with Śakti and Tējas. Some, are of the opinion that there are only three vyūhas. Śrīvatsāṅkamaśra

1.) paritrāṇāya sādḥūnām vināśāya ca duṣkṛtām. dharmasaṃsthāpanārthāya sambhavāmi yugē yugē. — Bh.g. 4.8. , 2.) ānuṣaṅkikastu duṣkṛtām vināśaḥ — See TC IV.8.

mentions this idea in the *Varadarājastava*.¹ Vēdāntadēśika too supports this view.² Vyūha Vāsudēva is regarded the same as Para Vāsudēva³ and so He is not assigned with either creative or moral function. Saṅkarṣaṇa is entrusted with the task of dissolution of the universe and promulgation of Śāstras. Pradyumna is given the function of creation of the universe and establishment of *dharma*. *Aniruddha* is assigned with the work of protection of the Universe and imparting the spiritual knowledge. Thus, each vyūha except the first one has two functions, one related to the basic function of creation, sustenance and dissolution and another connected with its ethical progress.

Vibhava :

Vibhavas are the manifestation of the Supreme Lord by assuming forms similar to those of human beings or other living beings.⁴ The purpose of these avatāras is given in the Jayākhya Saṃhita which says that Nārāyaṇa assumes the bodies of human beings in order to uplift the human beings who are immersed in the ocean of bondage through the aid of śāstras out of His compassion.⁵ There are as many as thirty eight incarnations according to tradition.⁶ The origin and nature of these *vibhavas* are based on mythological episodes. The Rāmāyaṇa, the Bhāgavata and other Purāṇas speak of different avatāras to demonstrate the divine character of the Supreme being.

1. Varadarājastava, śl.16

2. Rahasyatrayasāra, ch.V, p.89

3. See Rangarājastava II.39 also RTS Tatvatraya III, p.37

4. Vibhavō nāma tattad sajjātiya rūpēṇāvirbhāvaḥ. - Yatīndramata dīpikā, P.136

5. Sākṣānnārāyaṇō dēvaḥ kṛtvā martyamayīm tanum.

magnānuddharatē lōkān kāruṇyāt śāstrapāṇinā. - Jay.sam. (quoted in RTS. P.9)

6. See Introduction of Ahirbudhnya saṃhita and pāñcarātrāgama

Arcāvatāra :

Arcā means the iconic form of worship. Idols are made of metal, wood etc., of any of the manifested form of Viṣṇu such as vyūhas and *vibhavas* and these icons are duly consecrated and installed as per religious rites prescribed by the Āgamas. The Viṣṇudharmottarapurāṇa¹ says that a devotee should make an attractive idol of Viṣṇu out of metal or stone, offer worship to it, prostrate before it, perform religious rites and meditate on it; and by doing so they become free from all sins.

Piḷḷailōkācārya gives a beautiful analogy for the five forms of God and the unique feature of arcāvatāra. The antaryāmi form is comparable to the underground water² (bhūgatajala) which implies that without the eight fold *yoga* practice it is not possible to visualise God within, in the same way as the water in the underground cannot be obtained without the hard labour of digging the ground. The pararūpa is like the vast stretch of deluge water surrounding the universe (āvaraṇajala) and, as it exists in a realm far remote from the universe it is inaccessible to us. The Vyūha Avatāra is like the milky ocean (kṣīrābhi) and is unapproachable by us. The *vibhava* avatāras are like seasonal flood waters which are useful to those who lived during that time and future generations could not get the bliss of such *vibhavas*. The arcāvatāra is like a water present in the pools of the river bed and is available at all times for a thirsty man. Hence the greatness of arcā idols is praised by Ālvārs and the Vaiṣṇava Ācāryas.

1.) V.Dh.103-16, 2.) “Āvaraṇajalam pole pāratvam; parkaḍal pole vyūhangal; perukkārnu pole vibhavangal; bhūgatam jalam pole antaryāmitvam; athile tengiya maddukkal pole archavatāram” - Sriva.bhu I.39.

Antaryāmi :

Antaryāmi means the indwelling spirit. The Supreme being who is immanent in all sentient and non-sentient entities of the universe and as the inner self controls everything from within. The Taittirīya Upaniṣad says that the heart is the abode of the Supreme Lord and in the space within that Paramātmā resides in subtle form.¹

Kūreśa mentions all these five forms explaining multitude of auspicious qualities. He protects the beings of this world. He is very dear to His devotees but for others He presents Himself as Nirguṇa.² Nityasūris enjoy the form of *para*. Vyūha is being enjoyed by the inmates of Śvētadvīpa and also by Brahma. *Vibhvas* are being enjoyed very much by the people of those days since His transcendental form cannot be seen by the ordinary sense organs. But Arcā is being seen with contentment for very ordinary people.

Pararūpa :

The transcendental form of the Lord is described by Kūreśa in detail. Though this form is beyond the conception of human senses, scriptures speak much about the nature of the Lord. The Śrīvaikuṇṭhastava mainly explains this Pararūpa. Lord Nārāyaṇa is eternal, and is possessed of all the auspicious qualities. The enjoyment of the divyamaṅgalavighraha is the one to be attained by mortals. Therefore, Kūreśa describes at length the divyamaṅgalavighraha of Śrīmannārāyaṇa. His colour is like a blue mountain (Nīlāñjanādri), and is constituted of long and chiselled nose, lengthy eyes, hands stretching upto knees, long ear lobes, having Śrī in His chest, deep naval which are a feast to eyes for

1. Tasyāḥ śikhāya madhye paramātmā vyavasthitaḥ — Tai.Up.101

2. Vai.st., śl.18

ever.¹ Kūreśa would like to see this beautiful form along with all ornaments.²

In the Varadarājastava Kūreśa beautifully brings out the nature of pararūpa. Though the Lord is the cause of the entire universe, He does not undergo any change (nirvikāra). He is beyond *Kāla*, *Dēśa* and *Vastu* and is conveyed by the expressions *nityam*, *niravadhi* and *nirupam*. His Ubhāyalingatva that is, Hēyapratyanīkatva and Kalyāṇaikēṭānatva is conveyed by the terms Niramhaḥ and Śuddha.³

Vyūhāvatāra :

The six qualities of the Lord is divided among the three forms of Vyūha, namely Saṅkarṣaṇa, Pradyumna and Aniruddha.⁴ It does not mean that these forms lack the other qualities. They only exhibit these two qualities predominantly in order to carry out the functions of this Universe. Kūreśa is of the view that Vyūhavāsudēva and Paravāsudēva are of the same nature and so Vyūhavāsudēva exhibits all the six qualities in Him. He takes these forms to help His devotees as He wants to protect them. Jñāna is to know everything instantaneously by viewing them directly. *Bala* is to hold everything as substratum without any difficulty. *Aiśvarya* is controlling everything. *Vīrya* is that though He is the substratum of everything He remains without undergoing any change. *Śakti* is being the cause for everything. *Tējas* is execution of activities without seeking the help of anybody else. *Vāsudēva* is endowed with all the six attributes and is being enjoyed by muktas. This idea of Kurēṣa is followed by his son Parāśarabhaṭṭa.⁵

1. Vai.st., śl.67, (2.) Vai.st., śl.74

3. Var.st., śl.12

4. Ati.st., śl.6

5. śāḍguṇyādēva para iti sa bhavan muktabhōgyō balāḍhyāt raṅgāḍhirāja — Ran.st., U.śat.39

Vibhava :

The reason for taking Vibhavāvatāra is described in the Sundarabāhustava. Sauśīlya and Āśritavatsalatva are the qualities that are exhibited in the Vibhavāvatāra. Though Brahman is “Sarvaśaktimān”, Sarvajñaḥ. He conducts Himself normally with His devotees as one among them.¹ Another reason for Vibhavāvatāra is stated as to make the Vedas, Smṛtis and the Śāstras meaningful. The scriptures are the injunctions of God Himself² and the aim of these is to extoll the greatness of the Supreme Being. Though His true nature cannot be comprehended entirely, His greatness could be realized by the beings of this Universe. In order to make the statements of the scriptures true, He incarnates now and then.³ This idea is stressed again in the Atimānuṣastava. Śīla is the quality of the Supreme that is exceptional in knowledge, power and behaviour. He moves equally with a person who has very little knowledge and character. Thus, compassion is the primary reason manifest in, incarnated form. Kūreśa wonders at the Sauśīlya of the Lord and hence the exclamation *hanta* is found in his śloka. Our Ācāryas praise this quality of the Lord which is evident from the incident of Nammālvār who was in the state of trance for six months just by the recollection of the incarnation of the Lord. He is complete in all respects He has nothing to accomplish by incarnating in this mortal world. He makes Himself an object for ordinary people. This is only to bless His devotees.⁴ A noteworthy of this aspect, according to the author, is that, the Lord is protecting even the Anāśritas.⁵

1. Su.st., śl.84

2. śrutismṛtirmamaivājñā — Bh.g.

3. Su.st., śl.85 and Var.st., śl.67

4. Ati.st., śl.10

5. Var.st., śl.66

Kūreśa enumerates the incarnations of Viṣṇu in the Sundarabāhustava. Of these, Viṣṇu is also an avatāra and is one among the trinity of Brahma, Viṣṇu and Śiva. The Atimānuṣṭava too mentions this. Following these, ācāryas like Vēdāntadēśika speaks of the avatāra of Viṣṇu in the Varadarāja Pañcaśat. But at the same time Kūreśa points out that Viṣṇu should not be considered as equal to Śiva and Brahma. Kūreśa exhibits his poetic style in describing the popular ten incarnations. Lord's behaviour as *matsya* by turning his tail here and there with His huge and transcendental form is graphically picturised.¹ Then Kūrma and Varāha avatāras are described with due regard for them. Narasiṃha avatāra is picturised as becoming angry with Hiranyakaśipu since His devotee Prahlaḍa was put to ordeal by him.² The Lord could not control his anger. The entire world was frightened by the terrific form of Him. The nature becomes topsy-turvy.³ The purpose of Rāmāvatāra is to show others how a man should live. The Vedas give a code of conduct. The vedas are God-given. Following *dharma* and setting an ideal example of life is the purpose of Rāmāvatāra. Almost all the Ālvārs and Ācāryas are emotional and struck at the easy accessibility of Kṛṣṇa. Following the Ālvās, Ālvan wonders at Kṛṣṇa being tied to a mortar.⁴ The Saulabhya and Vātsalya of Kṛṣṇa is again told in the Varadarājastava.⁵

Antaryāmi :

All the sentient and non-sentient beings of this universe are controlled by the Supreme by residing in it. The God wills to become many.⁶ By His grace the entire universe becomes manifold. The universe is spoken of as God⁷ as it is His body.

1. Su.st., §1.90, 2.) Var.st., §1.68, 3.) Su.st., §1.95, 4.) Su.st., §1.109

5.) Var.st., §1.70, 6.) Tadaikṣata bahusyām prajāyēyēti. - Tai.up. II,

7.) Sarvaṃ khalvidaṃ brahma. - Ma.na.1.3.

All these scripture are explained as the controller of the existence, sustenance and dissolution of the entire things.¹ Kūreśa explains this in the *Vaikuṇṭhastava*.² The Upaniṣads say that all the realities have God as their inner controller and hence, these *tattvas* are the body of God. But these *tattvas* do not realize that their inner controller is God. Though He lives within He is not touched by the *karma* of the souls. The *Sundarabāhustava* explains this idea.³

Arcā :

As noted earlier, the Arcā is the easily accessible form of God for ordinary people. Of the five lyrics two are devoted to the description of an enchanting beautiful form of the God. Lord Sundarabāhu, as the name suggests, has a very beautiful form. Moved emotionally by this attractive form, Kūreśa devotes nearly 30 verses (1/4 of the *stava*) for this description. Following the Ālvārs, Kūreśa describes the Lord's eye, hand and foot as resembling the lotus.⁴ Lāvaṇya is the total beauty of the divine form. This beauty is inexplicable. The colour of His form is variegated. Almost all the colours like gold, green and black are combined together and form his body.⁵ Kūreśa fancies two reasons, again following the Ālvār, for the befitting name 'sundara'. Viṣṇucitta addresses this Lord by the name Alaṅkāra.⁶ Lord Sundarabāhu without the ornaments is beautiful because His form is an ornament for Himself. The second reason being the decorations that are surrounding Tirumālairuñcōlai.¹

1. Svādhīnasvarūpasthitipravṛttirividhacētācatanasvarūpasthitipravṛttibhēdam — Śrīraṅgagadyam 2.) Vai.st., śl.32 3.) Su.st., śl.18 & 19, 4.) Kaivannathamari, vai kamalam polum kanninaiyum aravindam (Thirunedunthāṇḍakam Pasuram-21) katturaikil tamarai nin kanpadam kaiyuvall (Thiruvāimozhi, 3.1.2.)-4.3.5.

5. Su.st., śl.34 6.) Pala pala nazhncoli pazhitha sisubalanthanai alavalimai thavirtha azhagan alankaran malai (periāzhvār thirumozhi)

Again Kūreśa specifically states that all the ornaments and weapons of Sundara attains beauty with His association only. Since He beautifies everything He is called “Alaṅkāra”.²

Four verses are devoted to four beautiful arms of the Lord. The arms are adept in churning the milky ocean with the mandara mountain as churning stick. The arms churned the ocean with great ease. These arms pleased Mahālakṣmī by embracing Her. The arms are so generous as they bestow boon to the devotees like *Kalpaka* tree. The arms granted whatever the devotees prayed for. The four arms increase in number to satisfy the enjoyment of the embrace with Lakṣmī.³

Same exploits of the Lord's hands are described in the Varadarājastava also. Lord Varada is generous in granting boons and hence His hands are engaged in virtuous actions.⁴ The thighs of the Lord are strong as it crushed Madhu and Kaiṭabha.⁵ The usual analogies like the elephant trunk, plantain trunk, emerald pillar and the front portion of hand cannot be given as similes for Varada's legs. All these things possess only one characteristic feature of His thigh.⁶

SUPREME REALITY AND HIS ATTRIBUTES

According to *Viśiṣṭādvaita*, a substance devoid of attributes is a logical myth. Hence they emphatically declare that for those who accept the valid means of proof, there cannot arise the knowledge of an attributeless entity.¹ Rāmānuja, and his predecessor Yāmuna argues that the *Supreme Brahman* cannot be an attributeless entity, but one which is associated with all auspicious attributes. The basis for such a contention is understood from the *upaniṣadas*. The *upaniṣadas* too it might appear, are not consistent, while explaining the concept of *Brahman*.

1. Su.st., śl.35, 2.) Su.st., śl.36, 3.) Su.st., śl.54, 4.) Var.st., śl.45, 5.) Su.st., śl.59, 6.) Var.st., śl.56

1. Atah Pramāṇikānām na kēnāpi pramāṇēna nirviśeṣavastu siddhiḥ - V.S. p.93

Some of the *upaniṣadic* passages declare Brahman as devoid of attributes: some speak the auspicious qualities of the Supreme as innumerable and so on. Unlike the *Advaitin*, the *Viśiṣṭādvaitin* tries to reconcile this apparent contradiction by stating that the passages explaining the attributeless nature of *Brahman* must be understood as the absence of imperfect qualities while the passages declaring *Brahman* as endowed with attributes in its primary sense.²

Thus *Muṇḍakopaniṣad* states that *Brahman* is *sarvajña*,³ the primary cause of the universe, and hence *Brahman* should be endowed with *jñāna* and *śakti* to carry out the activity of creation, sustenance and dissolution. The *upaniṣadas* identify *Brahman* as possessing *satyam jñānam* and *anantam* characters as these are the essential attributes. *Satya* is defined as absolute unconditioned existence. *Brahman* is *satyam*, because it exists without undergoing any change *vikāra jñānam*⁴ is that quality which never contracts. *Brahman* is *anantam* in the sense that it pervades the world and is not conditioned by space, time and an object.⁵ These three attributes are unique in *Brahman* and hence they are called *Svarūpa-nirūpakadharma*. Along with these three attributes *Viśiṣṭādvaita Vēdānta* accepts two more essential characteristics in respect of *Brahman*. They are *ānanda* and *amala*. *Brahman* is blissful in character and hence it is *ānanda*. *Brahman* is *amala* because it is free from all imperfections. (*hēyapratyanīka*)

- 2.) Śōdhakēṣvapi "Satyam jñānamanantaṁ brahma", "Ānandō Brahma" ityādiṣu sāmānyādhikarāṇya-vyutpattisiddhānēkaguṇaviśiṣṭaikārthābhidhānam aviruddhamiti; brahmaṇō rūpatayā aprajñātaṁ sarvaṁ rūpatayā upadiśya punastadēva niṣēddhumayuktam. "Prakṣālanāddhi paṅkasya dūradasparśanaṁ varam" iti nyāyāt. - ibid, p.125 3.) Yaḥ sarvajñaḥ sarvavit yasya jñānamayaṁ tapaḥ - Muṇḍ. 1.1.1.
4. Jñānapadaṁ nityāsaṅkucita jñānaikākāram - R. 3. 1.1.2.
5. Anantapadaṁ dēśakālavastuparicchēdarahitaṁ svarūpam - Ibid

Apart from these five essential attributes, the *Purāṇās* and the *Pāñcarātrāgamas* uphold the six attributes. The possession of these attributes makes the Lord perfect. *Viṣṇupurāṇa* defines *Bhagavān*¹ as one who is possessed of these six qualities.

Jñāna : - *Nāthamuni* explains the term *jñāna* as the capacity to see everything directly and simultaneously.² This *jñāna* is different from the essential nature of *Brahman* as found in the text *Satyam jñānamanantam brahma*, the attribute- knowledge, termed *Dharmabhūtajñānās* helps *Brahman* to carryout its resolve and functions like creation of the universe, showering grace, delivering goods etc., to the devotees.

Śakti: Śakti is the power of Brahman to create the universe. *Vēdāntadēśika* defines śakti as the power to create the entire universe.³ Periyavacchan Pillai defines it as a power to perform anything which is impossible for others.⁴

Bala: *Bala* means strength. Through this quality the Lord supports everything effortlessly without any fatigue.⁵

Aiśvarya: *Aiśvarya* is lordship. Again, *Dēśika* defines it as the quality by which the Lord controls the entire universe by his unquestioned freedom.¹ The *Bṛhadāraṇyaka* also describes *Brahman* as *sarvasya vaśī* and *sarvādhipatiḥ* and hence the word is *sarvēśvaraḥ*.

Vīrya: *Vīrya* or energy is the quality through which the Lord remains unaffected by modifications in spite of His being the material cause of the universe.² This quality confirms His transcendental nature since He is *avikāra*.

1. Jñānaśaktibalaiśvarya-vīryatējāṃsyasēṣataḥ. bhagavacchabdavācyāni vinā hēyaguṇādibhiḥ. - V.P.VI, V.79.2.) Yō Vētti Yugapatsarvaṃ Pratyakṣēṇa Sadā Svataḥ. (Nyāyatattva - quoted by VD in Ga.Bh.), 3.) Sarva Upādānatvātmikā Gītābhāṣya, p.111 4.) Aghatitaghaṭanāsāmarthyam - Gadya vyākhyāna- P.22 5.) Śramaprasaṅgarahitaṃ sarvadhāraṇasāmarthyam - Gadya Bhāṣya - P.111

1. Avyāhatēcchām sarvaniyantrtvam - Ibid

2. Sarvōpādānatvē sarvadhāraṇē sarvaniyamanē'pi vikārarahitatvam - Ibid

Tējas : *Tējas* or splendour is the power of God to create the universe without the aid of any other accessories.³ *Tējas* also means the lustre. *Muṇḍaka* explains *Brahman* as from whom the *active* objects receive *shining*.⁴

These six qualities are natural and transcendental (*para*) and are essential to the Lord. Thus the *Ahīrbudhnyasamhitā* describes *Brahman* as *ṣāḍguṇya*.⁵

SECONDARY ATTRIBUTES :

These qualities are innumerable and technically are called *Nirūpita-svarūpaviśeṣaṇa*. Rāmānuja has enumerated some important such attributes. They are :

1. *Sauśīlya* : intimate communion with devotees.
2. *Vātsalya* : tender affection
3. *Mārdava* : soft heartedness
4. *Ārjava* : straight forwardness
5. *Sauhārda* : friendly disposition
6. *Sāmya* : equal treatment
7. *Kāruṇya* : compassion
8. *Mādhurya* : enchanting beatitude
9. *Gāmbhīrya* : incomprehensible character
10. *Audārya* : Generosity
11. *Cāturya* : skillfulness
12. *Sthairya* : steadfastness
13. *Dhairya* : courage
14. *Śaurya* : fortitude
15. *Parākrama* : valour
16. *Satyakāma* : ever desired (or whose wishes never gets un-fulfilled)

3. Asvādhīna sahakāryanapēkṣatvam – Ibid

4. Tasya Bhāsā Sarvamidaṃ vibhāti – M.up.II 2 11

5. Ṣāḍguṇyaṃ tatparambrahma sarvakāraṇakāraṇam - Ah.s.II 53.

17. *Satyasaṅkalpa* : firm resolve
 18. *Kṛtitva* : feeling of having fulfilled obligation
 19. *Kṛtajñatā* : feeling of satisfaction even with the smallest good deed.

Śrīvatsanikamiśra following Rāmānuja, stresses that the Supreme Being is *saguṇa* and not *nirguṇa*. The upaniṣadic statements such as *nirguṇa nirañjana*¹ etc., speak of the Lord's being free from *heyaguṇās* (undesirable qualities) and the three qualities of matter. Otherwise texts like *sarvajñaḥ sarvavit*² would be rendered meaningless. On the other hand, there are numerous texts that speak of His natural and multitude auspicious qualities.³ So he states in the Śrī Vaikuṇṭha-stava that the Supreme Being is the repository of all auspicious qualities and devoid of any tinge of undesirable qualities.⁴

God is of the nature of knowledge (*jñāna*). As already explained *jñāna* is both substance and an attribute (*guṇa and guṇī*) (i.e. in the form of substance and quality). To rule out the apprehension how an object could both be an adjective and noun, *Kūreśa* explains with an analogy. A lustrous gem, the sun and a lamp are of the nature of brilliance, they also have luster as their quality. So also God is of the nature of *jñāna* and his quality also is *jñāna*. In other words, that which is the substratum is *dharmi*, and that, which is the substrate, is *dharma*. *Dharma-bhūtajñāna* has *svarūpajñāna* as its locus and hence the relationship is *Dharma -dharmībhāva*.

A person generally is judged by his noble qualities in the world. The character of a person is certified by his conduct.

1. *Nirguṇam Nirañjanam* - Tri.ma.nā 7.12

2. *Sarvajña Sarvavit* - Muṇḍ. 1.1.1.

3. *Parā'sya saktirvidvidhaiva srūyatē, svābhāviki jñānavalakriyā ca, satyakāmaḥ satyasaṅkalpaḥ* - Sv.v.6.8, 4.) *Vai.st.verse* 49

But this rule is quite contrary in the case of God. To explain : the qualities attain auspiciousness because of their association with ever-auspicious natured Supreme Being. The *vedas* have ascertained that the attributes, which are in association with God, are auspicious and others are inauspicious. This idea is expressed in the *Varadarājastava*.¹ He adds that, it is not only qualities but wealth too attains greatness in His association.² This idea is retold in the *Sundarabāhustava*.³ Murārī in his *Anargharāghava* echoes this idea in a different style as all the auspicious qualities joined together and resorted God to attain greatness for themselves.⁴

Of the multitude qualities, the six qualities mentioned earlier are very important, as they are the foremost and by that alone the epithet “Bhagavān” is coined. In the words of *Kūreśa* the six qualities are *Prasavabhūh*, that is, the birth place for all other qualities. They are unequalled energy, *Jñāna*, limitless *aiśvarya*, unbounded strength, Supreme prowess; excessive brilliance are prime attributes of the Lord.¹ All other qualities are only the off shoots of these six attributes. Again in the *Atimānuṣastava* the author says that out of love and affection, for His devotees, He assumes different forms with these six qualities.² The change He carries out in the World is by His unequalled power.³ His splendour pleases and makes happy His devotees. The *Ālvārs* pay encomium to His splendour as all the gods salute with reverence for His lustre. This quality makes people to know other things. This is an exceptional quality in the sense that this attribute has both positive and negative aspect towards His devotees and opponents respectively. It is like the rays of sun which irritate the living beings, unlike the splendour of moon, which pleases the aesthetic viewers. Similarly the same lustre of Lord is inconceivable.⁴

1. Vara.st.verse 48 2.) Vai.st.verse 48

3. Su.st.verse 22, 4.) *Yadētaiṛviṣēṣairaparaguṇalubdhairiva jagati asāvēkaṃścakrē satatasukhasaṃvāsavatyati.* - *Anargharāghava*

As already noted the multitudes of auspicious qualities are the different shades of the primary six qualities, these qualities are broadly classified under two heads. One variety is *Svarūpanirūpaṅṇās* and the other as *Nirūpitavarūpa-viśeṣaṅṇās*. The other classifications of qualities are *Āśrayasaukaryāpātakaṅṇās* and *Āśritakāryāpātakaṅṇās*. One more variety of classification is *Divyātmasvarūpā-śritagaṅṇās* and *Divyamaṅgalavigrahāśritagaṅṇās*. Whatever be the classification, all the qualities are for the enjoyment of different kinds of devotees. His devotees enjoy *vātsalya*, opponents enjoy *śaurya*, His *jñāna* becomes an object for ignorant, *Śakti* for weak, *Kṣamā* for guilty, *Kṛpā* for sorrowful, *Vātsalya* for erring, *Śīla* for ignorant, *Ārjava* for crooked, *Sauhrda* for cruel, *Mārdava* for people who are fear of separation; *Saulabhya* for people longing to have His darśana.⁵ According to *Vēdāntadēśika* even *krōdha* is to be taken as *kalyāṇagaṅṇa* since it is adopted only to keep away the enemies¹ of His devotees. Few of the attributes pertaining to His *svarūpa* (form) and nature on *ātmagaṅṇās* and *dēhagaṅṇās* respectively are listed in the *Varadarājastava*.² Dayā is compassion, *Kṣānti* is forbearance, *audārya* is granting the desired objects for His devotees, *mradimā* is soft both physically and emotionally, that is, soft in His form and cannot bear the separation of His devotees, *samatā* is protecting everything irrespective of its caste or creed, *sauhārda* is doing auspiciousness of all kinds to His devotees, *dhr̥tiḥ* is firm in protecting His beings, *prasāda* is always pleasing, pleasing even when one wants to injure Him. *ājñā* is ordering in the form of vedic injunctions.

1. Vai.st.verse 15, 2.) Ati.st.verase 6, 3.) Vai.st.verse 54

4. Vai.st.verse 56, 5.) Vai.st.verse 19

1. Āśritavirōdhinirāsārthatayā krōdhādērapī kalyāṇagaṅṇāsābdēna saṅgrahaḥ gadyabhāṣya,
2.) Vai.st.verse

Few other qualities are listed in the *Sundarabāhustava*.³ *Sauśīlya* is behaving equally with ordinary people - the quality shown with Guha in the Rāmāyaṇa. *Vātsalya* is, in the words of Ālvārs,⁴ “my devotee will not err; even if he has erred it is only for the good. This attribute is defined by the Tengalai sect of people as cognising only the good deeds though very small and ignoring the serious sinful acts. *Ārjava* is straight forwardness in thought, word and deed. *Dhairya* is not being shaken in heart even after calamities. *Sthairya* is not letting down His devotees under any circumstances. Several instances are seen in the Rāmāyaṇa in support of this quality. *Suvīrya* is not becoming fatigued even after prolonged battle. *Śaurya* is facing thousands of enemies solely. Again instances from the Rāmāyaṇa illustrate this quality. *Kṛtīva* is helping His dear and do what they expect from Him. For instance Rāma coronating Vibhīṣaṇa as the king of Laṅkā. *Gāmbhīrya* The depth of His mind to help His devotees. *Cāturya* ability to do incompatible acts. *Saundarya* is the beauty that attracts the eyes and mind of enemies even. *Samatā* is the disposition of the parts of body in correct proportion as per the sāmudrikālakṣaṇa. *Lāvaṇya* is the loveliness of the parts of the body.

Not being satisfied by enlisting the auspicious qualities, the author enumerates certain attributes elaborately in the *Sundarabāhustava*. He describes *jñāna*, the first of the six attributes. He is able to comprehend directly the entire universe without any effort.¹ Then the poet enjoys the quality *kṣamā*. The bondage of *karma* is given a permanent release by getting a single salutation (*añjali*). Kālidāsa acknowledges the susceptibility to a *praṇāma* by great persons.² The Lord is immensely pleased by a

3.) Sun.bā.st. verse 25, 4.) Ennadiyarathu cheyyar cheyatharel nanru cheythar- Periyālvār Thirumozhi 4-9-2.

1. Sun.bā.st. verse 27

2. Praṇipātapratīkāraḥ Saṃrambhō Hi Mahātmanām - Raghuvamsa, IV, 64

salutation and in no time forgives the entire sin of an individual.³ Then he describes the attribute *vātsalyatā*, which makes Him very simple, and moves with His people without any reservation on His part. Whatever be the caste, behavior or character, by just reclining to His feet, Lord *Sundarabāhu* too associate with him in the same caste, behaviour and character without minding the shortcomings there.⁴ After this, *Kūreśa* takes pleasure in narrating the attribute *samatā*. This quality is explained as treating a very ordinary and lovely person on par with *Nityasūrīs* like *Garuḍa* and *Ananta*. This impartiality of the Lord shows that He is free from *vaiṣamya* and *nairghṛṇya*. A person, who cannot be named or not fit for addressing and low in caste and character but has the only quality of worshiping the Lord, is equated with *Garuḍa* and *Ananta*. This is very clear from the story of *Rāma* accepting *Guha* (hunter) *Sugrīva* (monkey) and *Vibhīṣaṇa* (Rakṣasa) as His brothers. This attribute of *samatā* is innate to the Lord.¹

The *Chāndōgyōpaniṣat*² speaks of *Brahman* as residing in the heartlotus called *daharākāśa* and as possessed of eight qualities. *Kūreśa* echoes this idea in the *Sundarabāhustava*.³ The quality of *Audārya* is described by the poet beautifully. *Nārāyaṇa* alone can be called as *udāraḥ*, since He is the only giver and not a receiver as He is *avāptasamastakāmaḥ*. *Ālvārs* worship Him as the bestower of everything⁴ and as a celestial tree which provides everything including Himself. He is dear to Goddess *Lakṣmī*. By His mere saṅkalpa He creates entire universe. There is no *vadānyaḥ* greater than Him⁵. His kṛpā is illustrated by *Kūreśa* with anecdotes. As *audārya* is *svārthanirapēkṣa* (not expecting any-

3. Sun.bā.st. verse 29 ; also at Subhaṣitanivi - 1. 4. Sun.bā. verse 30

1. Sun.bā.st. verse 31 2.) Ya ēṣa ātmā apahatapāpmā vijarō vimṛtyurviśōkō'vijighatsō'pipāsassatyakāmāssatyāṅkalpaḥ - ch.8.7.1.

3. Vidurdaharamaṣṭaguṇōpajūṣṭam - Sun. bā. verse 20.

4. Tirumoimozhi, 3.9.5 & 2.7.11 5.) Vai.st. verse 57.

thing for Himself) so also *kṛpā* is. In that case a doubt may arise as to why the Lord is not equal to everybody. When a few enjoy in their life without contributing much to their merits. others undergo suffering by not committing much sin. Why the Lord is not equally merciful with different people? Though He is the creator of everything and anything and everything is carried out by His desire, He acts as per law made by His desire. That is, each being is controlled by its own merit and demerit and gets the result as per its *karma*. If so, where is the need for Lord's mercy? How can He be called equal and impartial to everybody? If He is so merciful there will not be the enforcement of law and order anywhere. Since He is generous, He has created certain *śāstrās*⁶ to guide the beings. Even guiding the people is not expected of Him, as He is independent. Hence, He is merciful.¹ This *kṛpā* would be purposeful with *kṣānti* and *vātsalya*, according to *Kūreśa*. *Kṣānti* is extreme patience. An ordinary being commit several sins in a moment and the result of these are to be experienced in several births. The sin gets accumulated beyond experiencing. With all these sins if one feels sorry for his deeds and determines to lead a life of morality, God is not only ready to pardon him but also undo his sins and grant him *mōkṣa*.² The extreme end of *kṣānti* is *vātsalya*. Hence *vātsalya* is explained with an allusion of *Gajēndramōkṣa*. Though He is affectionate to all beings He is dearer to one who is very much devoted to Him. When Lord has the capacity to create the entire universe in a moment with his *saṅkalpa* why did He not make *Gajēndra* free from danger sitting in His *Vaikunṭha*? The reason for this is given beautifully by *Nammālvār*. *Gajēndra* felt sorry not for dying but it was not

6.) Śrutismṛtirmamaivājñā - Viś.dh. p.76-31

1. Vai.st. verse 58

2. ibid verse 62

able to offer the lotus to the lotus feet of Lord *Nārāyaṇa*. Only this feeling of *Gajēndra* made *Nārāyaṇa* hasten Himself to the spot. He soothened the wound of *Gajēndra* with His own hand. This affection is called as *vātsalya*.³

The devotees of the Lord enjoy elaborately His *sausīlya* and *vātsalya*. Many *stotras* have greater scope in indulging in the description of these qualities. The existence of God is felt or experienced by people with these qualities.

PRAPATTI as a means of MŌKṢA

While there is unanimity in agreeing that *mōkṣa* is the ultimate human endeavour there are divergent views in advocating the means to *mōkṣa* among the religious traditions of Hinduism.

According to *Viśiṣṭādvaita bhakti* and *prapatti* are the means of achieving the supreme goal. Both these means are advocated by the *Śrutis* and the *Smṛtis*. *Bhakti* is a continuous contemplation on the supreme and this is the very essence of *Bhakti*. It is like the continuous flow of oil from one container to another.¹ *Bhaktiyōga* is a rigorous discipline and there are seven steps to cultivate it. They are *vivēka*, *vimōka*, *abhyāsa*, *kriyā*, *kalyāṇa*, *anavasāda* and *anuddhārṣa*. A rigorous discipline is required to practice these steps and an ordinary person may not be able to observe it. Hence, our *ācāryas* advocated *prapatti*, which is an easier means to *mōkṣa*.

The term *Prapatti* is derived from the root *pra-pad*; *pad* means to move and *pra* in the best way. The term implies total self surrender to God as the sole refuge. It can be adopted by one and all without any distinction of caste creed or sex. It can

3. Vai.st. verse 63

1. *Tailadhārāvada vicchinna smṛtis antatiparamparā*. - Yatīndramatadīpikā, 7.20

be adopted at any time and place. *Prapatti* need to be done only once unlike *Bhakti*. *Prapatti* is also known as *Śaraṇāgati*, *Nyāsa*, *Bharanyāsa*, *Ātmanikṣēpa* etc.

The doctrine of *Prapatti* is advocated even in the Vedas. The *Śvītāśvatara upaniṣad* says "I seek refuge in that shining God who creates *Brahma* first and then delivers Vedas to Him".² The *Purāṇas* and the *Pañcarātrasaṃhitā* uphold the observance of *Śaraṇāgati* as the direct means of attaining *mōkṣa*. The *Rāmāyaṇa* is regarded as the sacred work expanding *Śaraṇāgatidharma* by earlier *ācāryas*. In the *Bhagavadgītā*, Lord *Kṛṣṇa* enjoins *Arjuna* to observe *Śaraṇāgati* as a resort for attaining God. The hymns of *Āṭvārs* emphasised the importance of *Prapatti*. The mystic saint *Nammāṭvār* who is regarded as the leader of *Prapannas*, (one who observes *prapatti*) is called *Prapanna-Jana-Kūṭastha*. He has observed *prapatti* at the feet of Lord *Śrīnivāsa*. Both *Yāmuna* in his *Stōtrarātna* and *Rāmānuja* in his *Śaraṇāgatigadya* have emphasised the same thing to show the importance of *Śaraṇāgati* to others.

The observance of *Prapatti* is to be carried out with its five aiding factors. The *Ahīrbudhnyasaṃhitā* mentions it as six fold.¹

1. *Ānukūlyasyasaṅkalpaḥ* - Resolve to do things favourable
2. *Prātikūlyasyavarjanam* - Refraining from activities disliked by God
3. *Rakṣiṣyatīti Viśvāsaḥ* - Absolute faith in the God that he is the sole saviour
4. *Gōptṛtvavaraṇam* - Request to God to seek His protection

2. *Yō brahmāṇam vidadbhāti pūrvaṃ yō vai vēdāṃśca prahiṇōti tasmaiḥ taṃ ha dēvaṃ ātmabuddhiprakāśaṃ mumukṣurvai śaraṇamahaṃ prapadyē* s - Sv.up.VI 18

1. *Ānukūlyasya saṅkalpaḥ prātikūlyasya varjanam.*

Rakṣiṣyatīti viśvāśō gōptṛtvavaraṇam tathā.

Ātmanikṣepakāraṇyē śaḍvidhā śaraṇāgatiḥ. - Ah.S.XXXVII. 28, 29

5. *Ātmanikṣēpa* - Placing the burden of protecting the individual self to the care of God.
6. *Kārpaṇya* - Feeling of humility and helplessness of the individual to resort to any other means of salvation.

The first two *aṅgas* of *prapatti* have ethical significance. As the individual self is *Śēṣa* or subservient to the Lord, it becomes imperative for him to please God by doing right things and avoiding His displeasure by refraining from the prohibited acts. *Kārpaṇya* or humility is an important mental trait of utter helplessness to observe any other means for *mōkṣa* and seeking Him as none other than the protector. *Mahāviśvāsa* is the most important auxiliary of *Śaraṇāgati*. Without this all other factors become ineffective. *Gōṭṭrtvavarāṇa* implies that the individual self must make a formal appeal to grant *mōkṣa*. The *Lakṣmī tantra* points out that God looks forward to a formal request by the aspirant for protection, though He is omniscient and compassionate.¹ All these five components constitute the *aṅga* of *Śaraṇāgati*. If any one of those accessories is absent, *prapatti* would become incomplete and will not lead to the desired goal. The concept of *prapatti* is based on God's grace and the intimate relation of the soul to *Paramātmān* as *Śēṣa* and *Śēṣi*. God is *Sarvarakṣaka*, *Śaraṇāgatavatsala* whereas the individual soul belongs to God and has the potential right to enjoy the bliss of Brahman. The barrier to this is *Karma* and to overcome this he requires the grace of God. This is achieved either by self-surrender or *Upāsana*.

For observing *Śaraṇāgati*, the foremost requirement is *Ākiñcanya*. This requirement is emphasised by *Kūreśa* almost in

1. *Sarvajñō'pi hi viśvaḥ sadā kārūṇikō'pi san.*

Samśāratāntravāhitvād rakṣāpēkṣām pratīkṣatē. - L.T. XVII. 79, 80

all the *stavas*. Lord *Kṛṣṇa* enjoins *Karma*, *Jñāna* and *Bhaktiyōgas* as the means of attaining Him. But *Kūreśa* appeals to God his utter helplessness in observing any means of realising the God. He submits that he has no meritorious deeds, lacks knowledge, nor has devotion to the feet of Lord as his saviour. He seeks only his grace.² *Kāraṇya* is another requisite of *Prapatti*. *Kāraṇya* is making the Lord showering His grace by seeking His compassion.³ The poet wails that he is totally ignorant but he feels that his association with God is everlasting. The author would feel blessed if he makes feel God that he deserves His grace.⁴

For getting the grace of the Lord, the blessings of the preceptor is a pre-requisite. *Śrīvatsāṅka* feels that even after getting an association and blessings of *Rāmānuja*, he is not rid of three kinds of sins namely, *Bhagavadapacāra*, *Bhāga-vadapacāra* and *Asahyāpacāra*. He has been only committing sins out of ignorance. He had no other resort other than the feet of the Lord.¹ Again he prays he has no confidence in the *Śāstras* nor has faith in simply uttering the mantras. *Kūreśa* appeals to God that only he should make the words meaningful though it is uttered only once and without realizing the full impact of it.²

The poet takes refuge in the compassion of the Lord. So he addresses the Lord as *Dayaikasindhō*, *Dayayaiva* and *Bhavatō dayāyāḥ pātram*. He submits that though he is an utmost sinner yet he takes refuge in Him. Hereafter it is His qualities like *Jñāna*, *Śakti* and *Karuṇā* should protect him. His *Jñāna* helps in knowing the refugee as not knowing anything (*Akiñcanaḥ*) and

2. *Satkarma naiva kila bhavato dayāyāḥ* - Vai. st. verse 88

3. *Kṛpājanakakṛpānavṛttiḥ Kāraṇyam*. - RTS.P.172

4. *Jānē'thavā hi kaścit* - Vai.st.verse 86

1. Ati. st.verse 59

2. Ati. st. verse 60

that he should be protected. His *Śakti* helps one to have faith in Him that by any means He will protect us. But this *Jñāna* and *Śakti* can be utilized to punish a sinner but for His *dayā*. Hence the address *Dayakasindhō* etc. The author is of the firm belief that *dayā* coupled with *Jñāna* and *Śakti* of the Lord is his permanent resort.³ This idea is again stressed in the *Sundarabāhustava*. There he says it is not possible for him to get away from all the sins either by undergoing it or by appeasing it. But he has the knowledge that he is the servant of the Lord, he belongs to God and he sought arylum with Him. Lord has grace and patience. Thus the *aṅgas* of *prapatti* are suggested here.⁴ Again he stresses that the words uttered by him as "taking refuge unto Him" may not be told by understanding the full meaning of it. But he Lord Varada will take it in its full sense since *Rāmānuja* says¹ a person is sure of success if he utters *dvayamantra* in any manner. Lord Varada extends the *dayā* to those persons who utter the *dvayamantra* either by knowing its meaning or not knowing.²

Out of the six requisites for observing *prapatti*, *Ānukūlyasya Saṅkalpaḥ* and *Prātikūlyasya Varjanam* are narrated in the *Vaikuṇṭhastava*. A *Prapanna* must get rid of the desire. But *Kūreśa* says the desire for easy things as well as rare things only gets increased. The desire might get appeased if met with failures. But on the other hand it is not quenched.³ Nor, the author says, he has the inclination for uttering the names of God or praising His qualities. He stresses that he has no faith, devotion, power or desire to utter the names of God. Nor he feels sorry for this. He feels pity for his negative aspects.⁴

3. Ati.st.verse 61

4. Su.st.verse 123

1. *Yēna Kēnāpi Prakārēṇa dvayavaktā* - *Sa.g.*

2. *Śaraṇavarāṇavāgiyaṃ* *Prāṇimi*. - Var. st.verse 84

3. Vai. st. verse 95

4. Vai.st.verse 96

The aim of performing *prapatti* is to render eternal service to the Lord in the *Nityavibhūti*. So *Kūreśa* stresses this in his praise poems. In the *Varadarājastava* the essence of *dvayamantra* is analysed. The fourth case, in the word *Nārāyaṇāya* is suggestive of service to the Lord. The nature of the Lord is beyond the conception of ordinary senses of human beings. Highly devoted persons alone receive the grace of the Lord and through this grace a devotee can get a glimpse of Him. *Kūreśa* appeals to God by adopting *prapatti*. He would like to see the nature of the Lord to do service to Him.⁵

Being in the midst of devotees and feeling proud to get the company of the devotees of the Lord is said to be one of the requisities for realising the nature of the God. The earlier *ācāryas* have given greater importance to the *Bhāgavatas*. The same trend is followed by *Kūreśa*. In the *Vaikuṇṭhastava* the author feels depressed for not getting the association with the *nityasūris* at an earliest opportunity¹ as the *nityasūris* are in the company of the Lord eternally. People feel enjoyable to be in the midst of devotees. The author prays for such an association.

5. Var. st. verse 92

1. Vai.st.verse. 77

INFLUENCE OF ĀLVĀRS ON ŚRĪVATSĀṆKAMIŚRA NAMMĀLVĀR :

In the *Śrīvaiṣṇava* tradition, the *Nālāyira Divya Prabandha* of the *Ālvārs* is considered as sacred and is regarded as one of the source material for the *Viśiṣṭādvaita* philosophy. Among the twelve *Ālvārs*, *Nammālvār* is the most important and he has rendered the essence of the four *Vedas* in his Tamil poems. Therefore, his compositions are treated on par with the *Vedas* and are quoted as an authority to prove the Supremacy of Lord *Nārāyaṇa*. He is the first mortal Ācārya of the *Śrīvaiṣṇaves*.

Lord *Nārāyaṇa* is equalled by none and excelled by few. He is the *Puruṣa* referred to in the *Vedas*. It is confirmed by *Nammālvār* in the *Tiruvaimōḷi* 2.3.2. This idea is echoed in the opening verse of the *Varadarājastava*, “*Nissamābhayādḥikamabhyadhata*” *Nārāyaṇa*’s supremacy over *Brahma*, *Śiva* and *Indra* is emphasised by the *Ālvārs* in many places of their out pourings. The *Tiruvaimōḷi* 10.10.3. says “O, the first-cause of the lotus-*naval Brahma*, *Śiva*, *Indra* and all the gods who worship you!” and in Śloka 2.2.4. *Nammālvār* says “My Lord created *Brahma* on his lotus navel, who in turn created the gods and beings of the worlds. Other than my *Kṛṣṇa*, is there any Lord worthy of worship with flowers?” This is followed by *Kūreśa* in the *Varadarājastava* Śloka 53.

In the *Vaikuṇṭhastava*, *Kūreśa* provides various characteristic marks of the Lord. Among them, *Varadaśītaladr̥ṣṭipāta* and *Lakṣmīdharam* find a parallel expressions in *Nammālvār*’s *Tiruvaimōḷi*. Thus the expression. *Varadaśītaladr̥ṣṭipāta* “pray look at us with your lotus eyes and part your silent lips 9.2.1: *Lakṣmīdharam* O Lord, you bear the inseparable lotus dame on your chest 6.10.10. The expression “*Purāṇaḥ Puruṣaḥ tvam ēka avāsi*” (*Vaikuṇṭhastava*, Śloka 21) has its origin from *Tiruvaimōḷi* -

“The Lord of Venkata hill, Lord of cloud-hue and eternal glory, is worshipped with flowers, by Indra and all the celestials. (*Tiruvaimozhi* 3.3.2.).

“In the cool tank of Tiruppuliyur, where a large lotus blooms, she immersed herself in the grace of the lord of the worlds!” 8.9.5.

O, Radiant lotus-lord extolled by the Vedas!” (*Tiruvaimozhi* 3.1.10) is rendered in Sanskrit by *Āṭvān* “*Sarva Śrutiṣvanugatani*” (*Śloka-vai*.St 23). The word “*māyā*” is used in the sense of the influence of this transcendent nature. “He mystifies even the clear thinking gods, he has wonders that would fill the sky, he has a dark cloud-hue, his lotus feet measured the Earth” - *Tiruvaimōzhi* 1.3.10. The same meaning is followed by *Kūreśa* in the *Vaikunṭhastava* Śloka 30.¹

The relation between God and the individual soul is *Śarīra Śarīribhāva* according to *Viśiṣṭādvaita*. The Lord is the substratum of the entire universe constituted of sentient and insentient entities. The *Tiruvaimōli* says “O Wondrous Lord! You stand as Earth, Fire, Water, Sky and Wind, then as Mother, Father, children and relatives, as all else and as you; what do these mean? (*Tiruvaimōzhi* 7.8.1.). This is retold by *Kūreśa* in Śloka 33 of the *Vaikunṭhastava*.

In the *Atimānuṣastava*, *Kūreśa* wonders about God’s incarnation as *Vāmana* who begged three measures of land. He being the Lord of the entire Universe and protects it by keeping it in His stomach, how it was possible for Him to beg His own property.

The same feeling is described in the *Sundarabāhustava* Śloka 98 also. The Source for this idea is found in the *Pēriya Tiruvandādi* “O benevolent Lord! Even if you had not taken an exalted birth,

1. *Māyā tavayā guṇamayā kila yā niḥsrēṣṭhā* - *Vai*.st.verse 30

grown up in opulence and appeared as a bachelor boy come for a gift, would it have been difficult for you to take the Earth? - Which you did embrace to your chest, swallow and remake on earlier occasions? Pray tell me that I may be convinced. (verse 16).

The *Saulabhya* of the incarnations are praised widely by the earlier *Ācāryas*. *Rāma* while returning to *Śrīvaikuṇṭha* took the entire beings along with Him. *Ālvān* laments that he missed that opportunity. This has evidence in the *Tiruvāimōḷi* "In the blessed Ayodhya, the land created by Brahma, - down to the meanest grass and insect without exception, he gives an exalted place to all the sentient and insentient." (verse 7.5.1.)

The beauty of *Tirumālirūṇcōlai* is enjoyed by *Nammālvār*. The greenaries and the sight of pleasing moon on the hillock is described as "Ignoring the sweet calls of young maidens, it is wise to rise and worship the thundering discus-lord of *Māliurṇśōlai*, in his temple kissed by the Moon (verse 2.10.2.). Following the *Ālvārs*, *Kūreśa* describe the scenario of *Siṃhagiri* graphically.

The feet of the Lord with its seat as lotus is enjoyed by *Nammālvār* in the *Tiruvāimōḷi*. "Lord of earthlings and celestials, he is sweet to the lotus-lady *Lakṣmī* and to us alike. His feet are borne on a lotus" (verse 4.5.8.). This has a parallel meaning in the *Sundarabāhustava*. (verse 62).

The Lord does not reveal His superiority and at times assigns importance to *Śiva* and other Gods. This is the free will of the Lord. The reason is that gods pray to the Lord that they be given some prominence. Submitting Himself to this request He asks a boon from *Śiva* that a son should be born to Him through *Rukmiṇī Dēvi*. When *Śiva*, coming to know the accessibility of the Lord, addressed Him "*Kaḷvā*". This allusion is referred to by *Nammālvār* in the *Tiruvāimōḷi* 2.2.10". Even the

bull-rider *Śiva*, the four-faced Brahma, Indra and all the goods look up to the bird-riding lord, worship his feet, and call "Prankster Lord! You made the seven worlds and all of us appear in you!"

TIRUMAṆGAI ĀLVĀR

The outpourings of *Ālvārs* is rich in devotion and their expressions carried their utmost love for God. *Śrīvatsāṅkamiśra* refers them as *Prēmārdraivahvalagirah* and *Madhurairvacōbhiḥ*. *Tirumaṅgai Ālvār* himself expresses the same feeling in his *Pēriya Tirumōḷi*.¹

While establishing the supremacy of the Lord, all the earlier *ācāryas* confirm His impartiality. During the deluge, He devours everything and at the time of creation and, while taking the *Trivikramāvatāra*, He did not show any difference between insects and Brahma. This is told by *Tirumaṅgai Ālvār* in a beautiful *anuprāsa*. "He lifted the Earth from deluge waters, swallowed the Earth and brought it out again, measured the Earth in two strides and ruled over the Earth as well" (*Tiruneḍunthāṇḍakam* verse 20). This has a parallel in the *Vaikuṇṭhastava* (*Śloka* 20). The Lord is told as '*Śriyaśriyam Udāharudāravācaḥ*'. This term is an exact translation of *Tirumaṅgai Ālvār's Pēriya Tirumōḷi* "Wealth of the wealthy lady" (*Pēriya Tirumōḷi*, 7.7.1.)

The lotus has been given an honourable place since it has been an object of comparison for the hand, feet and eye of the Lord with respect to its softness and pleasing nature. The *Ālvār* says in the *Tiruneḍunthāṇḍakam Pasuram* 18 "Lord has eyes, lips, hands and feet like petals of lotus". Again in *Pasuram* 21 of the same poem the *Ālvār* says "His hands were like red lotuses, his lips, eyes and feet two were the same". This is reflected in the *Varadarājastava Śloka* 23. Again in the *Sundarabāhustava Abjapadmam aravindalōcanam padmapāṇītalam*.

1. I melted inside, my voice becomes soft, I was covered in my tears - Peria Tirumozhi verse 1.1.5.

The feet of the Lord is said to be borne by different people. The *Ālvār* questions the Lord Himself listing the possible places of His choice. In the *Pēriya Tirumōḷi* he says, in verse 7.9.7. “O! Wonder-lord of cool *Tirumāḷiruṇcōlai*! Pray tell me this. Do you reside in the chants of the four Vedas? Or in the *Sirupuliyūr Sthalasayanam* where Vedic seers perform fire sacrifices? Or in the hearts of your devotees? Which, I do not know”. This is retold by *Kūreśa* in the *Varada-rājasvava Ślōka* 59.

The beauty and the green appearance of the hillock *Tirumāḷiruṇcōlai* is variously admired by *Tirumaṅgai Ālvār* in the *Peria Tirumozhi*. “He is the radiant Lord residing in *Tirumāḷiruṇcōlai* which is lofty, touching the clouds and the Moon”. (verse 9.9.4.) Our poet follows this in the statement of the *Sundara-bāhustava*, *Ślōka* 5 “The cluster of the lofty peaks is enriched by the moon’s crawling round it like a child.”

The churning of the ocean was performed only to obtain *Lakṣmī* and the purpose of getting the nectar for gods was only a pretext, says the *Ālvār* in his *Peria Tirumozhi* “Gave the ambrosia to gods and you retained the Lady Ambrosia to wed in your arms”. (verse 6.1.2.) In the *Sundarabāhustava*, *Ālvār* says “*udadhiga-mandarādri matimanthana labdha payōmadhurara sēndrāhvasudhā*” (*Ślōka* 4)

When *Sundarabāhu*’s curly hair is described, the epithet *Kēśava* is used by *Ālvār*. Since the Lord is also known as *Kēśava*, his dwelling hillock is also called *Kēśavagiri*. The *Peria Tirumozhi* reads “He is *Kēśava* the lord worshipped by the whole world, residing in *Tirumalairuṇcōlai*” (verse 9.9.6.) This finds expression in the *Sundarabāhustava*, *ślōka* 40. “The mat of hair curls of *Kēśava* surface the description of threads fashioned from the essence of pitch-black blinding darkness”.

A very fine reflection of *Tirumaṅgai Ālvār* is seen in the *Sundarabāhustava*, śloka 92. In the *Peria Tirumozhi* 11.4, *Tirumaṅgai Ālvār* describes the ten incarnations of *Viṣṇu*. The first verse is attributed to the *Matsyāvatāra*. There is a perfect harmony between these two verses not only in the sense but also in metre. They both contain equal number of syllables in each quarter i.e. 23 letters set to *Adritanayā* metre. "When the whole world was submerged in deluge waters, even the gods above were made to live in fear. Lord! Our Master! Sole Refuge, O! Maker! Grant us a place to be" they said. Lord! You came then as a fish in deep ocean, hauling mountain-like rocks on thy frame, splashing mirthfully, gliding on your belly! Praise, and never fail, O Heart! The *Avatāra*!". (verse 11.4.1.) This influence of *Ālvār* is seen as "*Pralayaja-nīrapura-paripūrita svanilayāvasanna vadana bhramadaśaranyabhūta śaraṇārthinākiśaraṇaṁ bhavan svakṛpayā*".

PĒRIYĀLVĀR

While describing Sundaragiri, *Pēriyālvār* says, it is inhabited by heavenly nymphs. In the *Tirumōḷi* 4.2.1, he says, "The Lord who destroyed the *Rākṣasas* by the root, stands as the tutelar deity in *Māliṟuṁsōlai* hill, where the *Nūpura* Ganga flows and celestial dames with tinkling anklets come to take a bath". This idea is reflected in the *Sundarabāhustava*.¹

Again in verse 8 he follows *Pēriyālvār* exactly when describing the elephants, "The Lord who delivered one elephant, *Gajendra* and destroyed another, *Kuvalayāpīḍa* belonging to *Kāmsa*, has gone to reside in *Māliṟuṁsōlai* hill where dark bull-elephants run after their deserting cows and romp about swearing in the name of the ocean-hued one. This is repeated by *Ālvār*"² in a more flowing way.

1. Su.st.verse 6

2. Ibid. verse 8

How Sundaragiri appears in the evening twilight is described by *Ālvan*. *Pēriyālvār* picturises in his *Pēriya Tirumōḷi*, "When the Lord of dark-cloud hue played his flute, with curls falling over his face like bumble bees hovering over a lotus, the music made the herd of deer stop grazing. Even the grazed grass slipped out of their mouth. Not moving this side of that, forward or backward, they stood like pictures on a wall. This finds expression in *Ālvān* as *Niṣpandastimitaḥ Kuraṅgatatyah*.¹

In describing the arms of *Sundarabāhu*, *Kūreśa* closely follows *Pēriyālvār*. The arms are decorated with sandal paste. He says in *Tirumozhi* 4.2.6 that "He is the Lord who deftly destroyed the hired wrestlers, with arms that wore the Sandal paste offered by the hunchback". The same is described by *Ālvan* in *ślōka* 51.² In the same context, the hands of *Sundarabāhu* has the comfort of relaxing on the thousand headed *Ādiśēṣa*. "Thousands of streams, thousands of lakes and many thousands of flower groves fill the *Māliṛuṃsōlai* landscape. It is the hill ruled by the Lord with a thousand arms and a thousand radiant crowns, reclining on the snake of a thousand hoods". (*Tirumozhi* 4.3.10.) This is repeated by *Ālvān* in the *Sundarabāhustava*, *ślōka* 53 as *Śēṣabhōgaparibhōgabhāginah*.

Again enjoying the bewitching scenario of Sundaragiri, *Ālvān* perceives *Rāma* in *Sundarabāhu*. He imagines that as *Rāma* under went so much of trouble, the lively and pleasant atmosphere of Sundaravana would refresh *Rāma*. This hillock is decorated with green trees. "*Upavanataruṣaṇḍairmaṇḍitē*". This idea has been borrowed from *Pēriya Tirumōḷi* 4.3.10. "Thousands of streams, thousands of lakes and many thousands of flower groves fill the *Māliṛuṅcōlai* landscape. The hillock is ringing with the reverberance of sweet music of bees *Gāyan Madhukara*

1. Su.st.verse.13

2.) *Candanāguru vilēpabhūṣitaḥ*

Taruṣaṇḍam. This is also a reflection of *Pēriya Tirumōḻi* "His hill abode is the ancient *Māḷiruṇḱōlai* where humming bumble-bees sing Panns drinking nectar from groves sustained by eternal water springs." (4.3.6.)

When describing the greatness of *Sundarabāhu* and *Nūpuragaṅgā*, *Pēriyālvār* refers to an allusion of *Malayadhvaja Pāṇḍya*. By the grace of *Agastya*, this king lead a true and honest life and was a honourable king. Once he wanted to go to North for pilgrimage. His chariot did not go beyond *Tirumāḷiruṇḱōlai*. He came to know the greatness of *Nūpuragaṅgā* and *Sundarabāhu* and became the devotee of *Viṣṇu*. According to tradition, he also patronised *Pēriyālvār*. The same *Pāṇḍya* king later on went to *Himālaya* and hoisted a flag with fish banner to commemorate his visit. This incident is alluded to by *Pēriyālvār* in his *Tirumōḻi* twice "Like the *Pāṇḍya* king hoisting his fish-emblem flag on the high mountain, my Lord, you too have placed your auspicious lotus-feet on my head" (5.4.6.) "He resides in *Māḷiruṃsōlai* where the ancient *Nēḍumāraṇ*, killer-sharp spear-wielding king of the south *Pāṇḍya* city of *Kūḍal*, Madurai, celebrated his victory". (4.2.7.) This incident is referred to by *Āḷvān* in *śloka* 128. "We hear that you yourself right here made king *Malayadhvaja* your devotee. So also similar desires for devotion are born in us".

In the *Vaikunṭhastava*, *Kūreśa* describes the Lord as the lustre shining in the head of the Vedas, the *Upaniṣad*s. This is similar to the saying of *Pēriyālvār*. "These songs by *Viṣṇucitta* praise the eight-syllable mantra personified, the *Amṛta* from the ocean of the Vedas, the excellent *Kalpaka* tree, the lamp that lights the maze of *Upaniṣadic* thoughts and the mountain of goodness that rules the mountain of *Māḷiruṃsōlai* (4.3.11.). The description of the childhood play of *Kṛṣṇa* also finds parallels in the *Varadarājastava śloka* 46. This is told from 1.4.1. of *Pēriya Tirumōḻi*

“O! Tender Moon! If you have eyes on your face, come and see my child *Gōvinda*’s pranks as he crawls, kicking up dust”. The natural redness in the hands of *Kṛṣṇa* is imagined to be by holding the stick to control the cows is reflected from *Pēriyālvār*.

ĀṆḌĀL

The expression *Gōyaṣṭigrahaṇa* also finds a similarity from *Āṇḍāl*’s *Nāciyār Tirumōḷi* “Go bring the cool Tulasi worn by the cowherd pot-dancer, who is sleeping soundly in Kuṇḍandai and wrap it on my soft-hair coiffure”. (*Nāciyār Tirumōḷi* 13.2) The epithet *Sundarabāhu* itself is borrowed from *Āṇḍāl*’s address “*Sundara Tōḷuḍaiyān*”. *Āṇḍāl* praises Sundara as associated with *Madhurakōḷuñjaru*. Here the term “*Madhurakōḷuñjaru*” refers to Goddess *Lakṣmī*. This idea finds place in 4th verse of *Sundarabāhustava*, “The Lord obtained ambrosia and the nectar named Indira from churning the ocean”.

Āṇḍāl’s “*Ērutiruvuḍaiyān*” (*Nāciyār Tirumōḷi*) finds a place in *Āḷvān*’s *Prārūḍha-śriyam Sundarabāhustava śloka* 16. When *Āḷvān* describes conch and disc decorating the hands of the Lord, he says the unattained conch and the discus that have climbed onto the ‘auspicious Lord’. *śloka* 55. Here the word “*Āruḍhā*” is a sanskrit version of *Āṇḍāl*’s usage “*Kuḍiyēri*” (perched)

BHAKTISĀRAH

In the *Varadarājastava Kūreśa* wonders at the heroic deeds of the Lord and praise the mighty actions performed by the hands of Lord Varada. He says “You churned the ocean with your own hands”. This is borrowed from *Tirucchandavṛttam* -21 “O! *Rāṅga* Lord pray tell me how the ocean - deep was churned about”. In the same verse *Kūreśa* refers to the killing of seven bulls by *Kṛṣṇa*. “You twisted the neck of the seven bulls” This is also an influence of *Tirucchandavṛttam* 92 “O cowherd Lord, you fought the bulls in contest for the Pinai-dame”.

The poet wonders at the equal treatment rendered by the Lord both towards His enemies and His devotees. Everyone can understand the eagerness of the Lord to protect His devotees. But how He adopts the same anxiety and urgency to save persons who show enemical attitude to Him. *Ālvan* says in the *Varadarājastava ślōka* 66. "O Varada! unable to suffer the delay in embracing your devotees and not even allowing them enough time to be purified, were eager to take them immediately to your own Abode". This can be compared to *Tirucchandavṛttam* 111. "Even those who called your names, and even those who fought with you, were fortunate to find in you a lord of grace and forgiveness.

INFLUENCE OF YAMUNA ON ŚRĪVATSĀṆKAMIŚRA

Yāmunācārya, alias Ālvāṇḍār was the grandson of Nāthamuni, the first Śrīvaiṣṇava preceptor. Yāmuna's *Stōtraratna* and *Catuśślōkī* are the two beautiful lyrical poems conveying subtle ideas of Viśiṣṭādvaita philosophy. *Catuśślōkī*, as the name suggests, is a praise-poem in four stanzas attributed to the greatness of Śrī. The concept of Śrī is well picturised by Yāmuna in accordance with the vedic conception. He states that Lakṣmī is the Mother of the universe, while Viṣṇu is the father.¹ She takes part in all the activities of the Lord. With Her innate compassion, she pleads for the individual soul with Her consort. There is perfect harmony between Śrī and Her consort. Her greatness is limitless. She is the possessor of entire wealth. Neither she nor Her omniscient loving consort know the nature of their greatness.² This idea is handled with more efficiency by Kūreṣa in verse 8 of the *Śrīstava*.¹ Gods like Brahma and other alongwith their consorts are Lakṣmī's servants.² A similar idea is brought

1. *Lōkaikēśvari lōkanāthadayitē* — Ca.śl.2

2. *Yasyāstē mahimānamātmāna iva tvadvallabhō'pi prabhuḥ.*

nālaṃ mātumiyyattayā niravadhiṃ nityānukūlaṃ svataḥ. — Ca.śl.2

1. *Ś.st., śl.8* 2. *īṣat tvatkaruṇānirīkṣaṇasudhāsandhuṣaṇādrakṣyatē naṣṭaṃ prāk tadalābhatastribhuvanaṃ sampratyanantōdayam.* — Ca.śl.3

by Kūreśa who says that though Sarasvatī is Vāgīśvarī, she is responsible for granting intelligence to people. If a person is praised as “Bṛhaspati” because of his high intelligence and if one is equated to a tree because of his dull mind is due to the presence or absence of Sarasvatī’s grace. Such Sarasvatī is subordinate to Goddess Śrī.³ While praising the Kaṭākṣa of Lakṣmī, Yāmuna says that Śrī protects the world and shower amṛta with Her glance. At the time of deluge, the entire Universe remained dull without any activity because of the absence of Her graces. The three worlds became prosperous and protected by Her graceful glances. Not only this idea of glance, but also the word *prāk* which means at the time of deluge, or when it was not regarded is used as such by Kūreśa. He echoes this idea in verse 10 of the Śrīstava.

Yāmuna says the lotus feet of the Lord adorns his head and the crest of the *Vedas* alike. This is an idea of Nammālvār. Following this Yāmuna repeats twice that the Lord shines on the head of the *Vedas* (upaniṣads) and on the head of Nammālvār and other great preceptors as he confirms this in the *Stōtraratna*. Yāmuna establishes the supremacy of Lord Nārāyaṇa in his lyrics. He is the fortune even to Goddess and is the repository of pure *sattva*. This again is a sanskrit version of Tirumaṅgai Ālvār.⁴ This concept is followed by Kūreśa and he refers to Yāmuna and Tirumaṅgai Ālvār with the expression Udāravācaḥ.

The usage of the *māyā* by Kūreśa takes its origin from Yāmuna. He says that the perverted thinkers cannot understand the Supremacy of Lord Nārāyaṇa although there are several

3. Ś.st., śl.9

(4.) “Tiruvukkum tiruvāgiya selvā” - Tirumaṅgai Ālvār-Periātirumozhi 7.7.1.

means of understanding this plain truth. On the other hand, the blessed devotees know His supremacy and transcend the *māyā* and enjoy the blissful experience of His glory. This is much more elaborated by Kūreśa. He says this *māyā* which is associated with the three *guṇas* of matter has become an object of play for the Lord. Influenced by this *māyā* few people do not comprehend the Vedas in their true perspective.

Yāmuna pleads to God to admit him into His fold disregarding all his sins. When the Lord is so generous with extraordinary grace of sparing great offenders like Kākāśura, merely because he prostrated, could there be any sin which could not be redeemed. Kūreśa repeats this idea in the *Atimānuṣastava* to extol the extreme patience and mercy of Rāma.

While admiring the Lord's divine personality, Yāmuna describes the shoulder and four arms of the Supreme Lord. The arms show the valourous deeds by which He performed in His *vibhava* incarnations. When Yāmuna enjoys the feet of the Lord in transcendental form, Kūreśa could perceive *vibhava* form in Arcā. He sees the marks of strokes of His bow on the arms of Sundarabāhu.

The Lord was referred to as possessing innumerable auspicious qualities and Ālvāṇḍār refers to the allusion of the *Ānandavallī* in the *Taittirīya Upaniṣad*. The Vedas tried to measure the blissful nature of the Lord and at the end they became exhausted. Similar idea is referred twice by Kūreśa in the *Vaikunṭhastava* and in the *Sundarabāhustava*.

The efficacy of the "dvaya mantra" is extolled from verses 31 to 46 by Yāmuna in his *Stotraratna*. Thus he formulates "prapatti" as the easy means of attaining the Lord. Kūreśa, following Yāmuna, has embedded the "*dvaya mantra*" in the *Varadarājastava*.

Of the innumerable qualities, dayā is the most conspicuous quality of the Lord and is praised by Yāmuna. This is repeated by Kūrēśa in the Varadarājastava. Though he is bereft of bhakti and has not atoned for any of his sins, Kūrēśa feels that he would attain the feet of the Lord because His qualities like kṣamā and dayā will get exhibited then only.

Yāmuna makes a declaration of his being an eternal and unconditional servant of God and desires to have that servitude alone. Kūrēśa too pleads to Lord Varada to keep him always by His side since he wishes to render service to Him in all respects and at all time.

In the final verse, Yāmuna says that the most important consideration which may persuade the Lord to protect him is that he is the grandson of Nāthamuni and as one who hails from a proper lineage of teachers devoted to the Lord. A similar idea is expressed by Kūrēśa. In the Varadarājastava, he persuades the Lord that he is in association with the lotus feet of Rāmānuja and he in turn adopted the feet of Yāmuna who is the grandson of Nāthamuni because the Lord would be more pleased with His devotees and the people associated with His devotees.

Śrīvatsāṅkamiśra's influence on later writers

Śrīvatsāṅkamiśra's great influence on later ācāryas could be seen from the works of Śrī Parāśarabhaṭṭa and Vēdāntadēśika. Kurēśa speaks at length about the superiority of the Vedas. This is echoed by Parāśara, his illustraions son, in the Raṅgarājastava.¹ While describing the greatness of Śrīs graceful look Kurēśa says it is clear to everybody that only by the delightful look of Her,

1. Vēdē Kartradyabhāvadbalavāti Li nāyaistvanmukha nīyamānē taṃ mūlāt vēna māna taditaradakhilaṃ jāyatē Raṅgadhāman - Ran.st.2.14

Brahma, Rudra and Indra get the prosperity.¹ This same idea is reflected by Bhattar in *Śrī Guṇaratnakōśa*.²

The causality of the God is dealt with elaborately by *Śrīvatsāṅkamiśra*. The Lord becomes the cause as well as the effect. It is observed in common experience that effect is the modification of cause. But in the case of God this is peculiar. Without undergoing any change the Lord becomes the effect too.³ This idea of *Kūreśa* is further elaborated by Bhattar as he says only because of *Vīrya* it becomes possible for God.⁴

Another great *ācārya* who was influenced by *Kūreśa* was *Vēdāntadēśika*. He has quoted several verses of *Śrīvatsāṅka* as an authority to establish certain views of *Viśiṣṭādvaita* in his various works. *Kūreśa* praises the Lord as the hidden treasure and is known by only the blessed souls. He cannot be comprehended by others.⁵ This idea is repeated in the *Varadarāja Pañcāśat*.⁶

The Lord has resolved certain things to be eternal since they are more dearer to Him. Everything exists because of His free will. This idea⁷ is quoted by *Vēdāntadēśika* in the *Rahasyatrayasāra* to establish the *Niyantṛtva* and *Dhāraakatva* of the Lord. The nature of the soul is to do service to the Lord in the *Vaikunṭha*. This servitude can come either naturally or with a good reason. *Kūreśa* longs to serve the Lord joining the *Nityasūris*.

1. Vai.st.verse 29

2. *Apāṅgō bhūyāmaṃsō yadupari parambrahma tadabhūt amī yathā dvitrāsā ca śatamakhādistanadharāt* - S.G.K.

3. Vai.st.verse. 37

4. Ran. st. II

5. Vai.st.verse 12

6. *Timirāvilādṛṣṭāyōp siddhāñjanēna bhavataiva vibhūṣitākṣaḥ* - Va.p.28

7. Vai.st.verse 36

ŚRĪVATSĀNKAMISRA AS A POET

On an analytical study it could be easily gauged that *Śrīvatsāṅka* was a poet of high merit. He combines philosophy and poetry in an aesthetic way. *Stōtras* are emotional outpouring and hence enchant the mind of a reader. As the narration is lucid his style could be termed as *Vaidarbhī*. Occasionally he uses *Gauḍīya* style. Out of the five hymns, the poet has the opportunity for description in the *Sundarabāhustava* since the place is located on a beautiful natural environment.

Combining erudition with devotion, the author has achieved a unique perfection. A mellifluous flow of his language could be observed in the usage of *Śabdālaṅkāra*.

Makuṭa mukuṭa mālōttamsa cūḍālalāma

Svalakatilaka mālākunḍalaissaōrdhvapūṇḍaraiḥ. - Su.ba.st.verse 37.

Yathāsi Yāvānasi Yōsi Yadguṇaḥ. - Var.st.verse 92.

Bhakti Prabhāvabhavadabhutabhāvabandha. - Vai.st.verse 3.

Plenty of *Arthālaṅkāras* are handled beautifully by *Kūreśa*. For instance, *Upamālaṅkāra* is adopted in describing the shoulders of Lord Varada. It is compared to a *Pārijāta* tree which is full of blossoms. Lord's hand is decorated with hand band. The colour of His shoulder resembles that tree. It is an example for *Abhūtopamā*.¹

Utprēkṣā is handled effectively while describing the feet of *Sundarabāhu*. Usually the feet is compared to a lotus. There was a competition between Lord's feet and lotus. The poet imagines a reason for the feet being held by the lotus. The feet of the lord excelled in beauty, softness and fragrance. Hence the lotus accepting its defeat, is serving as a seat and holding His

1. Var. st. verse 28

feet for ever on its head.¹ Three wonderful reasons are imagined for the red colour of Lord *Kṛṣṇa*'s hand. Is it because when child *Kṛṣṇa* moved from house to house in Gokula by crawling or by holding the stick to guard the cows of the Gopika maidans or by holding the reins to control the horses of Arjuna's chariot during the *Mahābhārata* war.²

Rūpaka combined with *Ślēṣa* is used to identity *Hastigiri* with the *Vedas*. The *Vedas* have different *Sūktas* (branches) and they proclaim differently the superiority of the Lord. *Hastigiri* is shining evidently with Varada in the form of foliage which has many branches.³

Svabhāvōkti is used in narrating the nature of lion in the *Narasimhāvatāra*. The lion angrily roars at its own reflection., thinking it to be its rival.⁴ The evening time on *Sundaragiri* is described with its natural scenery. Swans slowly move over the region and the bees hover round the flowers. Hearing this music of bees with the *tāla* of swans, group of deers amazed at this and stand erect without any movement.⁵

Vyājastuti is employed in describing the *Vātsalya* of the Lord. Though He is *Sarvajñāḥ*, He does not seriously view the sins committed by His devotees. His epithet '*Sarvajñāḥ*' becomes meaningful that He ignores the error of His devotees.⁶

Kūreśa has employed a variety of metres in the *Pañcastava*. In the *Varadarājastava* he uses different metres for each *Daśaka* (decade) verses 1 to 10 *Rathōddhatā* ; 11-20 *Śikharinī* ; 21-30 *Svāgatā* ; 31-40 *Vasantatilakā* ; 41-51 *Praharṣinī* ; 52-61 *Mandākrāntā* ; 62 *Sragdharā* ; 63 *Mālinī* ; 64 *Śikharinī* ; 65 *Prthvī* ; 66 *Śārdūlavikrīḍitā* ; 67 *Puṣpitāgra* ; 68 *Dhruvavilambitam* ; 69 *Vasantatilakam* ; 70 *Vamśastha* ; 71 *Āryā* ; 72-81 *Vasantatilakam* ; 82-

-
1. Sun.st.verse 63, 2.) Var. st.verse 46, 3. Var. st.verse 4,
4.) Sun. st.verse 97, a5. Sun. st.verse 13, 6.) Var. st.verse 20

91 *Gaurī* ; 92-101 *Vaṁśastha* ; 102 *Vasantatilakā*. The *Śrīvaikuṇṭhastava* is fully written in the *Vasantatilakā* metre. The *Atimānuṣastava* is written in *Vasantatilakā* excepting the first verse which is *Aupacchandasiḱā*. The *Śrīstava* is written in *Śārdūlavikrīḍitā*, *Vaṁśastha* and *Āryā* metres. In the *Sundarabāhustava* *Kurēṣa* has employed 23 varieties of metres.

THE COMMENTATOR

A commentary is a critical analysis of a text bringing out the different facets that are embedded in it. Sanskrit literature is very rich in this tradition. A literary piece, when it clothes religious or philosophical ideas definitely requires, however easy it may be, a commentary to understand it in its true import. The *Śrīvaiṣṇavastōtra* literature, which is well known for its philosophical and religious ideas has been commented by the later writers. The *Pañcastavī* of *Śrīvatsāṅkamiśra* has a few commentaries comprising both Sanskrit and Tamil. Among the Sanskrit commentaries three commentaries are available at present. The first and probably earlier than the other two, is by one *Śrīnivāsācārya*. This commentary has been published and is available in print in *Dēvanāgarī*, Grantha and Telugu characters.¹ The second one is by *Rāmānujācārya* which has been taken for a critical edition in the present thesis. The third commentary is by one *Vēṅkaṭanivāsa* which is known from the catalogues of manuscripts. Curiously and rather unfortunately a complete picture of these commentators is not available now.

The details of Tamil commentaries are as follows: The *Śrīstava* and the *Vaikuṇṭhastava* have been commented by *Vāsudēvācārya*. In this the commentator has pointed out the important principles of the *Viśiṣṭādvaita* concepts from the *Vaikuṇṭhastava* and the place of *Śrī* in *Śrīvaiṣṇavisam*. Another author A. *Śrīnivāsa-rāghavācārya* has commented on the *Atimānuṣastava*. Sri P.B. *Aṇṇanagarācār* of *Kāñcīpuram* has commented on all the *stavas* in *Maṇipravāla*. A salient feature of his commentary is that he cites *Ālvārs* profusely. He has also brought out the important features of *Ālvān*. He has also cited many parallels from *Yāmuna*, *Parāśarabhaṭṭa* and *Vēdāntadēśika*. Another

1. Ed. by Śrīraṅgam Tiruvenkaṭācārya, Śrīniketanamudrākṣaraśāla, 1875 in Telugu characters.

modern commentary is by *Śrīvatsāṅkācārya* and this commentator draws parallel ideas from *Āṭvārs*. He refers to Sanskrit commentaries of *Śrīnivāsācārya* and *Rāmānujācārya*.

The present commentator *Rāmānujācārya* belonged to the Garga Gotra and is a disciple of *Vēṅkaṭācārya*. He has commented on the *Śrīraṅgarājastava* and *Śrīguṇaratnakōśa* of *Parāśarabhaṭṭa*, apart from the *Pañcastavi*. From the commentary on the *Pañcastavi*, it is evident that he has also authored a work by name *Śrīnivāsastotra* and *Tattvavivēka*. The commentator appears to be a native of Dharmapuri, a village situated on the banks of *Gōdāvarī* of the modern Andhra Pradesh.

The commentator, it appears, first commented the *Śrīguṇaratnakōśa* is known from the commentary on the *Śrīstava*, first verse wherein he states that *Vyākhyātaṃ ca tatraiva*. *Rāmānujācārya* has also commented on the *Śrīraṅgarājastava* before commenting on the *Pañcastavi* as he himself has referred to this fact in the commentary on the *Śrīvaikuṇṭhastava*. Even among the *Pañcastavi*, the author might have commented on the *Varadarājastava* first. Thus in the commentary on forty eighth verse of the *Vaikuṇṭhastava* it is stated that *Ayamarthō Varadarājastotrepyuktaḥ Guṇāyattam Loketi. Vyākhyātaṃ ca tatraivāsmābhiḥ*. The *Sundarabāhustava* sixteenth verse commentary reads *Varadarājastōtravyākhyānē ca tathra tathra prapañcāitaḥ*. Further at the commencement of the *Varadarājastava* the author salutes *Rāmānuja* and *Śrīvatsāṅkamiśra* and state that he is going to comment briefly on the *Varada-rājastava*.

The commentary on the *Śrīstava* opens by praising the grace of Goddess *Lakṣmī*. The nature of *Śrī* equal with *Nārāyaṇa* in all respects, including She being the *Upāya* and *Upēya* apart from Her mediating (*Puruṣākāratva*) between the individual souls and Lord *Nārāyaṇa* is explained in the introductory part of the com-

mentary itself. The commentator agrees with the idea of earlier *ācāryas* in describing the position of *Śrī* as talking part in all the activities of the Lord.

In the commentary on the *Vaikuṇṭhastava*, the commentator brings out the important concepts of *Śrīvaiṣṇavisam* wherever necessary. For instance, in the commentary on verse 13, the commentator gives in a nutshell the views of other *Vēdāntins*. *Bhaṭṭabhāskara* says that only *Karma* gives the fruit and not *Īśvara*. The *Vēdāntins* differ basically from them as they are of the view that *Īśvara* only grants the fruit of our actions. Even among the *Brahmāmīmaṃsaka*, the *Advaitins* state that *Brahman* is only one and that it is self luminous without any attributes. It is not different from the individual self and this is understood from the co-ordination (*sāmānādhikaraṇya*) which is explained by the statements like *tattvamasi*.¹ *Brahman* itself is in bondage (*saṃsāra*) owing to ignorance (*avidyā*) and is released by attaining a true knowledge. The whole universe with its differences is illusory (*mithyā*).

Bhāskara and *Yādavaprakāśa* contend that *Brahman* has attributes and is all knowing, all-powerful etc. and it is not bound by *Karma*. It is different from the individual self owing to its limitation by the *Upādhi* or the limiting adjunct. Thus *Brahman* becomes men, animal and inanimate beings. This *Upādhi* is real and hence this universe too is real. When this *Upādhi* is destroyed the individual self attains *mukti* (liberation) wherein there is no difference between *Brahman* and the individual self. *Yādavaprakāśa* agrees with *Bhāskara* in describing *Brahman* as possessed of attributes or qualities. He holds that *Brahman* is capable of transforming as God, men, animals and non-sentient beings and hence both difference and non-difference between them.

1. Chāndogya 1.1.1.

The commentator has presented the tenets of these schools lucidly and effectively. The commentary shows his profound scholarship in ancient lore and in the philosophy of *Viśiṣṭādvaita*. He explains in easy and simple language the most difficult principles like *Sāmānādhikarāṇya*. As an instance the commentary on verse 32 of the *Vaikuṇṭhastava* could be cited.

The two states of the Lord namely *nityōditādāśā* and *śāntōditādāśā* are explained by the commentator briefly in the *Varadarājastava* and the *Sundarabāhustava*. *Nityōditādāśā* is that state of *Paravāsudēva* remaining in the *Śrīvaikuṇṭha*, wherein the *nityas* and the *muktas* enjoy the bliss of *Brahman* always. *Śāntōditādāśā* is that state of *Vyūhavāsudēva* from whom *Saṅkarṣaṇa*, *Pradyumna* and *Aniruddha* are emanated. There is also another view which is accepted by our commentator. He says *nityōditādāśā* is the state wherein *Paravāsudēva* enjoys Himself the *nityavibhūti* and *līlāvibhūti*. *Śāntōditādāśā* is that state wherein leaving these two *Vibhūtis*, He enjoys His own *svarūpa*. Yet another view is that when the Lord has His *Saṅkalpa* confining only to *nityavibhūti* is called *nityōditādāśā* and when His *Saṅkalpa* extends to *līlāvibhūti* is *śāntōditādāśā*, that is the creation.

Rāmānujācārya highlights the definition given by *Kūreśa* for *ūrdhva puṇḍra*, *puṇya* and *pāpa* in his commentary. He defines *Upabrahman* in single sentence.

A noteworthy aspect of the commentator is that he shows his depth of knowledge in *Pāṇini's Aṣṭādhyāyī*. He explains the difficult formations by quoting *Pāṇini* sutras. For example in the *Atimānuṣastava* verse 45 he explains the formation of the word *Salilāmbabhūva*. The word *Salila* becomes *Salilām* by the rule "*Śarvaprati padikēbhya*", "*Sanādyantā dhātvaḥ*" and "*Kāspratyayādāmanamānta*". Then by the rule "*Kṛñcānuprayujyātē liṭ*" *Babhūva* or *Āsa* is added to *Salilām* and hence the formation *Salilāmbabhūva*. Similarly the formation of the word *Paṇḍita* in

the fifty ninth verse of the *Varadarājastava* is explained as *Padi Pidi Saṅgāta Iti Dhātōḥ Paṇḍitāśabdavyapattiḥ*. Thus *Paṇḍita* means pure or expanded.

The commentator is also a poet by himself. The difficult philosophical ideas are embedded in the form of *Stōtras*. He has quoted from his work *Śrīnivāsastōtra* in three places in the commentary on the *Pañcastavī*. It explains the *Sarvaśabdavācya* and the views of other schools. He quoted from the *kāvyaadarśa* to explain the figure of speech *rūpitarūpaka*. This testifies his knowledge in Sanskrit rhetorics. In explaining the verses with highly philosophical ideas he employs very simple sentence, but shows his eminence in other descriptions. His words echo its sense. For example, he gives the meaning for *Curitam* as *Carcitam* or *Khācitam*; *Nirdhūta* as *Kampita*.

Rāmānujācārya's profound scholarship in the scriptures and the works of earlier *ācāryas* is worth mentioning. He quotes profusely from the *upaniṣads* while commenting on the *Vaikuṇṭhastava* and the *Varadarājastava*. References from the *Viṣṇupurāṇa* are cited to explain the term *Bhagavān* and in many other places. The citation from the *Varāhapurāṇa* finds a place in the *Vaikuṇṭhastava*. Quotations from the *Ayōdhyākāṇḍa*, *Yuddhakāṇḍa* of the *Rāmāyaṇa* are seen in the *Atimānuṣastava*. References are made to the *Bhāgavata*, the *Bhagavadgītā*, the *Mahābhārata* and the *Harivaṃśa* now and then.

References to *ācāryas* like *Yāmuna*, *Rāmānuja*, *Parāśarabhaṭṭa*, *Nārāyaṇamuni*, *Vēṅkaṭācārya* and *Vēdāntadēśika* are made. Passages from the *Stotratatna*, the *Śrībhāṣya*, *Gadyatraya* reveal the commentator's deep knowledge in the traditional learning. As he has commented on the *Raṅgarājastava*, parallel quotations of *Parāśarabhaṭṭa* are cited in the *Pañcastavī* commentaries.

Reference is made to one *Nārāyaṇamuni*. There existed many teachers in this name and to which *Nārāyaṇamuni* he is referring to is not clear. Also he refers to one *Vēṅkaṭācārya* and in all probability he might be his *guru*. Reference is made to *Vēdāntadēśika* while defining the *Kalyāṇaguṇa* of the Lord. *Rāmānujācārya* closely follows the definition of *Śrīdēśika* while explaining the attributes of the Lord. Sometimes he quotes verbatim from the *Gadyavyākhyāna* of *Vēdāntadēśika*.¹

While explaining the virtue *Vātsalya* of the Lord the commentator defines it as *doṣe Satyapī tadananusandhānena svīkaraṇam* in the seventh verse of the *Vaikunṭhastava*. This definition agrees with the idea of *Tengali sect* of *Śrīvaiṣṇaviṭies* and hence he might be said to belong to *Tengalai sect* of *vaiṣṇaviṭies*.

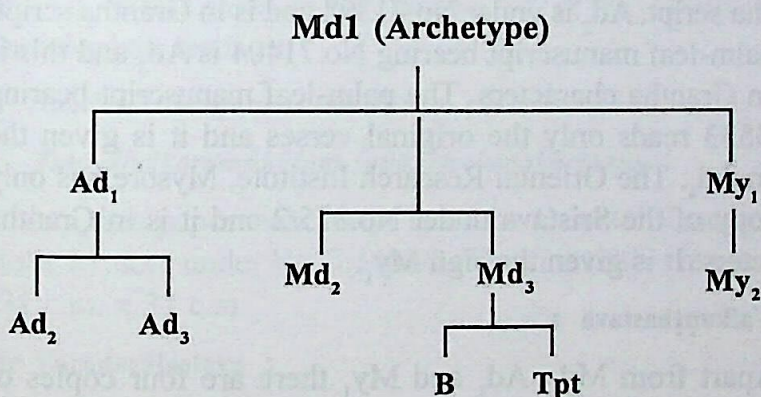
The commentator's interest in the *Divyaprabandhams* of *Āḷvārs* are seen frequently. *Āḷvān* repeats the ideas of *Āḷvārs* in the *Pañcastavī*. This observation is recorded with respect by the commentator. This observation proves his traditional scholarship and his knowledge in the Tamil language.

When compared to the commentary of *Śrīnivāsācārya*, simplicity and brevity seem to be the hall-mark of *Rāmānujācārya*. But still his commentary is lucid and explains all the important principles of *Śrīvaiṣṇavisam*. He gives a glimpse of his grammatical knowledge which adds lustre to his commentary.

1. See Gadyabhaṣya on Ś.Gadya

CRITICAL APPARATUS

The present text with the commentary of *Rāmānujācārya* was prepared by consulting seven manuscripts. The *Pañcastava* as one unit is deposited in three libraries; the Government Oriental Manuscripts Library, The Adyar Library and Research Centre and the Oriental Research Institute, Mysore. Out of these three codices, the one in the GOML preserves the texts fully with the original verses. This codex contains the commentaries of *Rāmānujācārya* on the *Śrīguṇaratnakōśa* and the *Raṅgarājastava* also. The codex in the Adyar Library too contains all the five *stavas*. But the *Varadarājastava* alone reads differently and is highly corruptive as compared to the other two copies. The codex in the Oriental Research Institute, Mysore, does not have *Śrīstava*. Considering these facts the stemma codicum can be represented as follows :

The description of the palm leaf manuscripts collated for this critical edition are as follows:

R.4801 of GOML is in good condition and the palm leaf is of the size 17 x 13/8 inches and has eight lines approximately in a page. It is in Grantha characters. This could be the archetype which was used to transcribe into *Dēvanāgarī* script. It is given the siglum Md₁. The other codex in the Adyar Li-

brary and Research Centre under No.334 is in Telugu characters. It is in good condition and of the size 44.5 c.m. x 3.8 c.m. This contains the details of the scribe at the colophon of each *stava*. Excepting the *Varadarājastava*, which is not collated due to highly corruptive readings, all the four *stavas* are copied by one *Śrī Ranga*, the son of *Rāghava* and belong to *Gādhivamśa*. It shows many lacunae. It is given the siglum Ad₁. The third co-dex at Oriental Research Institute, Mysore, is under No.P.635. It is in Telugu characters. The *Vaikuṇṭhastava* is available only upto nineteenth verse. The scribe of the *Sundarabāhustava* might be a different person as the hand-writing differs from the other three *stavas*. The serial number of the verses of this *stava* are not followed correctly. It does not read the original verses.

The Śrīstava :

Md₂ is R.4006 of GOML. It is a palm-leaf manuscript in Grantha script. Ad₂ is under No.71398 and is in Grantha script. The palm-leaf manuscript bearing No.71404 is Ad₃ and this is also in Grantha characters. The palm-leaf manuscript bearing No.73533 reads only the original verses and it is given the siglum Ad₄. The Oriental Research Institute, Mysore has only one copy of the Sristava under No.825/2 and it is in Grantha characters. It is given the sign My₁.

The Vaikuṇṭhastava :

Apart from Md₁, Ad₁ and My₁ there are four copies of manuscripts available. R.4606 (Md₂) of GOML is a palm-leaf manuscript in Grantha characters and it is incomplete and is available upto 49 verses. It is of the size 14 x 1 1/4 inches. The paper manuscript (Md₃) has not much variants. Another paper manuscript from the Oriental Research Institute, Tirupati (Tpt) has a few variant readings. My₂ is a palm-leaf manuscript in Grantha characters under No. P.7167/2 in the Oriental Research

Institute, Mysore. It is of the size 33.5 c.m. x 3.5 c.m. and is in good condition.

The Atimānuṣastava :

Md₂ of this *stava* is the same as that of R.4606 of GOML. D.9825 of GOML is another palm-leaf manuscript in Grantha characters and is given the indication Md₃. It is of the size 16 3/4 x 1 3/8 inches with 34 folios. Ad₂ is 71398 of Adyar Library and Research Centre. It is in grantha characters and does not present the original text. The Baroda Oriental Institute has one paper manuscript under No. II 11485. It is given the siglum B. Mostly it agrees with Md₃.

The Sundarabāhustava :

Md₂ is the same R.4606 of GOML. Md₄ is D.10425 of GOML. It is in Grantha characters and it agrees mostly with Md₂. Ad₂ of this *stava*. is the same as Ad₂ of the *Atimānuṣastava*. The colophon reads as,

Sundarōrubhujam vandē dēvaṃ devendravaditām.

Taṃ divākarasaṅkāśaṃ śaṅkāvicchedakārīṇam.

My₂ is a paper manuscript from the Oriental Research Institute, Mysore under No.C.4409/2. The size of this manuscript is 31 c.m. x 31 c.m.

The Varadarājastava :

Md₂ is R.4606 of GOML Ad₁ shows highly corruptive reading and hence not taken up for critical edition. My₁ and Md₂ agrees in certain respects.

In collating the original verses printed editions of P.B. Annangaracharyar, Kanchipuram (P₁) and Sri Srivatsankacarya (P₂), Visistadvaita Pracirini Sabha, Madras, are referred.

॥ श्रीः ॥

श्रीस्तवम्

लक्ष्मीकटाक्षविक्षेपा रक्षणैककृतक्षणाः ।

रक्षन्तूत्कूलकरुणा^१सन्धुक्षितजगत्त्रयाः ॥

अथ सर्वेश्वराभिमत^३स्वरूपगुणविभवां सकलचेतनानां सकलपुरुषार्थप्राप्तौ पुरुषकार-भूतां सर्वेश्वरवत् स्वयमपि प्राप्यप्रापकभूतां लक्ष्मीं स्तोतुकामाः श्रीवत्साङ्गमिश्राः सकल-जगदुज्जीवनार्थमाशीर्वादमेव प्रबन्धमुखेन निबध्नन्ति ।
स्वस्तीति -

स्वस्ति श्रीदिशतादशेषजगतां सर्गोपसर्गस्थितीः

स्वर्गं दुर्गतिमापवर्गिकपदं सर्वञ्च कुर्वन् हरिः ।

यस्या वीक्ष्य मुखं तदिङ्गितपराधीनो विधत्तेऽखिलं

क्रीडेयं खलु नान्यथाऽस्य रसदा स्यादैकरस्यात्तया ॥ १ ॥

सा श्रीः अशेषजगतां स्वस्ति मङ्गलं दिशतात् । स्वस्तीति द्वितीयान्तं पदम्, नाव्य-यम्^४ । अशेषजगतामित्यस्यात्राप्यन्वयः । सर्गः सृष्टिः उपसर्गः उपद्रवः संहारः^५ इति यावत् । स्थिती^६ रक्षा^७, दुर्गतिः नरकः यत्र पदे मुक्तिः भवति तदापवर्गिकपदम्, एत-त्सर्वं कुर्वन्^८ कर्तुं प्रारब्धो हरिः यस्या लक्ष्म्या मुखं वीक्ष्य तन्मुखेङ्गितपरतन्त्रः^९ सन् अखिलं करोति तदनुमतिपूर्वकं^{१०} तन्मुखोल्लासार्थं करोतीत्यर्थः । एवमेव करणे हेतु-माह - क्रीडेयमिति तथा^१ श्रिया ऐकरस्यात्^२ एकरसत्वात् तस्या यदनुकूलं तदेवास्या-नुकूलं यदनुकूलं^३ तस्या इत्येवं रूपैकरस्याद् अन्यथा स्वयमेव स्वातन्त्र्येण करणे इयं जगन्निर्माणादि क्रीडा^४ अस्याः^५ हरे रसदा प्रीतिदा न स्यात् खलु । विरसा केवलव्यसनरूपा^६ स्यादिति भावः । तदुक्तं श्रीमत्पराशर^७भट्टारकैः श्रीगुणरत्नकोशे -

-
1. Md₁ reads रक्षन्ति 2.) Md₂ reads तरुणा 3.) Md₂ reads सर्वैरभिमत 4.) Ad₃ reads अव्यय 5.) Md₂, Ad₁, Ad₃, read संसार 6.) Ad₃ reads स्थितिः 7.) Ad₃ reads रक्षता 8.) Ad₃ omits कुर्वन् 9.) Md₁ reads मुखेऽस्मिततन्त्रः 10.) Md₂ omits कं in पूर्वकं
-

1. Md₂ reads तथा 2. Ad₂ and Ad₃ omit ऐकरस्यात्
3. Md₁ reads तदेवास्या 4. Md₁ Ad₁, Ad₃ read क्रिया
5. Md₁ reads अस्य 6.) Md₂ reads अस्य 7.) Ad₂ omits पराशर

श्रियैः समस्त चिद्विधानव्यसनं हरेः ।

अङ्गीकारिभिरालोकैः सार्थयन्तैः कृतोऽञ्जलिः ॥ इति ।

- श्रीगुणरत्नकोशे - 1 व्याख्यातं च तत्रैव ।

स्वस्य स्तोत्रनिर्वाहार्थं लक्ष्मीः⁸ प्रार्थयते । हे श्रीदेवीति -

हे श्रीदेवि ! समस्तलोकजननीं⁹ त्वां स्तोतुमीहामहे

युक्तां भावय भारतीं प्रगुणय प्रेमप्रधानां¹⁰ धियम् ।

भक्तिं भन्दय¹¹ नन्दयाश्रितमिमं दासं जनं तावकं

लक्ष्यं लक्ष्मि कटाक्षवीचिविसृतेस्ते स्याम चामी वयम् ॥ 2 ॥

ईहामहे प्रयतामहे । युक्तां योग्यां शब्दा¹²लङ्कारयुक्ताम् इति भावः ।
भावय सम्भा-वय । प्रगुणय प्रगुणां कुरु । याथार्थ्यस्थैर्यवैशद्यादयो बुद्धिगुणाः
प्रेमप्रधानां¹³ तद्गुण-

गोचरप्रेमाधिकां¹ भन्दय वर्धय । अत्र भदि धातुर्वर्धमानार्थः² ।
अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । बन्धयेति केषाञ्चित्पाठः । तावकं त्वत्सम्बन्धिनं
त्वन्निर्वाह्यमिति यावत् । क्रियाभेदात् सम्बन्धि³द्वयस्याप्यपौनरुक्त्यम् । विसृतिः
प्रसारः ॥ 2 ॥

सम्प्रति प्रश्नप्रतिवचन⁴तत्प्रतिक्षेपरूपेण न कस्यापि
वाङ्मनसागोचरासङ्ख्येय-कल्याण⁵गुणगणायाः लक्ष्म्याः स्तोत्राधिकार इत्याह ।

8.) Md₂ Ad₃, My₁ read लक्ष्मीम् 9.) All except My₁ read जननी 10.) Md₂
Ad₄, My₁ read प्रकर्षं 11.) All except My₁ read सन्दय 12.) My₁ adds अर्थ
13.) Md₂, My₁ adds लक्ष्मीं

1. My₁ adds भक्तिं 2.) My₁ reads वृद्धयर्थकः
3. All except Ad₃ read संबुद्धि 4.) Ad₃ omits प्रश्नप्रतिवचन
5. All except Md₂ read कल्याणगुणलक्ष्मीस्तोत्र

स्तोत्रमिति -

स्तोत्रं नाम किमामनन्ति कवयो यद्यन्यदीयान् गुणान्
 अन्यत्र त्वसतोऽधिरोप्य भणितिः⁶ सा तर्हि बन्ध्या त्वयि ।
 सम्यक् सत्यगुणाभिवर्णनमथा⁷ ब्रूयुः कथं तादृशी
 वाग्वाचस्पतिनाऽपि शक्यरचना⁸ त्वत्सद्गुणा⁹र्णोनिधौ ॥ 3 ॥

तत्र¹⁰ प्रथमं पृच्छति स्तोत्रं नामेति । उत्तरमाशङ्कते यदिति प्रतिक्षिपति ।
 सा तर्हि इति वास्तवगुण¹¹सद्भावादारोपा¹²सम्भव इति भावः ।
 प्रकारान्तरेणो¹³त्तरमाशङ्कते - सम्यगिति प्रतिक्षिपति कथमिति । अर्णोनिधिः
 समुद्रः त्वद्गुणा¹⁴ वाचामगोचरा इति भावः ॥ 3 ॥

हे¹ लक्ष्मि! यद्यपि तव गुणा वाङ्मनसागोचरा अथापि²
 तद्वर्णनमन्तरेणात्मधारणं कर्तुमसहमानोऽहं यावद्वलं वर्णयामीत्याह । ये
 वाचामिति -

ये वाचां मनसां च दुर्ग्रहतया ख्याता गुणास्तावकाः
 तानेव प्रति साम्बुजिह्वमुदिता है मामिका भारती ।
 हास्यं तत्तु न मन्यहे न हि चकोर्येकाऽखिलां³ चन्द्रिकां⁴
 नालं पातुमिति प्रगृह्य रसनामासीत सत्यां⁵ तृषि ॥ 4 ॥

दुर्ग्रहतया ग्रसितुं कबलयितुमशक्यतया साम्बुजिह्वमिति क्रिया विशेषणम्

6.) Md₂, P₁ & P₂ read भणितिः 7.) All except Md₂ and Ad₂ read अहो 8.)
 Ad₃ reads अशक्यरचना 9.) Ad₃ reads अम्भो 10.) Md₁, Ad₁, Ad₃, My₁
 read तत्प्रथमम् 11.) Ad₃ omits गुण 12.) Ad₃ reads आरोपण 13.) Ad₃ omits
 from प्रकारान्तरेण to भावः 14.) All except Md₂ read तद्गुण

1. Md₂ omits व्याख्यान for 4th verse 2.) Ad₃ reads तथापि
 3. Md₂ reads अखिला 4.) Md₂ reads चन्द्रिका
 5. All except Md₂ read तस्याम् 6.) Ad₃ reads रसार्थस्य पदार्थस्य दर्शने

। सद्र-वरसज्ञं इति उदिता उद्युक्ता जिह्वा रस्यपदार्थदर्शने^६ स्वयं द्रवति ।
 अतः स्वयमेवोयु-क्तेति भावः । है इत्यव्ययं प्रसिद्धिपरम् ।
 वाचस्पतिप्रभृतिभिरशक्यगुणवर्णने मम हास्यत्वमपि नास्तीत्याह - हास्यमति ।
 भारती उदितेति यत्तत्तु हास्यं न मन्मह इत्यर्थः । एतादृशी मम स्तोत्रप्रवृत्तिर्युक्ता
 चरितार्था चेति दृष्टान्तमुखेनाह न हीति तृषि पिपा-सायां प्रगृह्य प्रतिरुध्य ॥ ४ ॥

अति^७निकृष्टस्यापि मम तवात्यन्तपवित्रकीर्तिस्पर्शने^८ न^९ भीतिर्न लज्जापि
 हेयप्रत्य-नीक^{१०}तयास्तवापि न मालिन्यं^{११} ममाप्य^{१२}भिमतप्राप्तिरित्याह ।
 क्षोदीयानपीति -

क्षोदीयानपि दुष्टबुद्धिरपि निःस्नेहोऽप्यनीहोऽपि ते
 कीर्तिं देवि लिहन्नहं न च बिभेम्यज्ञो न जिह्मे च ।
 दुष्येत्^१ सा तु तावता न हि शुना लीढापि भागीरथी
 दुष्येच्छ्वापि^२ न लज्जते न च बिभेत्यातिस्तु शाम्येच्छुनः ॥ ५ ॥

क्षुद्रतरोऽपि दुष्टबुद्धिरपि तामसबुद्धिरपि निस्स्नेहोऽपि^३
 दृढतरस्नेहरहितोऽपि अनी-होऽपि^४ फलप्राप्तिपर्यन्तोद्योगरहितोऽपि लिहन्
 आस्वादयन् अहं न बिभेमि न^६ जिह्मेमि तत्र हेतुः अत्रेति । उक्तमर्थं दृष्टान्तमुखेन
 उपपादयति न हीति । पवित्रा^७ भागीरथी शुना लीढापि न दुष्येत् न दूषिता
 भवेत् । किन्तु पवित्रैव । शुनोऽपि न दोषः किन्तु शुद्धिरेव^८ तथा न लज्जते^९
 । किन्तु श्लाघैव,^{१०} न च^{११} भीतिः । पुनः पुनः^{१२} प्रवृत्तिरेव तृष्णाशान्तिस्तृप्तिश्च
 तथा ममापीति^{१३} भावः ॥ ५ ॥ इतः^{१४} परं स्वाधिकारानुरूपं लक्ष्मीं स्तौति

7. Ad₂ reads अत्यन्त 8.) Ad₁, Ad₂ read स्पर्शेन

9. Md₂ omits न 10.) Md₁, Ad₁, Ad₂, My₁ read हेयप्रत्यनीकाया Ad₃ reads प्रतिभट 11.)

Md₁ reads माल्यं 12.) Md₂ omits अपि

1. Md₂, Ad₄ read दुष्येत् 2.) Md₂, Ad₄ read दृष्येद्वापि 3.) Md₂ reads अविस्नेहोऽपि 4.) Md₁,
 Ad₁, My₁ omit अनीहोऽपि 5.) All except Md₂ read रहितो वा 6.) All except Md₂ omit
 from अहं न to अत्रेति

7. Md₂ reads पवित्रोऽपि 8.) Ad₃, Md₁, My₁ read बुद्धिरेव

9. All except Md₂ read लज्जा 10.) Md₂ reads अलज्जैव Md₁, Ad₁ read सङ्घैव 11.) Md₂
 omits च 12. All except Md₂ omit पुनः 13.) Md₂ omits मम 14.) Md₂, Ad₂ omit इतः परम्

। ऐश्वर्यमिति -

ऐश्वर्यं महदेव वाऽल्पमथवा दृश्येत पुंसां हि यत्

तल्लक्ष्म्यास्समुदीक्षणात्तव यतस्सार्वत्रिकं वर्तते ।

तेनैतेन न विस्मयेमहि जगन्नाथोऽपि नारायणः

धन्यं मन्यत ईक्षणात्तव यतः स्वात्मानमात्मेश्वरः ॥ 6 ॥

हे लक्ष्मि¹ यदैश्वर्यं दृश्यते तल्लक्ष्म्यास्तव समुदीक्षणाद् यतः कारणात् तवैश्वर्यं सार्वत्रिकं सर्वत्र व्याप्तं वर्तते । अतः सर्वमयैश्वर्यं त्वदेकदेश² इत्यर्थः । त्वत्कटाक्षमूलेन³ तेनैतेनैश्वर्येण न विस्मयेमहि । यतः कारणात् सर्वेश्वरोऽपि नारायणः तवेक्षणात् स्वा-त्मानमितरपुरुषवत्⁵ धन्यं मन्यते । तेनैतेन⁶ न विस्मयेन हीत्यर्थः ॥ 6 ॥

ऐश्वर्यं यदेशषपुंसि यदिदं सौन्दर्यलावण्ययोः

रूपं यच्च हि मङ्गलं किमपि यल्लोके सदित्युच्यते ।

तत्सर्वं त्वदधीनमेव यदतः श्रीरित्यभेदेन वा

यद्वा श्रीमदितीदृशेन वचसा देवि प्रथामश्नुते ॥ 7 ॥

ऐश्वर्यमिति -

सौन्दर्यमवयवशोभा लावण्यं समुदायशोभा रूपं स्वरूपं मङ्गलं कल्याणं सत् पवित्रं वस्तु⁷ किमपि वस्तु त्वदधीनमेव त्वत्कटाक्षाधीनमेवेत्यर्थः । यदतः⁸ इत्येकं पदं कारणप-रम् । यदतः कारणादित्यर्थः । श्रीरित्यभेदेन श्रीतादात्म्येन श्रीमदिति ईदृशेन वचसा श्रीयुक्तमिदम्⁹ इत्येवंविधेन वचसा प्रथां प्रसिद्धि व्यवहारं वा अश्नुते प्राप्नोति¹⁰ तत-स्त्वदधीनमित्यर्थः ॥ 7 ॥

देवि त्वन्महिमा¹¹वधिर्न हरिणा नापि त्वया ज्ञायते

1. Md₂ adds अल्पं वा महद्वा पुंसाम् 2.) All except Md₂ read तदैकदेश

3. Md₂ reads जनितेन 4.) Md₂, Ad₃ omit तेनैतेन

5. Md₁ reads पुरुषवदन्यम् 6.) All except Md₂ read तेन न

7. Md₂ omits from वस्तु to त्वदधीनमेव 8.) Ad₃ reads यतः

9. All except Md₂ read युक्तमिदम् 10.) Ad₃ omits प्राप्नोति

11. Md₁, Ad₂, My₁ read अभिन्न

यद्यप्येवमथापि नैव युवयोस्सर्वज्ञता हीयते ।

यन्नास्त्येव तदज्ञतामनुगुणां सर्वज्ञताया विदुः

व्योमाम्भोजमिदन्तया किल विदन् भ्रान्तोऽयमित्युच्यते ॥ 8 ॥

देवीति - स्वरूपरूपगुणविभूतीनां महिम्ना¹ उत्कर्षस्यावधिरित्यत्ताया² अवध्यपरि-ज्ञानेऽपि सर्वज्ञत्वं न हीयत इत्यर्थः । तदपरिज्ञानं सर्वज्ञत्वानुकूलमेवे³त्याह - यदिति । तदेवोपपादयति व्योमेति । अत्यन्तं अविद्यमानं⁴ गगनकुसुममिदमिति विद्यमानतया विदन् पुरुषो भ्रान्तः । न त्वविद्यमानं⁵ विद्यमानतया विदन्नित्यर्थः ॥ 8 ॥

लोके वनस्पतिबृहस्पति⁶तारतम्यं

यस्याः प्रसादपरिणाममुदाहरन्ति ।

सा भारती भगवती तु यदीयदासी

तां देवदेवमहिषीं श्रियमाश्रयामः ॥ 9 ॥

लोकेति - अज्ञानावधिर्वनस्पतिः सर्वज्ञावधिः बृहस्पतिर्यस्या भारत्याः प्रसादस्य न्यूनाधिकभावेन परिणामः ॥ 9 ॥

यस्याः कटाक्षमृदुवीक्षणदीक्षणेन

सद्यस्समुल्लसितपल्लवमुल्ललास ।

विश्वं विपर्ययसमुत्थविपर्ययं प्राक्

तां देवदेवमहिषीं श्रियमाश्रयामः ॥ 10 ॥

यस्या इति - मृदुवीक्षणं मन्दवीक्षणं तदेव दीक्षणं रक्षादीक्षं⁷ समुल्लसितपल्लवं समुल्लसिताङ्कुरं समुल्लसितोदयमिति यावत् । प्रलयदशायां⁸ दुर्वासशापेनामृतमथनात् पूर्वं त्रैलोक्यश्रीतिरोधानदशायां वा कटाक्षविपर्ययेण

1. Md₂ reads महिम्न 2.) Md₂ reads इयत्ता 3. Md₁ reads सर्वज्ञत्वानुकूलम् ; Ad₁, Ad₂ read सार्वज्ञत्वानुकूलमेव 4.) Except My₁ all read अत्यन्ताविद्यमानम् 5.) Md₂ adds अपि 6.) Md₂ reads बृहस्पति वनस्पति 7.) Md₂, Ad₃ omit रक्षादीक्षम् 8.) Md₂ reads प्रथमदशायाम्

समुद्भूतविपर्ययम् ॥ 10 ॥

यस्याः कटाक्षवीक्षाक्षणलक्ष्यं लक्षिता महेशास्युः ।

श्रीरङ्गराजमहिषी सा मामभिवीक्षतां लक्ष्मीः ॥ 11 ॥

यस्या इति - स्तोत्रं² समापयति क्षणलक्ष्यं यथा भवति तथा लक्षिताः । महेशाः
जगतामधीश्वराः ॥ 11 ॥

॥ रामानुजार्यविरचितं श्रीवत्साङ्कमिश्रकृतश्रीस्तवव्याख्यानं सम्पूर्णम् ॥

वेङ्कटाचार्यशिष्येन रामानुजविपश्चिता ।

सङ्ग्रहाच्छ्रीस्तुति³व्याख्या यथामति विनिर्मिता ॥

1. P₁ & P₂ read अपि

2. Md₂ omits from स्तोत्रम् till the end

3. Ad₃ reads स्तव

श्रीवैकुण्ठस्तवम्

श्रीवेङ्कटाचार्यवर्यस्य चरणौ शरणं वृणे ।
यदीयसेवा सर्वेषां सूते तत्त्वार्थनिर्णयम् ॥
वेदान्तवेद्यविभवं विविधावतारं
आदित्यवर्णमुदितं तमसः परस्तात् ।
वैकुण्ठनायकमनायकमादिमूलं
पत्नीपरिच्छदविभूतियुतं नमामि ॥
यो विष्णुरेव परतत्त्वमिति प्रतिज्ञां¹
प्रत्यर्थि²संसदि समर्थयते स्म सत्याम्³ ।
वेदान्तवाक्यगतिभिर्विविधैश्च तर्कैः
श्रीवत्सचिह्नगुरुमेन⁴मुपाश्रयामि ॥

अथ भगवद्भाष्यकारसकाशात् समधिगतपरावरतत्त्वयाथार्थ्यज्ञः⁵
श्रीवत्साङ्गमिश्रो वेदान्तैक⁶समधिगम्यं पत्नीपरिजनपरिच्छदसमेतं परमप्राप्यं
नित्यमुक्तभोग्यं श्रीवैकुण्ठनाथं वेदान्तवाक्यार्थानुसन्धानक्रमेण
सकलजगदुद्धीवनार्थं⁷ च स्तोतुकामः प्रथमं स्वा⁸चार्यं प्रबन्धादौ⁹ प्रणमति ।
यो नित्यमिति -

यो¹⁰ नित्यमच्युत पदाम्बुजयुग्मरुक्म
व्यामोहतस्तदितराणि तृणाय मेने ।
अस्मद्गुरोर्भगवतोऽस्य दयैकसिन्धोः
रामानुजस्य चरणौ शरणं प्रपद्ये ॥ 1 ॥

पदाम्बुज¹युग्ममेव रुक्मं भोग्यमिति यावत् । तत्र व्यामोहात् तद्व्यतिरिक्त
कृत्स्नपुरुषार्थान् तृणाय मेने तृणवदमंस्त । मन्यकर्मण्यनादरे इत्यादिना चतुर्थी
। चरणौ शरणं प्रपद्ये इति यथा भगवच्चरणारविन्दद्वयं परमशरण्यं तद्वत्
स्वाचार्य²द्वयमपीति भावः ॥ 1 ॥

1. Md₁, reads प्रतीतम् 2.) Md₁, My₁, My₂ read प्रत्यर्थ 3.) Md₁ reads स त्वाम् 4.) All except My₁
read गुरुमेतम् 5.) All except My₂ read ज्ञानः 6.) All except My₂ reads वेदान्तैस्सम 7.) Md₁ adds
लोकाचार्यम् 8.) Ad reads सर्वाचार्यम् 9.) My₂ adds नमस्कृत्य 10.) Md₂ starts from here Ad omits
from यो नित्य to भावः

1. Tpt reads पादाम्बुज 2.) Tpt, My₂ add after स्वाचार्य चरणारविन्द

प्रपन्नजनकूटस्थं श्रीपराङ्कुशमुनिं शरण्य³तया सर्वोत्कृष्टतया चानुसंधत्ते
श्लोकद्वयेन - त्रैविद्यमिति -

त्रैविद्यवृद्धजनमूर्धविभूषणं यत्
सम्प⁴च्चसात्त्विकजनस्य यदेव नित्यम् ।

यद्वा शरण्यमशरण्यजनस्य पुण्यं
तत्संश्रयेम वकुलाभरणाङ्घ्रियुग्मम् ॥ 2 ॥

ऋग्यजुःसामरूपास्तिस्रो विद्यास्त्रिविद्याः त्रिविद्या एव त्रैविद्यं स्वार्थे
"व्यञ्" प्रत्ययः । तत्र वृद्धास्तेषां जनसमूहस्तस्य शिरोभूषणं वेदवृद्धाः शिरसि
चरणयुग्मं धारयन्ति भावयन्ति वेत्यर्थः । सात्त्विकजनस्य सम्पद्भोग्यं,
वाशब्दश्चकारार्थे । अशरण्यजनस्य अकिञ्चनजनस्य शरण्यं प्राप्यं च
तद्वकुलाभरणाङ्घ्रियुग्मं द्रविडोपनिषत्प्रवर्तकस्य शठकोपस्य पादयुग्मं संश्रयेम ।
लिङुत्तमबहुवचनम् । शठकोपमुनिप्रभावः श्रीरङ्गराजस्तवे⁶ प्रपञ्चितः ॥ 2 ॥

इत्थं परमाचार्यमनुसन्धाय स्वप्रबन्धप्रतिपाद्यं सर्वेश्वरं स्तुतिनमस्काराभ्याम्
अनुसन्धत्ते श्लोकद्वयेन भक्तीति -

भक्तिप्रभावभवदद्भुतभावबन्ध-

सन्धुक्षितप्रणयसाररसौघपूर्णः ।

वेदार्थरत्ननिधिरच्युतदिव्यधाम

जीयात् पराङ्कुशपयोधिरसीमभूमा ॥ 3 ॥

भक्त्यतिशयेन भवन्¹ अद्भुतो भावबन्धश्चित्तबन्ध इति कर्मधारयः,
तेन सन्धुक्षितः प्रवर्द्धितः प्रणयसारः स्नेहातिशयः स एव रसस्तस्यौघः प्रवाहस्तेन
पूर्णः । भगवद्भक्तेन² स्नेहतत्प्रकर्षजनकस्य पराकाष्ठेत्यर्थः । वेदार्था एव
रत्नानि तेषां निधिः । अच्युतस्य सर्वेश्वरस्य दिव्यधाम दिव्यस्थानम् । असीमभूमा
³निस्सीममहिमा पराङ्कुश एव पयोधिः स्वप्रबन्धप्रवर्तनेन परेषां कुदृष्टीनाम्
अङ्कुशः पराङ्कुशः, पराङ्कुश इति वकुलाभरणस्य नामान्तरम् ।
समुद्रप्रक्षेप्येतानि विशेषणानि यथायोग्यं⁴ द्रष्टव्यानि ॥ 3 ॥

3. Md₁, Md₃, Ad & Tpt read शरणतया 4.) Md₁, Md₂, My₁ & My₂ read संपन्न
5.) My₂ reads शब्दश्चार्थे 6.) Ad, My₁, My₂ & Tpt read रङ्गराजस्तोत्रव्याख्याने

1. Tpt reads भगवन् 2.) My₂ reads भक्तैः तत्स्नेहस्य Tpt reads स्नेहस्तत्

3. Except My₂, Ad others read सीममहिमा 4.) Tpt reads योग्यानि and omits द्रष्टव्यानि

यन्मङ्गलाय महते जगतामुशन्ति

त्रैविष्टपानपि पदानि यदाश्रयाणि ।

वन्दामहे सरसिजेक्षणमद्वितीयं

वेदान्तवेद्यमनिदं प्रथमं महस्तत् ॥ 4 ॥

यन्मङ्गलायेति - मङ्गलाय श्रेयसे उशन्ति वदन्ति वेदान्ताः⁵ वैदिका वा, त्रैविष्टपानि त्रिविष्टपसम्बन्धीनि पदानि दिव्यस्थानानि, इदमेव प्रथममनिदम् न इदं प्रथमम् अनिदं प्रथमम् अनादीति यावत् । महत्तेजः ॥ 4 ॥

पीताम्बरं वरदशीतलदृष्टिपात-

माजानुलम्बिभुजमायतकर्णपाशम् ।

तन्मेघमेचकमुदग्रविशालवक्षो

लक्ष्मीधरं किमपि वस्तु ममाविरस्तु ॥ 5 ॥

पीताम्बरमिति - वरदशब्दो दृष्टिपातविशेषणम्, प्रशस्तः⁷ कर्णः⁸ कर्णपाशः मेघमेचकं नीलमेघ इव मेचकवर्णं उदग्रम् ऊर्जितम्⁹ विशालं वक्षो यस्य तत्किमपि वस्तु इदमिति निर्देषुमशक्यं वस्तु आविरस्तु प्रकाशताम् ॥ 5 ॥

अनेन श्लोकचतुष्टयेन प्रबन्धादौ कर्तव्या आसीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशाः कृता इति मन्तव्यम् । इत्थं प्रबन्धमुखं प्रस्ताव्य सम्प्रति वेदान्तवेद्यं सर्वेश्वरं स्तोष्याम इति प्रतिजा-नीते¹ यत्तत्त्वमिति -

यत्तत्त्वमक्षरमृश्यमगोत्रवर्ण -

मग्राह्यमव्ययमनीदृशमद्वितीयम् ।

ईशानमस्य जगतो यदणोरणीय-

स्तद्वैष्णवं पदमुदार²मुदाहरामः ॥ 6 ॥

5.) Ad, My₂ read वेदाः 6.) Ad omits महत्तेजः 7.) All except Ad reads प्रशस्तम्

8.) All except Ad reads कर्णम् 9.) Ad reads दिव्यम् instead of ऊर्जितम्

1. All except Ad read प्रतिजानाति 2.) Except My₂ all read उदात्तम्

न क्षरतीत्यक्षरं³ अविकारि, अदृश्यं अप्रत्यक्षं, अग्राह्यम् अनुमानाद्यगम्यं,⁴ अगोत्रवर्णं नामरूपरहितं, अव्ययं नित्यम् अनीदृशम्, असदृशं⁵ अद्वितीयम्, अधिकरहितम् अस्य जगतः ईशानम् ईशितृ यत्तत्त्वं प्रामाणिकं वस्तु यदणोरणीयः सूक्ष्मादपि सूक्ष्मतरं तद-न्तर्यामीति यावत् । तथा महतो व्यापकाद् गगनादेर्महत्तरमित्यपि विवक्षितं तत्तादृशं वेदान्तवेद्यं वैष्णवं विष्णुसम्बन्धि पद्यत इति पदं⁶ स्वरूपम् उदात्तमुन्नतमुत्कृष्टमिति यावत् । उदारमिति पाठे ऊर्जितमित्यर्थः । उदाहरणम् स्तुमः । अत्र अक्षरमिति प्रकृतित्वं⁷ संसृष्टचेतनं⁸ ब्यावृत्तिः । अनीदृशमिति नित्यमुक्तव्यावृत्तिः । अवशिष्टं पदजातं स्वरूपपरम् ।। 6 ।।

इदानीं वेदान्तवेद्यं सनकसनन्दनाद्यभिवन्द्यं सर्वोत्कृष्टं वस्तु कथं स्तुत्यमिति स्वयमे-
वाशङ्क्य वात्सल्यगुणयोगात् स्वेन⁹ स्तुत्यमित्युच्छ्वसति आम्नायेति -

आम्नायमूर्धनि च मूर्धनि चोर्ध्वपुंसां

यद्धाम वैष्णवमभीक्षणतरं चकास्ति ।

तन्मादृशमपि च गोचरमेति वाचो

मन्ये तदीयमिदमाश्रितवत्सलत्वम् ।। 7 ।।

ऊर्ध्वपुंसामुत्कृष्टपुरुषाणाम् अभीक्षणतरमतिशयेन पुनः पुनरिति वा¹ वैष्णवं विष्णु-सम्बन्धि धामतेजः चकास्ति प्रकाशते । तन्मादृशं² मपि निकृष्टानां वाचो³ गोचरं वाग्वि-षयत्वमुपैतीति यत्तदीयमाश्रितवात्सल्यमिति मन्ये । वात्सल्यं नाम दोषे सत्यपि तद-ननुसन्धानेन स्वीकरणम् ।। 7 ।।

इदानीमिति निकृष्टस्य तव स्तोत्रं⁴ स्तुत्यं⁵ सर्वेश्वरस्यापि निकर्षकरं⁶ स्वस्यापि लज्जावहं चेत्याशङ्क्य सर्वेश्वरमुद्दिश्य⁷ तत्स्नेहवशेन प्रवृत्तत्वात्⁸ तदुभयमपि दृष्टान्त-मुखेन⁹ नास्तीत्याह जानन्नपीति -

3. Md, Md₃, My₂ add अविकारम् Tpt adds अक्षरम् 4.) Ad reads अग्राह्यम् 5.) All except Md₂ & Ad omit असदृशम् 6.) All except My₂ & Tpt omit पदम् 7.) Ad reads प्रकृतित्वम् All except My₂ read प्रकृतिसंसृष्ट 8.) My₂ adds स्य after चेतन 9.) My₂ reads स्नेहेन

1. Ad omits वा 2.) Tpt reads मादृशमपि 3.) Md₂ reads अवाग्वि 4. Ad reads स्तोत्रस्य 5.) Ad omits स्तुत्यस्य 6.) Tpt & Md₂ reads निकृष्टतरस्य My₂ adds सर्वेश्वरस्या प्रीतिकरं स्वस्य च 7.) Md₁ omits सर्वेश्वरमुद्दिश्य 8.) Ad reads प्रवृत्तम् 9.) Tpt reads मुखे

जानन्नपीह किल मामनपत्रपिण्ड¹⁰-

र्विणोः पदप्रणयिनीं गिरमाद्रियेऽहम् ।

न श्वावलीढमपि तीर्थमतीर्थमाहु -

नोदन्व¹¹तापि च शुना किल लज्जितव्यम् ॥ 8 ॥

वर्जितव्य¹²मिति पाठान्तरम् । "अमर्यादः¹³ क्षुद्रश्चलमतिरसूया¹⁴ प्रसवभूः" (स्तो.र.62) इत्याद्युक्तप्रकारं जानन्नपि विष्णुपादप्रणयात् प्रवृत्तां गिरमनपत्रपिण्ड-लज्जारहितः¹ सन्नाद्रिये बहुमन्ये । तथा हि श्वावलीढमपि भागीरथ्यादि²तीर्थं नाहुः किं तु पूर्ववत्³ शुद्धिकरमेव । उदन्वतापि वा शुना शुनापि च न लज्जितव्यम् किल किं तु तथ्यमेव⁴ । पिपासाशान्तिः शुद्धिश्च तस्य स्यान्महतो वस्तुनो निकृष्टसंसर्गेऽपि महत्त्वं न⁵ हीयते । उत्कृष्टस्यैवायुक्तकरणे लज्जा । स्वाधिकारानुरूपं प्रवर्तमानस्य निकृष्टस्येति भावः । अनपत्रपिण्ड⁶रिति "त्रपूष् लज्जायाम् इत्यस्माद् धातोरलङ्कृज्" इत्यादिना (अष्टा. 3.2.136) इष्णुच् प्रत्यये कृते रूपम् । उदन्वतेति⁷ अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षापिपास-गर्द्धेष्टु⁸ (अ.7.4.34) इति क्यचिप्रत्ययान्ततया निपातितादुदन्यशब्दाल्लटि शतृप्रत्यये विहिते रूपम् ॥ 8 ॥

ननु⁹ स्तुतिर्नाम स्तुत्यस्य वस्तुनो यथावत् कृत्स्नगुणवर्णनं तच्चानवधिका¹⁰सङ्ख्येय-कल्याणगुणगणे सर्वेश्वरे तु तव दुःशक्यमपीत्याशङ्क्य यद्यप्येवं तथा¹¹ ह्यल्पगुणलव-वर्णनेनापि स्वस्य स्तोत्रप्रवृत्तिश्चरितार्थेत्याह देवस्येति -

10.) Md₁, Md₂, My₁ & Ad read विष्णु

11.) P₁ & P₂ read नोदन्तापि 12.) My₂ omits वर्जितव्यमिति पाठान्तरम् My₁ & Ad reads अत्र न वन्दितव्यमिति पाठान्तरम् 13.) Tpt adds माम् 14.) My₂ omits असूया प्रसवभूः

1. Md₁, Md₂, My & Ad read विष्णु 2.) Ad adds वारि तीर्थमतीर्थमाहुः

3. My₂ reads सेव्यं अयुक्तकरणे स्वाधिकारानुरूपं प्रवर्तमानस्य निकृष्टस्यापि न लज्जास्तीति भावः instead of from पूर्ववत् to निकृष्टस्येति भावः 4.) Md₁, My₂ read तत्पश्यमेव

5. Ad omits न 6.) My₂ reads अत्रापि instead of इति

7. My₂ omit from उदन्वतेति to रूपम् 8.) Tpt reads गन्धेषु

9. My₂ omits from ननु to गुणगणे 10.) Md₂ adds अतिशय after अनवधिक

11. Tpt reads तथापि instead of तथा

देवस्य दैत्यमथनस्य गुणेऽप्यित्ता

सङ्ख्या च वाङ्मनसगोचरमत्यभूताम् ।

अथैवमण्वपि च तत्र ममार्तिशान्त्यै

कीटस्य तृष्यत उदन्वति विप्रुषाऽलम् ॥ 9 ॥

देवस्य गुणेषु इयत्ता एकैकगुणस्य इयदिति¹ परिमाणसङ्ख्या च यद्यपि वाङ्मनसयो-गोचरमत्यभूताम् अत्यवर्तेताम्² । एवमपि तत्र गुणेषु स्वल्पमपि स्तोतुकामस्य स्तुत्यभावे आत्मधारणं कर्तुमशक्नुवतो मम दुःखशान्त्यै अलं पर्याप्तम् । तथा हि तृष्यतः पिपासोः कीटस्य तृष्णाशान्त्यै समुद्रे विप्रुषाद्रप्तेनालं³ वाङ्मनसेत्यकारान्तत्वं निपातनात् सिद्धम् ॥ 9 ॥

ननु भक्तिश्रद्धातिशययोगाद् वाङ्माधुर्याच्च पूर्वेषामेव सर्वेश्वरस्तोत्राधिकारा⁴द्वि-लक्षणस्य तव कथमित्याशङ्क्य सर्वसहिष्णुतया ममाप्यधिकारोऽस्ति, तव क्षान्तिश्च सफले-त्याह प्रेमाद्रिति -

प्रेमाद्रिविह्वलगिरः पुरुषाः पुराणा -

त्वां तुष्टुर्वुधुरिपो! मधुरैर्वचोभिः ।

वाचो विडम्बनमिदं मम नीचवाचः

क्षान्तिस्तु ते सविषया मम दुर्वचोभिः ॥ 10 ॥

प्रेम्णा स्नेहेनार्द्रा सिक्ता स्निग्धा विह्वला स्वलिता गीर्येषां ते पुराणा नाथमुनियामुन-मुनिप्रभृतयः । नीचवाचो मम इदं वचनं⁵ पूर्वेषां वाचो विडम्बनं वाक्प्रतिरूपकं तदनुकर-णमात्रमिति वा⁶ तल्लज्जाकरमिति वा किं तु मम दुर्वचोभिस्तव क्षान्तिः सविषया अन्यथा⁷ निर्विषया स्यादिति भावः ॥ 10 ॥

इदानीं⁸ वेदान्तवाक्यार्थानुसन्धानेन सर्वेश्वरं स्तोष्यन् तदितरदर्शन⁹निन्दापूर्वकं श्रुति-मभिष्टौति आज्ञेति -

1. Except Ad & Md₂ all read यदिति 2.) My₂ read अतिवर्तेताम्

3. Md₁, Tpt, My₁, My₂ read ईप्सेतालम् 4.) My₂ reads अधिकारः तद्विलक्षण

5. Md₁, Ad, My₂, Tpt omit मम इदं वचनं पूर्वेषाम् 6.) Tpt omits वा

7. Ad omits अन्यथा निर्विषया 8.) Ad reads एवम् 9.) My₂ omits दर्शन

आज्ञा तवात्र भवती विदिता त्रयी सा

तां हि प्रमाण¹मभिजग्मुस्त्रयीन्द्रियेऽर्थे ।

आभासभूयमुपयान्त्यपराणि दोषै-

रेषा तु दोषरहिता महिता पुराणी ॥ 11 ॥

अत्र भवती पूज्या सा त्रयी तव² आज्ञेति विदिता प्रसिद्धा । तदुक्तं - "श्रुतिस्मृति-ममैवाज्ञा यस्तामुल्लङ्घ्य वर्तते । आज्ञाछेदी मम द्रोही मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः³" (वि.ध.पु. 76.31.) । तां प्रत्यक्षानुमानाद्यगोचरकर्म ब्रह्मरूपेऽर्थे प्रमाणमभिजग्मुः अङ्गी-चक्रुः । अपराणि श्रुतिविरुद्धानि शास्त्राणि वक्तृदोषैराभासभूयमाभासत्वमभियान्ति प्राप्नुवन्ति । आभासभूय⁴मिति "भुवो भावे" (अष्टा.1.3.66.) इति क्यपि प्रत्यये विहिते रूपम् । पुराणी पुरातनी तत एव वक्तृदोषरहिता एषा तु महिता प्रशस्ता ॥ 11 ॥

इदानीं प्रमाणप्राप्तिः प्रमेयप्राप्तिश्च सुकृतिनामेव नेतरेषामित्याह अन्तर्हितेति

अन्तर्हितो निधिरसि त्वमशेषपुंसां

लभ्योऽसि पुण्यपुरुषैरितरैर्दुरापः ।

तत्र⁵ त्रयीं सुकृतिनः कृतिनोऽधिजग्मु-

र्बाह्येषु बाह्यचरितै⁶रितरैर्निपेते ॥ 12 ॥

त्वं सर्वेषां तिरोहितो निधिरसि⁷ दुरापः दुष्प्रापः । तत्र निधि⁸विषये कृतिनः विद्वांसः इतरै⁹रसुकृतिभिः वेदबाह्यचरितैः वेदबाहुल्येषु दशनेषु निपेते¹⁰ पतितं भावे लिट् ॥ 12 ॥

इदानीं प्रमाणप्राप्तावपि दुष्कृतिनां त्वत्कृपाशून्यानां च यथावत् प्रमेयप्राप्तिर्नास्ति विपरीतप्राप्ति¹रस्तीत्याह चित्रमिति -

-
1. P₁ & P₂ read उपजग्मुः 2.) All except My₂ omit तव
 3. My₁ adds इति 4.) All except My₁ omit भूय 5.) My₂ reads तेन
 6.) My₂ reads विषयैः 7.) My₁ adds after निधिरसि त्वमशेषपुंसां लभ्योऽसि and omits दुष्प्रापः 8.) My₁ omits निधि 9.) My₂ reads इतरकृतिभिः 10. Ad adds नि
-

1. Tpt reads अपि instead of अस्ति

चित्रं विधेर्विलसितं त्विदमाविरस्ति

दुष्टात्मनामयमहो किल दुर्विपाकः² ।

यत्केचिदत्रभवतीं श्रुतिमाश्रयन्तो -

ऽप्यर्थे कुट्टष्टिविनिविष्टधियो हि नष्टाः ॥ 13 ॥

केचित्³ श्रुतिमाश्रयन्तोऽपि अर्थे वेदार्थविषये कुट्टष्टिविनिविष्टधियः कुमारग⁴प्रव-र्तकाचार्यैः कुट्टष्टिभिः अपन्यायैर्वा अनिविष्टधियः⁵ सन्तो विनष्टा इति यत् इदं सर्वेश्व-रविलसितम् आविरस्तु⁶ अयं दुष्टात्मनां दुष्कर्मदुर्विपाकश्च एकैव श्रुतिः । सर्वेश्वरकृपा-वतां यथावदर्थप्रकाशिकाः इतरेषां विपरीत⁷प्रकाशिकेति चित्रमहोशब्दतात्पर्यम् । अयं भावः - कर्ममीमांसकेषु भाट्टप्राभाकरा⁸स्तावत् पूर्वभागे कर्मैव प्रतिपाद्यं तदेव फलप्रदं न तु ईश्वर इति प्रतिपेदिरे । ब्रह्ममीमांसकेष्वपि मायावादिनस्तावत् उपनिषद्भागेन ब्रह्मैव⁹ प्रतिपाद्यं तच्च सन्मात्रं¹⁰ स्वप्रकाशं निर्गुणमनाद्यविद्यासङ्गाजीवभावमापन्नं सत् संसरति ऐक्यज्ञानान्मुच्यते¹¹ प्रपञ्चस्तु मिथ्येति । भास्करीयाः यादवप्रकाशीयाश्च ब्रह्म-सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सत्यकामसत्यसङ्कल्पं, प्रपञ्चश्च सत्य एव, जीवास्तु ब्रह्मणो अंशाः ततोभिन्नाभिन्नस्वभावा इति स्थिते¹² तत्र जीवब्रह्मणोः सर्वदा भेदा¹³ भेदस्तात्त्विक इति यादवप्रकाशीयाः भास्करीयास्तु भेदस्त्वौपाधिकः मुक्तेः पूर्वमनुवर्तते उपाधिश्चान्तःकरणं तदुपहितं ब्रह्म जीवभावं भजते उपाधिविगमे अभेदस्तु पारमार्थिको मुक्तिदशायामनु-वर्तत इति । एतत्सर्वं श्रीनिवासस्तोत्रेऽभिहितम् -

सन्मात्रं स्वप्रकाशं स्वकल्पितजगदाभासमेकं विशुद्धम् ।

ब्रह्मैवाज्ञानसङ्गाद्विवशमनुभवत्यात्मनो जीवभावम् ॥

पश्चात् संसारबन्धं वृषशिखरिपते दुःखरूपं ततः स्याद् ।

ऐक्यज्ञानाद्विमुक्तिः सकललयफलेत्याह कश्चित् कुट्टष्टिः ॥

तथा भेदश्रुत्या च भेदं तदितरपरया चेदसीम्वित्त्वभेदे ।

सत्यापातप्रतीते द्वयमपि कतिचित् तात्त्विकं प्रोचुराचार्या ॥

2.) All except My₂ read दुर्विपाकः 3.) My₂ adds इति 4.) All except My₁ & Md₁ add कुट्टष्टिभिः 5.) Tpt reads अभि 6.) Except Ad all read आविरस्ति 7.) Ad adds अर्थ after विपरीत 8.) Md₁, Md₂, Tpt, My₁ & My₂ read भट्टभास्करास्तावत् 9.) Md₁, Md₂, Md₃, Tpt, Ad read ब्रह्मैकमेव 10.) All except My₁ read चिन्मात्रम् 11.) All except My₂ read ज्ञानमुच्यते 12.) Tpt reads स्थितम् 13.) All except My₂ and Md₂ omit भेदा

भेदस्त्वौपाधिकोऽयं वृषाशिखरिपते सोऽपि मुक्तेः पुरस्तात् ।

पश्चाद्भावित्वभेदः सहज इति परे मेनिरेऽध्यात्मनिष्ठाः ॥ इति ।

इदानीमल्पापराध इति पूर्वमीमांसकानुपेक्ष्य कुट्टष्टिनामुत्तरमीमांसकानां वेदबाह्यानां च न कश्चिद्विशेष इत्याह बाह्या इति -

बाह्याः कुट्टष्टय इति द्वितयेऽप्यपारं

घोरं तमः समुपयन्ति न हीक्षसे तान् ।

जग्धस्य काननमृगैर्मृगतृष्णिकेप्सोः

कामारसत्त्वनिहतस्य च को विशेषः ॥ 14 ॥

अपन्यायैः¹ कुत्सिता विपरीतादृष्टिर्येषां ते कुट्टष्टयः तमः अज्ञानं संसारमिति यावत् । तान् कृपया न निरीक्षसे हि । "जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः" (भारतं - मोक्षधर्मपर्व 358-73) इति पुराणप्रसिद्धो जायमानकटाक्षस्तेषु² नास्तीति भावः । ननु श्रुतिमाश्रयतां निन्दयतां च कथमिव³ विशेष इत्याशङ्क्याह जग्धस्येति । मृगतृष्णिकां जलं मत्वा पिपासया तदिच्छोस्तत्र काननमृगैर्-भक्षितस्य साक्षाज्जलपिपासया कासारं सरः प्रविष्टस्य तत्रत्यजलग्राह⁴निहतस्य मरणे न किञ्चिद्वैषम्यमित्यर्थः । जग्धस्येत्यदभक्षण इत्यस्य धातोरदो जग्धिर्ल्यसिकितीति जग्धा-देशः । तत्त्वार्थापरिज्ञानं तद्विपरीतानुष्ठानं च उभयेषां¹ सममित्यर्थः ॥ 14 ॥

इदानीं प्रमाणपरिकरवतां त्वत्कृपावतामेव यथावदर्थप्रकाश इत्याह न्यायेति -

न्यायस्मृतिप्रभृतिभिर्भवता निसृष्टै -

वेदोपबृंहणविधावुदितैरुपायैः ।

श्रुत्यर्थमर्थमिव भानुकरैर्विभेजु -

स्त्वद्भक्तिभावितविकल्मषशेषमुषीकाः ॥ 15 ॥

1. Tpt omits अपन्यायैः

2. Tpt reads तेषाम्

3. Md₂ omits इव

4. Ad reads ग्रह हतस्य च Md₁, Md₂, My₁, My₂ read ग्राहि

1. All read द्वितीयेषाम् except Ad

वेदार्थनिर्णयौपयिकाः² पूर्वोत्तरमीमांसाशास्त्रप्रतिपादिता न्यायाः स्मृतयः प्रसिद्धाः । प्रभृतिशब्देनेतिहासपुराणादीनि विवक्षितानि । भवता निसृष्टैः असृष्टैः³ तत्तद्दृष्टिमुखेन प्रवर्तितैरिति यावत्⁴ । उपबृंहणं नाम श्रुतिवाक्यैः सामान्यतः प्रतिपन्नस्यार्थस्य स्मृत्यादि-भिर्व्यक्तीकरणं स्मृतीतिहासपुराणनां प्रायशः⁵ स्वातन्त्र्येणार्थप्रतिपादकत्वं क्वचित्त्व-चिदेवोपबृंहणमिति मन्तव्यम् । तस्य विधिर्विधानम् अर्थं हेयोपादेयरूपं लौकिकं घटपटादिकं न केवलमेतावदुपकरणं⁶ भक्तिरपीत्याह त्वद्भक्तीति । त्वद्भक्त्या भाविता वासिता विकल्मषा रजस्तमःशून्या श्रेमुषी बुद्धिर्येषां ते तथोक्ताः । तदुक्तं भारते - "शुद्धभावं गतोभक्त्या शास्त्राद्वेद्भि जनार्दनम्" (महाभा.उत्.68.5) इति, तथा गीतायाम् - "भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्" (भ.गी.18.55) इति ॥ 15 ॥

सम्प्रति श्रुत्युपकरणेषु भक्तिः प्रधानं तदितरसाकल्येऽपि तद्वैकल्ये यथावत्प्रमेय-प्राप्तिर्नास्तीत्याह । यत्त्विति -

ये तु त्वदङ्घ्रिसरसीरुहभक्तिहीना -

स्तेषाममीभिरपि नैव यथार्थबोधः ।

पित्तघ्नमञ्जनमनापुषि जातु नेत्रे

नैव प्रभाभिरपि शङ्खसि तत्त्वबुद्धिः ॥ 16 ॥

अमीभिरुपकरणैः तथाहि नेत्रे पित्तदोषघ्नमञ्जनमनापुषि अनाप्तवति सति सूर्य-प्रभाभिरपि सहकारिसद्भावेऽपीति यावत् । शङ्खधावल्यबुद्धिर्नास्ति किं तु पीतत्व²बुद्धि-रेव । अनापुषीति आप्लव्याप्ताविति धातोः क्वसुप्रत्ययान्तं पदम् ॥ 16 ॥

आचार्यकृपया त्वद्भक्तिभावितबुद्ध्यो वयं तु एभिरुपायैरित्थं निश्चिनुम् इत्याह - तत्त्वार्थेति-

2.) Tpt reads औपाधिकाः

3. Ad omits असृष्टैः 4.) Ad omits यावत्

5.) Ad reads यावत्

6. Ad reads उपलक्षीकरणं शक्तिरपीत्याह

1. Md₁, Md₂, Md₃, Ad, My₁ omit अञ्जनम् 2.) Tpt & Md₂ omit त्व in पित्त्व

तत्त्वार्थतत्परपरैः³ शतवेदवाक्यैः

सामर्थ्यतः स्मृतिभिरप्यथ तादृशीभिः ।

त्वामेव तत्त्वपरसात्त्विकसत्पुराणै -

दैवज्ञधीभिरपि निश्चिनुमः परेशम् ॥ 17 ॥

तत्त्वार्थे तात्पर्यविद्धिः परश्शतैः शतात्परैः वेदान्तवाक्यैः सामर्थ्यतः⁴
शब्दसामर्थ्या-दर्थसामर्थ्याच्च तादृशीभिः तत्त्वार्थपराभिर्देवज्ञाः⁵
सर्वेश्वरसाक्षात्कारवन्तः तेषां बुद्धिभि-स्त्वामेव पुरुषोत्तमं
विष्णुनारायणवासुदेवादिशब्दवाच्यं त्वामेव परेशं परमस्वामिनमीशं महेश्वरशब्दवाच्यं
न निश्चिनुम इत्यर्थः ॥ 17 ॥

ननु ईशशब्दस्य लोके देवतान्तरे प्रसिद्धत्वात् कथं भगवत्परत्वमित्याशङ्क्य
श्रुत्यनु-ग्रहादित्याह - अन्यत्रेति -

अन्यत्र तु क्वचन केचिदिहेशशब्दं

लोके प्रसिद्धिमुपगम्य तमीशमाहुः ।

तैश्च प्रसिद्धिविभवस्य समूलतायै

ग्राह्या त्रयी, त्वयि तु साच्युत! सम्मुखीना ॥ 18 ॥

केचित् पाशुपताः अन्यत्र क्वचन शिवे लोके प्रयोगप्रसिद्धिमुपगम्य तं
शिवं सर्वेश्वर-माहुः । तैरपि प्रसिद्धिविभवस्य लोके प्रसिद्धिप्राचुर्यस्य समूलतायै
शिवे ईशशब्दप्रयोग-प्रसिद्धिः किमन्धपरम्परामूला वा प्रमाणमूला वेति
प्रमाणमूलत्वसिद्ध्यर्थं श्रुति¹प्रमाण-मूलत्वेनाङ्गीकार्या । हे अच्युत सा त्रयी
त्वयि² तु सम्मुखीना तात्पर्यवती न तु शिवे इत्यर्थः ॥ 18 ॥

श्रुतेराभिमुख्यमेव दर्शयति यः खल्विति -

यः खल्वणोरणुतरो महतो महीया-

नात्मा जनस्य जनको जगतश्च योऽभूत् ।

वेदात्मकप्रणवकारणवर्णवाच्यं

तं त्वां परं³ तु परमेश्वरमामनामः ॥ 19 ॥

3.) P₁ & P₂ read परश्शत 4.) Except Tpt all read सामर्थ्यात्

5. Tpt omits तत्त्वार्थपराभि

1. Tpt reads श्रुतिः प्रमाण 2.) Md₁, Md₃, Ad & My₁ read त्वया

3. P₁ & P₂ read वयम्

अत्र श्रुतिः - "अणोरणीयान् महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः (तै.उ. 2.1.) । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्" (कठो. 2.20.) "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तार्चिषः समिधः सप्तजिह्वाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशयान्निहिताः सप्त सप्त" (मुण्डक. 2.1.8.) "अतः⁴ समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च विश्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूतस्तिष्ठत्यन्तरात्मा⁵" (मुण्डक. 2.1.9.) तथा अस्यैवानुवाकस्यान्ते "यत् वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः" (महाना. 8.17.) । अयमनुवाको नारायणमुनिभिः प्रपञ्चेन व्याख्यातः । सङ्क्षेपार्थस्तु अणोः सूक्ष्माङ्गी-वात्मनोऽप्यणीयान् अणुतरः, महतः पृथिव्यादेः अपि महीयान् महत्तरः, एवंविध आत्मा परमात्मा अस्य जन्तोः प्राणिनः गुहायां हृदयगुहायां⁶ निहितः सन्निहितः⁷ तं परमात्मानं वीतशोको मुक्तपुरुषो मुमुक्षुर्वा पश्यति साक्षात्करोति । कीदृशम्? अक्रतुम् अकर्मवश्यम् अथवा केवलक्रतुभिः कर्मभिरप्राप्यं वा महिमानं महिमगुणयुक्तम्¹ ईशं स्वामिनं तस्माद् धातुस्तस्यैव प्रसादेन परमात्मनः² प्रसादात् तथा तस्मात् परमात्मनः सप्तप्राणाश्चक्षुरा-दिपञ्चकं मनो बुद्धिश्चेति सप्तप्राणाः प्रभवन्ति प्रवर्तन्ते उद्भवन्ति वा सप्तार्चिषः "सप्त-सूर्याश्च प्रभवन्ति सूर्याणां सप्तत्वं सप्तसूर्या दिवमनुप्रविष्टा" इति श्रुतिप्रसिद्धम् । तथा यज्ञियाविलवौदुम्बराश्वत्थखदिरपलाशप्लक्षन्यग्रोधाः सप्त समिधः, तथा अग्नेः सप्तजिह्वाः । ताश्च पठिताः - "काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलि-ङ्गिनी विश्वरुची च देवी लोलायमाना" (मुण्डक. 1.2.4.) इति सप्तजिह्वा इति । तथा येषु लोकेषु प्राणाः प्राणनशीलाः प्राणिनश्चरन्ति, इमे अधस्तना उपरितनाश्च सप्तलोकाः प्रभवन्ति किं च एते सर्वे गुहाशयात् प्रकृतात्³ परमात्मनो निहिता स्थापिताः । गुहा-शयादिति हेतौ⁴ पञ्चमी । तथा "सप्त ये लोके सप्त सप्त अन्ये च⁵ सप्तसङ्ख्याकाः सप्तछन्दांसि सप्त स्वरा" इत्यादयः, एतेऽप्यस्मात् प्रभवन्तीत्यर्थः । किं च अतः परमात्मनः सप्तलवणेषुसुरासर्पिर्दधिदुग्धशुद्धजलसमुद्राः⁶ सप्तकुलपर्वताश्च

4.) Tpt reads अन्तः

5.) My₁ reads ग्रन्थपातः ८6.) Md₁, Md₂, Ad omit हृदयगुहायाम् 7.) Except Tpt all read सन्नतः

1. Ad reads गुणायत्तम्

2.) Md, Md₂, Ad read परमात्मा

3.) Ad reads सङ्क्रतात्

4.) Tpt adds च

5.) My₂ adds ये लोके after च6.) All except Md₂ read समूहाः

सर्वे प्रभवन्ति, अस्मा-त्सर्वेश्वरान्नानारूपा नद्यः स्यन्दन्ते प्रभवन्ति। अतः सर्वेश्वरात् सर्वा ओषयः तद्रता मधुरादि रसाश्च प्रभवन्ति । पुनरपीश्वरमेव विशिनष्टि येन सर्वेश्वरेण हेतुना एष अन्तरात्मा शरीरान्तरात्मा भोक्ता जीवात्मा भूत उद्भूतो भोगसमर्थः सन् तिष्ठतीति। अत्राणोरणीयस्त्वं पुरुषोत्तमस्यैव न तु देवतान्तरस्य तथा च मनुवचनं - "प्रशासितारं सर्वेषां अणीयांसमणीसाम् । रुक्माभं स्वप्रधीगम्यं विद्यात् तु पुरुषं परम्" (मनुस्मृति 12.122.) इति परं पुरुषं पुरुषोत्तममित्यर्थः । रुक्माभं विद्युद्वर्णं स्वप्रधीगम्यम् अवि-कल्पधीगम्यं केवलमनोग्राह्यम् । तथा गीतायाम् - "अणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपम् । आदित्यवर्णं तमतः परस्तात् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" (भ.गी. 8.9.) इति। तथा महतो महीयस्त्वमपि तस्यैव । "अतो ज्यायांश्च पुरुष" (यजु.31.3.) इति पुरुषसूक्ते प्रसिद्धेः । गुहायां निहितोऽस्य जन्तोरित्यन्तरात्मत्वं प्रतीयते, तच्च नारायणस्यैव, "एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण" (सुबा.7.) इत्युपनिषत्प्रसिद्धेः । तथा समनन्तरवाक्यप्रतिपन्नसृष्टत्वं प्रवर्तकत्वं च तस्यैव युक्तम् । तथा लोकानकल्पयन् "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्" (श्वेता.3.7.) इति पुरुषसूक्तप्रसिद्धेः । अतोऽस्मिन्ननुवाके "धातुःप्रसादान्महिमानमीशम्" (कठो.2.20.) इतीशशब्दे नाणीयस्त्वा-दिगुणविशिष्टः पुरुषोत्तमनारायणादिशब्दवाच्यः सर्वेश्वर एव प्रतीयते इतीयं श्रुतिस्तत्स-म्मुखीनेति सिद्धम् । तथा वेदोपक्रमकाले यः प्रणवाख्यः स्वरः प्रोक्तः वेदपरिसमाप्ति-समये च प्रतिष्ठितः तस्य प्रणवस्य प्रकृतिलीनस्य केवलस्य कारणस्येति यावत् । यः परो वाच्यः स महेश्वर इत्यर्थः । आदावन्ते च वेदस्यावसानार्थं च विशरणार्थं च प्रणवोच्चारणं मनुना विहितम् । "ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनोऽकृतं¹ पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति" (मनुस्मृति 2.74.) इति अकारस्य सर्वाक्षरप्रकृतित्वं, "अकारो वै सर्वा वाक्" (ऐत. 3.6.7.) इति श्रुतिप्रसिद्धम् । अत्राप्यकारवाच्यत्वं भगवत एव, न तु देवतान्तरस्य "अ इति ब्रह्म" (ऐत. 3.8.6.) इति श्रुतिप्रसिद्धेः, तथा "अक्षराणा-मकारोऽस्मीति" (भ.गी.10.33.) गीतावचनात् । तथाभियुक्तैरप्युक्तं "भगवतो

1. Except Tpt others read स्रवत्यनाहतम्

वासु-देवस्य प्रथमाभिधानमकारमभिदधतो किं नाम मङ्गलं न कृतम्" (महाभाष्ये अइउण् सूत्रभाष्यम्) इति । अतोऽत्राप्यकारवाच्यो महेश्वरः पुरुषोत्तम एवेति श्रुतिरपि तत्स-म्मुखीनेति सिद्धम् । यद्यप्यस्मिन्ननुवाके "इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधयानिष्ठ-तक्षुः यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद् विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः, हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो देवः शुभया स्मृत्या संयुक्त्विति²" (महा. 8.11.) रुद्रोऽपि पठितः । तथाप्यीशादिभिः³ सहपाठान्महर्षित्वेन जायमानहिरण्यगर्भद्रष्टृत्व⁴व्यपदेशात् शुभस्मृतिमात्रप्रार्थनाच्च न पर-देवतात्वमिति श्रीवेदान्ताचार्या आहुः । रुजं संसारक्लेशं द्रावयतीति व्युत्पत्त्यात्र रुद्रशब्दे भगवत्परः उपक्रमोपसंहारानुकूल्यं चेति नारायणमुनयः इति । किं च समनन्तरवाक्ये "वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति पुरुषः पठ्यते" (तैत्ति.11.20.) अतः पुरुषोत्तम एवार्थः । श्लोकार्थस्तु यः खलु देव अणोरणुतरो महतो महीयानभूत् यश्चास्य जनस्य¹ जन्तोरात्मा अन्तरात्मा चाभूत् हे अच्युत! वेदात्मकस्य प्रणवस्य यः कारणभूतो वर्णोऽकारः तस्य वाच्यं² तं त्वां परमेश्वरं सर्वस्वामिनमामनामः वेदान्तमुखेन निश्चिनुमः । तस्मादुक्तेन न्यायेन नारायणपुरुषोत्तमशब्दवाच्य एवेशमहेश्वरशब्दवाच्यः, रुद्रस्य त्वीश्वरमहेशशब्दवाच्यत्वं निर्मूलम्, लोकप्रयोगस्त्वन्धपरम्परामूलो वा उपचारमूलो वा, कतिपयेशितृत्वमूलो वेत्यर्थः ।। 19 ।।

सम्प्रति समनन्तरे सहस्रशीर्षमित्यादिना नारायणानुवाके "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् । नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् । नारायणपरं ब्रह्मतत्त्वं नारायणः परम्" (महा.9.3.) इत्यादिवाक्यानि श्रूयन्ते । तदर्थानुसन्धानेन तत्त्वनिर्णयं कुर्वन् भगवन्तमभिष्टौति । अयमनुवाकश्च "लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपीति" (ब्रह्मसूत्र 3.3.43.) सूत्रव्याख्यानावसरे भगवता भाष्यकारेण सर्वपरविद्याशेषतया व्याख्यातः । सर्वासु परविद्यासु एवंविधगुणविशिष्टो नारायण एवोपास्य इति - आत्मेश्वरोऽसीति -

-
- 2.) Tpt reads संयुक्तीति 3.) Except Tpt all read इन्द्रादिभिः
4.) Except My₂ all read द्रष्टव्यत्वव्यपदेशात्
-

1. Md₂ omits जनस्य 2.) Tpt reads वाच्यन्ते

आत्मेश्वरोऽसि न परोऽस्ति तवेश्वरोऽन्यः

विश्वस्य चासि³ पतिरस्य परायणं च ।

नारायणाच्युतपरस्त्वमिहैक एव

ब्रह्मादयोऽपि भवदीक्षणलब्धसत्ताः ॥ 20 ॥

आत्मा चासावीश्वरश्चेति कर्मधारयः। आत्मनः स्वस्येश्वर इति षष्ठीतत्पुरुषो वा। स्वस्यैव⁴ स्वयं⁵ निर्वाहकः स्वयं दासास्तपस्विन इतिवत् । अत एव तावन्यः पर उत्कृष्ट ईश्वरो नास्ति । अस्या चेतनाचेतनात्मकस्य विश्वस्य⁶ पतिः पालकः, परायणं परमप्राप्यं चासि । अतस्त्वमिह प्रपञ्चे अनुवाके वा एक एव नारायणश्चाच्युतश्चासि⁷ नराणां⁸ चेतनानामयनं नारायणः। न विद्यते च्युतिर्यस्येत्यच्युतः नित्य इत्यर्थः । अत एव परः सर्वोत्कृष्टः । इदानीं तस्मिन्नेवानुवाके "तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः। स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोक्षरः परमः स्वराट्" (ना.पू.ता.3.1.) इति पठितम् । तस्यार्थम-नुसन्धत्ते ब्रह्मादयोऽपीति । सत्त्वं स्वरूपम् । तच्च स्थितिप्रवृत्त्योरप्युपलक्षणम् । चतु-र्मुखादीनां स्वरूपस्थितिप्रवृत्तयो-र्भगवत्कटाक्षाधीना इत्यर्थः । अयं भावः - स ब्रह्मेत्यत्र तच्छब्देन प्रधानप्रकृतौ नारायणः परमात्मा परामृश्यते । स एव ब्रह्मा चतुर्मुखः स एव शिवः स एवेन्द्रः स एव न क्षरतीत्यक्षरः परमस्वराट् मुक्तपुरुष इति सामानाधिकरण्यं प्रतीयते, तच्चात्र¹ शरीरात्मभावनिबन्धनं देवत्वमनुष्यत्वमित्यादौ तथा दर्शनात् । ततश्च नारायणस्यात्मत्वं ब्रह्मादीनां शरीरत्वं फलितम् । तेन नारायणस्य नियामकत्वम् आधा-रत्वं शेषित्वं, ब्रह्मादीनां नियाम्यत्वम् आधेयत्वं शेषत्वं सिद्धम् । ततश्च तदधीनसत्ता-स्थितिप्रवृत्तय इति । अयमर्थः - श्रीमद्यामुनमुनिभिरप्यनुसंहितः - "ब्रह्मा शिवः शत-मुखः परमः स्वराडित्येतेऽपि यस्य महिमार्णवविप्रुषस्ते" (स्तो.र.11) इति ॥ 20 ॥

3. P₁ & P₂ read चाधिपतिरस्य

4.) Tpt reads स्वस्य

5. My₂ reads स्वयमेव

6.) Md₂ reads विश्वपतिः

7. Except Ad all add परश्चासि

8.) Except Ad all read नारायणम्

पुनरपि तत्त्वार्थपरतत्तद्देदान्तवाक्यार्थानुसन्धानेन तत्त्वनिर्णयं कुर्वन् भगवन्तमभि-
ष्टौति - नित्येति -

नित्यः समाभ्यधिकवर्जित ऊर्जितश्री -

नित्येऽक्षरे दिवि वसन् पुरुषः पुराणः ।

सत्त्वप्रवर्तनकरो जगतोऽस्य मूलं

नान्यस्त्वदस्ति धरणीधरवेदवेद्यः ॥ 21 ॥

नित्यः शाश्वतः समाभ्यधिकवर्जितः "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न
तत्स-मस्ताभ्यधिकश्च दृश्यते" (श्वेता. 6.8.) इति श्रुतिः । "न
त्वत्समोऽभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः" (भ.गी.11.43.)
इति गीता । ऊर्जितश्रीः उत्कृष्टैश्वर्यः न क्षरतीत्यक्षरं तस्मिन्नुत्पत्त्यादिरहिते ।
अत एव नित्ये दिवि परमाकाशे परमपद इति यावत् । तत्र वसन् "यो
वेदनिहितं गुहायां परमे व्योमन्" (तैत्ति.2.1.1.) इति श्रुतिः ।
सत्त्वप्रवर्तनकरोः सत्त्वगुणस्याधिष्ठाता ज्ञानप्रद इति यावत् । "सत्त्वात्सज्जायते
ज्ञानम्" (भ.गी.14.17.) इति गीता । "महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष
प्रवर्तक" (श्वेता. 3.12.) इति हि श्रुतिः । "जगतोऽस्य मूलम्" (ग.पू.1.3)
"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" (तैत्ति., भृगुवल्ली, 1.) इति श्रुतिः ।
"विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत् तत्रैव च स्थिताम्" (वि.पु.1.31.) इति
श्रीविष्णुपुराणम् । अतः त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः तत्त्वार्थपरवेदवेद्यो नास्तीत्यर्थः
॥ 21 ॥

यं भूतभव्यभवदीशमनीशमाहु -

रन्तःसमुद्रनिलयं यमनन्तरूपम् ।

यस्य त्रिलोकजननी महिषी च लक्ष्मीः

साक्षात् स एव पुरुषोऽसि सहस्रमूर्धा ॥ 22 ॥

यमिति -

यं भूतभव्यभवदीशं कालत्रयवर्तिपदार्थस्येशं "सर्वस्य वशी सर्वस्येशान"
(बृह. 4.4.22.) इति हि श्रुतिः । अनीशमाहुः श्रुतयः ब्रह्मवादिनो वा ।
"न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः" (महाना.1.10.) इति श्रुतिः ।

अन्तः समुद्रनिलयं "यदन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति तदक्षरे परमे प्रजाः" (महाना.4.6.) इति हि श्रुतिः । "अनन्तरूपम् अनन्तविग्रहं यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्" (तै.आ.3.13.20.) इति श्रुतिः । यस्य त्रिलोकेति । "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे" (तै.आ.3.13.20.) इति श्रुतिः । "सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्रपात्" (पु.सू.1.) इति प्रतिपादितः पुरु-षोत्तमोऽसीत्यर्थः ।। 22 ।।

इदानीं "वेदेषु पौरुषं सूक्तं पुराणेषु च वैष्णवम् । भारते भगवद्गीता धर्मशास्त्रेषु मानवम्" इति स्मृतिवचनेन प्रशस्ततया प्रतिपादितम् । अन्नसूक्तं¹ श्रीसूक्तमिति वत् पुरुषसूक्तं नारायणमिति समाख्याद्वयेन पुरुषप्रकाशने विनियुक्तम् । कृत्स्नं पुरुषसूक्तं पुरुषोत्तमप्रतिपादकमित्यनुसन्धते - सर्वेति -

सर्वश्रुतिष्वनुगतं स्थिरमप्रकम्यं

नारायणाह्वयधरं त्वमिवानवद्यम् ।

सूक्तं तु पुरुष²मशेषजगत्यवित्रं

त्वामुत्तमं पुरुषमीशमुदाजहार ।। 23 ।।

ऋग्यजुः सामवेदेषु अनुगतम् अध्येतृसम्प्रदायेनाधीयमानं तदुक्तम् - इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पठ्यते । "ऋग्वेदे षोडशर्चं स्याद्यजुष्यष्टादशर्चकम् । सामवेदेषु सप्तर्चं तथा वाजनसनेयके" इति स्थिरं स्थिरार्थम् असन्दिग्धार्थ³मिति यावत् । अप्रकम्यं अर्थान्तरपरतया² नेतुमशक्यम् । नारायणाह्वयधरं नारायणेति समाख्याधरं तदुक्तं भगवता आपस्तम्बेन ब्रह्ममेधसंस्कारे "हृदयेन³ हिरण्यशकलान् संभारयजुर्भिः पात्रचयनं ज्योतिष्मतीभिरुपोषणं नारायणाभ्यामुपस्थानम्" (ब्रह्ममेधसंस्कार) इति । अत्र नारायणाभ्यामिति द्विवचनेन पुरुषसूक्तम् । तच्छेषभूतोऽद्भ्यः सम्भूत इत्यनुवाकश्च विवक्षितः । अनवद्यम्⁴ अस्प-ष्टार्थाध्याहार अन्यपरत्वादिदोषरहितं पौरुषं सूक्तमिति समाख्यातम् । पुरुषप्रकाशकं पौरुषमिति⁵ समाख्या निरुक्तिः । पवित्रं पावनकरं

1. Tpt & Md₂ add श्राद्धसूक्तम्

2. P₁ & P₂ read पौरुषम्

1. Ad reads असङ्कीर्णार्थम्

2.) Md₁, Md₃, My₂ add पर

3. Md₁, Md₃, Ad, My₂ read हिरण्येन

4.) Ad omits अनवद्यम्

5. All except Md₂ read पुरुषप्रकाशकपुरुषमिति

त्वां⁶ वेदान्तेषु सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैः जगत्कारणतया प्रतिपन्नं त्वामुत्तमं पुरुषोत्तमं
महापुरुषं व्याजहार । भगवत्पक्षेऽपि विशेषणानि द्रष्टव्यानि ॥ 23 ॥

इदानीं आनन्द⁷वल्लीप्रतिपाद्यनिरतिशयानन्दः पुरुषसूक्ते प्रतिपाद्यस्य
महापुरुषस्य तवैवेत्याह । आनन्दमिति -

आनन्दमैश्वरमवाङ्मनसावगाह्य -

माम्नाशिषुः शतगुणोत्तरितं क्रमेण ।

सोऽयं तवैव नृषु हि त्वमिहान्तरात्मा

त्वं पुण्डरीकनयनः पुरुषश्च पौंसः⁸ ॥ 24 ॥

तत्रेयं श्रुतिः । "सैषानन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात्
साधुयुवाध्यायकः । आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य
पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः" (तैत्ति.2.8.) इति प्रवृत्ता यूनः
अध्ययनशीलस्य आरोग्यादिगुणयुक्तस्य सकल-वित्तपरिपूर्णस्य⁹
पृथिवीसार्वभौमस्य य आनन्दः स मानुष इति प्रथमावधित्वेन मानुषा-
नन्दमभिधायानन्तरं "ते ये शतं मानुषानन्दाः । स एको
मनुष्यगन्धर्वाणामानन्द" (तै.उ.2.5.) इत्यभिधाय अकामहतः श्रोत्रियो
मुक्तस्तस्यापि स एवानन्द इत्यभिधायाने-नैव शतगुणितोत्तरित¹
क्रमेणदेवगन्धर्वपितृ² चिरपितृलोकदेवाजानदेवकर्मदेवदेवेन्द्रबृह-
स्पतिप्रजापतिपर्यन्तमभिधाय अनेन क्रमेण प्रवृद्ध आनन्दो ब्रह्मणो एको
मुक्तस्याप्येक इत्युक्त्वा ततः परं "यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह"
(तैत्ति. 2.4.5.) इति वाङ्मनसागोचरत्वमभिदधाति । श्लोकार्थस्तु ऐश्वर्य³
ईश्वरसम्बन्धिनं वाङ्मनसामनवगाह्यं वाङ्मनसागोचरमानन्दं शतगुणोत्तरितं
क्रमेणोत्तरमुपरितनं तदस्य सञ्जातमिति निरु-त्तरित⁴मिति वदिति
इतच्छ्रुत्यः⁵ । शतगुणितश्चासावुत्तरितश्चैति कर्मधारयः । तेन क्रमे-णाम्नाशिषुः

6.) Ad omits त्वाम् 7.) Md₁, Md₃, My₂ add महा

8.) Md₂, P₁ & P₂ read पौष्णः 9.) Md₃ omit from सकलवित्त to अनन्तरम्

1. Md₁ & My₂ omit शतगुणितोत्तरित

2.) Tpt omit पितृचिर

3.) Md₁, Md₂ omit ऐश्वर्यम्

4.) Md₁, My₂ read ताराङ्कितम्

5. Tpt reads तृचप्रत्ययः

अध्यापका वेदान्तावासोऽयमानन्दः तवैव एतादृशनिरतिशयानन्दो भवानेव
चतुर्मुखादिः तस्यावान्तर⁶पाठात् । अयमर्थः श्रीवेङ्कटाचार्यैः
वेदान्तस्तोत्रेऽनुसंहितः "आनन्दोऽभ्यस्यमानः शतगुणनिकया
मानुषानन्दपूर्वस्तत्पूर्वातिगामी⁷ क्वचिदपि नितरां पर्यवस्यन् स एकः ।
आनन्दो ब्रह्मणः स्यादिति भवति वृषाद्रीशितुः पर्यवस्यन्नुक्तानन्दांस्त्व-
दीयाननवधिकगुणानन्दलेशं ब्रवीति" । वृषाद्रीशित इति सम्बुद्धिः । भवतीति
सप्तमी । "स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः" (तैत्ति.2.8.) इति
श्रुतेः । तदर्थमनुसन्दधाति - नृषु हि त्वमिहान्तरात्मेति नृषु पुरुषेषु । तथा
छान्दोग्ये "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते । हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः
आप्रनरवात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवाक्षिणी तस्य⁸
उदिति नाम । स एष हि सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित" (छां.1.6.7.) इति कपिः
सूर्यः तेनास्यते क्षिप्यते इति कप्यासं रविकरविकसितमिति यावत् । तादृशं
पुण्डरीकं यथा एवमक्षिणी पुण्डरीकाक्ष इत्यर्थः । श्रुत्यर्थमनुसन्धत्ते त्वं
पुण्डरीकनयनः । पुरुषश्च पौंस⁹ इति पूषन्मण्डलमध्यवर्ती ॥ 24 ॥

इदानीं तत्र तत्कारणवाक्यगतैः स ब्रह्मादि¹सामान्यशब्दैः नारायण एव
प्रतिपाद्यत इत्याह । यन्मूलकारणमिति -

यन्मूलकारणमबुध्यत सृष्टिवाक्यै -

ब्रह्मेति वा सदिति वाऽत्मगिराऽथवा तत् ।

नारायणस्त्विति महोपनिषद् ब्रवीति

सौबालिकीप्रभृतयोऽप्यनुजग्मुरेनाम् ॥ 25 ॥

"ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्" (बृह.1.4.1.) । "सदेव सौम्येदमग्र
आसीत्" (छां.उ.6.2.1.) । "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" (ऐत.1.1.)
इत्यादिसृष्टिवाक्यैः यद्वस्तु प्रधानकारण-मबुध्यत तद्वस्तु "एको ह वै नारायण
आसीन्न ब्रह्मा नेशान" (महो.1.1.) इति चतु-र्मुख²रुद्रप्रतिषेधपूर्वकं³ प्रवृत्ता

6. Md₁ has lacuna 7.) Tpt, Md₂ read पर्वति 8.) Md₁, Md₂, Ad read तस्मादिति

9. Md₂ reads पौणः

1. Tpt reads ब्रह्मात्मादि

2.) My₂ reads ब्रह्म

3.) All except Tpt omits कम् in पूर्वकम्

महोपनिषन्नारायण इति ब्रवीति । "य आत्मनि सञ्चारन्
आत्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद, (सुबाल) एष ⁴ सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा
दिव्यो देव एको नारायण" (मुण्ड.2.1.4.) इति सुबालोपनिषत्प्रभृतयोऽप्येनां
महोपनिषदं तत्स-मानार्थतयानुजग्मुः ।। 25 ।।

इदानीं नानाविद्यासु ⁵ प्रसिद्धैः परंज्योतिः परंतत्त्वपरमात्मपरब्रह्मशब्देनारायणस्त-दिति
तद्विशिनष्टि - ज्योतिः परमिति -

ज्योतिः परं परमतत्त्वमथो परात्मा .

ब्रह्मेति च श्रुतिषु यत् परस्त्वधीतम् ।

नारायणस्तदिति तद्विशिनष्टि काचिद्

विष्णोः पदं परममित्यपरा गृणाति ।। 26 ।।

काचिद् विष्णोः पदं परममित्यपरा गृणाति । नानाविद्यासु ज्योतिरादि
शब्दैर्यत् परवस्त्वधीतं तन्नारायण इति काचिन्नारायणसमाख्या उपनिषत्
तद्वस्तु विशिनष्टि विशिष्य प्रदर्शयति नारायणानुवाकस्य
सर्वविद्याशेषवत्वमधस्तादुक्तम् । तथा "विज्ञानसारथि-र्यस्तु मनःप्रग्रहवान्
नरः । सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्" (कठ.3.9.) इत्यपरा
कठवल्ली । तद्वस्तु विष्णोः परमं¹ पदमिति ब्रवीति । पद्यते इति² पदं
स्वरूप-मित्यर्थः । सर्वविदान्तप्रतिपन्नं³ तत्त्वं पुरुषोत्तमो नारायणो विष्णुरेवेति
प्रतिपादितम् । तच्च प्रमेयतत्त्व⁴मुपसंहरन् ।। 26 ।।

हिरण्यगर्भादीनां सृज्यसंहार्यनियाम्यवर्गानु ⁵ प्रवेशाद् भगवतः
स्रष्टृत्वसंहर्तृत्वनियमन-कर्तृत्व⁶कोट्यनुप्रवेशाच्च भगवानेव सर्वोत्तीर्णं तत्त्वं,
न हिरण्यगर्भादयः इत्यनुसन्धत्ते सन्तीति -

सन्तीदृशाः श्रुतिशिरसु परस्सहस्रं⁷

वाचस्तव प्रथयितुं परमेशितृत्वम् ।

4. My₂ adds यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति शत आत्मा अन्तर्याम्यमृतः य एष
भूतान्तरात्मा 5.) Md₁, Tpt, Ad read नानाविधसुप्रसिद्धैः

1. Md₁, Md₂, My₂ read परमपदम् 2.) Tpt omits इति 3.) Md₂ reads प्रतिपन्नत्वम्
4.) Except My₂ all read प्रमेयत्वम् 5.) All except My₂ omit अनु in वर्गानु
6.) Ad omits कर्तृत्व 7.) P₁ & P₂ read सहस्राः

किं चेह न व्यजिगणः क्रिमिधातृभेदं

क्रामन् जगन्ति निगिरन् पुनरुद्गिरंश्च ॥ 27 ॥

परमेश्वर⁸त्वं प्रकाशयितुमीदृशाः⁹ सन्ति । तत्तिष्ठतु¹⁰ । अपरं¹¹ त्वत्सामर्थ्यमपि निर्णायकमस्तीत्याह - किं चेति । त्रिविक्रमावतारे जगन्ति क्रामन्, संहारसमये निगिरन् सृष्टिसमये उद्गिरंश्च कृमिधातृभेदं इदमुत्कृष्टमिदमपकृष्टमिति भेदं न व्यजिगणः न विचारितवान् । गणसङ्ख्याने इति धातोः णौ चङि रूपम् । एतादृशं सामर्थ्यं पक्षपातश्च तवैवेति¹² भावः ॥ 27 ॥

इत्थं¹ सोपबृंहणैर्वेदान्तवाक्यैः सर्वेश्वरनिश्चयप्रकारोऽभिहितः । इदानीमनितर²साधारणै रूपादिभिरपि भगवन्तं निश्चिनुमे³त्याह - रूपश्रियेति -

रूपश्रिया परमया परमेण धाम्ना

चित्रैश्च कैश्चिदुचितैर्भवतश्चरित्रैः ।

चिह्नैरनिह्नवपरैरपरैश्च कैश्चि -

निश्चिन्वते त्वयि विपश्चित ईशितृत्वम् ॥ 28 ॥

रूपश्रिया "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" (श्वेता.3.8.) इत्यप्राकृतरूपलक्षया धाम्ना तेजसा । तथा च गीतावचनम् - "दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद् युगपदुत्थिता । यदि भास्स-दृशी सा स्याद् भासस्तस्य महात्मनः" (भ.गी.11.12.) इति । चित्रैरद्भुतैः उचितैः दयाक्षान्त्यादिभिर्गुणोचितैः चरित्रैः गोवर्धनोद्धरणामृतमथनसेतुनिर्माणादिभिः चिह्नैः श्रीवत्सकौस्तुभशङ्खचक्रादिभिः अनिह्नवपरैः स्वाभाविकैः अपरैश्च कैश्चिदिति अतिमानुषशील⁴दयाक्षान्त्यादिभिः सम्प्रति लक्ष्मीपतित्वमपि सर्वेश्वरस्यासाधारणलिङ्गमित्यनुसन्धत्ते ।

8.) My₁, My₂, Tpt read परमेश्वरतत्त्वम्

9.) My₂ and Ad adds उक्तप्रकाराः वाचः after ईदृशाः

10. Tpt reads तत्तिष्ठतु 11.) Ad omits अपरम् 12.) Ad reads तवेत्यर्थः

1. Ad reads एवम्

2. My₂ reads तदसाधारण

3. Except My₂ all read निश्चिन्वतीत्याह

4. All except Tpt read अतिमानुषशीले

यस्याः कटाक्षणमनुक्षणमीश्वराणा -

मैश्वर्यहेतुरिति सार्वजनीनमेतत् ।

तां श्रीरिति त्वदुपसंश्रयणान्निराहु -

स्त्वां हि श्रियः श्रियमुदाहुरुदारवाचः ॥ 29 ॥

यस्येति - कटाक्षणं कटाक्षः ईश्वराणामिन्द्रवरुणादीनां सार्वजनीनं सर्वजनप्रसिद्धं तां श्रियं त्वदुपसंश्रयणात् श्रीरिति निराहुः निर्वचनं ब्रूयुः ब्रह्मवादिनः । श्रीशब्दवाच्यत्वं श्रयतीति श्रीरिति व्युत्पत्त्या सर्वदा त्वदुपसंश्रयण⁵निमित्तमित्यर्थः । त्वं तु तस्या अप्यति-शयाधायक इत्याह - त्वामिति । उदारवाचः वाल्मीकिप्रभृतयः । तदुक्तं श्रीरामायणे श्रीरामप्रभाववर्णने "श्रियः श्रीश्च भवेदग्राह्यः कीर्त्याः कीर्तिः क्षमा क्षमा" (रा.अयोध्या. 44.15.) इति । श्रीयामुनमुनिभिरप्युक्तं - "कः श्रीः श्रियः परमसत्त्वसमाश्रयः क" (स्तो.र. 12.) इति ॥ 29 ॥

सम्प्रति कुट्टुष्टीनां मायाप्रभावादपि यथा¹वत्तत्त्वबोधोनास्तीति दर्शयितुं तद्भावमाह² । मायेति -

माया त्वया गुणमयी किल या निसृष्टा

सा ते विभो किमिव नर्म न निर्मिमीते ।

कौतस्कुताः स्थिरकुतर्कवशेन केचित्

सत्यां श्रुतौ च बधिरास्त्वयि तन्महिम्ना ॥ 30 ॥

"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" (भ.गी.7.14.) इति गीतायाम्³ । माया भवता निसृष्टा नियुक्ता सा ते किमिव नर्म किमिव⁴ कौतुकं न निर्मिमीते सृजति तदेवाह - कौतस्कुता इति । कुतः कुतः इति पृच्छन्तीति कौतस्कुताः कुतार्किकाः तन्महिम्ना मायामहिम्ना त्वत्प्रकाशिकायां श्रुतौ सत्यामपि त्वयि बधिराः अज्ञाः ॥ 30 ॥ अज्ञानमेवाह⁵ यः स्थावरेति -

5. Md₁ & My₂ read त्वमुपसर्पण

1. Tpt reads तत्त्वतोबोधो

2.) Ad reads तत्प्रभाव

3.) Ad reads गीतावचनम्

4. Ad omits किमिव

5.) Ad omits अज्ञानमेवाह

यः स्थावरकृमिपतङ्गमतङ्गजादि -

ज्वन्येषु जन्तुषु सदैव विजायमानः ।

त्वं नित्यनिर्मलनिरञ्जननिर्विकार -

कल्याणसद्गुणनिधे स इतीरितस्तैः ॥ 31 ॥

नानायोनिषु जायमानः कर्मवश्यो जीवात्मा तद्विपरीतस्वभावस्त्वमसि तैः कौतस्कुतैः उक्त इत्यर्थः । हे नित्य शाश्वत हे निर्मल पुष्पपापगन्धरहितं निरञ्जनकर्मवासनारहितं तं निर्विकारं कूटस्थं "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (छां.3.14.1.) तत्त्वमसि श्वेतकेतो (छां.6.8.7.) "अयमात्मा ब्रह्म" (बृह.6.4.5.) इत्यादिभिर्वाक्यैर्मायामोहिताः कुट्टष्टयोऽत्यन्तविसदृश-योर्जीवब्रह्मणोस्तादात्म्यं प्राहुरित्यर्थः ॥ 31 ॥

स्वमते⁶ तादात्म्यमते अर्थमनुसन्धत्ते - त्वद्दृष्टीति -

त्वद्दृष्टिजुष्टमिदमाविरभूदशेषं

नो चेत्कटाक्षयसि नैव भवेत् प्रवृत्तिः ।

स्थातुं च वाञ्छति जगत् तव दृष्टिपातं

तेन श्रुतौ जगदिषे हि जगत् त्वमेव ॥ 32 ॥

महाप्रलय¹समये सूक्ष्म²रूपेणावस्थितं चिदचिदात्मकमिदं प्रपञ्चजातं त्वत्कटाक्ष-लक्ष्यं³ सदेवेत्यंरूपेणाविरभूदित्यर्थः । इत्थमन्वय⁴मुखेनाभिधाय व्यतिरेकमुखेनाप्याह⁵ - नो चेदिति । स्थितिरपि त्वत्सङ्कल्पाधीनेत्याह - स्थातुमिति । वाञ्छति अर्हति । यत् इदमशेषं जगत्त्वदधीनोत्पत्तिप्रवृत्तिस्थितिः तेन हेतुना त्वमेव जगदिति जगदिषे अभि-हितः, गदव्यक्तायां वाचीत्यस्माद्धातोः कर्मणि लिटि⁶मध्यमपुरुषैकवचनम् । एतदुक्तं भवति - सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारणं, स्थूलचिदचिद्विशिष्टं तदेव ब्रह्मकार्यं, कार्य-कारणशब्दयोश्च सामानाधिकरण्यम् । मृद्धटः, सुवर्णकुण्डलमित्यादौ लोकप्रसिद्धम् । तेन कृत्स्नं जगद् ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं युक्तमिति । तथा च श्रुतिः - "सर्वं

6.) Ad omits from स्वमते to सन्धत्ते

1. Except Tpt & My₂ all read महाप्रलये समये

2. My₂ reads स्व for सूक्ष्म

3. Except Ad all read लक्ष्यया

4. My₂ omits इत्थं to अभिधाय

5. Except My₂ all omit अपि

6. Tpt reads लिट्

खल्विदं ब्रह्म तज्जलानीति शान्त उपासीत" (छां.3.14.1.) इति तस्मात्
ब्रह्मणो जातत्वात् तस्मिन् लीनत्वात् तस्मात् प्राणनात् सर्वमिदं ब्रह्मेति शान्तः
स उपासीतेत्यर्थः ॥ 32 ॥

इदानीमशेषजगत्सृष्ट्वनिमित्तं निरुपाधिकमीश्वरत्वं भगवत एवेत्यनुसन्धानः
परेषां मायामोहितत्वमप्यनुसंधाति - एवमिति -

एवं भगो इह भवत्परतन्त्र एव

शब्दोऽपि रूपवदमुष्य चराचरस्य ।

ऐश्वर्यमीदृशमिदं श्रुतिषूदितं ते

पापीयसामयमहो त्वयि मोहहेतुः ॥ 33 ॥

हे⁷ भगो भगवन् अमुष्य चराचरस्य ऐश्वर्यमीदृशमिदं⁸ श्रुतिप्रपञ्चस्य
रूपवत् स्वरूप-शब्दोऽपि भगवत्परतन्त्र एव भगवदधीन¹ सत्तास्थितिप्रवृत्तिरेव
रूपसृष्टिवत् नामसृष्टिरपि भगवदधीनेत्यर्थः। तेन ऐश्वर्य²मीश्वरत्वं श्रुतिप्रसिद्धं,
तथा च श्रुतिः - "सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्
यदास्ते" (महाना.3.) इति । "अनेन जीवेना-त्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणि" (छांदोग्य.6.3.2.) इति च । इदमैश्वर्य³ मायोपा-धिकं⁴ न
तु स्वाभाविकमिति मुह्यन्तीत्यर्थः अयमिति हेतुविवक्षायां पुल्लिङ्गप्रयोगः ।
अथवा पूर्वोक्तसामानाधिकरण्यनिर्वाहः प्रकारान्तरेणोच्यते एवं भगो इति
रूपसृष्टि-वन्नामसृष्टिरपि भगवत्परतन्त्रैव⁵ आत्मतया⁶ त्वदनुप्रवेशकृतैव ।
तथा च श्रुतिः "अनेन जीवेनात्मना⁷ अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति
जीवान्तरात्मना मयानुप्रविश्य" (छां. 6.3.2.) इत्यर्थः । ततश्च⁸
सर्वेश्वरस्यात्मत्वं प्रपञ्चस्य शरीरत्वं⁹ सिद्धम् । एवं च¹⁰ शरीरात्मभावनिबन्धनं
न तु स्वरूपैक्यनिबन्धनमिति । इदमैश्वर्यं त्वयि पापीयसां त्वत्कृपाशून्यानां
मोहहेतुः । ते हि सर्वेश्वरस्येतादृश¹¹ शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरि-पर्यन्तत्वात्

7. Except Ad all add ननु before हे

8. Ad omits ऐश्वर्यमीदृशमिदं श्रुति

1. Except Tpt and My₂ all other manuscripts read भवदधीन

2. Except Ad all read ईदृशं in the place of ऐश्वर्यम् 3.) Ad & My₂ adds after इदमैश्वर्यं
त्वत्कृपाशून्यानां मोहहेतुः ते हि सर्वेश्वरस्येतादृशमैश्वर्यं सोपाधिकम् 4.) Ad & My₂ omit मायोपाधिकम्

5. Ad reads परतन्त्रतया 6.) Ad omits आत्मतया 7.) Except Ad all omit जीवेनात्मना 8.) My₂
reads अनेन 9.) My₂ & Md₁ omit त्वं in शरीरत्वम् 10.) Except Md₁ all omit from एवं च
to एतादृश 11.) Except Md₁ & Tpt all add एवं च after एतादृश

"सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (छां.3.14.1.), "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" (छां.6.8.7.)
इत्यादि सामानाधिकरण्यं शरीरात्मभाव निबन्धनं न तु स्वरूपैक्यनिबन्धनमिति
स्थितम् । शरीरात्मभावे च सामानाधिकरण्यं देवोऽहं, मनुष्योऽहं,
देवत्वमनुष्यत्वमित्यादौ लोक-प्रसिद्धम्¹² । शरीरात्मभावश्च "यस्यात्मा शरीरं,
यस्य पृथिवी शरीरम्" (बृह.3.7.8.) इति श्रुतिप्रसिद्धः । ईदृशं ते ऐश्वर्यं
श्रुतिषूदितं सामानाधिकरण्यनिबन्धन शरीरात्म-भावरूपमैश्वर्यं श्रुतिषूदितम् अयं
पापीयसां पापवशेन श्रुतितात्पर्यमजानतामैक्यभ्रम-हेतुरिति¹³ ॥ 33 ॥

एतादृशं निरुपाधिकमीश्वरत्वं भगवत एव विधिशिवशतमखादीनां तत्कृपा
मूल-मित्यभिष्टौति - ये त्वत्कटाक्षेति -

ये त्वत्कटाक्षलवलक्ष्यमिव क्षणं तै-

रैश्वर्यमीदृशमलभ्यमलम्भि पुम्भिः ।

यत्केऽपि सज्जगदिरे¹ परमेशितृत्वं

तेषामपि श्रुतिषु तन्महिमप्रसङ्गात् ॥ 34 ॥

ये ब्रह्मरुद्रादयः² क्षणं त्वत्कटाक्षलेशलक्ष्यमिव भवन्ति । इवशब्दो
वाक्यालङ्कारे किञ्चिदर्थे वा । तैः पुम्भिः अलभ्यं दुर्लभमीदृशं
जगत्प्रसिद्धमैश्वर्यमलम्भि लब्धं लभेच्च विभाषा "चिण्णमुलोरिति" (अ.
6.4.93.) विकल्पेन नुमागमः । कीदृशं तेषामपि त्वत्कृपालब्धैश्वर्याणामपि
तन्महिमप्रसङ्गात्³ केऽपि पुरुषाः श्रुतिषु⁴ परमेश्वरत्वं सज्जगदिरे इति यत्
ईदृशमैश्वर्यमलम्भीत्यर्थः । क्षणमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ 34 ॥

पुनरप्यन्यूनमैश्वर्यमनुसन्धत्ते - नित्येष्विति -

नित्येषु वस्तुषु भवन्निरपेक्षमेव

तत्तत्स्वरूपमिति केचिदिह भ्रमन्तः ।

ऐश्वर्यमत्र तव सावधिकं⁵ गिरन्ते

ब्रूते त्रयी तु निरुपाधिकमीशनं ते ॥ 35 ॥

12. Md₂ & Ad reads प्रसिद्धः

13. Ad reads मोह for भ्रम

1. P₁ & P₂ read सज्जगरिरे

2. Ad omits from ये to महिमप्रसङ्गात्

3. Md₂ adds after

प्रसङ्गात् - कटाक्षमहिमप्रसङ्गात्

4. All except Md₂ read अतिपरमेश्वरत्वम्

5. P₁ & P₂ read

सावधि सङ्गिरन्ते

केचिद्वैशेषिकादयः कालात्मकादिषु नित्येषु⁶ पदार्थेषु⁷ तत्त्वरूपं भवन्निरपेक्षमेवेति भ्रमन्त इह ईशितव्येष्व⁸नित्येषु तवैश्वर्यं सावधिकं⁹ परिच्छिन्नमिति सङ्गिरन्ते "सर्वस्य वशी सर्वस्येशान" (बृह.4.4.22.) इति त्रयी तु¹⁰ ते ईशानं निरुपाधिकमपरिच्छिन्नं ब्रूते ॥ 35 ॥

इदानीं कृत्स्नस्यापि चेतना¹चेतनपदार्थजातस्य भगवदधीनसत्तास्थिप्रवृत्तितया² तदैश्वर्यस्य निरतिशयत्वमुपपादयति । इच्छतेति -

इच्छात एव तव विश्वपदार्थसत्ता

नित्यं प्रियास्तव तु केचन ते हि नित्याः ।

नित्यं त्वदेकपरतन्त्रनिजस्वरूपाः

भावत्कमङ्गलगुणा हि निदर्शनं नः ॥ 36 ॥

नित्यानित्यकृत्स्नपदार्थसत्ता तव सङ्कल्पत एव तु किं तु³ तेषु पदार्थेषु केचन पदार्था-स्तव नित्यं प्रियाः येषु सज्जिहीर्षा नास्ति ते नित्याः, येषु सज्जिहीर्षा ते अनित्या इत्यर्थः। सत्तेति स्थितिप्रवृत्त्योरुपलक्षणम् । ननु⁴ कथं नित्यानां⁵ पारतन्त्र्यं नित्यत्वविरोधात्, न हि नित्यं केचन⁶ उत्पाद्यते स्थाप्यते वेत्याशङ्क्य दृष्टान्तमुखेन द्रढयति⁷ नित्यमिति । यथा तव ज्ञानशक्त्यादयो गुणा नित्या अथापि⁸ त्वदेकपरतन्त्रनिज⁹स्वरूपास्तथेत्यर्थः। एतदुक्तं भवति नित्यं वस्तु नित्यसङ्गल्पायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्ति अनित्यं¹⁰ तत्पारतन्त्र्यं चाङ्गी-कृतम् ॥ 36 ॥

सम्प्रति चिदचिद्विशिष्टस्य एव ब्रह्मणः कारणत्वे कार्यत्वेऽपि तत्संसर्गप्रयुक्तपरि-णामसुखादिदोषो नास्ति । अत एव तवैश्वर्यं निरङ्कुशमित्यनुसन्धत्ते । विश्वस्येति -

6. Ad omits नित्येषु

7. My₂ reads वस्तुषु

8.) Md₂ reads तव्येषु नित्येषु

9. Ad & My₂ omit सावधिकम्

10.) Ad reads किल for तु

1. My₂ read चिदचित् for चेतनाचेतन

2. Ad reads प्रवृत्ततया

3. My₂ omits तु

4. Ad omits ननु

5. My₂ omits नित्यानाम्

6. Except Tpt all read केनचित्

7. Ad alone reads कथयति

8. Ad omits अथापि

9. Tpt adds निज after परतन्त्र

10. Ad and Md₂ adds after अनित्यं सङ्गल्पायत्तं इति वैशेषिकैरपि ईश्वर ज्ञानेच्छा प्रयत्नानां नित्यत्वम्

विश्वस्य विश्वविधकारणमच्युतत्वं

कार्यं तदेतदखिलं चिदचित्स्वरूपम् ।

त्वं निर्विकार इति वेदशिरस्सु घोषो

निस्सीममेव तव दर्शयती¹¹ श्वरत्वम् ॥ 37 ॥

अच्युत¹² त्वं विश्वस्य प्रपञ्चस्य विश्वविधकारणम् सर्वविधकारणम्¹³ ।
सूक्ष्मचिद-चिद्विशिष्टवेषेणोपादानं "बहुस्यां प्रजायेय" (छां.6.2.3.) इति
बहुभवनसंकल्पविशिष्ट-वेषेण निमित्तं कालादिवेषेण सहकारीत्यर्थः । तदेव¹ तवाखिलं
चिदचित्स्वरूपं प्रत्यक्ष-परोक्षरूपेणावस्थितं स्थूलचिदचित्स्वरूपं तदेव कार्यमित्यर्थः ।
अथवा एवंविध चिदचि-त्स्वरूपं कार्यमपि त्वमेवेत्यर्थः । अथापि त्वं निर्विकार
इति वेदशिरस्सु घोषो निरवधि-कमीश्वरत्वं दर्शयतीत्यर्थः । अवस्थाद्वयेऽपि विशेषणांश
एव विकारो न तु विशेष्यांशो² इति भावः ॥ 37 ॥

सम्प्रति लोकप्रसिद्धकर्तृसाधर्म्यप्रयुक्त कुतर्कवर्गश्रुतिविरोधेन³ परिहरन्
कर्तृवैलक्ष-प्यमनुसन्धत्ते । किं साधन इति -

किंसाधनः क्व निवसन् किमुपाददानः

कस्मै फलाय सृजतीश इदं समस्तम् ।

इत्याद्यनिष्ठिकुतर्कमतर्कयन्त -

स्त्वद्वैभवं श्रुतिविदो विदुरप्रतर्क्यम् ॥ 38 ॥

लोके कुलालादिकर्ता⁴ दण्डचक्रादिसाधनं परिगृह्णन् स्व⁵
मृत्पिण्डादिकमुपादान-मुपाददानः कुत्रचिदनुगुणे देशे वसन् कस्मैचित्प्रयोजनाय
सृजतीति प्रसिद्धम् । अशरीरस्य व्यापकस्य निरपेक्षस्येश्वरस्य तत्सर्वं नोपपद्यते
इति कुतर्कास्तान्निराकुर्वन् श्रुतिप्रसिद्धं भगवद्वैभवमाह - किं साधनं यस्य स
तथोक्तः । क्व कुत्र । चिदंशे⁶ एवमाद्यनि⁷ष्ठित-कुतर्कमतर्कयन्तः⁸ त्रय्यन्तवृद्धाः
त्वत्सामर्थ्यमतर्क्यमचिन्त्यं विदुः । अयं भावः - "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्"
(छां.6.2.1.) "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" (छां.6.1.) इति कृत्स्नप्रपञ्च-विलये
सन्मात्रमद्वितीयं सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म प्रतिपन्नं तदन्ते तदैक्षत "बहु स्यां

11. P₁ & P₂ read ईशित्वम् 12. My₂ & Md₂ add हे before अच्युत 13. Ad omits सर्वविधकारणम्

1. Md₂ reads तदेतदखिलं for तदेव तवाखिलम् 2.) Ad reads विशेष्ये 3.) Ad omits वर्ग

4. My₂ omits कर्ता 5.) Tpt omits स्व 6.) Md₂ & Tpt read कुत्रविदेश

7.) Except Ad all read प्रतिष्ठित for अनिष्ठित 8.) Ad adds तर्कभावं कुर्वन्तः after अतर्कयन्तः

प्रजायेय" (छां.6.2.3.) इति तदेव ब्रह्माहमेव विचित्रप्रपञ्चात्मना बहु स्यामिति बहुभवनसंकल्पम-करोत् । तदनन्तरं "तत्तेजोऽसृजत, तदापोऽसृजत" (छां.) (6.2.3.) इति विचित्रसृष्टिः श्रूयते । ततश्चोत्थं श्रुतिप्रतिपन्ने¹ विचित्रशक्तियुक्ते सर्वज्ञे ब्रह्मणि सर्वेश्वरे विचित्र-सृष्टिरूपपन्नेति श्रुतिविरोधात् न कुतर्कावकाश इति भगवता पराशरेणाप्याक्षेपपूर्वकमय-मर्थः समर्थितः । "निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः । कथं सर्गादि²कर्तृत्वं ब्रह्म-णोऽभ्युपगम्यत" (वि.पु.3.1.) इत्याक्षिप्य "शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतोऽतो ब्रह्मणस्तासु सर्गाद्या भावशक्तयः भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोच्यतेति समाहितम्" (वि.पु. 3.2.) ॥ 38 ॥

सम्प्रति लीलाविभूतिमनुसन्धत्ते - विभूतिर्नाम सर्वेश्वरस्येशितव्यं नियाम्यं वस्तु-स्वरूपम् । यत्संवृतमिति -

यत्संवृतं दशगुणोत्तरसप्ततत्त्वै -

रण्डं चतुर्दशजगद्भवधातृधाम ।

अण्डानि तस्य³ सुसदृशं परश्शतानि

क्रीडाविधेस्तव परिच्छदतामगच्छन् ॥ 39 ॥

यदण्डं⁴ पूर्वपूर्वतत्त्वापेक्षया उत्तरोत्तरं⁵ दशगुणाधिकैः सप्तभिः भूताहङ्कारतत्त्वैरावृतं वेष्टितम् । सर्वेश्वरस्तावत् ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा तद्दृढीकरणार्थं पृथिव्यादिभिः सप्ततत्त्वैर्युपरि वेष्टयामासेति पुराणसिद्धम् । चतुर्दशलोकानां⁶ शिवस्य चतुर्मुखस्य च धाम स्थानं तस्याण्डस्य सुसदृशानि⁷ शिशुसदृशानि⁸ यान्यण्डानि तानि तच्च⁹ तत्त्वं तानि च तव क्रीडाविहारस्य परिच्छदताम् उपकरणतामगच्छन् । सुसदृशं इति प्रथमाबहुवचनम् । अयमर्थः श्रीनिवासस्तोत्रेऽप्यनुसंहितः ।

तत्त्वानि क्रमशो वृषाचलपते प्राचीक्लृपः पूर्ववत्

पञ्चीकृत्य तु भूतजातमथ तैरुच्चण्डमण्डं व्यधाः ।

1. Ad omits श्रुति

3. P₁ & P₂ read तत्सुसदृशानि for तस्य सुसदृशं

5. Except Ad & My₂ all omit उत्तरोत्तरम्

7. All manuscripts read सुसदृशं

9. Ad omits from तच्च to च

2. My₂ reads स्वर्गादि for सर्गादि

4. All except Md₂ & My₂ read यदहम्

6. Except Md₂ all read लोकाः

8. My₂ reads सुसदृशानि

तत्त्वैस्तत्परिवेष्ट्य सप्तभिरपि स्वैरं दशांशाधिकैः

तन्मध्ये तु विचित्रलोकरचनां क्रीडार्थमेवाकृथाः ।। इति ।

प्राचीकृपः कृष्वान् बधा अवृथाः इति लुङ् मध्यमपुरुषैकवचनम् ।। 39 ।।

उक्तमनन्तविभूतेस्तव¹ विभूत्येकदेश इति वदन्नपरिणामिनीं कालात्मिकां² विभूति-माह ।
इच्छेति -

इच्छाविहारविधये विहितान्यमूनि

सा³ तद्विभूतिलवलेकलायुतांशः ।

या वै न जातु परिणामपदास्पदं सा

कालातिगा⁴ तव परा महती विभूतिः ।। 40 ।।

अमूनि ब्रह्माण्डानि लवस्य एकदेशः । तस्य कला अंशस्तस्यायुतांशः ।
दशसह-स्रतमांशः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । परिणामपदास्पदं⁵ परिणामशब्दास्पदम् महती
व्यापिनो परा उक्तविभूतेस्तृष्टा ।। 40 ।।

इदानीं परमप्राप्यं श्रीवैकुण्ठनाथनिवासस्थानं नित्यमुक्तभोग्यं⁶ नित्यविभूतिमनु-सन्धत्ते
- यदिति -

यद्वैष्णवं हि परमं पदमामनन्ति

स्वं वा यदेव परमं तमसः परस्तात् ।

तेजोमयं परमसत्त्वमयं ध्रुवं य -

दानन्दकन्दमतिसुन्दरमद्भुतं यत् ।। 41 ।।

वैकुण्ठं नाम तव धाम तदामनन्ति इत्यन्वयः । यद्वैष्णवमिति - "तद्विष्णोः
परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः" (कठो.3.9.) इति श्रुतिः । तमसः⁷
प्रकृतिमण्डलस्य परस्तात्तेजोमय-मप्राकृततेजोमयं परम⁸सत्त्वमयं
रजस्तमो भ्यामसंस्पृष्ट शुद्धसत्त्वमयं ध्रुवं स्थिरमानन्द-
मूल⁹मतिसुन्दरमतिमनोहरमद्भुतं चिरपरिचयेऽप्यत्याश्चर्यम् ।। 41 ।।

1. My₂ & Md₂ add सर्व after उक्तम्

2. Except Ad all read कालाब्जाम्

3. P₁ & P₂ read स्याद्भि

4. Ad reads कालात्मिका

5. My₂ omits परिणाम

6. Ad reads भोग्यां दशाम्

7. My₂ and Ad add परमरवं परमाकाशं यो वेद निहितं गुहायां परमे व्यामन् इति हि श्रुतिः

8. Except Tpt all omit म in परम्

9. Md₂ reads कन्दं for मूलम्

यद्ब्रह्मरुद्रपुरुहूतमुखेर्दुरापं

नित्यं निवृत्तिनिरतैः सनकादिभिर्वा ।

सायुज्यमुज्ज्वलमुशन्ति यदापरोक्ष्यं

यस्मात् परं न पदमर्चितमस्ति किञ्चित् ॥ 42 ॥

यद्ब्रह्मेति - उभयभावनानिष्ठैश्चतुर्मुखादिभिर्दुरापं निवृत्तिधर्मनिष्ठैः केवलब्रह्म-भावनानिष्ठैः सनकसनन्दनादिभिर्महायोगिभिः स्वाधिकारनिवृत्तिपर्यन्तं दुरापमित्यर्थः । यदापरोक्ष्यं यस्य साक्षात्कारः यस्य प्राप्तिरिति यावत् । सायुज्यमुक्तिर्नाम ब्रह्मणा सह परमसाम्यापत्तिः¹ । उभे विद्वान् पुण्यपापे विधूय "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" (मुण्डक.3.1.3.) इति श्रुतिः । उज्ज्वलं ज्ञानावरणरहिततया प्रकाशमानम् अर्चितं² पूजितम् ॥ 42 ॥

रूपेण सद्गुणगणैः परया समृद्धया

भावैरुदारमधुरैरपि वा महिम्ना ।

तादृक् तदीदृगिदमित्युपवर्णयन्त्यो

वाचो यदीयविभवस्य तिरस्क्रियायै ॥ 43 ॥

रूपेणेति - आदित्यवर्णमित्यादिरूपेण अप्राकृतशब्दस्पर्शादिसद्गुणगणैः समृद्धया सम्पदा, भावैः पदार्थैः, महिम्ना प्रभावेण तत्तादृग् इदमीदृगिति परोक्षप्रत्यक्षरूपेणोपवर्णयन्त्यो वाचो यदीयवैभवस्य तिरस्क्रियायै स्युः स्वरूपतः³ चापरिच्छिन्नवस्तुविषये परिच्छिन्नविषया वाचः तिरस्कार कारिण्य इति भावः ॥ 43 ॥

यद्वृद्धयपक्षयविनाशमुखैर्विकारै -

रेतैरसंस्तुतमनस्तमितास्तिशब्दम् ।

यद्वैरवात् श्रुतिषु फल्गुफलं क्रियाणा -

मादिष्टमन्यमसुखोत्तरमधुवं च ॥ 44 ॥

यदिति - एतैः प्रत्यक्षसिद्धैः षड्भावविकारैः असंस्तुतं अपरिचितम् उत्पत्तिस्थिति⁴-विनाशा एव¹ प्रत्येकं द्विधाविभक्ताः षड्विकारा उच्यन्ते ।

1. Ad reads साम्यप्राप्तिः

2.) Tpt and Md, read अर्चितं for अर्चितम्

3. My₂ Ad & Md₂ add स्वप्रकाशत after स्वरूपत 4.) My₂ reads वृद्धि for स्थिति

1. Ad reads इव for एव

अत एवान²स्तमितास्तिशब्द³ अनित्यं⁴ कादाचित्कं कादाचित्कास्तिशब्दवाच्यं
यस्य गौरवात् श्रुतिष्वादिष्टं ज्योतिष्टोमा-दिक्रियाफलं फल्गु तुच्छं तदुक्तम् -
"एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः" (भारत-शान्तिपर्वम्, 196.6.)
इति । एते स्वर्गादिलोकाः⁵ यस्मादन्यध्रुवपदमारभ्य सत्य-
लोकपर्यन्तमसुखोत्तरमध्रुवं च ॥ 44 ॥

निष्कल्मषैर्निहतजन्मजराविकारैः

भूयिष्ठभक्तिविभवैरभवैरवाप्यम् ।

अन्यैरधर्म⁶पुरुषैर्मनसाप्यनाप्यं

वैकुण्ठनाम तव धाम तदामनन्ति ॥ 45 ॥

निष्कल्मषैरिति - निष्कल्मषैर्विधूतपुण्यपापैः अत एव निहतजन्मजराविकारैः ।
अत एवामरैः⁷ पुनरावृत्तिशून्यैर्भूयिष्ठभक्तिविभवैरिति प्रपन्नानामप्युपलक्षणम् । तेषामपि
मोक्षाधिकारात् वैकुण्ठनाम इतिहासपुराणादि श्रीपाञ्चरात्रादिषु⁸ वैकुण्ठमिति
प्रसिद्धम्⁹ । धाम स्थानं तच्छब्दः¹⁰ प्रकृतयः सर्वशब्दप्रतिसम्बन्धी आमनन्ति
ब्रह्मवादिनः ॥ 45 ॥

उक्तां विभूतिमुपसंहरन् पत्नीपरिजन¹¹परिच्छद गणान् सामान्याकारेणानुसन्धत्ते
- नित्यमिति -

नित्यं¹² तवान्यनिरपेक्ष¹³महामहिम्नो -

ऽप्येतादृशी निरवधिर्नियता विभूतिः ।

ज्ञानादयो गुणगणाः समतीतसीमाः

लक्ष्मीः प्रिया परिजनाः पतगेन्द्रमुख्याः ॥ 46 ॥

2. My₂ omits न in एवानस्तमित

4. Ad and Tpt add तु after अनित्यम्

6. Ad, Md₂, Tpt, P₁ & P₂ read अधन्य for अधर्म

8.) Md₂ and My₂ read पाञ्चरात्रादि

3.) Ad & My₂ all सर्वदास्ति शब्द after शब्दम्

5.) My₂ omits from एते to लोकाः

7.) Md₂, Tpt & Ad read अवैः for अमरैः

9.) Md₂, Ad read प्रसिद्धं for सिद्धम्

10. Ad read अत्र यच्छब्दः प्रकृत सर्वशब्द प्रतिसम्बन्धी
for तच्छब्दः प्रकृतयः सर्वशब्दप्रतिसम्बन्धी

11. Md₁ shows lacuna after पत्नी to गणान्

13. Tpt, P₁ & P₂ read निरपेक्ष

12.) P₁ & P₂ read नित्या

स्वायत्त¹महामहिम्नः नियता तवैवासाधारिणी समतीतसीमाः ॥ 46 ॥

इतः परं विशेषण²गुणाननुसन्धत्ते - एकस्येति -

एकस्य येषु हि गुणस्य लवायुतांशः

स्यात् कस्यचित् स खलु वाङ्मनसातिगश्रीः ।

ते तादृशोऽत्यवधयः समतीतसङ्ख्या -

स्त्वत्सद्गुणास्त्वमसि तन्निरपेक्षलक्ष्मीः ॥ 47 ॥

येषु गुणेष्वेकस्य गुणस्य लवायुतांशः कस्यचित् पुरुषस्य स्यात् स खलु वाङ्मनसागोचर-महिमा ते गुणास्तादृशलवायुतांशे वाङ्मनसागोचरवैभवकराः अतिक्रान्तावधयः नित्यतया³ कालावधिशून्याः समतीतसङ्ख्याः निःसङ्ख्याः । त्वं तु गुणनिरपेक्ष वैभवः स्वरूपतोऽपि सर्वातिशायि⁴स्वरूप⁵सर्वविलक्षण इत्यर्थः ॥ 47 ॥

नैरपेक्ष्यमे⁶वानुसन्धत्ते - सर्वस्येति -

सर्वस्य चैव गुणतो हि विलक्षणत्व -

मैश्वर्यतश्च किल क्वचिदुदञ्चितः स्यात् ।

तत्प्रत्युत त्वयि विभो विभवो गुणाश्च

सम्बन्धतस्तव भजन्ति हि मङ्गलत्वम् ॥ 48 ॥

सर्वस्य पुरुषस्य सद्गुणैरितरवैलक्षण्यं श्रेष्ठ्यं किं च विभूतिभिश्च कश्चित्पूजितः स्यात् । हे विभो! एतदुभयं त्वयि प्रत्युत विपरीत⁷वैपरीत्यमेवाह । विभव इति⁸ सम्बन्धतः त्वदीयतया अयमेवार्थो¹ वरदराजस्तोत्रेऽप्युक्तः । गुणायत्तं² लोके³ इति व्याख्यातं च तत्रैवास्माभिः ॥ 48 ॥

केचित् सगुणनिर्गुणश्रुतिविरोधे निर्गुणश्रुतिबलेन सगुणश्रुति⁴बाधते, तदनुपपन्नमिति मत्वा स्वयमविरोधेनैव⁵ श्रुतिद्वयनिर्वाहमनुसन्धत्ते - दूरे इति -

1. Md₁, Md₃, Ad & My₂ read स्वायत्त 2.) Md₂, Ad read विशेषण गुणाननुसन्धत्ते

3. My₂ reads नित्याः for नित्यतया

4.) My₂ omits सर्वातिशायि

5. All except Ad omit स्वरूप

6.) Ad omits एव

7.) Tpt reads विपरीतं for विपरीत

8.) Md₂ adds आदि after इति

1. All except Tpt omit एव 2.) Ad omits from गुणायत्तं to अस्माभिः 3.) My₂ reads गुणं गुणिनो हि इत्यादौ च इदी लोके इति व्याख्यातं च तत्रैवास्माभिः 4. Md₂ & My₂ read श्रुतिं बाधन्ते for श्रुतिर्बाधते 5.) Ad & Md₂ read अबाधेनैव for अविरोधेनैव

दूरे गुणास्तव तु सत्त्वरजस्तमांसि

तेन त्रयी प्रथयति त्वयि निर्गुणत्वम् ।

नित्यं हरे निखिलसद्गुणसागरं हि

त्वामामनन्ति परमेश्वरमीश्वराणाम् ॥ 49 ॥

सत्त्वादयो गुणाः तत्संसर्गप्रयुक्तरागद्वेषादयश्च तव दूर इत्यर्थः । तदुक्तं⁶
- "सत्त्वादयो न सन्तीशे येऽत्र प्राकृता गुणा" (वि.पु.1.9.44.) इति ।
तेन हेतुना "निर्गुणं निरञ्जनम्" (त्रि.म.ना.7.12.) इत्यादिका⁷ श्रुतिः
त्वयि निर्गुणत्वं प्रथयति । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी
ज्ञानबलक्रिया च" (श्वेता.6.8.) इत्यादिकाः श्रुतयः
समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशो⁸द्धृतभूतसर्गः ।
"तेजोबलैश्वर्यमहावबोध⁹सु-वीर्यशक्त्यादिगणैकराशिः" (वि.पु. 6.5.54.)
इत्यादिकाः स्मृतयश्च त्वां कल्याणगुणसागर-मामनन्ति । कीदृशम्
ईश्वराणामिन्द्रा¹⁰दीनां परमेश्वरं "तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्" (श्वेता.6.7.)
इति हि श्रुतिः¹¹ । अयं भावः - श्रुतिद्वयी¹²निर्वाहः कर्तव्य इति । किं च
"अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपि पासः सत्यकामः
सत्यसङ्कल्प" (छां.8.1.5.) इति श्रुतिर्हेयगुणान् प्रतिषिध्य
सत्यकामत्वादिकल्याणगुणान् विदधाति¹ स्वयमेव व्यवस्थापयतीति² सर्वमुपपन्नम्
॥ 49 ॥

सगुणश्रुतिः तावदौपाधिकविषयेति पक्षस्तु स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेति
स्वाभावि-कत्वश्रुतिविरोधादनुपपन्न एव । केचित्तु ज्ञानात्मनो ब्रह्मणो
ज्ञानगुणकत्वमनुपपन्नम् । एकजातीययोर्वस्तुनोः गुणगुणीभावानुपपत्तेरिति
तदनुपपन्नमिति वदन् ज्ञानगुण³मनु-सन्धत्ते - ज्ञानात्मनेति-

6. Ad omits तदुक्तम्

7. Tpt omits का in इत्यादिका

8. Md₂, Tpt read लेशोद्धृत for लेशोद्धृत

9. Tpt reads बलीष for अवबोध

10. Ad omits इन्द्रादीनाम्

11. Md₂ is available upto श्रुतिः only

12. Ad, Tpt & My₂ add after श्रुतिद्वयविरोधेऽन्यतरबाधोऽनुपपन्नः । उभयोरपि श्रुतिविविशेषणान्
सामान्यविशेषन्यायेन विषये व्यवस्थया ।

1. Except Tpt all read विदधति

2. Tpt omits वा Except Ad all read वा स्थापयतीति

3. Except My₂ all omit गुणम्

ज्ञानात्मनस्तव तदेव गुणं गृणन्ति

तेजोमयस्य हि मणेर्गुण एव तेजः ।

तेनैव विश्वमपरोक्षमुदीक्षसे त्वं

रक्षा त्वदीक्षणत एव यतोऽखिलस्य ॥ 50 ॥

ज्ञानात्मनस्तव ज्ञानस्वरूपस्य तव ज्ञानमेव गुणं गृणन्ति ब्रह्मवादिनः । तदेव दृष्टान्त⁴मुखेन द्रढयति तेजोमयस्येति । तेजोरूपस्य मणिः द्युमणिप्रदीपप्रभृतिद्रव्यस्य तत्प्रधानरूपं⁵ तेजोद्रव्यमेव गुणद्रव्ययोरपि प्रधानोपसर्जनभावात् आश्रयाश्रयीभावाश्च गुणगुणीभावो नानुपपन्नः । तेनैव धर्मभूतज्ञानेनैव कृत्स्नं विश्वमपरोक्षं प्रत्यक्षमुदीक्षसे⁶ त्वम् । तत्र हेतुमाह रक्षेति । सृष्टिस्थितिसंहारेषु रक्षा⁷ त्वदसाधारणी । इतरे तु चतुर्मुखशिवादिधारके⁸ यतो हेतोः सा⁹ रक्षा त्वदीक्षणत¹⁰ एव स्यात् । न ह्यनिरीक्षमाणः पुरुषो रक्षितुं¹¹ द्रक्ष्यते¹² तेन त्वमपरोक्षमुदीक्षस इत्यर्थः ॥ 50 ॥

पूर्वं तत्त्वनिर्णयप्रकरणे निरतिशयानन्दः पुरुषोत्तमः इति प्रतिपादितं पुनरपि गुण-वर्णन¹प्रकरणे तमेवानन्दमनुसन्धत्ते - त्रय्युद्यतेति -

त्रय्युद्यता तव युवत्वमुखैर्गुणौघै -

रानन्दमेधितमियानिति सन्नियन्तुम् ।

ते ये शतं त्विति परम्परया प्रवृत्ता

नैवैष वाङ्मनसगोचर एइत्युदाह ॥ 51 ॥

त्रयी आनन्दवल्ली युवत्व² शिष्टत्वाध्यापकत्वादिप्रमुखैर्गुणौघैः प्रवृद्धमानन्दमिया-निति सन्नियन्तुं परिच्छेत्तुं "ते ये शतम्" इति परम्परया प्रवृत्ता³ सती तवैष आनन्दो वाङ्मनसगोचर इति न प्राहुः⁴ ॥ 51 ॥

-
- 4.) Ad omits दृष्टान्तमुखेन 5.) My₂ reads प्रभावरूपं for प्रधानरूपम् 6.) Tpt omits उदीक्षसे
7.) All except Ad omit रक्षा 8.) Ad reads द्वारेके for धारके 9.) All except Ad
read साक्षात् for सा रक्षा 10.) Tpt reads तदीक्षणत for त्वदीक्षणत
11.) Tpt omits रक्षितुम् 12.) All except Tpt & My₂ read द्रक्ष्यते for द्रक्ष्यते
-

1. Tpt omits प्र in प्रकरणे 2.) Ad reads युवा
3. Ad omits प्रवृत्ता 4.) Except Tpt all read प्राह

इत्थमानन्दमीमांसायां प्रवृत्तायाम् आनन्दवल्यां इतरगुणमीमांसायामपि तात्पर्यं ततश्च⁵ तेऽपि आनन्दवत् अनन्तवाङ्मनसगोचराश्चेत्याह - एवमिति -

एवं तथा चतुरया तव यौवनाद्या -

सर्वे गुणाः सह समस्तविभूतिभिश्च ।

अव्याहृताः स्युरवधीनवधीरयन्तो

वाचामगोचरमहामहिमान एव ॥ 52 ॥

एवमनेनानन्दप्रकारेण चतुरया आनन्दव्याजेन इतरगुणानन्त्य⁶प्रतिपादनेऽपि तात्पर्य-वत्या तथा आनन्दवल्या श्रुत्या "युवा स्यात् साधुयुवाध्यायकः आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् स एको मानुष आनन्द" (तैत्ति.2.8.) इति वाक्यैर्मानुषानन्दावयवत्वेन पठिताः तव यौवनाशिष्टादयः त्वद्द्रढिष्ठबलिष्ठ⁷त्वादयो गुणाः समस्तविभूतिभिः सह निरवधिकावाङ्मनसागोचरमहामहिमान एव अव्याहृताः⁸ स्युरि-त्यर्थः । अयं भावः - तत्राध्यापकत्वेन ज्ञानं लक्ष्यते । द्रढिष्ठत्वेन शक्तिः । बलिष्ठ-त्वेन च बलम् । तस्येयं पृथिवी वित्तस्य पूर्णा स्यादित्य⁹नेनैश्वर्यं विभूतिश्च । ततश्च मानुषानन्दावयवत्वेन युवत्वाशिष्टत्वादीनामुपक्रमे प्रस्तुतत्वात्तन्मीमांसायामपि तात्पर्य-वत्या श्रुत्या युवत्वज्ञानबलैश्वर्यविभूतीनामप्यानन्त्यं प्रतिपादितम्² ॥ 52 ॥ सम्प्रति सृष्टिकालीनं पक्षपातं बहु स्यामिति प्रथमं³ कल्पमनुसन्धत्ते - संवर्तवर्तीति -

संवर्तवर्ति निखिलं⁴ निरभिज्ञमज्ञं

चित्रे च कर्मणि यथार्हमहो⁵ नियच्छन् ।

सद्यः कृमिद्रुहिणभेदमभेदमेत -

दाविश्चकर्त्त सृकृदीक्षणदीक्षणेन ॥ 53 ॥

संवर्तवर्ति प्रलयकालवर्ति निरभिज्ञं करणक्लेबरप्रविलयादिन्द्रियाधीनज्ञानरहितम् अज्ञं संस्कारोद्बोधाभावात् स्मृतिप्रत्यभिज्ञाशून्यम् अभेदं तदानीं परस्परभेदशून्यं एतद्⁶प्र-

5. Except all reads तत्पर्यन्ततश्च तैत्तिर्यानन्दवत्

6.) My₂ reads आनन्द for अनन्त्य

7. Except Tpt all omit बलिष्ठत्वं

8.) Tpt omits महा

9. Tpt reads सव्याहृताः for अव्याहृताः

1. Tpt reads दित्यर्थेनैश्वर्यम्

2. Ad adds इति

3. Tpt reads प्रथमसङ्कल्पम्

4. Tpt reads मखिलम्

5. Tpt reads यथार्हमनो

6. Except My₂ & Tpt others read

एतद्गुणं च

पञ्च जातं चित्रे कर्मणि तत्तद्व्यात्यनुरूपेण तत्तदधिकारानुरूपे कर्मणि लौकिके व्यापारे
वैदिके वा अनुष्ठाने नियच्छन् नियोक्तुकामः सकृदीक्षणदीक्षणेन सकृदीक्षणरूपदीक्षया
सङ्कल्पेन सद्यः कृमिद्विहिणभेदं ब्रह्मादिपिपीलिकान्तमाविश्चकर्थ आविर्भूतं चकर्थ ।
अथवा अभेदं पक्षपातभेदशून्यं वैषम्यनैर्घृण्यशून्यमिति यावत् ॥ 53 ॥

सम्प्रति शक्त्यवस्थानं⁷ सङ्कल्पमनुसन्धत्ते⁸ । अस्तमिति -

अस्तं यदुद्यदुपचाय्यपचायि चैव -

मीशं दरिद्रमथ जङ्गममप्यनीहम्⁹ ।

विश्वं विचित्रमविलक्षणवीक्षणेन

विक्षोभयस्यनबधिर्बत शक्तिरैशी ॥ 54 ॥

हे ईश! अविलक्षणवीक्षणेन एकरूपसङ्कल्पेन विश्वं विचित्रं नानाप्रकारं
विक्षोभयसि परिणामयसि । तथा हि ऐशी ईश्वरसम्बन्धिनी
शक्तिरनव¹धिरनन्ता बत आश्चर्य-विक्षोभप्रकारमेवाह - अस्तं नाशं यत्
प्राप्नुवत् उद्यत् उत्पद्यमानं² यदिति इण् गताविति धातोः शतृन्तं³ पदम्
उपचायि वर्धिष्णु अपचायि क्षयिष्णु ईशम् ईड्यम् अनीहं⁴ निश्चे-ष्टम् ।
अगन्तु⁵ इति पाठेऽप्ययवमेवार्थः । श्लोकद्वयेऽपि सङ्कल्पस्यैकरूपत्वं पक्षपातः ।
कर्ममूलं च जगद्वैचित्र्यमिति विवक्षितम् ॥ 54 ॥

सम्प्रति निरङ्कुशस्वातन्त्र्यमनुसन्धत्ते - रूपप्रकारमिति -

रूपप्रकारपरिणामकृतव्यवस्थं

विश्वं विपर्यसितुमन्यदसच्च कर्तुम् ।

क्षाम्यन् स्वभावनियमं किमुदीक्षसे त्वं

स्वातन्त्र्यमैश्वरमपर्यनुयोज्यमाहुः ॥ 55 ॥

परस्परविलक्षणपृथिव्यादितत्तद्रूपेण रूपरसगन्धस्पर्शादिप्रकारेण
तत्तद्व्यवस्था⁶रूप-परूपपरिणामेन च कृतव्यवस्थम् प्राप्तमर्यादं परस्परविलक्षण

7. Md₁ & Tpt read शक्तावस्थापन्नम्

8. Ad adds स्व to सङ्कल्पम्

9. P₁ & P₂ read अनिहं for अनीहम्

1. Tpt reads निरवधि for अनवधि

2.) All except My₂ read उद्यमानम्

3. All except Ad read तत्र तं for शतृन्तम्

4.) Ad reads अनिहं for अनीहम्

5. Ad reads अनीहमिति for अगन्तु इति

6.) All except Ad read तत्तदवस्था

स्वभावमिति यावत् । अथवा रूपशब्देन धर्मी⁷ विवक्ष्यते । प्रकारशब्देन धर्मः । पृथिव्यादिधर्मि⁸परिणामेन रूपादिधर्मपरिणामेन चेत्यर्थः । एतादृशं⁹ विश्वं विपर्यसितुं¹⁰ विपर्यस्तं कर्तुं तत्त्वान्तर-वेषेण धर्म, धर्मान्तरवेषेण पुराणत्वेन विपरिणमयितुं इदं विश्वमन्यत्कर्तुंन्यथासन्नि- वेशं कर्तुं अकाले संहर्तुं च क्षाम्यन् समर्थः सन्नपि स्वभावनियमं पृथिव्याः पृथिवीस्वभाव-नियममेव रूपादेश्च तत्तत्स्वभावनियममेव किमुदीक्षसे अनुवर्तसे किमर्थं परिपालयसी-त्यर्थः । तथा हि ऐश्वरं ईश्वरत्वप्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं अपर्यनुयोज्य¹¹मनियाम्यमाहुर्ब्रह्म-वादिनः । स्वतन्त्रस्येश्वरस्य तत्तत्पदार्थस्वाभावानुवर्तनेऽपि न तत्स्वरूपहानिः¹ । तस्य स्वातन्त्र्यात्मकत्वात् ॥ 55 ॥

सम्प्रति तेजोऽनुसन्धत्ते - संवर्तेति -

संवर्तसंवृत²करस्य सहस्ररश्मे -

रुस्रं तमिस्रयदजस्रविहारि हारि³ ।

नित्यानुकूलमनुकूलनृणां परेषा -

मुद्वेजनं च तव तेज उदाहरन्ति ॥ 56 ॥

प्रलयकालप्रवृद्धं किरणस्य रुस्रं किरणं तमिस्रमन्धकारं⁴ कुर्वंस्तिरस्कुर्वदिति यावत् । अनुकूलनृणां स्वभक्तानां परेषां शत्रूणाम् अजस्रं विहारि सर्वदा प्रसारहारि⁵ अथापि विहारि⁶ मनोहारि ॥ 56 ॥

औदार्यं वर्णयति - नैवेति -

नैव ह्यवाप्तमनवाप्तमिहास्ति यस्य

सत्तापि तस्य तव वीक्षणतः प्रजानाम् ।

सम्पत् तु किं पुनरतो⁷ न वदान्यमन्यं

मन्ये त्वमेव खलु मन्दिरमिन्दिरायाः ॥ 57 ॥

7. All except Ad read धर्मो

8.) Tpt reads धर्म for धर्मि

9. My₂ omits from एतादृशं to परिपायसीत्यर्थः

10.) Ad omits विपर्यसितुम्

11. All except Ad read पर्यनुयोज्यमाहुर्ब्रह्मवादिनः

1. Ad omits तत् Except Tpt all read स्वातन्त्र्य for स्वरूप

2. P₁ & P₂ read संवृत for संवृत 3.) Md₁ omits हारि

4. Md₁ & Ad read तमिस्रयदन्धकारम्

5.) All except My₂ read प्रसारि for सर्वदा प्रसारहारि

6. My₂ omits विहारि 7.) P₁ & P₂ read पुनरतो for पुनरिबो

यस्य तवेतः पूर्वमनवाप्तमितः परमुपायान्तरा^१नुष्ठानेनावायं वस्तु नैव
ह्यस्ति प्राणिनां सत्तास्वरूपलाभोऽपि तस्य तव कटाक्षसम्पर्कात्^१ तव सम्पत्
किं पुनः किमु वक्तव्यम् । तत्र हेतुः त्वमेव खलु श्रीनिवासः । अतोऽन्यं पुरुषं
वदान्यमुदारं न मन्ये ॥ 57 ॥

इतः परं कृपामनुसन्धत्ते - पापैरिति -

पापैरनादिभवसम्भववासनोत्थै -

दुःखेषु यः खलु मिमङ्क्षति हन्त जन्तुः ।

तं केवलं तु कृपयैव समुद्धरिष्यं -

स्तद्भुक्तस्य ननु निष्कृतिमात्थ शास्त्रैः ॥ 58 ॥

अनादिसंसारजनितदुर्वासनोत्थैः पापैः पापकर्मभिः मिमङ्क्षति मञ्ज्रं
कर्तुमिच्छति । निष्कृतिं प्रायश्चित्तं आत्थ ब्रवीषि । मन्वादिमुखेन
शास्त्रप्रवृत्तिस्त्वत्कृपामूलेति भावः ॥ 58 ॥

शास्त्रैरनादिनिधनैः स्मृतिभिस्त्वदीय -

दिव्यावतारचरितैः शुभया च दृष्ट्या ।

निःश्रेयसं यदुपकल्पयसि प्रजानां

सा त्वत्कृपाजलधितल्लजवेल्लितश्रीः^१ ॥ 59 ॥

शास्त्रैरिति - शास्त्रैः श्रुतिभिः अनादिनिधनैः अपौरुषेयैः शुभया दृष्ट्या
जाय-मानकटाक्षेण । तदुक्तं - "जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ।
सात्त्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः" (भारतम् -
मोक्षधर्मपर्वम्, 358.73) एभिरूपायैः प्रजानां मोक्षमुपकल्पयसीति यत् सा
तव कृपासमुद्रश्रेष्ठवेल्लितातिशया । तल्लजं प्रशस्तं वेल्लित-तमुत्कूलम् ॥
59 ॥

क्वचिन्क्वचिद्भाग्यहीनेषु कृपासङ्कोचमनुसन्धत्ते - है हन्तेति -

8. All except Ad omit अन्तर in उपायान्तर 9.) Except My₂ others read वीक्षणतः for संपर्कात्

1. P₁ & P₂ read वालित for वेल्लित

है हन्त जन्तुषु निरन्तरसन्ततात्मा

पाप्मा हि नाम वद कोऽप्यमचिन्त्य शक्तिः² ।

यस्त्वत्कृपाजलधिमप्यतिवेल्लखेल -

मुल्लङ्घयत्यकृत भासु³रभागधेयान् ॥ 60 ॥

है हन्तेति⁴ निपातसमुदायो विस्मये । हे हरे त्वमिव नीरन्ध्रव्याप्तस्वरूपः
त्वमि-वाचिन्त्यशक्तिरयं पाप्मा को हि नाम वद त्वयाप्य⁵निर्वचनीय इत्यर्थः ।
यः⁶ पाप्मा अकृत-तमसंपादितं भास्कर¹मुञ्जलं भागधेयं भाग्यं येषां ते । अतिवेल्लखेलं
अतिक्रान्ततीर-वेल्लनं च त्वत्कृपाजलधिमप्यतिलङ्घयति । द्विकर्मकप्रयोगोऽयम्
॥ 60 ॥

सम्प्रति कृपायाः सन्धुक्षणीं² क्षान्तिमनुसन्धत्ते - यद्ब्रह्मेति -

यद्ब्रह्मकल्पनियुतानुभवेऽप्यनाश्रयं

तत्किल्बिषं सृजति जन्तुरिह क्षणेऽर्धे³ ।

एवं सदा सकलजन्मसु सापराधं

क्षाम्यस्यहो तदभिसन्धिविराममात्रात् ॥ 61 ॥

नियुतं लक्षं तदभिसन्धिविराममात्रात्⁴ इतः परं पापं न करिष्यामीति
पापाभिसन्धि-विराममात्रात् क्षणार्ध इति ब्रह्महत्यादीनां
क्षणार्धमात्रसाध्यत्वात् । अहो इत्याश्चर्ये⁵ इयं क्षान्तिः तवैवासाधारणीति भावः
॥ 61 ॥

पुनरपि विषय⁶ विशेषप्रवर्धमानां क्षान्तिं वात्सल्यं चानुसन्धत्ते - क्षान्ति इति -

क्षान्तिस्तवेयमियती महती कथं नु

मुह्येदहो त्वयि कृताञ्जलिपञ्जरेषु ।

इत्थं स्वतो निखिलजन्तुषु निर्विशेषं

वात्सल्यमुत्सुकजनेषु कथं गुणस्ते⁷ ॥ 62 ॥

2. Md₁ worm eaten from शक्तिः to अकृत

3.) Tpt, My₂ read भास्कर for भासुर

4. Ad omits from है हन्तेति to अकृतमसंपादितम्

5.) My₂ reads त्वयाप्यशक्त्यनिर्वचनमिति भावः for त्वयाप्यनिर्वचनीय इत्यर्थः 6.) My₂ omits यः

1. Tpt & My₂ read भासुर for भास्कर 2.) Tpt reads सन्धुक्षणीं for सन्धुक्षणीम्

3. P₁ & P₂ read क्षणार्धं

4.) Except Tpt all omit नियुतं लक्षं तदभिसन्धिविराममात्रात्

5. Tpt omits इत्याश्चर्ये Md₁, Md₂ & Ad omit इत्याश्चर्ये 6.) All except Ad omit विषय

7. Tpt reads गुणास्ते

ब्रह्म^१कल्पनियुतानुभवेऽप्यनाश्यापराधविषयत्वादिति इयत्प्रमाणा महती सर्वजन्तुषु व्यापिनी तवेयं क्षान्तिः । त्वयि विषये कृताञ्जलिपञ्जरेषु कथं नु मुह्येत् कथं नु विवशा स्यात् । इत्थमनेन प्रकारेण निखिलजन्तुषु निर्विशेषपक्षपातं ते वात्सल्यं गुणः उत्सुक^२जनेषु अनुरक्तजनेषु कथं गुण इत्येकं पदं किंविधो गुणः अतिक्रान्तमर्यादो गुण इत्यर्थः ॥ 62 ॥

पुनरप्यति^३क्रान्तमर्यादं वात्सल्यमनुसन्धत्ते - विश्वमिति -

विश्वं धियैव विरचय्य^४ निचाय्य भूयः

सञ्जहृषः सति समाश्रितवत्सलत्वे ।

आजगमुषस्तव गजोत्तमबृंहितेन

पादं पराममृशुषोऽपि च का मनीषा ॥ 63 ॥

विश्वं धियैव सङ्कल्पेनैव विरचय्य उत्पाद्य निचाय्य संवर्धय सञ्जहृषः संहृतवतः तव आश्रितवत्सलत्वेऽनुद्भूते सति नक्र^३ग्रस्तचरणस्य गजोत्तमस्य बृंहितेन गर्जितेनातिस्वरया आजगमुषस्तव^४ आगतवतः । तद्वेदनोपशमनार्थं पादमपि पराममृशुषः परामृष्टवतश्च तव का मनीषा कोऽभिप्रायः तदानीं तवाभिप्रायो दुर्ज्ञेय इत्यर्थः^५ । सृष्ट्यादिकर्तुस्तत्रैव स्थित्वा रक्षितुं शक्तस्य तव सामर्थ्यं क्व गतम् । वात्सल्येनाभिभूतं वेति भावः । सञ्जहृष इत्यादि क्वसुप्रत्ययान्तं पदम् ॥ 63 ॥

पुनरपि वात्सल्यमनुसन्धत्ते - य इति -

यः कश्चिदेव यदि किञ्चन हन्त जन्तु -

र्भव्यो भजेत भगवन्तमनन्यचेताः ।

तं सोऽयमीदृश इयानिति वाप्यजान -

द्धै वैनतेयसममप्युररीकरोषि ॥ 64 ॥

जात्या गुणैः कर्मभिरुत्कृष्ट अपकृष्ट इति वा यः कश्चिदेव प्राणी भव्यः कुशलस्वभावः अनन्यचेताः सन् भगवन्तं किञ्चन अल्पमपि यदि भजेत तमपि

8.) Except My₂ all omit ब्रह्म 9.) Tpt read असकृत्

1. My₂ & Ad omit अतिक्रान्तमर्यादम् 2.) Tpt reads विचरय्य 3.) Tpt reads नक्रमग्रस्त

4. All except Ad omit तव 5.) Ad omits इत्यर्थः

सोऽयं जात्या उत्कृष्टः अपकृष्टः इति वा ईदृशः इति वा गुणैरुपकृष्टः अपकृष्टः
इति वा स इयानिति वा अजा-नन् अविचारयन् वैनतेयसममङ्गीकरोषि ।
वैशब्दः प्रसिद्धौ । है इति पाठेऽपि स एवार्थः । हन्त इति हर्षे । यावत्
सङ्कल्पं⁶ या हर्षवर्धनमिति भावः ॥ 64 ॥

पुनरपि वात्सल्यम्¹ औदार्यं चानुसन्धत्ते - त्वदिति -

त्वत्साम्यमेव भजतामभिवाञ्छसि त्वं -

तत्सात्कृतैर्विभवरूपगुणैस्त्वदीयैः ।

मुक्तिं ततो हि परमं तव साम्यमाहुः

त्वद्दास्यमेव हि परं विदुषां तु तेषाम् ॥ 65 ॥

यतः कारणात् तत्सात्कृतैर्भक्त²जनसात्कृतैस्त्वदीयैर्विभवादिस्त्वत्साम्यमेव वाञ्छसि³
ततः कारणात् परमं साम्यमेव मुक्तिमाहुः । त्वया भक्तानां⁴ देयत्वेनाभिमतत्वात् सैव
मुक्तिरित्यर्थः । तव मनोरथस्तावदेतादृशः भक्तानां त्वपर⁵ इत्याह - त्वद्दास्यमिति ।
विदुषां शेषशेषिभावमीशेशितव्यभावं च जानतां तेषां त्वद्दास्यमेव परमभिमतं न
तु साम्यमित्यर्थः ॥ 65 ॥

इदानीं वात्सल्यमौदार्याभ्यामतिशायितं वर्धमानं सौशील्यमनुसन्धत्ते - महतो
मन्दैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः सौशील्यम् । तद्वै इति -

तद्वै तथास्तु कतमोऽयमहो स्वभावो

यावान् यथाविधगुणो भजते भवन्तम् ।

तावांस्तथाविधगुणां⁶स्तदधीनवृत्तिः

संश्लिष्यसि त्वमिह तेन समानधर्मा ॥ 66 ॥

समानैश्वर्य-समान⁷रूप-समानगुणप्रधानवाञ्छा तथा स्यात् । यस्तु यावान्
यादृश-धर्मा यथाविधगुणो भवन्तं भजते भवत्परतन्त्रवृत्तिर्भवति त्वं तु⁸
तावांस्तथाविधगुणस्त-त्परतन्त्रवृत्तिः तत एव तेन समानधर्माः सन् तं

6. All except Tpt read अति वात्सल्यं सर्वेषाम्

1. Ad reads वात्सल्यौदार्यादिक्रमम्

3. Tpt reads वाञ्छति

5. Ad omits त्वपर इत्याह

7. Ad omits समान

2. Except My₂ all read भजनसात्कृते

4. Tpt reads भक्तानां विधेयत्वेन

6. P₁ & P₂ read गुण

8. Tpt omits तु

संश्लिष्यसि⁹ सङ्गच्छसे । अयं स्वभावः कतमः कीदृशः । अहो आश्चर्ये ।
इतरदेवतास्वसंभावितस्त्वदसाधारण¹⁰ इति भावः । एतच्च गौपालनादिषु
प्रसिद्धम् ॥ 66 ॥

इतः परं¹ स्वमनोरथमाविष्कुर्वन् पत्नीपरिजनपरिच्छदसहितं श्रीवैकुण्ठनाथमभि-
ष्टौति - नीलेति -

नीलाञ्जनाद्रिनिभमुन्नसमायताक्ष -

माजानुजैत्रभुजमायतकर्णपाशम् ।

श्रीवत्सलक्षणमुदारगभीरनाभिं

पश्येम देव शरदश्शतमीदृशं त्वाम् ॥ 67 ॥

श्रीवैकुण्ठनाथो नीलवर्ण इति प्रसिद्धिः । उन्नसमुन्नतनासिकं² उदारमूर्जितं
शतं शरद इति "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (अ.2.3.5.) द्वितीया³ ।
सदेवेत्यर्थः⁴ । ईदृशं पूर्वोक्तप्रकारम् ॥ 67 ॥

अम्भोरुहाक्षमरविन्दनिभाङ्घ्रियुग्म -

माताम्रतामरसरम्यकराग्रकान्ति ।

भृङ्गालकं भ्रमरविभ्रमकायकान्ति

पीताम्बरं वपुरदस्तव संस्तुयामः ॥ 68 ॥

अम्भोरुहाक्षमिति - भृङ्गालकं भ्रमरसदृशलकं भ्रमरस्य⁵ विभ्रमः कायकान्ति
भ्रमरविभ्रमं आकाशे भ्रमणं आकाशे परिस्फुरणं भ्रमरकान्तीत्यर्थः । यद्वा
भ्रमरभ्रान्तिजनककायकान्ति निमित्तमध्यमपदलोपिसमासः । अत्र
कायशब्देनावयवो विवक्ष्यते । अदः⁶ शब्दान्नपुंसकं द्वितीयैकवचनं, संस्तुयाम्⁷
इति ष्टब् स्तुताविति धातोर्लिङि उत्तमपुरुषबहुवचनम् । परिचिनुयामेत्यर्थः
॥ 68 ॥

भ्रूविभ्रमेण मृदुशीतविलोकितेन

मन्दस्मितेन मधुराक्षरया च वाचा ।

9. Ad reads समाश्लिष्यसि

10. All except Ad read त्वत्साधारण

1. Tpt omits परम्

2.) Tpt reads नाशिकम्

3.) Ad omits द्वितीया

4. Ad reads सदेवेत्यर्थः Md₁ reads सदेवेत्यर्थः

5.) Except My₂ all omits स्य in भ्रमरस्य

6. My₂ reads अदः इति अदसो नपुंसैकवचनम् and omits द्वितीयैकवचनम्

7.) Tpt omits सम्

प्रेमप्रकर्षपिशुनेन विकाशिना⁸ च

सम्भावयिष्यसि कदा मुखपङ्कजेन ॥ 69 ॥

भूविभ्रमेणेति - भूविभ्रमेणेत्यादित्रयं मुखविशेषणं स्वतन्त्रं वा अभिप्रेतार्थसूचकेन भूविलासेन मृदु अघोरं स्निग्धं¹ वा शीतमाप्यायकं पिशुनेन सूचकेन सम्भावयिष्यसि च² ॥ 69 ॥

वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहशङ्खचक्र

मत्सीसुधाकलशकल्पकल्पिताङ्गम् ।

त्वत्पादपद्मयुगलं विगलत्प्रभाभिः -

भूयोऽभिषेक्ष्यति कदा नु शिरो मदीयम् ॥ 70 ॥

वज्राङ्कुशेति - मत्सी³ मत्स्यस्त्री "योपधप्रतिषेधे हयगवयमत्स्यमनुष्याणां प्रतिषेध" (अ.वा. 2495) इति डीष् । कल्पकः कल्पवृक्षः । वज्रादिभिः कल्पितं चिह्नं⁴ सार्वभौम-लक्षणमिदं विगलत्प्रभाभिः⁵ भूयो अतिशयेन कदा पादयोः प्रणमामीति प्रार्थना ॥ 70 ॥

त्रैविक्रमक्रमकृताक्रमणत्रिलोक -

मुत्तंसमुत्तममनुत्तममु⁶क्तिभाजाम् ।

नित्यं धनं वद⁷ कदा हि ममुत्तमाङ्ग -

मङ्गीकरिष्यति चिरं तव पादपद्मम् ॥ 71 ॥

त्रैविक्रमेति - त्रिविक्रमसंबन्धिनस्त्रैविक्रमाः । ते च⁸ ते क्रमाश्च, क्रमाः पादविन्यासास्तैः कृताक्रमणत्रिलोकं उत्तंसं शिरोभूषणं चिरं सर्वदा ॥ 71 ॥

उन्निद्रपत्रशतपत्रसगोत्रमन्त -

लेंखारविन्दमभिनन्दनमिन्द्रियाणाम् ।

मन्मूर्ध्नि हन्त करपल्लवतल्लजं ते

कुर्वन् कदा कृतमनोरथयिष्यते⁹ कम् ॥ 72 ॥

8.) P₁ & P₂ read विकाशिना

1. Ad omits स्निग्धं वा

2.) My₂ adds कृतार्थयिष्यति 3.) Ad omits from मत्सी to डीष्

4.) Tpt reads कल्पितचिह्नम्

5.) Ad adds निस्सीमप्रवृत्तिः प्रभाभिः before भूयो 6.) P₁ & P₂

read व्यक्ति for मुक्ति

7.) P₁ & P₂ read मम for वद 8.) Ad omits from ते to क्रमाः

9.) P₁ & P₂ read यिष्यसे माम्

उन्निद्रेति - पत्रदलं शतपत्रं पद्मं सगोत्र¹ बान्धवः लेखारविन्दं रेखारूपं
पद्मं स्वस्य दर्शनेनेन्द्रियाणां² आप्यायकम्, तल्लजं प्रशस्तं कृतमनोरथयिष्यते³
॥ 72 ॥

आङ्गी निसर्गनियता त्वयि हन्त कान्ति -

नित्यं तवालमियमेव तवाप्यथान्या⁴ ।

वैभूषणी भवति कान्तिरलन्तरां सा

हे पुष्कलैव निखिलापि भवद्विभूतिः ॥ 73 ॥

आङ्गीति - आङ्गी⁵ अङ्गेषु भवा निसर्गनियता स्वाभाविकीति यावत् ।
इयमेव तव⁶ शोभा या नित्यं सर्वदा अलं पर्याप्ता । अथापि विभूषणसम्बन्धिनी
सा कान्तिरलन्तरां अत्यन्तपर्याप्ता तथापि⁷ भवद्विभूतिः सर्वा एकैकापि⁸
पुष्कलेत्यर्थः । सर्वे च मङ्गलमुशन्ति हि मङ्गलानामिति क्वचित्पाठः ।
तदानीमयमर्थः । तथा हि लोके⁹ मङ्गलानां वस्तूनां सम्बन्धि सर्वमपि¹⁰
मङ्गलमुशन्तीति ॥ 73 ॥

श्रीवत्सकौस्तुभकिरीटललाटिकाभिः

केयूरहारकटकोत्तमकण्ठिकाभिः¹¹ ।

उद्दामदाममणिनूपुरनी¹² विबन्धै -

भर्तं¹³ भवन्तमनिमेषमुदीक्षिषीय ॥ 74 ॥

श्रीवत्सेति - ललाटिका ललाटालङ्कारः केयूरम् अङ्गदं कण्ठिका कण्ठालङ्कारः
उद्दामदाम प्रशस्तं दाम वैजयन्तीति यावत् । पट्टबन्धः उदरबन्धः ।
नीवि¹⁴ बन्धैरिति पाठे स एवार्थः । अनिमेषं निर्निमेषं¹⁵ उदीक्षिषीय पश्येम
॥ 74 ॥

1. Tpt reads सवान्धवः

3. My₂ adds प्राप्त मनोरथ करिष्यते

5. Tpt reads अङ्गी for आङ्गी

7. Ad reads तथा हि for तथापि

8. My₂ adds अपि after सर्वा Ad omits from एकैकापि to इत्यर्थः

9. Ad omits लोके

11. P₁ & P₂ read कर्णिकाभिः

14. Tpt reads नीवीबन्धैः

2. My₂ read स्पर्शनेन for दर्शनेन

4. P₁ & P₂ read तथाऽपि चान्या for तथाप्यथान्या

6. Ad omits तव

10. Md₁ omits वस्तूनां सम्बन्धि सर्वमपि

12. P₁ & P₂ read पट्टबन्धः

13. P₁ & P₂ read भान्तम्

15. My₂ omits निर्निमेषम् उदीक्षिषीय

ऐन्दीवरी क्वचिदपि क्वचि¹दारविन्दी

चान्द्रातपी क्वचन च क्वचनाथ हैमी ।

कान्तिस्तवौढपरभागपरस्परश्रीः

पार्येत पारणयितुं किमु चक्षुषोर्मे ॥ 75 ॥

ऐन्दीवरीति -

कृष्णतारकाया²मैन्दीवरी इन्दीवरसम्बन्धिनी देहकान्तिर्वा³ नेत्रयोरारविन्दी⁴ मुखदन्तेषु चान्द्रातपी क्वचन च भूषणेषु हैमी ऊढा प्राप्तः परभागो वर्णोत्कर्षो यस्यां सा तादृशी श्रीर्यस्याः सा तथोक्ता । एतादृशी कान्तिर्मे चक्षुषोः पारणयितुं पारणां कारयितुं पार्येत उपेक्षेत किमु इयमपि प्रार्थना सम्भावना वा⁵ क्वचन अथ⁶ हैमीति पदच्छेदः ॥ 75 ॥

त्वां सेवितुं जलजचक्रगदासिशार्ङ्ग⁷ -

स्ताक्षर्येण सैन्यपतिनानुचरैस्तथान्यैः ।

देव्या श्रिया सह वसन्तमनन्तभोगे⁸

भुञ्जीय सञ्जलिरसङ्कुचिताक्षिपक्ष्मा ॥ 76 ॥

त्वामिति - तथान्यैश्चण्डप्रचण्डादिभिर्दिव्यपारिषदैः असङ्कुचिताक्षिपक्ष्मा निर्निमे-षनेत्रपक्ष्मा भुञ्जीय अनुभवेयम् "भुजोऽनवने⁹" (अष्टा.1.3.66.) इत्यात्मनेपदम् । अयमेव¹⁰ परब्रह्मानन्दानुभवः ॥ 76 ॥

कैङ्कर्यनित्यनिरतैर्भवदेकभोगे -

नित्यैरनुक्षणनवीनरसार्द्रभावैः ।

नित्याभिवाञ्छितपरस्परनीचभावै -

मद्वैतैः परिजनैस्तव सङ्गमीय¹¹ ॥ 77 ॥

1. P₁ & P₂ read क्वचनारविन्दी

2. Ad adds कान्तिः after काया

3. Ad adds दिव्य before देहकान्तिः

4. Ad reads नेत्रे अरविन्दी

5. Tpt reads या for वा

6. Ad reads च for अथ

7. P₁ & P₂ read शार्ङ्गः

8. P₁ & P₂ reads लसन्तम्

10. Ad omits अयमेव परब्रह्मानन्दानुभवः

9.) My₂ omits भुजोऽनवने

11.) P₁ & P₂ & Ad read सङ्गसीय

कैङ्कर्येति - नित्यकैङ्कर्यनिरतैः नित्यैः नित्यसिद्धैः पुरुषैः सर्वेश्वरवद¹स्पृष्टं संसारगन्धा² नित्यसिद्धाः पुरुषाः सन्ति तथा च श्रुतिः - "तद्विष्णोः परमं पदम्, सदा पश्यन्ति सूर्यः, दिवी व चक्षुराततम्" (कठो.3.9.) दिवि आकाशे किरणैराततं चक्षुः सूर्यमण्डलं सूर्यमण्डलमिव स्थितं तत्प्रसिद्धं विष्णोः परम उत्कृष्टं स्थानं पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः। अत्र सदा पश्यन्तीत्यनेन मुक्तव्यावृत्तिः। तेषां सदा दर्शनाभावात् । अनुक्षणनवीनर-सार्द्रभावैः³ क्षणे क्षणे नूतनकैङ्कर्यरसेन ब्रह्मानन्दानुभवरसेन वा आर्द्रहृदयैर्नित्याभिवाञ्छितपरस्परनीचभावैः सर्वेषामपि सर्वेश्वरात्मकतया सर्वेश्वरं प्रीति⁴रूपतया च सर्वे-श्वररूप⁵परस्परनैच्यं नित्याभिवाञ्छितमित्यर्थः⁶। मदैवतैः⁷ ममोपास्यैः तव परिजनैः सङ्गमीय⁸ सङ्गतो भवेयम् । आशीर्लिङि उत्तमैकवचनम् ॥ 77 ॥

यत्किञ्चिदुज्ज्वलमिदं यदुपाख्ययाहुः

सौन्दर्यमृद्धिरिति यन्महिमांशलेशः ।

नाम्नैव यां श्रियमुशन्ति यदीयधाम

त्वामामनन्तियतमा यततां⁹ च सिद्धिः ॥ 78 ॥

यत्किञ्चिदिति - अत्र श्लोकत्रयं कुलकम् - लोके यत्किञ्चिदुज्ज्वलं ऊर्जितं वस्तु इदं यदुपाख्यया यस्याः नाम्ना आहुः प्रशस्तं वस्तु श्रीशब्दपूर्वकं व्यपदिशन्तीत्यर्थः । स्त्रीषु¹⁰ पुरुषेषु सौन्दर्यमृद्धिरिति प्रसिद्धम् वस्तु यस्याः कटाक्षमहिम्नः अंशलेशः अंशलवः यां श्रीरिति नाम्नैवोपदिशन्ति¹¹ इतरासां स्त्रीणां गुणक्रियासौन्दर्यादिभिरतिशयः¹², अस्यास्तु नाम्नैवेत्यर्थः यततां यतमानानां सिद्धिः पुरुषार्थप्राप्तिः । यतमेति यच्छब्दाद् इतमच् प्रत्यये कृते रूपम् ॥ 78 ॥

1. Ad reads असंस्पृष्टसंसारगन्धा for असृष्टम्

3. My₂ omits अनुक्षणनवीनरसार्द्रभावैः

5. Ad reads इव for रूप

7. My₂ omits मदैवतैः

9. P₁ & P₂ & Ad read यतमान for यततां च

11. Except My₂ all read उशन्ति for उपदिशन्ति

12. Except Ad & My₂ others read अन्तरायः for अतिशयः

2. Tpt reads गन्ध for गन्धा

4. Except My₂ all read प्रतिरूपतया

6. My₂ reads भावः for अर्थः

8. Ad reads सङ्गमीय

10. Ad reads स्त्रीपुरुषेषु

या वै त्वयाप्युदधिमन्थनयत्नलभ्या

याऽन्तर्हितिति त्रिजगदुन्मथनोद्यतोऽभूः ।

या च प्रतिक्षणमपूर्वरसानुबन्धै -

भावैर्भवन्तमभिनन्दयते सदैव ॥ 79 ॥

येति - त्वयापि सत्यसङ्कल्पेन सर्वशक्तिनापि यान्तर्हितिति उत्तरश्रीरामायणे चैतत्प्र-
सिद्धम् । प्रतिक्षणमपूर्वशृङ्गारादिरसानुबन्धैर्भावैर्विलासैः ॥ 79 ॥

रूपश्रिया गुणगणैर्विभवेन धाम्ना

भावैरुदारमधुरैश्चतुरैश्चरित्रैः ।

नित्यं तवैव सदृशीं श्रियमीश्वरीं तां

त्वां चाञ्चितः परिचरेयमुदीर्णभावः ॥ 80 ॥

रूपश्रियेति - रूपश्रिया सौन्दर्यातिशयेन विभवेन ऐश्वर्येण धाम्ना तेजसा
भावै-श्चित्तवृत्तिभिः उदारैः ऊर्जितैः, मधुरैः प्रियैः चरित्रैः आचारैः उदीर्णभावः
उदारहृदयः ॥ 80 ॥

या विभ्रती स्थिरचरात्मकमेव विश्वं

विश्वम्भरा परमया क्षमया क्षमा च ।

तां मातरं च पितरं च भवन्तमस्य

व्युच्छन्तु रात्रय इमा वरिवस्यतो मे ॥ 81 ॥

येति - विभ्रतीति शत्रन्तं स्त्रीलिङ्गं² पदम् । यतो विश्वं³ विभर्ति अतो
विश्वम्भरा यतः परमया क्षान्त्योपलक्षिता अतः क्षमेति च प्रसिद्धा⁴ ।
वरिवस्यतः शुश्रूषमाणस्य मे इमा रात्रयः व्युच्छन्तु व्युष्टाः स्युः प्रभाताः⁵
स्युरित्यर्थः । रात्रय इति कालमात्रोपलक्षणं मुक्तिदशायां रात्रीणामभावात्
॥ 81 ॥

भावैरिति -

भावैरुदारमधुरैर्विविधैर्विलासै -

भूविभ्रमस्मितकटाक्षनिरीक्षणैश्च ।

1. Except My, all read प्रतिलक्षणं for प्रतिक्षणम्

2. Tpt omits स्त्री

3. Ad omits विश्वम्

4. Ad omits प्रसिद्धा

5. Ad reads प्रभूता for प्रभाताः

या त्वन्मयी त्वमपि यन्मय एव सा मां

लीला¹ नितान्तमुररीकुरुतामुदारा ॥ 82 ॥

भावैश्चित्तवृत्तिभिः त्वन्मयी सर्वात्मना त्वत्स्वरूपा त्वदधीनवृत्तिर्वा ।
त्वमपि यन्मय एव । यत्स्वरूपो यदनुवर्तनपरो वा । भगवतीलीला प्रायेण
परमपदैकनिलयानामव-तारे² एवानुयायिनी ॥ 82 ॥

भावैरनुक्षणमपूर्वरसानुविद्धै -

रत्यद्भुतैरभिनवैरभितोद्य³ देवीः ।

भृत्यान् यथोचितपरिच्छदिनो यथार्ह -

सम्भावयन्तमभितो भगवन्! भवेयम् ॥ 83 ॥

भावैरिति - देवीरिति बहुवचनम् । अभितो भवेयम् अनेकशरीरपरिग्रहेण
वा स्वरूपाभिप्रायेण वा इयं कृत्स्नमनोरथोपसंहारेण प्रार्थना ॥ 83 ॥

इतः परं स्वदोषमनुसन्धाय एतादृशी प्रार्थना मम दुर्घटानुचिता चेति
स्वात्मानं विगर्हमाणो विषीदति - हा हन्तेति -

हा हन्त हन्त! हतकोऽस्मि खलोऽस्मि धिङ् मां

मुह्यन्नहो! अहमिदं किमुवाच वाचा ।

त्वामङ्ग! मङ्गलगुणास्पदमस्तहेय -

मास्मर्तुमेव कथमर्हति मादृशोऽहः⁴ ॥ 84 ॥

निपातसमुदायेनात्यन्तगर्हा द्योत्यते । हतकोऽस्मि नष्टोऽस्मि । खलः
शठः । मुह्यन् शब्दादिविषयेषु भ्राम्यन्नहं वाचा अप्राप्तप्रार्थनारूपया किमुवाच
किमवोचम् । उवाचेत्युत्तमैकवचनम् । अनर्हमवोचमित्यर्थः⁵ ।
अङ्गेत्यव्ययमाभिमुख्यपरम् । एतादृशं त्वां मादृशः पापस्वरूपः कथं स्मर्तुमर्हति
वक्तुं प्राप्तुं च दूरत⁶ इत्यर्थः । आ इति विषादे । अहो अहमिति "ओत्"
(अष्टा.1.1.16.) इति प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिवद्भावः ॥ 84 ॥

1. P₁ & P₂ read नाला for लीला 2.) Ad reads निलया अवतारेऽप्यनुयायिनी

3.) P₁ & P₂ read अभिनन्द 4.) P₁ & P₂ read मादृगंहः 5.) Ad omits from अवोचं to अर्हति

6. Except My₂ all omit त in दूरत

संसारसमुद्रमग्ने अतिपापिष्ठे मयि त्वत्प्रयत्नोऽपि निष्फल इत्याह - अंह इति -

अंहः प्रसह्य विनिगृह्य विशोध्य बुद्धिं

व्यापूय विश्वमशिवं जनुषानुबन्धम्¹ ।

आधाय सद्गुणगणानपि नाहमर्ह -

स्त्वत्पादयोर्दहमत्र चिरं निमग्नः² ॥ 85 ॥

यद्यस्मात्कारणादहमत्र संसारे निमग्नस्ततः कारणात्त्वत्पादयोरहमनर्ह इत्यन्वयः । प्रसह्य बलात्कारेण निगृह्य नाशयित्वा विशोध्य³ प्रशोध्य⁴ जनुषानुबन्धं जन्मानुबन्धं⁵ सर्वमशिवं दुर्वासनां व्यापूय विशोधयित्वा व्याधूयेति पाठान्तरम् । अपनीयेत्यर्थः । सद्-गुणगणात् "अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनम्" (भ.गी.13.7.) इत्यादि गीताशास्त्रोक्तमादाय संपाद्य अनर्हस्यापि मम त्वदङ्गीकारोऽस्ति चेदात्मोप-जीवनं⁶ स्यादिति पुनरुच्छ्वसति ॥ 85 ॥

जानेऽथवा किमयमङ्ग! यदेव सङ्गा -

दङ्गीकरोषि न हि मङ्गलमन्यदस्मात् ।

तेन त्वमेनमुररीकुरुषे जनं चे -

नैवामुतो भवति युक्ततरो हि कश्चित् ॥ 86 ॥

जाने इति - अथवा अनर्हपक्षस्तावदास्तां पक्षान्तरमस्तीत्यर्थः । अङ्ग! अहं किं जाने । त्वदङ्गीकारनिमित्तमुपायान्तरं न जाने इत्यर्थः । यदेव स्थावरं प्राणिमात्रं वा । केवलदयासङ्गादाचार्याभिमानसङ्गाद्वा समानदेशसङ्गाद्वा त्वया यादृच्छिकसङ्गाद्वा अङ्गी-करोषि अस्मादन्यन्मङ्गलं प्रशस्तं नास्ति तेन कारणेन त्वमेनं जनमुररीकुरुषे चेतमुतो जनाद्युक्ततरः कल्याणतरः⁷ । कश्चिन्नैव भवति हि ॥ 86 ॥

इतः परमङ्गीकाररहितस्य⁸ पापीयसः कथमङ्गीकारः सम्भवेदिति स्वदोषमनुस-न्धाय पुनर्विषीदति - यन्नामेति -

1. P₁ & P₂ read अनुबन्धम्

3. Ad reads संशोध्य for विशोध्य

5. Ad omits जन्मानुबन्धम्

7. Except My₂ & Tpt others read कल्याणतरः

2. P₁ & P₂ read चिरानिमग्नः

4. Ad omits प्रशोध्य

6. My₂ & Tpt reads उज्जीवनं for उपजीवनम्

8. Ad reads पूर्व for परम्

यन्नाभवाम भवदीयकटाक्षलक्ष्यं¹

संसारगर्तपरिवृत्त²मतोऽगमाम ।

आगांसि ये खलु सहस्रमजस्रमेव

जन्मस्वतन्त्र³ हि कथं त इमेऽनुकम्पाः⁴ ॥ 87 ॥

गर्तो बिलम् । परिवर्तः परिवर्तनम् अगमामेतिलडुत्तमबहुवचनम् ॥ 87 ॥

अथायाकिञ्चन्यातिशयेनाह⁵ "न धर्म्मनिष्ठोऽस्मि" (स्तो.र.22.) इति न्यायेन केवलं

एत्वत्कृपापात्रमित्यनुसन्धत्ते - सत्कर्मैति -

सत्कर्म नैव किल किञ्चन सञ्चिनोमि

विद्याप्यवद्यरहिता न तु⁶ विद्यते मे ।

किं च त्वदञ्चितपदाम्बुजभक्तिहीनः

पात्रं भवामि भगवन् भवतो दयायाः ॥ 88 ॥

फलसङ्गकर्तृत्वपरित्यागपूर्वकं⁷ भक्त्यङ्गभूतं सत्कर्म किञ्चनाल्पमपि न सञ्चिनोमि । अवद्यरहिता देहात्माभिमानशून्यप्रत्यगात्मानुसन्धानरूपा विद्या न विद्यते । अनेन भक्त्य-ङ्गभूत कर्मयोग ज्ञानयोगाभाव उक्तः । अङ्गीभूता⁸ भक्तिरपि नास्तीत्याह - किं चेति । अतः कारणात् केवलकृपापात्रं भवामीत्यर्थः ॥ 88 ॥

अहं न केवलं कृपापात्रं क्षमापात्रमपीति विज्ञापयति - किमिति -

किं भूयसा प्रलपितेन यदेव किञ्चित्

पापाह्नमल्पमुरु वा तदशेषमेषः ।

जानन् न वा शतसहस्रपरार्ध्यकृत्वो⁹

योऽकार्षमेनमगतिं भगवन्¹⁰ क्षमस्व ॥ 89 ॥

1. P₁ & P₂ read लक्षम्

3. P₁ & P₂ read अतन्महि for अतन्त्र हि

5. Md₁, Md₃ & My₃ read अतिशयाहत

7. Except Tpt others read पूर्व

9. Tpt and P₁ & P₂ read परार्ध

2. P₁ & P₂ read परिवर्त

4. Ad, P₁ & P₂ read अनुकम्पाः

6. P₁ & P₂ read च for तु

8. Except Tpt others read अङ्गीभूता

10. P₁ & P₂ read कृपया for भगवन्

हा¹ हन्त हतकोऽस्मीत्यादिना भूयसा प्रलापेन किं प्रयोजनम् । अल्पं पापनामकं उर्वनल्पं वा उपपातक महापातकातिपातकानां अपि² मम शेषत्वेन शतकृत्वः सहस्र-कृत्वः परार्ध्यकृत्वः ज्ञानादज्ञानाच्च एषोऽहमकार्षम् । एनमगतिं³ मां क्षमस्वेत्यर्थः । कृत्वसुच्प्रत्ययस्य शतसहस्रादिभिरन्वयः ॥ 89 ॥

भगवत्परिग्रहमूलमाचार्याभिमानः सोऽपि पापिष्ठे मयि इदानीमल्पप्रयोजन इति विषीदति - देवेति -

देवत्वदीयचरणप्रणय⁴प्रवीण -

रामानुजार्यविषयीकृतमप्यहो मएम ।

भूयः प्रधर्षयति वैषयिको विमोहो

मत्कर्मणः कतरदत्र समानसारम् ॥ 90 ॥

प्रणयप्रवीणः⁵ विषयीकृत्यं तं⁶ मदीयोऽयमित्यभिमानविषयीकृतं भूयः अतिशयेन प्रधर्षयति अभिभवति मत्कर्मणः मत्पापस्य । अत्र संसारमण्डले समानसारं तुल्यबलम् ॥ 90 ॥

इतः परं संसारदशामनुसन्धत्ते । तत्र प्रथमं स्वकीयां गर्भदशामाह - गर्भेष्टिति -

गर्भेषुनिर्भरनिपीडनखिन्नदेहः

क्षोदीयसोऽतिमहतोऽप्यखिलस्य जन्तोः ।

जन्मान्तराप्यनुविचिन्त्य परः सहस्रा -

प्यत्राहमप्रतिविधिर्निहतश्चरामि ॥ 91 ॥

निर्भरनिपीडन⁷मनिर्बन्धपीडनम् । जन्मान्तराप्यनुविचिन्त्येति⁸ गर्भदशायां जाति-स्मरणं गर्भोपनिषदि प्रसिद्धम् । तथा हि "मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् । एकाकी तेन देहोऽहं गतास्ते फलभागिनः । यदि योन्याः प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये महेश्वरम् । अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम्" (गर्भ.4.) इति । तथा श्रीविष्णुपुराणेऽपि "निरु-च्छ्वासः चैतन्यः स्मरन् जन्मशतान्यपि ।

1. My₂ omits from हा हन्त to प्रत्यप्रवीणः in verse no. 90

2. Except Ad others omit अपि मम शेषत्वेन

3. Except Tpt others read येनमगतिम्

4. Tpt reads प्रलय for प्रणय

5. Md₁ & Md₂ add प्रणः Ad adds प्रवणः

6. Except Ad others read विषयीकृतम्

7. My₂ omits from निर्भर to पीडनम्

8. Tpt reads राननुचिन्त्य चेति

आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः" (वि.पु.) इति । तथा जातस्य ज्ञानभ्रंशोऽपि तत्रोक्तः । "विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तमा" इति क्षोदीयसः क्षुद्रतरस्य कीटादेः । अतिमहतो गजादेः¹ अप्रतिविधिः अप्रतिक्रियः । निहतः नष्टः ॥ 91 ॥

जन्मदशां बाल्यदशां चानुसन्धत्ते - भूयश्चेति -

भूयश्च जन्मसमयेषु सुदुर्वचानि

दुःखानि दुःखमतिरिच्य किमप्यजानन् ।

मूढोऽनुभूय पुनरेव सुबालभावात्²

दुःखोत्तरं निजचरित्र किमत्र सेवे ॥ 92 ॥

भूयः पुनरपि³ जन्मसमयेषु सुदुर्वचानीति प्राणिनः⁴ दुःखान्यनुभूय दुःखमतिरिच्य वर्जयित्वा अन्यत्किमप्यजानन् मूढः प्रसूतिव्यसनेन प्राप्तज्ञानभ्रंशः सन् पुनरेव⁵ बालभावात् अमुत्र परलोकेऽपि दुःखप्रचुरं⁶ दुःखनिदानं निजचरित्रकं सेवे प्राप्नोमि । जन्मसमयेष्विति बहुवचनं⁷ स्वस्यानेकजन्मपरम्परानुवर्तनेन ॥ 92 ॥

यौवनदशामनुसन्धत्ते - भूयांसीति -

भूयांसि भूय उपयन्विविधानि दुःखा -

न्यन्यच्च दुःखमनुभूय सुखभ्रमेण ।

दुःखानुबन्धमपि दुःखविमिश्रमत्वं

क्षुद्रं जुगुप्सितसुखं सुखमित्युपासे ॥ ए 93 ॥

भूयः पुनरपि यौवने भूयांसि विविधानि साक्षाद् दुःखानि उपचयन् सुखसाधन-सम्पादनदशायामन्यच्चसुखसाधनं सम्पादनदुःखसुखभ्रमेणानुभूय दुःखानुबन्धकालान्त-रेऽपि दुःखाविनाभूतं दुःखविमिश्रं¹ मननुभवदशायामपि दुःखसंभिन्नमत्वं स्वरूपतोऽल्पं क्षुद्रं क्षयिष्णुर्जुगुप्सितं सुखमध्यात्मविद्भिर्गर्हितं

1. Tpt adds च after गजादेः

3. Except Ad others add जन्मसु after पुनरपि

5. Tpt reads पूर्वानु for पुनरेव

7. Md₁, Md₂ & Tpt read बहुवचनात्

2. Tpt and P₁ & P₂ read तु for सु

4. Md₁ & Md₂ read प्राणः Tpt reads प्राणैः

6. Ad omits दुःखप्रचुरम्

1. Tpt reads दुःखमिश्रमनुभव

वैषयिकसुखं सुखमिति इदमेव च² तुरीयं सुखम् । इतः परं अन्यन्ना³स्तीत्युपासे
॥ 93 ॥

इत्थं संसारदशामनुसन्धानस्यापि मम विषयोपरमो नास्तीत्यनुसन्धत्ते -
लोलद्विरिति-

लोलद्विरिन्द्रियहयैरपथेषु नीतै⁴ -

दुष्पापदुर्भगमनोरथमथ्यमानः ।

विद्याधनाभिजनजन्ममदेन काम -

क्रोधादिभिश्च हतधीर्न शमं प्रयामि ॥ 94 ॥

लोलद्विः चपलवद्विः⁵ अपथेषु पापमार्गेषु दुर्भगो निकृष्टः । विद्याजन्मना
धनजन्मना अभिजनजन्मना मदेन ॥ 94 ॥

न केवलं मम विषयेषूपरमाभावः⁶ अत्यन्ताभिरतिरपीत्याह - लभ्येष्टिति -

लभ्येषु दुर्लभतरेष्वभिवाञ्छितेषु

जाता सहस्रगुणतत्प्रतिलम्बनेऽपि ।

विद्वैर्हतेष्वपि च तेषु समूलघातं

वर्धिष्णुरेव न तु शाम्यति हन्त नृणाम्⁷ ॥ 95 ॥

लभ्येषु लब्धुं योग्येषु वाञ्छितेषु⁸ वर्धिष्णुरेव न तु शाम्यति । तथा
दुर्लभतरेषु तेषु वाञ्छितेषु वस्तुषु विद्वैः समूलघातं हतेष्वपि सकारण⁹नष्टेष्वपि
वर्धिष्णुरेव न शाम्यती-त्यर्थः ॥ 95 ॥

न केवलं प्रातिकूल्यसद्भाव एव । आनुकूल्याभावोऽपीत्याह - त्वदिति -

त्वत्कीर्तनस्तुतिनमस्कृतिवेदनेषु

श्रद्धा न भक्तिरपि शक्तिरतो न चेष्टा¹ ।

2. Except Tpt others omit च

3. Except Ad others read जन्म नास्तीत्युपासे

4. P₁ & P₂ read नीतः

5. Tpt reads चपलैः Md₁ reads बालद्विः

6. My₂ reads भासः

7. Ad, P₁ & P₂ read तृणा

8. Tpt adds after वञ्छितेषु वस्तुषु जाता तृणा सहस्रगुणवाञ्छित वस्तुप्रतिलम्बनेऽपि तत्सजातीयेषु वाञ्छितेषु

9. Tpt omits सकारणनष्टेष्वपि

नैवानुतापमतिरेष्वकृतेषु किं तु
भूयानहो! परिकरः प्रतिकूलपक्षे ॥ 96 ॥

वेदनं श्रवणमननजन्यं परतत्त्वज्ञानं न केवलमेतावदेव प्रातिकूल्यनिमित्तम्
किन्त्व-न्योऽप्यस्तीत्याह । किं च² भूयानिति परिकरः उपकरणम् । अत्र
कीर्तनस्तुतिनमस्कारा गौण³पक्षः । एतच्च श्रवणार्चनानामप्युपलक्षणम् ।
भक्तिशब्देन⁴ तु साक्षाद्भक्तिर्विव-क्षिता प्रतिकूलपक्षे पूर्वोक्तसंसारपक्षे ॥
96 ॥

किं बहुना, अहमितः पूर्वं पापीयानेवेत्याह - एतेनेति -

एतेन वै सुविदितं बत मामकीनं
दौरात्म्यमप्रतिविधेयमपारमीश ।
सम्मूर्च्छितोऽप्यपदमस्मि⁵ यतस्त्वदीय -
निस्सीमभूमकरुणामृतवीचिवायोः ॥ 97 ॥

मामकं⁶ दौरात्म्यं दुःस्वभावत्वं अप्रतिविधेयं अप्रतिक्रियम् अपारम् अनन्तं सम्मू-
र्च्छितव्यापिनः निस्सीमभूमा निर्मर्यादमहिमा चासौ करुणा च सैवामृतवीचि तत्सम्बन्धि-
वायोः परम्परयापि कृपास्पदं नाभूवमित्यर्थः । करुणा⁷ निस्सीमत्वमुत्कर्षापकर्षतारतम्यम-
नवेक्ष्य⁸ प्रवर्तमानत्वम् ॥ 97 ॥

इदानीं ममैवं विधं दौरात्म्यमेव तवेश्वरत्वनिर्वाहकम् । अतः
करुणालब्धाचार्यसमा-श्रयणस्य ममेतः परं संसारो न युक्त इत्याह ।

ऐश्वर्येति -

ऐश्वर्यवीर्यकरुणागरिमक्षमाद्याः
स्वामिन्नकारणसहत्व¹मथो विशेषात् ।

2. Tpt reads किन्तु

4. Except Ad others read भक्तिशब्दो न तु

6. Except Tpt others omit मामकम्

8. Except Ad others read अनपेक्ष्य

3. Except My₂ others read भक्तयः

5. P₁ & P₂ read मूर्च्छितो

7. Tpt & Ad reads करुणायाः

1. Tpt, P₁ & P₂ read सुहृत्त्वमर्थो

सर्वे गुणाः सविषयास्तव मामपार -

घोराघपूर्णमगतिं निहितं² समेत्य ।। 98 ।।

ऐश्वर्यवीर्य! मम घोरपापेषु सविषये करुणा मम दुःखे सविषीयागुरुत्वं मम ज्ञाने क्षमत्वपराधे विशेषादकारणसुहृत्वं ममागतित्वे एवमन्येऽपि तव गुणेषु निहितं पतितम् ।। 98 ।।

ननु मम गुणाः कर्मज्ञानभक्तिनिष्ठेषु सावकाशा इति मामवं³स्तास्तेषां रक्षणे सर्वे-श्वरस्य तव नातिशयः । मद्रक्षणे एवातिशयः इत्याह

त्वदिति -

त्वत्पादसंश्रयणहेतुषु साधिकारा -

नुद्युञ्जतश्चरितकृत्स्नविधींश्च तांस्तान् ।

त्वं रक्षसीति महिमा तव नालमेव⁴

मां चेदनीदृशमनन्यगतिं न रक्षेः ।। 99 ।।

त्वत्पादसंश्रयणहेतुषु कर्मज्ञानभक्तियोगेषु साधिकारान् भक्तान्⁵ उद्युञ्जतः प्रयत-मानान् चरितकृत्स्नविधीन् अनुष्ठितस्य कृत्स्नकर्मादियोगान्⁶ तांस्तान् तत्तत्कालीनान् रक्षसीति । एष महिमा तव नालम् न⁷ भूषणम् किं तु केवलकृपया किञ्चन मद्रक्षणमेव भूषणमित्यर्थः । अमुमर्थं व्यतिरेकमुखेनाह - मां चेदिति । अनीदृशं निरधिकारम् निरु-द्योगम् । अत एव निरनुष्ठानम् । अत एवागतिम् अकिञ्चनम् न⁸ रक्षेरिति लिङ्मध्य-मैकवचनम् । अयमर्थः श्रीमद्भट्टारकै⁹रपि¹⁰ "त्वमेनं पापीयसम्¹¹" (श्रीरङ्ग स्तो.उ.श. 105.) ।

किं च पूर्वेषामपि पुंसामधिकारादिसम्पाद¹कस्त्वमेव न तु तेषां² स्वातन्त्र्यमतोऽ-किञ्चने मयि समर्थेषु तेषु³ तेषु च तवोपायमनपेक्षैव रक्षणस्य तुल्यत्वान्न कश्चिद्विशेष इत्याह - येति -

2. P₁ & P₂ read निहतम्

5. Except Ad others read शक्तान्

7. Except My₂ others omit न

9.) Ad adds श्रीवत्साङ्गपुत्रैः

11.) Ad & My₂ reads full verse

3. Md₁ & Md₃ read मार्गसा 4. P₁, P₂ & Tpt read नालमेष

6. Except Tpt & Ad others omit आदि

8. Except My₂ others omit न

10. My₂ adds श्रीरङ्गरजस्तोत्रावसानेऽनुसंहितः

1. Md₁, Md₃, My₂ read सम्मानकस्त्वमेव 2. Ad omits तेषाम्

3. Tpt omits तेषु

या कर्मणामधिकृतिर्य इहोद्यमस्ता -

वयेष्वनुष्ठितमशेषमिदं हि पुंसां ।

त्वामन्तरेण न कथञ्चन शक्यमासु -

मेवं च तेषु मयि चास्ति न ते विशेषः ॥ 100 ॥

त्वामन्तरेण शरीरेन्द्रियकर्तृप्रिरकं सर्वान्तरात्मानं त्वां विनेत्यर्थः ॥ 100 ॥

अहं कर्मज्ञानभक्तिनिष्ठानेव रक्षिष्यामि, नेतराननुष्ठानशून्यान् इति । यदि ते निर्बन्धः तर्हि सपरिकरं कर्मादिकं⁵ मम⁶ सम्पाद्य तन्मुखेन⁷ रक्षेति⁸ विज्ञापयन्⁹ स्तोत्र-मुपसंहरति - निर्बन्धेति -

निर्बन्ध एष यदि ते यदशेषवैध -

संसेविनो वरद! रक्षसि नेतरांस्त्वम् ।

तर्हि त्वमेव मयि शक्यवि¹⁰कारवाञ्छाः

प्रत्यूहशान्ति¹¹रितरच्च विधेहि विश्वम् ॥ 101 ॥

हे वरद! यद् यस्मात् कारणात्, अशेषवैधसंसेविनः पुरुषान् रक्षसि, नेतरान् तत्तस्मात् कारणात् कर्मज्ञानादिनिष्ठानां रक्षणे यदि एष निर्बन्धः तर्हि त्वमेव मयि सर्वं विधेहि सम्पादयेत्यर्थः¹ । वैधं² श्रुतिस्मृतिविहितं कर्मादिकं³ प्रत्यूहशान्तिं विघ्नोपशमम् इतरच्च⁴ कर्मज्ञानादिकं तस्मात् केवलमुखेन वा कर्मज्ञानभक्तिसम्पादनेन वा अहं रक्षणीय इति सर्वं समञ्जसम्⁵ ॥ 101 ॥

॥ इति रामानुजाचार्यविरचितं श्रीवैकुण्ठस्तवव्याख्यानं सम्पूर्णम् ॥

4.) P₁ & P₂ read अनुष्ठितरशेष

5. Except Ad others omit कम्

7. Except Ad others read तेन माम्

9. Tpt omits वि

11. P₁ & P₂ read शान्तिमितरच्च

6. Except Ad others read as कर्म

8. Tpt reads रक्षतीति

10. P₁ & P₂ read अधिकार

1. My₂ reads सम्पादयेदित्यर्थः

2. Ad reads एवं for वैधम्

3. My₂ omits कम्

4. My₂ reads इतरच्च

5. अखण्डकम्

अतिमानुषस्तवम्

अतिमानुषशीलवृत्तवैषैः

अतिवृत्तामरविक्रमप्रभावैः¹ ।

अतिलङ्घितसर्वलोकसाम्यं

वरये वैष्णववैभवावतारम् ॥ 1 ॥

अतिमानुषेति - सदाचार्यसमाश्रयणेन प्राप्तपरावरतत्त्वयाथात्म्यविवेकः श्रीवत्साङ्क-मिश्रः² परव्यूहविभवान्त³न्तर्याम्यर्चारूपेणावस्थितं स्तव्यं स्तवप्रियं सर्वेश्वरं स्तोतुकामः तत्र रामकृष्णविभवावतारं देवतिर्यङ्गनुष्य⁴साधर्म्येण पश्यतां प्रत्यवायं परतत्त्ववेषेण पश्यतां चाभ्युदयम् ।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ (भ.गी. 9.11,12)

तथा -

जन्म कर्म च मे दिव्यं एवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ (भ.गी. 4.9)

इत्यादिषु गीतासु भगवतैवोक्तमनुसन्दधानः स्वयमतिमानुषैर्लिङ्गैः लङ्घित⁶परावर⁷तत्त्व-वेषेण⁸ स्तोष्यन् तत्प्रकाशनेन स्वात्मानमुपसन्नान्⁹ शिष्यान्पुनः सङ्गृही¹⁰ष्यन् प्रथममति-सु¹¹लभमर्चावतारं श्री¹²रङ्गनाथमभिष्टौति ॥ 1 ॥

श्रेयः किरन्तु किरणाश्चरणारविन्द -

निष्यन्दमानमकरन्दरसौघदेश्याः ।

1. Md₂, P₁ & P₂ read प्रतापैः

3. All except Ad₁ omit अन्तर्यामि

5. Md₁, Md₂, Ad₂ read मानुष

7. Md₃ omits अवरः ; B reads परत्त्व

9. Md₁, Md₂, Md₃ read उपपन्नान्

11. Md₃ omits अतिसुलभम्

2. Md₁ omits मिश्रः

4. Md₁, Md₂ & Ad₁ adds मात्र after मनुष्य

6. Md₁, Ad₃ omit लङ्घित

8. Md₁ adds प्रतिपादयिष्यन् वैभवावतारम्

10. Md₃, Ad₂ read अनु instead of सम्

12. All except Md₂ omit श्री

तज्जाश्रुतेर्मधुन उत्स इति प्रतीताः

माङ्गल्य¹रङ्गनिलयस्य परस्य धाम्नः ॥ 2 ॥

श्रेयः इति - तज्जाश्चरणारविन्दजाः किरणाः श्रेयः परमपुरुषार्थं किरन्तु विकिरन्तु दद्युरित्यर्थः । कीदृशा²श्चरणारविन्दनिर्गलन्मकरन्दरसप्रवाहसदृशाः 'ईषदसमाप्तौ कल्प-
द्देशीयरः' (अष्टा. 5.3.67.) इति किञ्चिदूनसादृश्ये देश्य प्रत्ययः । अत्र गङ्गाजलमेव³
माधुर्यातिशयेन⁴ मकरन्दशब्दे⁵नोक्तम् । पुनः⁶ कीदृशः श्रुतेरिति हेतौ पञ्चमी । श्रुत्या
मधुनो⁷ मकरन्दस्य ओघः⁸ प्रवाहः इति प्रतीताः ख्याताः । माङ्गल्यं⁹ रङ्गं पुराणप्रसिद्धं
श्रीरङ्गस्थानं तदेव निलयः स्थानं¹⁰ यस्य स तथोक्तः¹¹ । परस्य धाम्नः परज्योतिषः¹²
'नारायणपरो ज्योतिः' (महाना. 9.3.) इति श्रुतिः । अत्रेयं श्रुतिर्विवक्षिता -
'तदस्य प्रियमभिपाथो अस्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति । उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्या,
विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः' (विष्णुसूक्त. 3.) इति अस्यार्थः¹³ । विष्णोः पाथः
पादसलिलं गङ्गाजल¹⁴मिति यावत् । अस्यां प्राश्यां अत्र पाथसि विषये देवयवो
देवत्वमिच्छन्तौ नरो मदन्ते माद्यन्ति नर इति प्रथमा बहुवचनम् । देवयव इति
देवशब्दात् 'सुपः आत्मनः क्यच्' (अ.3.1.8.) इति क्य प्रत्यये विहिते¹
क्याच्छन्दसीत्युत्पत्यये विहिते छान्दसं रूपम् । सह प्रायिकं² विष्णोर्बन्धुः³ । इत्थं परमे
सर्वोक्तृष्टे पदे पादे⁴ मधुन उत्सः प्रवाहः । अत्रापि मधुरशब्देन गङ्गासलिलं विवक्षितम्
॥ 2 ॥

श्रीमत्पराङ्कुशमुनीन्द्रमनोनिवासात्

तज्जानुरागरसमञ्जनमञ्जसाऽऽप्य ।

अद्याप्यनारत तदुत्थितरागयोगं

श्रीरङ्गराजचरणाम्बुजमुन्नयामः ॥ 3 ॥

-
1. P₂ reads मङ्गल्य 2.) Ad₁ adds पुनः 3. Ad₁ omits एव 4.) Ad₁ reads अतिशय
5.) Md₃ adds जलेन 6.) Md₁, Md₂ omit पुनः कीदृशः 7.) Md₃ omits मधुन
8. Except Ad₁, all omit ओघः प्रवाहः 9.) Ad₁ omits माङ्गल्यम् ; Md₂ reads मङ्गल्यम्
10 & 11. Ad₁ omits both 12.) Md₁, Ad₁ & Ad₂ read परज्योतिषः
13. My₁ omits अर्थः 14. Md₃ reads सलिलम्
-

1. Ad₁ & My₁ read कृते 2. Ad₁ reads प्रार्थिता ; B, Md₃, My₁ read प्रकाशितात्
3. Md₃ adds शुद्धार्थ इति शुद्धम् 4. Except Ad₁, Md₃, My₁, others omit पादे

श्रीमदिति - उन्नयामः शिरसा धारयामः ध्यायामः⁵ इति वा ।
 पराङ्कुशमुनि⁶ द्रमिडोपनिषत्प्रवर्तकः शठकोपमुनिः तत्प्रभावश्च
 श्रीरङ्गराजस्तोत्रव्याख्यानेऽस्माभिः कथि-तम्⁷ । तस्य मनसि निवासः⁸ स्थितिः
 तस्माद्धेतोः तज्जः मनोजः मनसि प्रादुर्भूतः योऽनुरागरसः प्रेमरसः⁹ । तत्र
 मञ्जनं अञ्जसा तत्त्वेन उद्भूत¹⁰मिति वा । आप्य¹¹ अवाप्य¹²द्यापि निरन्तरं
 तदुत्थितरागयोगं अनु¹³रागरसममञ्जनोत्थितरक्ति¹⁴सम्बन्धं चर-णयुगलस्य
 सहजरक्त¹⁵त्वेऽपि अत्यन्तानुरक्तशठकोप¹⁶चित्तमञ्जनं¹⁷ निमित्तमित्युत्प्रेक्षा
 गर्भिता ।। 3 ।।

वज्रध्वजाङ्कुशसुधाकलशातपत्र
 पङ्केरुहाङ्कुपरिकर्मपरीतमन्वः ।

आपादपङ्कजविशृङ्खलदीप्रमौलेः

श्रीरङ्गिणश्चरणयोर्युगमाश्रयामः¹ ।। 4 ।।

वज्रमिति - सुधाकलशममृतकलशं वज्रादय एव² अङ्कानि चिह्नानि³ तान्येव
 परिक-र्माणि अलङ्कारः ; तैः परीतं⁴ व्याप्तम् अन्तः तलप्रदेशे पादपङ्कजपर्यन्तं
 स्वप्रभाभिर्निर्गलं⁵ प्रकाशमानो मौलिर्यस्य स तथोक्तः । मौलिः स्वप्रभया
 पादपर्यन्तं प्रकाशत इत्ययमर्थो दिव्यप्रबन्धेऽनुसंहितः ।। 4 ।।

श्रीरङ्गराजचरणौ प्रणुमो ययोः खलु

एकस्त्रिविक्रमविधौ वसुएधामशेषाम् ।

व्यक्रंस्त साचलकुलामपि विप्रकीर्ण

स्थूला⁶वलग्नसिकतामिव निरन्तोच्चम्⁷ ।। 5 ।।

5. Md₁, Md₂, Ad₁ & Ad₂ read समायामः

7. Except Ad₁ others read कथितः

9. Md₃ omits प्रेमरसः

; Ad₁ reads ध्रुवमिति

12. Md₂ reads अविद्यापि

others read रक्तिमसम्बन्धि

16. Md₃, Ad₁, B, My₁ add मुनि ; Ad₁ adds मुनि मनोजानुरागरसमञ्जनम् 17.) B, My₁ read मञ्जननिमित्त

1. Md₂, Md₃, B read उन्नयामः

3. Ad₁, Ad₂, My₁, B read लाञ्छनानि

5. Md₂, Ad₁, Ad₂ read निर्गलम्

6. Md₁, Md₂ read एलां कालञ्जनानि

4. Except Md₃, My₁ others read परिवृतम्

6. Md₁ reads स्थूलाध्वलग्न 7.) Except P₁, P₂ & Md

all read निरन्तोच्चम्

श्रीरङ्गराज इति - प्रणुमः स्तुमः । णु स्तुताविति धातुः । ययोर्मध्ये एकः त्रिविक्रम⁸विधौ अचलसमूहसहितां च कुलाचलसहितामिति वा⁹ । आहिताग्नित्वात् कुलशब्दस्य¹⁰ पूर्वनिपातः¹¹ । अशेषामपि वसुधां विप्रकीर्णं स्थूलावलग्नसिकतामिव स्थितां¹² विप्रकीर्णः विशीर्णः¹³ स्थूलाः बृहन्त्यः¹⁴ पादतलावलग्नः सिकता यस्याः सेति विग्रहः । तदानीं कुलाचलाः पादतलावलग्नस्थूलसिकता इव स्थिता इति भावः । निम्नतो¹च्चं नताः² नीचाः । उच्चाः उन्नताः निर्गताः नतोच्चा³ यस्मिन् कर्मणीति क्रिया-विशेषणम् । उच्चनीचरहितमिति यावत् । अनेन कृत्स्नपदार्थानां पादस्पर्शो विवक्षितः⁴ । व्यक्रन्त खलु आक्रान्तवान् । क्रमुपादविक्षेप इत्यस्माद्धातोः कर्तरि लुङ्⁵ । । 5 ।।

इत्थं चरणद्वयप्रभावमनुसन्धाय गुणभेदप्रयुक्तं⁶ व्यूहभेदमनुसन्धत्ते - ज्ञानमिति -

ज्ञानं बलं विपुलमीशनवीर्य⁷शक्ति -

तेजांसि च त्रियुग⁸भूयमुपागतानि ।

पूर्णानि षट् च परिगृह्य भवन्श्चतुर्धा

भक्तं जनं त्वमनुजग्रहिथानुरागात् ।। 6 ।।

ज्ञानं नाम सर्वदा सर्ववस्तुसाक्षात्कारः । बलं अघटितघटना⁹सामर्थ्यम् । ईशानं ऐश्वर्यम् । तच्च कृत्स्नस्य जगतः स्वविधेय¹⁰त्वकरणं, वीर्यं कृत्स्नं¹¹ जगद्धारणेऽपि अश्रमत्वं, शक्तिः सृष्ट्यादि सामर्थ्यं, तेजः पराभिभवन सामर्थ्यं, विपुलं विस्तीर्णं, एतच्च ज्ञानादि विशेषणम् ; तेन च चेतनान्तर ज्ञानादि व्यावृत्तिः । त्रीणि च तानि युगानि युग्मानि च तेषां भावः त्रियुगम् । 'भुवो भावे'

8. Md₁, Md₂, B read त्रिविक्रमविधाने ; Md₃, My₁ read त्रिविक्रमविधाने

9. My₁, Ad, omit वा 10.) Md₁ omits कुलशब्दस्य ; Md₂, B add निष्ठायाम्

11. Ad₁ adds अचलशब्दस्तु ; My₁ adds अचलशब्दस्य परनिपातः 12.) Md₂ reads अवस्थिताम्

13. Except Md₂, Md₃ others omit विशीर्णः 14. Except Md₃ others omit बृहन्त्यः

1. Ad₁ reads निर्गतोच्चम् 2. Md₃ reads गताः नीचताः ; Md₂ reads नभानीता

3. Md₁ reads नभोच्चा ; Md₃ reads नौच्चाः 4. My₁ reads विक्षेपः

5. My₁ reads लङ् 6. Except My₁ others add भेदम् 7. Md₁ reads सूर्य

8. Md₁ reads यत्रियुग 9. My₁ reads घटनादि 10. B reads विधेयकत्वं ; Ad₁ reads

विधेय कारणत्वम् 11. B reads कृत्स्नजगत्

(अ.3.1.107.) इति भावार्थे 'क्यप्' प्रत्ययः । पूर्णान्येतानि परिगृह्य त्रियुगत्वमुपागतानि षट् च परिगृह्य वासुदेवादिरूपेण चतुर्धा भवन् अनुरागाद् भक्तजनं त्वमनुजगृहीथ अनुगृहीतवानसि² । अनुज³ग्रहीथेति कर्तुः परोक्षतया⁴ लिटि⁵ मध्यमप्रयोगः । तत्र षट्गुणपरिपूर्णो भगवान् ब्रूहवासुदेवः । पर-मपदनिलयस्तु नित्यमुक्तभोग्यः परवासुदेवो ब्रूहबहिर्भूतः । ज्ञानबलाभ्यां सङ्कर्षणः । ऐश्वर्यवीर्याभ्यां प्रद्युम्नः । शक्तितेजोभ्यामनिरुद्धः इति ॥ 6 ॥

सम्प्रति स्वरूपशोधकवाक्यप्रतिपन्नमत्यन्तदुर्लभं दिव्यात्मस्वरूपमनुसन्धते - एकन्तेति -

एकान्तमङ्गलगुणास्पदमस्तहेयं

नित्यं पदं तव यतस्तत्⁷ एव देव ।

आम्नायते तदिह विश्वविरूपरूपं

तेनैव नन्दिदमशब्दमरूपमाहुः ॥ 7 ॥

हे देव यतः कारणात् तव नित्यं पदं पद्यते प्राप्यते इति पदं दिव्यात्म⁸स्वरूपं नियमे⁹नान्तकल्याणगुणास्पदं अस्तहेयं हेयप्रत्यनीकं तत एव तत्पदं इह श्रुतिषु विश्वरूपरूपं विश्वस्माच्चेतनाचेतनात् विलक्षण¹⁰स्वरूपमाम्नायते । तेनैव हेतुना इदं दिव्यात्मस्वरूपं रूपरहितं नाम¹¹रहितं चाहुः ब्रह्मवादिनः । तथा च श्रुतिः 'यत्तद्रेष्यमग्राह्यमगोत्रवर्णं अचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विशुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययम् । यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' (मुण्डक. 1.6.) इत्यत्र अगोत्रं¹² अनामकम् ॥ 7 ॥

पुनरपि¹ दिव्यात्मस्वरूपमनुसन्धते - शब्दादीति -

शब्दादिहेयमिह गोचर इन्द्रियाणां

तत्प्रत्यनीकविभवस्त्वमतीन्द्रियोऽसि ।

तेनैव ते न बत दर्शनमस्ति किञ्चित्

वाचो धियश्च तत एव न गोचरोऽसि ॥ 8 ॥

1. Md₃ reads अनुजागृहीथाः

2. Md₁ reads गृहीतवानासीः

3. Md₃ reads अनुजागृहीथाः

4. Md₁, Ad₁, B read अपरोक्षतया

5. My₁ reads लिप्पमध्यम

6. My₁ reads शोधन

7. Md₁ reads तव

8. Ad₁ omits स्व

9. Md₃ omits from नियमेन

to दिव्यात्मस्वरूपम्

10. Md₁, Ad₁ omit स्व

11. Md₁, Md₂ omit

नामरहितम्

12. Md₁ reads अहोतृनामकम्

1. My₁ omits पुनरपि

इह संसारमण्डले हेयं² निन्द्यं शब्दादिविषयजातं चक्षुरादीन्द्रियाणां³ गोचरो⁴ विषयः। हेयप्रतिभटस्वरूपगुणविभवस्त्वं चक्षुराद्यतीन्द्रियोऽसि तेनैव हेतुना ते तव⁵ दर्शनं चक्षुरा-दिभिः साक्षात्कारो नास्ति बत इति⁶ विषादे । न केवलमेतावत्, किञ्च तत एव हेतोः अस्मदा⁷दिवाचां मानसज्ञानस्य च न लक्ष्योऽसि । चक्षुरादिप्रवृत्त्यभावात् तन्मात्रमूलाभा-वात् वाक्⁸प्रवृत्तिर्मनः प्रवृत्तिश्च त्वयि नास्तीति भावः । तथा च श्रुतिः 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' (तैत्ति. 2.4.) इति ॥ 8 ॥

इत्थं सर्वोत्कृष्टामत्यन्तदुर्लभां परावस्थां व्यूहावस्थां चानुसन्धाय इतः परं सर्वप्राणि-सुलभां प्राधान्येन प्रबन्धप्रतिपाद्यां विभवावस्थां देवतिर्यङ्गनुष्यसाधर्म्येऽपि सर्वेश्वरदृष्ट्या तत्तद्विलक्षणतया चाभिष्टौति - एवं स्थितेति -

एवं स्थिते त्वदुपसंश्रय⁹णाभ्युपायो

मानेन केनचिदलप्यत नोपलब्धुम् ।

नो चेदमर्त्यमनुजादिषु योनिषु त्वम्

इच्छाविहारविधिना समवातरिष्यः ॥ 9 ॥

एवं चक्षुरा¹द्यगोचरे अवाङ्मनसगोचरे च³ त्वद्रूपे स्थिते सति देवादिजन्मसु त्वमि-च्छाविहारविधानेन हेतुना समवातरिष्यो नो चेत् सर्वज्ञेषु नित्यमुक्तेषु पितृवचन-परिपालनदौत्य⁴सारथ्यादिस्वेच्छा⁵विहारो न सम्भवतीति तदर्थं मनुष्यादिसाधर्म्येण ना-वतीर्ण⁶श्चेदित्यर्थः । तर्हि केनचित् प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन त्वदाश्रयणोपायो⁷ लब्धुं प्राप्तुं नो अलप्यत न लब्ध⁸ स्यादित्यर्थः । अन्यत्र करणपथविदूरे त्वदा⁹श्रयणं दुर्लभम् । विभवावतारे तु सर्वेन्द्रियगोचरे

2. Ad₁ adds दुःखं नित्यम्

4. Ad₁ reads गोचरम्

6. Except Ad₁, others omit इति

8. Except Md₃, B others omit वाक्

3. B, Md₂ adds विषयो

5. Except Ad₁, others omit तव

7. Md₁ reads शब्दादि

9. Md₁ reads संश्रयणाद्युपायो

1. My₁ reads चक्षुषा 2. Except Md₂, others read बाङ्गना ; My₁ reads मनसाद्यगोचरे

3. Ad₁ omits च

4. Ad₁ reads दौत्य 5. My₁ reads इति

6. My₁ reads अवातरिष्य

7. My₁ reads अभ्युपायो 8. My₁ reads नो लभततलब्धः

9. My₁ reads तदाश्रयणम्

सुलभमिति भावः । एकत्र¹⁰ कर्तरि लुङ्¹¹ । अन्यत्र कर्मणि¹² ॥ 9 ॥

परत्वसौलभ्यादि¹³नोपबृंहितं शीलमनुसन्धत्ते - शीलेति -

शीलः क एष तव हन्त दयैकसिन्धो

क्षुद्रे पृथग्जनपदे जगदण्डमध्ये ।

क्षोदीयसोऽपि हि जनस्य कृते कृती त्वं

अत्रावतीर्य ननु लोचनगोचरोऽभूः ॥ 10 ॥

शीलं¹⁴ नाम महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः । जगदाश्रया¹⁵ण्डं जगदण्डं तन्मध्ये जगदण्डमध्ये इत्यर्थः । जगदाधार ब्रह्माण्डमध्ये तत्रापि क्षुद्रे तुच्छे पृथग्जनपदे प्राकृतजन¹स्थाने कृती कृतकृत्यः अवाप्तसमस्तकामस्त्वं क्षोदीयसः क्षुद्रतरस्य² जनस्य कृते प्रयोजनाय कृत इत्यव्ययं प्रयोजनसूचकं अथवा कृत इति क्विवन्तं³ चतुर्थ्यैकवचनम् । कृते उपकारायेति यावत् । देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्य लोचनविषयोऽसि । ननु एष शीला-ख्यो गुणः कीदृशः । त्वदसाधारणस्त्वदुत्कर्षाच्छादक इत्यर्थः । हन्त इति⁴ हर्षे ॥ 10 ॥

यं पातकात् सुमहतोऽप्युदधारयस्त्वं

त्वत्पादवारिपरिपूतशिराश्च योऽभूत् ।

तं वन्दसे किल ततश्च वरं वृणीषे

क्रीडाविधिर्बत विलक्षणलक्षणस्ते ॥ 11 ॥

यं पातकादिति - यं शिवं स्वपितृभूतचतुर्मुखशिरश्छेदजनितात्⁵ पातकादुदधारयः उद्धृतवानासीः । यः शिवः त्वत्पादप्रक्षालनसलिलपवित्रितशिरश्चाभूत् । तं वन्दसे तस्माद्वरं वृणीषे त्वदीय⁶सहजमुत्कर्षमवाप्तसमस्तकामस्त्वं चाविचार्य एवं कुरुष इति⁷ भावः । तथा हि ते लीलाप्रकारः विश्वविलक्षणलाञ्छनः विलक्षणस्वभाव इति भावः । भगवता कृष्णेन पत्नीभिः सह कैलासयात्रा कृता तत्र शिवश्च वन्दितः । ततः पुत्रार्थं वरश्च लब्ध इति हरिवंशे प्रसिद्धम् ॥ 11 ॥

10. My₁ omits from एकत्र to कर्मणि

11. B reads लङ्

12. Md₃ adds इति

13. B reads सौलभ्यादयः ; My₁ reads सौलभ्यादयोप

14. My₁ reads शीलो

15. My₁ adds भूतम्

1. Md₁, Md₃ omit जन 2. Md₁ omits तरस्य ; B omits जनस्य

3. Md₃ omits from क्विवन्तम् till verse 17 4.) Except Ad₁ others omit इति

5. My₁ reads जातात् 6.) My₁ repeats from त्वदीय to प्रसिद्धम् 7.) My₁, B add वा

क्रीडाविधेः परिकरस्तव या तु माया

सा मोहिनी न कतमस्य तु हन्त जन्तोः ।

है मर्त्यसिंह वपुषस्तव तेजसोऽंशे

शम्भुर्भवन् हि शरभः शलभो बभूव ॥ 12 ॥

क्रीडाविधेरिति -

'देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' ॥ (भ.गी. 7.14.)

इति गीता¹पुराणप्रसिद्धा या माया प्रकृतिः । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वेता.4.10.) इति हि श्रुतिः । तव क्रीडाविधेः परिकर उपकरणं च सा कतमस्य प्राणिनः न मोहकरी । अत्र तु शब्दः प्रसिद्धौ² । चतुर्विधं देवादिशरीरं सृष्ट्वा तत्तद्देहात्माभिमानेन प्राणिजातं मोहयन् क्रीडसीति भावः । द्वितीयाधेन भगवद्वैभवा-व³तारमनुसन्धत्ते । अथवा द्वितीयाधेन शम्भोरपि मायामोहकरत्वं प्रतिपादयति । है शब्दः प्रसिद्धौ, अङ्गशब्द⁴पर्यायो वा । तेजसोऽंशे तेजोऽंशे शम्भुः शरभाख्यो मृगो⁵ भवन् शलभाख्यः कीटो⁶ बभूव । हिरण्य⁷वधार्थं नृसिंहा⁸वतारे सति⁹ शम्भुः स्व-भक्तसंरक्षणार्थं सिंहजातिविरोधी¹⁰ शरभो भूत्वा प्रतियुध्यन्¹¹ पराजित इति वराह-पुराणप्रसिद्धिः¹² । तदुक्तं¹³ - 'हन्तुमभ्यागतं रौद्रं शरभं नरकेसरी । नखैर्विदारयामास हिरण्यकशिपुं ययेति' ॥ 12 ॥

यस्मात्पुनः त्रिपुरभङ्गविधावधास्त्वं

त्वच्छक्ति¹तेजितशरो विजयी च² योऽभूत् ।

दक्षक्रतौ तु किल तेन विनिर्जितस्त्वं

युक्तो विधेयविषयेषु हि कामचारः ॥ 13 ॥

1. Md₂, My₁, Ad₁, B omit गीता

3. Except Md₂ others read वैभवान्तरम्

5. My₁ reads तेजसोऽंशे

7. Ad₁ reads कीटक

9. My₁ reads नरसिंह

11. My₁ omits विरोधी

13. My₁ reads प्रसिद्धम्

2. Ad₂ reads प्रसिद्धार्थे

4. Md₂ reads शब्दः

6. My₁ omits मृगो भवन् शलभाख्यः

8. Ad₁ adds कशिपु

10. My₁ omits सति

12. Except Md₂, My₁ others read प्रतिबध्यन्

14. Ad₁ omits तदुक्तम्

1. Md₁ reads त्वय्यर्थि

2. Md₁ reads द्वयो for च

यस्यात्मतेति - आत्मतामन्तरात्मताम्³ अधाः आधारयः । लुङि मध्यमैकवचनम् । तदुक्तं भारते -

"विष्णुरात्मा भगवतो भवत्यमिततेजसः ।

तस्मादनुज्ञासंस्पर्शं स विषेहे महेश्वरः" ।। (महा.भा.)

इति धनुर्धारणज्याकर्षणशक्तोऽभूदित्यर्थः । तस्मान्नव⁴त्रिपुरविजये त्वच्छक्त्या तेजितः शरे⁵ यस्य स तथोक्तः । तथा च श्रुतिः - "त इषुं समस्कुर्वताग्निमनीकं सोमं शल्यं विष्णुं तेजनम्" (तै.सं. 6.2.3.) इति⁶ अस्यार्थः । ते देवा अग्निमनीकं समस्कुर्वन्त । अत्र⁷ अनीकशब्देन शरावयवो विवक्षितः । तथा चोक्तम् - "तथा⁸ सोमं शरशल्यं विष्णुं तेजनमुत्तेजनं तैक्ष्ण्यं दक्षाध्वरध्वंसे⁹ तेन¹⁰ शम्भुना विष्णु¹¹र्जितः" । ननु त्वधीनसामर्थ्यात् शम्भोस्तव¹² कथं पराजय इति । अत्राह - युक्त इति । विधेयविषये वश्यजन¹³विषये कामचारः¹⁴ स्वेच्छाचारः दक्षाध्वरध्वंसः तत्रभग¹⁵वत्पराजयश्च भागवते प्रसिद्धम्¹⁶ ।। 13 ।।

श्रीमहाविष्णुः¹ तावत् मार्कण्डेयमहामुनेः स्वप्नभाव²प्रदर्शनार्थं तदानीमेवैकार्णवं प्रलयमुत्पाद्य तत्र वटवृक्षं सम्पाद्य स्वयं वटदले शिशुर्भूत्वा शिष्ये । अनन्तेष्ववतारेषु अयमप्येकोऽवतारः । अयं च भागवते प्रसिद्धः । तम³नुसन्धत्ते - मुग्धेति -

मुग्धश्शिशुर्वटदले शयितोऽतितन्वा

तन्वा जगन्ति बिभृषे सविकासमेव ।

ऐशीमिमां तु तव शक्तिमत्कर्तव्याम्

अव्याजतः प्रथयसे किमिहावतीर्णः ।। 14 ।।

3. My₁ reads आत्म्यम्

उत्तेजितः शरे

7. Except Ad₁ others omit अत्र

9. My₁ omits ध्वंसे

11. Except Md₂ others read विनिर्जितः

13. My₁ omits जन 14. Md₁ omits कामचारः स्वेच्छाचारः

16. Md₁ omits प्रसिद्धम्

4. B reads तस्मिन्नेव

5. B adds

6. My₁ omits from इति to तेजनम्

8. Md₁ shows lacuna for तथा सोमं शरशल्यम्

10. My₁ reads कृतेन

12. Md₁ omits तव

15. Md₁ reads भवत्

1. Ad₁ reads विष्णुस्तु ; Md₂ omits महा

2. Except Ad₁ & B others omit प्र

3. Except Ad₁ others read तत्

वटदले शयितः सन् अतितन्वा अत्यल्पया तन्वा शरीरेण जठरे⁴ जगन्ति
सविकासमेव सविस्तारमेव⁵ बिभृषे । बिभृषे⁶ भृज् भरण इत्यस्माद्धातोर्लिटि⁷
मध्यमैकवचनम् । इह संसारमण्डले एवं शिशुवेषेणावतीर्णः सन्
अतर्कितव्यामलोदरे कथमनेकजगद्भरणमिति कुतर्कानर्हम् ईश्वरसम्बन्धिनीमिमां
तव⁸ शक्तिमव्याजत अकपटेन⁹ तत्त्वत इति यावत् प्रकटयसि । किं तव¹⁰
मुग्धशिशुत्वेऽपि सर्वेश्वर¹¹ शक्तिरचिन्त्येति भावः ॥ 14 ॥

ब्रह्मेशमध्यगणना गणनाऽर्कपङ्क्तौ

इन्द्रानुजत्वमदितेः तनयत्वयोगात् ।

इक्ष्वाकुवंशयदुवंशजनिश्च हन्त!

श्लाघ्यान्यमून्यनुपमस्य परस्य धाम्नः ॥ 15 ॥

ब्रह्मेशेति - ब्रह्माविष्णु¹ महेश्वर इति साम्येन² गणनाः 'आदित्यानमहं विष्णुः
ज्योतिषां रविरंशुमान्' (भ.गी.10.21.) द्वादशा³र्केषु विष्णुनामा
सर्वेश्वरोऽप्येकोऽधिकारी अदि-तितनयत्वयोगात् देवेन्द्रानुजत्वं जनिर्जन्म
श्लाघ्यान्यमूनीति 'नपुंसकमनपुंसकेनैक-वच्चान्यतरस्याम्' (अष्टा.1.2.69.)
नपुंसकत्वं विकल्पेन⁴ बहुवचनं च । सर्वोत्कृष्टस्य भग-वतो⁵ निकृष्टवस्तु साहचर्येऽपि
नोत्कर्षो हीयत इति भावः ॥ 15 ॥

त्वन्निर्मिता जठरगा च तव त्रिलोकी

किं भिक्षणादियमृते भवता दुरापा ।

मध्ये कदा तु न विचक्रमिषे जगच्चेत्

त्वद्विक्रमैः कथमिव श्रुतिरञ्जिता स्यात् ॥ 16 ॥

त्वन्निर्मितेति - त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी । त्वया निर्मिता
तव जठरे⁶ गता च इयं बलिचक्रवर्तिनः सकाशात् भिक्षणमन्तरेण न विचक्रमिषे⁷
दुरापा दुर्लभा किं सुलभैवेति भावः । अथ⁸ च जगन्मध्ये मध्यमभागे तथा तेन

4. My ₁ reads जठरेण	5. Md ₁ , B omit सविस्तारमेव ; Ad ₁ adds विस्तृतम्
6. Md ₁ , Md ₂ , B, Ad ₂ read बिभ्र्षे	7. My ₁ reads लिप्मध्यम
8. Md ₁ , Ad ₁ , My ₁ read भव	9. Md ₂ reads अपदेन ; My ₁ reads अनपदेशेन
10. Ad ₁ reads भव	11. My ₁ adds त्व

1. Md ₁ , B, Ad ₂ read आदिषु for विष्णु	2. Ad ₁ reads सामान्य
3. Md ₂ adds अर्कपङ्क्तिगणना ; Ad ₁ reads अर्कपङ्क्तौ ; Md ₁ reads द्वादशार्केषु	
4. Md ₁ , Md ₂ read ब्रह्मत्वेन Ad ₂ reads एकत्वेन बहुवचनं च	
5. Except Ad ₂ , B, My ₁ others read भवतो	
6. My ₁ reads जठरगता	7.) Md ₂ & My ₁ omit न विचक्रमिषे 8.) Md ₂ , B, My ₁ read किन्तु

प्रकारेण न विचक्रमिषे चेत् नाक्रान्त⁹वांश्चेत् कथमिति¹⁰ चेत् तव¹¹ त्रिभिर्विक्रमैः
इदं 'विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् त्रीणि विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः'
(वि.सू.) इत्यादिका श्रुतिः पूजिता स्यात् । त्वद्विक्रमैः¹² परतयैव पूजितेति
भावः¹³ । क्रमणं¹⁴ नाम द्वितीयमाक्रमणं विवक्षितम् । अत्र जगदित्येकवचनम् ।
जात्यभिप्रायेण । तथेति वाक्यान्तरे व्युत्क्रमे¹⁵ वा ॥ 16 ॥

एतत्¹ कथं कथय यन्मथितस्त्वयाऽसौ
हित्वा स्वभावनियमं प्रथितं त्रिलोक्याम् ।
अश्वाप्सरोविषसुधाविधुपारिजात
लक्ष्मात्मना परिणतो जलधिर्बभूव ॥ 17 ॥

एतदिति - उपेन्द्रावतारेण मथितः समुद्रस्त्रिलोक्यां प्रसिद्धम् ।
स्वभाव²नियमं जलस्य जलाद्यात्मना मत्स्यमकराद्यात्मना वा विपरिणामः³
स्वभावनियमं तं हित्वा अश्वाद्यात्मना परिणतो बभूवेति यत् एतत् कथं⁴
घटते? अथ च⁵ अतस्त्वच्छक्तिर्विचित्रेति भावः ॥ 17 ॥

पृच्छामि किञ्चन यदा किल राघवत्वे
मायामृगस्य वशगो मनुजत्वमौग्ध्यात्⁶ ।
सीतावियोगविवशो न च तत्प्रतिज्ञः⁷
प्रादास्तदा परगतिं हि कथं जटायोः⁸ ॥ 18 ॥

पृच्छामीति - यदा यस्मिन्काले राघवत्वे मनुष्यभाव⁹त्वप्रयुक्तमौढ्यात्
माया¹⁰-मारीचपरतन्त्रस्तत एव सीतावियोग¹¹विवशः । न¹² च तद्विज्ञः च
आसीः¹³ । तदा मौढ्य¹⁴दशायां जटायोः¹⁵ पक्षीन्द्रस्य पराम् उत्तमां गतिं
मोक्षं कथं प्रादाः । अत्र¹⁶ किञ्चन पृच्छामि - मुग्धस्य कथं परगतिप्रदानमिति

9. Except Md., B, My, others omit नाक्रान्तवांश्चेत्

10. Md., Ad., My, read कथमिव

11. Md., Ad., omit तव

12. B, My, read विक्रमपरतयैव 13. Ad., omits भावः 14. Except Md., B others omit

क्रमणम् to विवक्षितम् 15. Md., reads व्युत्क्रमेण ; My., reads तदा वाक्यान्तरोपक्रमेण

1. Except Md., & Ad., others read this verse as 26th verse

2. My., omits स्व

3. My., & Md., omit वि

4. Ad., My., Md., add कथय

5. My., omits च

6. Md., Md., read मौढ्यात्

7. All mss. read प्रतिज्ञः

8. P., P., read खगाय ; Ad., reads खगस्य

9. Md., omits भाव ; Md., adds मायामृगस्य वशगो

10. My., adds वि after माया

11. Md., omits वियोग 12. Ad., reads तेन for न च

13. Md., B, My., Ad., read असि

14. My., reads मौग्ध्य 15. Ad., reads खगस्य

16. Ad., reads अतः

अतस्तव चरित्रमतिमानुषमिति भावः । जटायोरुत्तमगतिप्रदानं
श्रीमदारण्यकाण्डे प्रसिद्धम् ॥ 18 ॥

अक्षुण्णयोगपथमग्रचहतं जटायुं
तिर्यञ्चमेव बत मोक्षपथे नियोक्तुम् ।
शक्नोषि वेत्सि च यदा स तदा कथं त्वं
देवीमवासुमनलं व्यथितो विचिन्वन् ॥ 19 ॥

अक्षुण्णेति - यदा यस्मिन्काले तिर्यञ्चमत¹ एव शास्त्रानधि²कारात्
अन³नुष्ठितयोग-मार्गं अग्रयेण ब्राह्मणेन हृतमत एव मोक्षा⁴नर्हं ब्राह्मणहतस्य
गतिर्नास्तीति स्मृतिप्रसि-द्धम् । तादृशं जटायुषं⁵ मोक्षमार्गे⁶नियोक्तुमाज्ञापयितुं
शक्नोषि तदुपायं च वेत्सि⁷ जानासि च तदा तस्मिन्काले⁸ समये⁹ त्वं देवीं
विचिन्वन् व्यथितस्तामवासुं कथमनलम¹⁰समर्थ एव अथापि¹¹ मानुषलीला
प्राकृतजनव्यामोहिनीति भावः । अत्रालंशब्दः पर्यासिवचनः । यथा "अलमल्लो
मल्लाय" (वार्तिक 1462 under सूत्र 583) इति ॥ 19 ॥

सालान् हि सप्त सगिरीन्सरसातलान्यान्
एकेषु मन्दजवतो निरपत्रयस्त्वम् ।
तेष्वेकविव्यथनखिन्नकपिप्रणुन्नं
शाखामृगं मृगयसे स्म कथं सहायम् ॥ 20 ॥

सालानिति - हे देव त्वं¹ वालिवधसामर्थ्ये संशयितं सुग्रीवं प्रति² प्रत्ययं
जनयन् गिरिसहितान् रसातलसहितान् यान् सप्तसालान् एकेन³ बाणमन्दजवेन
निरपत्रयः नि-ष्पत्र⁴मकरोः । अव्यथयः⁵ अतिव्यथयसि इति यावत् ।
'सपत्रनिष्पत्रादतिव्यधने' (अष्टा. 5.4.61.) इति डाच्⁶ प्रत्यये विहिते
णिचि च कृते लङि रूपम् । स हि सप्तसालेष्वेकमेव सालं निष्पत्रयितुं शक्तः⁷
तेषु सालेषु⁸ एकसालविव्यथनेन खिन्नः वि-श्रान्तः⁹ कपिर्वाली तेन प्रणुन्नं

1. Ad₁ omits अत 2. Ad₁ & My₁ read अनधिकारम् 3. My₁ reads अनुष्ठित
4. B adds मार्ग 5. Md₂, Ad₂ add मार्गे 6. Md₁ reads अर्हम्
7. B adds च 8. My₁, Ad₁ omit काले 9. Md₂, B, My₁ add सः
10. Except Md₂ others read समर्थ 11. Md₁, Md₂, B, Ad₂ read तथापि

1. Md₁, Ad₁, Ad₂ omit त्वम् 2. Ad₁, My₁ omit प्रति 3. My₁ reads एकबाण
4. Ad₁ reads निरपत्रयान् 5. Md₁ reads अव्यथ इति 6. Md₁ reads इडमात्र ; Md₂
reads क्यच् ; Md₃ reads साचि 7. Md₁ reads अशक्तः 8. Md₁ omits पु in सालेषु
9. Except Ad₁ others omit वि

राज्यात् प्रच्यावितं शाखामृगं सुग्रीवं कथं सहायं¹⁰ मृग-यसे कथं¹¹ मन्वेषयसि
इदमपि प्राकृतजनव्यामोह¹² करमिति भावः¹³ ।। 20 ।।

दासस्सखा समभवत्तव यः कपीन्द्रः

तद्विद्विषं कपिममर्षवशाज्जिघांसुः ।

त्वत्स्नेहविकलवधियं तमिमं कपीन्द्रं

विस्त्रम्भयन् सपदि सालगिरीनविध्यः ।। 21 ।।

दास इति - हे देव यः सुग्रीवस्तव दासः सखा चाभवत् तद्विद्विषं क्षिप्रं
कर्षिं¹⁴ वालिना¹⁵ अमर्षवशाज्जिघांसुस्त्वं¹⁶ हन्तुमिच्छन्¹⁷ स्वाश्रितसंरक्षणार्थमेव
वालजिघांसा न तु प्रयोजनान्तराभिसन्धिनोति भावः । त्वयि स्नेहेन कातरयितुं
सुग्रीवं विश्वासयन् सालान् गिरीश्चाविध्यः बेधितवानासीः । लङ्¹ मध्यमः ।
अयं वालिनं हन्तुं शक्तः अशक्तो वेति त्वत्स्नेहकरणेन² विकलवयितुं कातरं
सुग्रीवं प्रति तद्विस्त्रम्भार्थमेव सालगिरि-बेधः न तु प्रयोजनान्तरार्थमिति भावः
।। 21 ।।

वालिवधेऽभिप्रायान्तरमुन्नयति - यद्वेति -

यद्वा मृगं मृगयुवन्मृगयापथेन⁴

छन्नो जघन्थ न तु शत्रुवदाभिमुख्यात् ।

तद्युक्तमेव तव राघववंशजस्य

तिर्यक्षु नैव हि विपक्षतयोपचारः ।। 22 ।।

मृगयुवल्लुब्धक⁵ इव मृगया⁶पथेन मृगयामार्गेण वृक्षेषु तिरोहितस्सन्
शाखामृगं जघन्थ हतवा⁷नसि । हन्तेर्धातोर्लिटि मध्यमैकवचनम् । 'अभ्यासे
चर्च' (अ.8.4.54.) इति ⁸हकारस्य कुत्वं घकारः । न तु शत्रुवदाभिमुख्यादिति
शत्रुवदाभिमुखे स्थित्वा न जघन्थ इति⁹ यत् तव क्षत्रियाभिमानिनो युक्तम् ।
न हि तिर्यक्षु विपक्षतयोपचारो विपक्षाभिमान इत्यर्थः ।। 22 ।।

10. Md ₁ , Ad ₂ omit महायम्	11. Md ₂ , My ₁ omit कथम्	12. Md ₁ reads व्यामोहन
13. Md ₂ reads till this only	14. Md ₁ omits कपिम् ; B adds यम्	
15. Md ₁ , Md ₂ , Ad ₂ read वालि	16. Ad ₁ omits त्वम्	17. Ad ₁ reads इच्छुः
1. My ₁ omits लङ् मध्यमः	2. Md ₃ reads करणे	3. My ₁ adds अनुस्वार
4. Md ₁ reads वशेन ; P ₂ reads अपदेशात्		5. Md ₃ reads मृगयुक् लुब्ध
6. Md ₁ , Md ₂ , B omit मृगयापथेन	7. Md ₁ reads हतस्त्वं नासीः	8. Md ₃ reads हकारत्वम्
9. Md ₁ adds अर्थ		

मानुष्यकं¹⁰ चरितमाचरितुं प्रवृत्तो
देवातिगं¹¹ चरितमङ्ग! किमङ्ग्यकार्षीः ।

यत् सागरे बत बबन्धिथ¹ नाथ सेतुं
शैलैः प्लवङ्गमसमिद्भितसंप्रणुनैः ॥ 23 ॥

मानुष्यकमिति - मनुष्यसम्बन्धिचरितमाचरितुं प्रवृत्तस्त्वं तद्विहाय²
देवातिगं चरितम् अङ्ग्यकार्षीः अङ्गीकृतवान् किम्³ । यद् यस्मात् कारणात्
कपिव्यापारप्रेरितैः शैलैः सागरे⁴ सेतुं बबन्धिथ किल अबध्नाः बधि⁵ बन्ध⁶
संयमन इत्यस्माद्धातोः लिटि मध्यमैकवचनम् । तस्मात् त्वच्च⁷रित्रमतिदैवमिति
भावः ॥ 23 ॥

यो विक्रमेण मनुजत्वविभूषणेन
देवं⁸ परं⁹ वरुणराजमज! व्यजेष्ठाः ।

कृत्वोपदां दशरथं विधिरुद्रमुख्यै -
दैवैस्तुतश्च स किलेन्द्रजिता जितोऽसि ॥ 24 ॥

यो विक्रमेणेति - हे¹⁰ अज! परं देवं¹¹ वरुणराजं वरुणो हि
समुद्राभिमानिनी देवता समुद्रमिति यावत् । व्यजेष्ठाः जितवानासीः । जि
जय इति धातोः लिटि¹² मध्यमैकवचनम् । 'विपराभ्यां जे' (अष्टा.1.3.19.)
इत्यात्मनेपदम् । किञ्च रावणवधानन्तरं देवभूयं गतं दशरथमेवोपायनी¹³कृत्य
दैवैः स्तुतश्च तादृशस्त्वं इन्द्रजिता जितोऽसि । एतत् केवलं¹⁴ विडम्बनमिति
भावः ॥ 24 ॥

अब्धिं न तेरिथ न जिग्यिथ राक्षसेन्द्र

नैवास्य जज्ञिथ यदा च बलाबलं त्वम् ।

10. P₂ reads मानुष्यका

11. Md₁ reads देवद्विषाम्

1. Md₁ reads अतिलघु बन्धिथ

2. Md₁ reads तद्विरोधातिदैवम्

3. Md₃ omits किम्

4. My₁ omits सागरे

5. Ad₂ reads वध संयमन

6. Except Md₃ others omit बन्ध

7. Md₃ omits तत्

8. Md₃ reads दैवम्

9. Md₃ reads वरम्

10. Ad₁ omits हे

11. Md₃ add दैवम् after देवम्

12. Md₁ reads बुद्धि

13. Ad₁ reads दशरथम् उपायनं कृत्वा विधिरुद्रप्रमुखै

14. Ad₁ omits केवलम् ; My₁ reads केवल

निस्संशयस्सपदि तस्य पदेऽभ्यषिञ्चः

तस्यानुजं कथमिदं¹ हि विभीषणं च ।। 25 ।।

अब्धिमिति - रावणवधार्थं समुद्रतीरे निविष्टत्वं यदा समुद्रं न तेरिथ तीर्णवान् नासीः । रावणं च² न जिग्यिथ जितवान्नासीः । अस्य शक्तितारतम्यं च³ नैव जज्ञिथ ज्ञातवान्नासीः । तदैव सपदि निस्संशयः समुद्रः सुतरो दुस्त्रो⁴ वा रावणश्च किमधिकबलः समबलः अल्पबलो वा किमज्यो ज्यो वेति सर्वसंशयविनिर्मुक्तस्सन् तस्य राज्ये तस्यैव शत्रोः सहज⁵बन्धुं शरणागतं विभीषणमभ्यषिञ्चश्चेति यदिदं हि कथं हि मानुषक्षत्रिय-मात्रस्य घटते । सत्यसङ्कल्पस्य सर्वशत्रुभूतस्य⁶ सर्वेश्वरस्येति⁷ भावः । ⁸तेरिथेत्यादि लिट् मध्यमैकवचनम् । 'सन्निटोर्ज्ञेः' (अष्टा.7.3.57.) इति जकारस्य कुत्वं जकारः । जिग्यिथेत्यत्र गुणाभावो विचारणीयः ।। 25 ।।

त्वं दक्षिणस्य निवसन्नद्धेस्तटेऽपि

दूरान्तरोत्तरपयोधिमहान्तरीये ।

दैत्यान्निजैकशरपारणयन् किमेतां

लङ्कां स्थितोऽत्र कुरुषे किल न स्म भस्म ।। 26 ।।

त्वमिति - समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हतीति विभीषणवचनात् समुद्रं शरणं गतः । तदनादृत्य तूष्णीं स्थिते च⁹ तस्मिन् तच्छोषणार्थं कृतब्रह्मास्त्र¹⁰संधानः स्व-शोषणभीत्या स्वस्वरूपमाविष्कृत्य समुद्रे¹ च शरणं गते तस्मै स्वयमभयं प्रदाय तेन दत्तमार्गः प्रतिसंहितस्यामोघस्य² ब्रह्मास्त्रस्य किं लक्ष्यमिति समुद्रं पृष्ट³स्तेन चोत्तरमरु-कान्तारदेशवासिनो दैत्या लक्ष्यमित्युक्तस्तत्र ब्रह्मास्त्रं प्रयुञ्जा⁴नस्त्वं दक्षिणसमुद्रतीरे निवसन्नपि दूरावकाशस्योत्तरसमुद्रस्य⁵ मरुकान्ताराख्ये महाद्वीपे निवसतो दैत्यान् स्वकी-

1. Md₁ reads इमम्

2. Ad₁ omits च

3. Ad₁ omits च

4. Md₁ reads सुतरो वा न वा ; Md₁ reads सुस्तरो

5. B omits सहज

6. My₁, Md₁, B read सर्वशक्तेः

7. My₁, Md₁, B add एव before इति

8. Md₁ adds न

9. Md₁ omits च

10. Md₁ adds अनु before सन्धान

1. My₁ reads समुद्रशरणम्

2. B omits स्य

3. Ad₁ & My₁ read पृष्ट्वा

4. Ad₁ omits प्रयुञ्जानस्त्वम्

5. B adds तीर

यस्यैकस्य शरस्य पारणयन् पारणां⁶ कुर्वन् अत्र लङ्कासमीपे स्थित⁷ एतां⁸ लङ्कां
समर्थोऽपि भस्म किमर्थं न कुरुषे तवैश्वर्यमपर्यनुयोग्य⁹मिति भावः । किल
स्मेत्यव्ययसमुदायः प्रसिद्धि द्योतकः ॥ 26 ॥

को¹⁰ऽयं गुणः कतरकोटिगतः कियान्वा

कस्य स्तुतेः पदमहो बत! कस्य भूमिः ।

यत्ता¹¹दृशागसमरिं रघुवीर! वीक्ष्य¹²

विश्रम्यतामिति मुमोचिथ मुग्धमाजौ ॥ 27 ॥

कोऽयमिति - हे रघुवीर! आजौ युद्धे मुग्धं मूर्च्छितं जटायुवध-
सीतापहारादि-प्रसिद्धतादृशापराधमरिं वीक्ष्य अद्य त्वं बहुशो युद्धश्रान्तः,
श्वस्तावद्विश्रान्तसन्नद्धः¹³ सन् आगच्छेति¹⁴ वदन् मुमोचि¹⁵तेति यदयं गुणः
कः? दया¹⁶ वा क्षमा वा सर्वभूतसाम्यं वा सर्वभूतसौहार्दं वा एतेषां समुदायो
वा अहो बत! आश्चर्यहर्षयोः कृतागसि क्रोधाहं¹⁷पि² जायमानत्वादाश्चर्यम् ।
विमुक्तः शत्रुर्विभीषणवन्मां शरणमुपगच्छेदित्यभिप्रायेण जाय-मानत्वाद्वर्षः³ ।
अयं गुणस्त्वदसाधारण इति भावः⁴ । कतरकोटिगतः कतरां दशां प्राप्तः ।
दृढमूलतया⁵ तथाप्यप्रकम्प्यतया च जायमानत्वात् परां काष्ठां गत इत्यर्थः ।
इतोऽपि त्वदसाधारण इति भावः⁶ । एवमुत्तरत्रापि
भगवदसाधारण्यमनुसन्धेयम्⁷ । अयं⁸ कियान् वा किं प्रमाणकः
शत्रुमित्रसाधारण्येन स्थिराश्रयतया प्रवृत्तेरन्त इत्यर्थः । कस्य स्तुतेः पदं
विधिशिवसनकादीनामपि स्तुत्यनर्हा इत्यर्थः । कस्य भूमिः मनसोऽप्यभूमिरि-
त्यर्थः । कस्य श्रेय⁹सस्थानमिति वा सर्वश्रेयसां¹⁰ स्थानमित्यर्थः ।
मानुष¹¹वेषपरिग्रहे¹²पि एतादृश गुणाविर्भावात् तव परत्वं त्वयापि दुरपह्न
वमिति हृदयम् । अयमर्थः श्रीमद्रामायणे अभिहितः -

-
6. Ad ₁ reads पारणायकुर्वन् अत्र अर्णवसमीपे	7. Md ₃ adds त्वम्	8. My ₁ reads एव ताम्
9. Ad ₁ , Md ₃ read योज्य	10. P ₁ & P ₂ read 3rd & 4th पाद as 1st & 2nd	
11. Md ₃ reads यस्	12. Md ₃ reads वीक्ष्यन्	13. My ₁ omits सन्नद्धः
14. Md ₁ reads नागं प्रतिवदन्	15. Md ₁ reads मुमोचयेति	16. Md ₁ omits द in दया
-

1. Md ₃ omits बत	2. Md ₃ omits अपि	3. My ₁ reads तदहः	4. Md ₃ adds च
5. Md ₁ reads दृढमूलः	6. Md ₁ , Md ₂ omit भावः	7. Except Md ₃ , My ₁ , Ad ₁ others read अनुसन्धेते	8. Md ₃ & My ₁ omit अयम्
9. Except Md ₃ , others read श्रेयस्थानम्	10. Except Md ₃ & My ₁ , others read सर्वाश्रयसंस्थानम्		
11. My ₁ reads मानुष	12. Md ₁ , Ad ₁ , Ad ₂ read परिग्रहे		

गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वं

प्रविश्य रात्रिं चरराज लङ्काम् ।

आश्वस्य निर्याहि रथी सधन्वी

तदा बलं द्रक्ष्यसि मे तदर्थस्यः (रा.यु.59.141) ॥ 27 ॥

इन्द्रजित् प्रथमयुद्धे रामलक्ष्मणौ¹³ मूर्च्छितौ द्वितीययुद्धे तु बहुशः शर¹⁴पीडितौ ब्रह्मास्त्रविद्धौ मूर्च्छितौ उभयविधो¹⁵ऽप्ययं मोहस्तावदितरमनुष्यवत् पारमार्थिको न भवति केवलं नटनन्मात्र²मित्यनुसन्धत्ते । एतेनेति -

एतेन³ वै सुविदितोऽभवदिन्द्रशत्रोः

मायास्त्रबन्धन निबन्धनजोऽपि⁵ मोहः ।

यल्लक्ष्मणस्तदनुजो⁶ रिपुशक्तिमुग्धः

शत्रोर्गुरुर्हनुमतस्तु लघुत्वमपि⁷ ॥ 28 ॥

यद्यस्मात् कारणात् इत्यर्थः⁸ । त्वदनुजस्त्वद्गुणैः⁹ त्वत्सहजदास्यमुपागतो लक्ष्मणो रिपुशक्तिमुग्धः प्रसङ्गाद्रावणस्य विभीषणेन सह युद्धे प्रवृद्धे¹⁰ तद्वधार्थं रावणेना-मोघशक्तिप्रयोगे पूर्वमेव शरणागतस्य¹¹ विभीषणपरित्राणार्थ¹² मध्ये लक्ष्मणेन स्ववक्षसि धृतया रावणशक्त्या तया¹³ मुग्धो मूर्च्छितो लक्ष्मणः तदानीं स्वविंशतिभुजैः लक्ष्मणमुद्धृत्य स्वपुरं प्रापयामीत्यभिप्रायेण लक्ष्मण¹⁴मुद्धरतः शत्रोर्गुरुरभवत् । तदुक्तं श्रीरामायणे -

हिमवान् मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः ।

शक्तिं¹⁵ भुजाभ्यामुद्धर्तुं न शक्ये¹⁶ भरतानुजः ॥ इति ॥ (रा.यु. 59.110)

13. Md₃ reads विमूर्च्छितौ

14. My₁ reads परिपीडितौ

1. Except Md₃ & My₁, others omit अपि

2. Except Md₃, others read नटनार्थम्

3. P₁ reads 1st & 2nd पाद as 3rd & 4th

4. Md₁ reads भवतीन्द्र

5. P₂ & Md₃ read विमोहः

6. P₁ & P₂ read त्वदनुजो

7. P₁ reads बभूव

8. Except Md₃, others omit इत्यर्थः

9. Md₁, Ad₁, Ad₂ add ऐक्य

10. Md₁ reads प्रवृत्ते

11. Ad₁, B, My₁ omit स्य

12. B reads रक्षणार्थम्

13. My₁ omits तया

14. My₁ reads समुद्धरतः

15. My₁ reads शक्यो

16. My₁ reads शक्यो ; Md₃ reads सङ्ख्ये

तदानीमेवोद्धरतो¹ हनुमतस्तु पुष्पवत्लघुत्वमाप । तदुक्तं तत्रैव वायुसूत्रो²
 सुहृत्त्वे च³ भक्त्या परमया च सः शत्रूणामप्रकम्प्योऽपि लघुत्वमगमत् कपेरिति
 एतेन⁴ कारणेन इन्द्रजितो मायास्त्रबन्धकारणजो विमोहो नटनमात्रमिति
 सुज्ञातोऽभूदिति⁵ ॥ 28 ॥

इत्थं रामावतारमनुसन्धाय सौलभ्य⁶वात्सल्यतरङ्गिते तत्रावतारे
 सोऽहमलब्धमनोरथ इति विषीदति -

हा हन्त हन्त! भवतश्चरणारविन्द

द्वन्द्वं कदा नु भविता⁷ विषयो ममाक्ष्णोः ।

यो वा⁸ निर्गलविनिर्गलदन्धकारैः

वृक्षैस्तृणैश्च सुलभं समयं व्यतीतः ॥ 29 ॥

हा हन्तेति - हा हन्त हन्तेत्यति⁹विषादे । भवतः चरणारविन्दद्वन्द्वं¹⁰ कदा
 नु ममाक्ष्णोर्विषयो भविता । दुर्लभ इति भावः । तत्र उपपत्तिमुत्प्रेक्षते द्वितीयार्धेन ।
 तस्मिन्नापि¹¹ 'काले येन केनापि प्रकारेण¹² वर्तमानो यो¹³ऽहं
 निरङ्कुशप्रसरदज्ञानैरन्तस्संज्ञै-स्तृणादिभिरपि सुलभं सुखेन¹⁴ लभ्यं निर्याण¹⁵दशायां
 सर्वमोक्षप्रदानसमयमतिक्रान्तः ॥ 29 ॥

पितृवचनपरिपालनार्थम् अयोध्यां विहाय रघुनायकवनप्रवाससमये
 तत्रत्याचेतन-वृक्षादिदशामनुसन्धत्ते - वंशमिति -

वंशं¹ रघोरनुजिघृक्षु²रिहावतीर्णो

दिव्यैर्वर्षिथ तथात्र भवद्गुणौघैः ।

त्वत्सन्निधिप्रभवशैत्य³जुषो यथा हि⁴

वृक्षाश्च तान्तिमलभन्त⁵ भवद्वियोगे ॥ 30 ॥

1. My₁ reads उद्धरतस्तु

2. Except Ad₁, My₁ others omit सूत्रो

3. Ad₁ reads च for न

4. Md₁ reads तेन

5. Ad₁ adds अर्थः

6. Md₁ reads सौलभ्ये वात्सल्ये

7. P₂ reads विषयीभविता

8. P₁ & P₂ read योऽहम्

9. Md₁ omits अति

10. Md₁ & B read लब्धम्

11. Md₁ & Ad₂ omit अपि

12. Md₁ & My₁ read आकारेण

13. Ad₁ omits यो

14. Md₁ reads येन

15. Except Md₁ & My₁ others read निर्वाण

1. Md₃ reads वंशे

2. Md₃ reads अनुग्रहीतुम्

3. Md₁ reads दैत्य

4. P₂ reads हा

5. P₂ & Md₁ read अभजन्त

रघोर्वशमनुग्रहीतुमिच्छुः सन्निह⁶ संसारमण्डलेऽवतीर्णस्त्वं
दिव्यैश्चेतनान्तरगुण⁷लक्षणैः सर्वप्राणिनामाप्यायकैः गुणगणै⁸स्तथा ववर्षिथ
वृष्टवानासीः । वर्षणमेव व्यतिरेकमुखेन वर्णयति । वनवासात्पूर्व
त्वत्सन्निधिजनितशैत्यभाजो⁹ऽन्तरस्संज्ञा वृक्षा¹⁰श्च भवद्वियोगे¹¹-र्यथा तान्तिं
ग्लानि¹²मभजन्त तथा ववर्षिथेति कुण्ठ¹³नया योजनया । तदुक्तं श्रीमद-
योध्याकाण्डे -

अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ।

उपतप्तोदका नद्यः पत्वलानि सरांसि चेति ॥ इति ॥ 30 ॥

(रा.अयोध्या.60.4.)

ये धर्ममाचरितुमभ्यसितुं च योगं

रोद्धुं च किञ्चन न जात्वधिकारभाजः ।

तेऽपि त्वदाचरितभूतलबन्धगन्धाद्

बन्धातिगाः परगतिं गमितास्तृणाद्याः ॥ 31 ॥

य इति - ये तु श्रवण¹मननमुखेन धर्मं बोद्धुं निर्णेतुम् । धर्ममिति
ब्रह्मतत्त्वस्या-प्युपलक्षणम् । पश्चादनुष्ठातुं निदिध्यासनासिद्ध्यर्थं
चित्तैकाग्रचलक्षणं प्राणायामादि-परिकरसहितं योगं चाभ्यसितुं जातु कदाचिदपि
किञ्चन अल्पमपि नाधिकारभाजः अधिकारशून्याः तेऽपि तृणाद्याः
त्वदाचरितभूतलगन्ध²सम्बन्धस्पर्शात् संसारबन्धातिगाः परगतिं मुक्तिं
प्रापितापि³ परम्परयापि भगवदन्वयो⁴ऽचेतना⁵नामपि दुर्लभपदप्रापक इति
भावः ॥ 31 ॥

मुक्तेरपि रघुनायकचरितानुसन्धानं गरीय इत्यनुसन्धत्ते - तादृगिति -

6. Ad₁ omits सन् 7. My₁ & B add वि 8. Md₁ & Ad₂ omit गणैः 9. My₁ reads सज्जाम्

10. B repeats वृक्षाश्च

11. My₁ reads वियोगे 12. Except Md₃, others read भजन्त

13. Md₁ omits कुण्ठया योजनया

1. Ad₁ reads ये श्रवणानुसन्धानं

2. Except Md₃, others omit गन्ध

3. Md₁ omits प्रापितापि ; My₁ reads प्रापिताः

4. My₁ reads अन्वया

5. B adds चेतन

तादृग्गुणो ननु बभूविथ राघवत्वे
 यस्तावकं चरितमन्वहमन्वभुङ्क्त ।
 सोऽत्रैव हन्त! हनुमान्परमां विमुक्तिं
 बुद्ध्यावधूय चरितं तव सेवतेऽसौ ॥ 32 ॥

राघवत्वे सकलजनाह्लादकरतादृग्गुणो बभूविथ । तत्रैवोपपत्तिमाह -
 यो हनुमान् स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितः ।
 भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छति ॥ इति ।

(रा.उत्तरा.40.15.)

क्रमेण तावकं चरितं त्वत्समानकालेऽन्वभुङ्क्त अनुभुक्तवान् सोऽसौ ।
 अत्रैव चिरकालं त्वदाचरिते देशे प्राणिमात्रसुलभां मुक्तिं बुद्धिपूर्वं विहाय
 इदानीमपि तव चरितं वाङ्मनसाभ्यां सेवते । हन्त इति¹ हर्षे ॥ 32 ॥

यत्त्वं² कृतागसमपि प्रणतिप्रसक्तं
 तं वायसं परमया दयया³ क्षमिष्ठाः ।
 तेनैव मादृशजनस्य महागसोऽपि
 इत्थं⁴ समाश्वसनमित्युपधारयामि ॥ 33 ॥

यत्त्वमिति -

स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च परमर्षिभिः ।
 त्रीन् लोकान् संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥
 स तन्निपतितं भूमौ शरण्यश्शरणागतम् ।
 वधार्हमपि ककुत्स्थः कृमया पर्यपालयत् ॥ (रा. 5.38.34,35)

इति प्रकारेण प्रणति⁵प्रसक्तमुन्मुखं कृतान्तं पुरापराद्धमपि तं वायसं
 परमया परा⁶परा-धनादरेण प्रवृत्त⁷तया दयया क्षमिष्ठाः सहिष्ठाः⁸ इति
 यत्⁹ तेनैव हेतुना महाग- सोऽपि¹⁰ मम समाश्वसनं सर्वथापराधं सोढा¹¹
 रक्षिष्यतीति विश्वसनं युक्तमिति निर्ण-यामि ॥ 33 ॥

6. Except Ad₁ others read तादृश

7. Md₁, Ad₁ omit सो

1. Except Ad₁ others omit इति हर्षे

2. P₂ reads यस्त्वम्

3. Md₃ reads कृमया

4. Md₃, P₁ & P₂ read युक्तम्

5. My₁ omits प्रणति

6. My₁ omits from पर to दयया ; Ad₁ reads सापराधे सादरेण

7. Md₃ reads प्रसक्ततया

8. Ad₁ & My₁ reads असहिष्ठाः 9. B reads यावत् 10.) My₁ adds तम् 11.) My₁ reads सोढा

इत्थं रामावतारमति¹मानुषं दैव²वेषेणानुसन्धाय श्री³कृष्णावतारमपि
तथैवानुसन्धत्ते - सेति -

सा पूतना शकटमर्जुनयोश्च युद्धं⁴
बाल्यो⁵चितान्यपरवेष्टित⁶विष्णुलिङ्गे ।

यस्यालभन्त शलभत्वमहो निगूढः

स त्वं ब्रजे ववृधिषे किल कंसभीत्या ॥ 34 ॥

पूतना⁷ नाम बालघातिनिग्रहः⁸ यस्य ते पूतनादिकं सर्वं बाल्यावस्थोचिते
अन्यपरे अन्योद्देशेन प्रवृत्तं न तु पूतनादिवधोद्देशेन प्रवृत्ते चेष्टितरूपे वल्लि
कणे⁹ शलभत्वं पतङ्गत्वं¹⁰ प्राप्नुवन् तादृशस्त्वं कंसभीत्या निगूढः प्रच्छन्नः
सन्¹¹ नन्दब्रजे ववृधिषे प्रवृद्धः । किल शब्दः पारमार्थ्ये । तस्माद्ब्रजे वासो
न भीतिप्रयुक्तः । तत्रत्यानामनुग्रहार्थ¹² इति भावः ॥ 34 ॥

पश्यत्सु सूरिषु सदा परमं पदं ते

देव्या श्रिया सह वसन् परया विभूत्या ।

योगेन योगनिरतैः परिमृग्यमाणः

किं त्वं ब्रजेषु नवनीतमहो! अमुष्णाः¹³ ॥ 35 ॥

पश्यदिति - "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः" (कठो.3.9.)
इति श्रुति¹प्रसिद्धेषु सूरिषु परमं² धाम पश्यत्सु सत्सु तेषां
दर्शनमनादृत्यनित्या³नपायिन्या श्रिया सम्पदा च सह तत्रैव वसन्नपि अत्र
योगनिरतैर्योगिभिः योगेन चित्तैकाग्र्येण मृग्यमाणोऽपि किमर्थं नवनीतममुष्णाः ।
अहो इत्याश्चर्ये । प्रच्छन्नस्यैकाकिनो दरिद्रस्य परामर्शशून्यस्य चौर्य-मुचितम् ।
तद्विसदृशस्य तव तु नोचितमिति ध्वनिः । त्वदीयं सौशील्यं सौहार्दं च पर-
त्वमतिक्रम्य त्वामपि विमोहयतीति हृदयम् । अमुष्णा इति मुषस्तेय

1. Md ₃ adds बाह्	2. Md ₃ reads देव	3. My ₁ omits श्री	4. P ₁ , P ₂ & Md ₃ read युग्मम्
5. Md ₃ reads बालोचित	6. P ₁ reads चेष्टित	7. Md ₁ reads पूतना	
8. B reads ब्रहाय	9. B reads शकले	10. Ad ₁ , Md ₃ & My ₁ add	
शलभत्वम्	11. B omits सन्	12. B reads ब्रहाय	
13. P ₁ & P ₂ read व्यमुष्णाः			

-
1. Except Md ₃ others omit श्रुति	2. Md ₁ , Ad ₂ , B read परम्
3. Md ₁ omits नित्य	

इति⁴ धातोर्लिङि मध्यमपुरुषैकवचनम् । अहो अमुष्णा इति⁵ 'ओदिति'
(अ.1.1.15.) प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिवद्भावः ॥ 35 ॥

यं दुर्ग्रहं प्रमनसो⁶ मनसापि नित्यं
बन्धच्छिदं परममीशमुदाहरन्ति ।
दाम्ना निबद्ध इति शुश्रुम तं भवन्तं
नालं बभूविथ! बत⁷! श्लथनाय तस्य ॥ 36 ॥

यमिति - प्रमनसः⁸ प्रकृष्ट⁹मनसः कवयः य¹⁰ मनसापि दुर्ग्रहं ग्रहीतुमशक्यं
नित्यं शाश्वतं बन्धच्छिदं संसारबन्धच्छिदं परममीशं परमस्वामिनं उदाहरन्ति
व्याकुर्वन्ति । तं भवन्तं दाम्ना निबद्ध इति च तस्य दाम्नः श्लथनाय विस्रंसनाय
नालं बभूविथ न समर्थोऽभूरिति च शुश्रुमेत्यन्वयः बन्धच्छिदं संसारबन्धच्छिदं
मनसापि नित्य¹¹मेवा-शृण्वमित्यन्वयः । दुर्ग्रहस्यासमर्थस्य बन्ध¹²मोचकस्य
ग्रहणं बन्धनं तदमोचनं चायुक्तमिति भावः । तव सौहार्दमेतादृशमिति
हृदयम् । शुश्रुमेति स्वस्मिन्¹ परोक्षत्वारोपेण लिट्²-प्रयोगः ॥ 36 ॥

ऐशं हि शैशवमपि व्यतिवेलखेलं
यत्पूतनाशकटमर्जुनयोश्च युग्मम् ।
बाल्योचितान्यपरसाचिविचेष्टितेन
हन्तालभन्त शलभायितमोजसस्ते ॥ 37 ॥

ऐशमिति - ईश³ सम्बन्धि ऐशं⁴ शैशवमप्य⁵तिक्रान्तमर्यादलीलं बाल्यवयोऽनुचित-
लीलमित्यर्थः । यद् यस्मात् कारणात् पूतनाप्रमुखं⁶ सर्वं बाल्योचितेना⁷नन्यपरेण
साचि-विचेष्टितेन ईपद्विचेष्टितेन । यद्वा साचि शब्दस्तिर्यगर्थे, तिर्यग्विचेष्टितेन ते⁸
तयोजसस्ते-जसः शलभायितम् अशलभस्य शलभवदाचरणं शलभव्यापारमिति

-
4. B adds अग्नान्	5. Ad ₁ adds अत्र	6. P ₁ & P ₂ reads सुमनसो
7. Md ₁ reads विन्न	8. Ad ₁ reads सुमनसः	9. Md ₁ omits प्रकृष्टमनसः
10. Except Md ₁ , others omit from य to दाम्ना	11. B reads नित्यं दुर्ग्रहम् इत्यन्वयः	
12. Md ₁ reads बन्धन		
-

1. Md ₁ reads सर्व	2. Md ₁ reads लिङ्	3. Ad ₁ reads ईशस्य ; Ad ₂ & Md ₃ read ईश्वर
4. Md ₁ reads ते शम्	5. B reads अतिक्रान्त	6. B reads पूतनादिकम्
7. My ₁ , B reads अन्यपरेण	8. B omits ते तव	

यावत् । अलभन्त अप्राप्नुवन्⁹ । शलभशब्दादाचारार्थे "लोहितादिडाजभ्यः क्यप्" (अष्टा.3.1.13.) इति क्यप् प्रत्यये विहिते भावे निष्ठायां रूपम् ॥ 37 ॥

सत्येव गव्यविभवे¹⁰ निजधाम्नि भूम्ना
पर्यन्तसद्गु सु किमर्थमचूचुरस्त्वम् ।
मुष्णांश्च किं व्यजघटो घटशेषमग्रे
गोपीजनस्य परिहासपदं किमासीः ॥ 38 ॥

सत्येवेति - निजवेश्मनि भूम्ना अतिशयेन गव्यविभवे दधिपयः¹¹
प्रभृतीनामति-शयेन¹ विभवे सत्येव समीपगृहेषु किमर्थमचूचुरः² अमुष्णाः³ ।
मुष्णांश्च गोपीजनस्याग्रे चौर्यमना वृण्वन् घटशेषं घटमात्रशेषं किमर्थं व्यजघटः
विघटितवानासीः । उभयत्रापि णौ चङि लुङि मध्यमपुरुषैकवचनम् । घटं
भज्जयंश्च किमर्थं हासास्पदमासीः । एतत् सर्वं तवोत्तरोत्तरं लज्जाकरं भक्तानां
चित्ताकर्षमिति भावः ॥ 38 ॥

यन्नाम नाथ! नवनीतमचूचुरस्त्वं
तच्छादनाय यदि ते मतिराविरासीत् ।
किं मुग्ध! दिग्धममुना करपल्लवं ते
गात्रे प्रमृज्य⁴ निरगाः किल निर्विशङ्कः ॥ 39 ॥

यन्नामेति - तच्छादनाय चौर्या⁵च्छादनाय यदा⁶ मतिराविरासीत् । तर्हि
हे मुग्ध अमुना नवनीतेन दिग्धं लिप्तं⁷ करपल्लवं किमर्थं सर्वेषामपि⁸ दृष्ट्ये गात्रे
विमृज्य मार्जयित्वा निर्विशङ्कः गृहान्निरगाः किल निरगा⁹ इति । ईण् गताविति
धातोर्लङि मध्यमैकवचनम् ॥ 39 ॥

9. Md₁, Md₃, Ad₁ read प्राप्नुवन्

10. P₁ & P₂ read निवहे

11. Md₃ reads गव्य

1. Md₃ & B omit न विभवे 2. Md₃ reads अचूचुरस्त्वं 3. Md₃ omits from अमुष्णाः to एतत्

4. Md₃ reads विमृज्य 5. Md₁ reads गव्य 6. Md₁ reads यति

7. Md₃ reads विलिप्तम् 8. Md₃ omits अपि 9. Md₁, B read निर्गत

त्वामन्यगोपगृहगव्यमुषं यशोदा
 गुर्वी त्वदीयमवमानममृष्यमाणा ।
 प्रेम्णाथ दामपरिणाम¹⁰मुषां बबन्ध
 तादृङ् ते चरितमार्यजनाः सहन्ते ॥ 40 ॥

त्वामिति - अभिमानेन गुर्वी अभिमानभराक्रान्ता यशोदा त्वदीयं त्वत्सम्बन्धिनं
 त्वन्निमित्तमात्मनोऽवमानम् अमृष्यमाणा असहमाना अथ¹ अनन्तरं दामात्मना
 परिणतेन न² प्रेम्णा बबन्ध³ तथा हि आर्यजनाः पित्रादयः स्व⁴पुत्रादीनां
 तादृक्चौर्यात्मकं चरितं न⁵ सहन्ते तत्प्रेम⁶भराक्रान्ता आर्य⁷जनाः तान्⁸
 बन्धनादसहन्निति वा ॥ 40 ॥

मात्रा यदि त्वमसि दामनि सन्निबद्धः⁹
 तच्छ्राविणामुदितचाक्षुषनिर्झराणाम् ।
 बध्नासि हन्त हृदयं भगवन्कुतस्त्वं¹⁰
 सर्वो हि वश्यविषये विवृणोति वीर्यम् ॥ 41 ॥

मात्रेति - हे भगवन् मात्रा त्वं यद्वामनि¹¹ सन्निबद्धोऽसि तर्हि¹² बन्धनं
 शृण्वतां त्वद्दुःखेन समानदुःखानामुदित चाक्षुषाश्रुप्रवाहाणामनुरक्तजनानां
 कुतो हेतोर्हृदयं बध्नासि । तव चेदपराधनिमित्तबन्धन¹³मुचितं निरपराधानां
 तेषां बन्धनमनुचितमिति ध्वनिः । तथा हि सर्वो हि वश्य¹⁴जनविषये वीर्यं
 विवृणोति तव सौलभ्यं सौशील्यं¹⁵ सर्वचित्ताकर्ष-कमिति भावः ॥ 41 ॥

 10. P₁ & P₂ read जुषाम्

1. Ad₁ omits अथ
2. Md₃ & Ad₁ omit न
3. Md₁ reads बन्धः
4. Md₁, Ad₁ read च पुत्रादीनाम्
5. Ad₁ omits न सहन्ते
6. B omits from तत्प्रेम to वा
7. Md₁, Ad₁, B read आत्मीयजनाः
8. Ad₁ reads तादृक्बन्धनम् ; Md₁ reads तदन्धं नासन्निति वा
9. Md₁ reads सन्निबद्धम्
10. P₁ & P₂ read कुतस्तत्
11. My₁ reads यदि दामनि
12. Ad₁ omits तर्हि ; Md₃ & My₁ add हन्त हृदयम्
13. My₁ reads अनुचितम्
14. Md₁ reads बन्धुजन
15. Md₃ reads सौलभ्यं सौशील्यं च

कान्तालकान्तममलं कमलायताक्षम्

उद्भूविलासमुदितस्मित¹मुन्नसं च ।

वक्त्रं वहन् परम! गोपगृहेषु किं त्वं

गोपीमनांसि नवनीतमुताभ्यमोषीः ॥ 42 ॥

कान्तेति - हे परम उद्भूतभूविलासम् उन्नसम् उन्नतनासिकं 'उपसर्गाच्च' (अ. 5.4.119.) इति नासिकाशब्दस्य नसादेशः । किं त्वं गोपीमनांसि अमुष्णाः उत गोपीगृहेषु नवनीतम् ॥ 42 ॥

सर्वं गुणाय गुणिनामिति सत्यमेतत्

यत्खल्विहेतरजने मलिनत्वहेतुः² ।

यद्गो³पवेष विनिवेषण⁴मुक्तमन्ते

गोपालनं च गणयन्ति गुणं गुणेषु ॥ 43 ॥

सर्वमिति - इह लोके यत् कृत्यमितरजने गुणशून्यजने मालिन्यहेतुः तत्सर्वं गुणिनां जनानां गुणाय भवतीति जनवचनम⁵सत्यमेव । यद् यस्मात् कारणात् तेषु गुणेषु गोपानां वेषविनिवेषणं वेषस्याकारस्यालङ्कारस्य वा विनिवेषणं⁶ आश्रयणं गोपालनम् च⁷ चकारादिह सह⁸क्रीडनं च उत्तमं गुणं गणयन्ति ॥ 43 ॥

गोपालपोतकतया निभृतं धरित्रीम्

आवस्तुकाम इव सन्नपि बाल्यलौल्यात् ।

ऐन्द्रं निहत्य⁹ महमद्रिमथो¹⁰ दधानः

किं तस्थु¹¹षे सुरगणाय सवासवाय ॥ 44 ॥

गोपालेति - बाल्यचापल्यात् गोपालपोतकतया गोपाला¹र्भक्तया धरित्रीं धरित्र्यां निभृतं² गूढम् आवस्तुकामः स्थातुकाम इव सन्नपि ऐन्द्रं महमुत्सवं

1. Md₁ reads स्पृहम्

2. Md₁ reads हेतुम्

3. Md₁ reads तद्गोपशेष

4. P₁ reads विनिवेषणमुत्तमम् ; P₂ reads विनिवेषणमुत्तमम्

5. My₁ reads सत्यमेव

6. Ad₁ reads निवेषणम्

7. Md₁ omits च

8. Ad₁ adds अकरोत् ; Md₁ omits सह

9. All manuscripts except P₁ & P₂ read निवार्य

10. Md₁ reads अधो

11. P₁ & P₂ read तस्थिषे

1. Md₁ & Ad₁ read बाल

2. Ad₁ omits निभृतम्

निवार्य अधो³ गोवर्धनाद्रिं दधानः सवासवाय सुरगणाय किं किमर्थं तस्थुषे⁴
 स्वाभिप्रायं प्रकाशयन् स्थितवानासीः । धरित्रीमिति 'उपान्वध्याङ्वसः'
 (अ.1.4.48.) इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । त्वया गृह्यमाणमपि परत्वं
 ग्रहीतुमशक्यमिति भावः । नन्दगोपप्रभृतिषु गोपेषु सांवत्सरिक महेन्द्रोत्सवं
 कर्तुं प्रवृत्तेषु तन्निवार्य भगवता गोवर्धनपर्वतोद्देशेनोत्सवः कारितः । तदानीमिन्द्रः
 प्रकुपितः⁵ सन् सप्तरात्रं निरन्तरं⁶ ववर्ष । तद्वर्ष⁷वारणाय तमेव पर्वतं
 स्वप्रभा⁸वमाविष्कुर्वन् भगवान् दधार । तदानीं भगवद्⁹प्रभावं ज्ञात्वा इन्द्रः
 सुरगणैः सह भगवन्तं तुष्टावेति श्रीमद्भाग-वत¹⁰प्रसिद्धम् ॥ 44 ॥

वेणुक्वणप्रणयिनि त्वयि लोकनाथ¹¹!

बृन्दावनं चरणसञ्चरणैः पुनाने ।

भावास्तदा वनभुवः किल कीदृशास्ते

त्वद्गीतसिक्तसिकतासु वसुन्धरासु ॥ 45 ॥

वेणुक्वणेति - क्वणो नादः । पुनाने शोधयमाने भावाः पदार्थाः ।
 चेतनाचेतनात्मकाः कीदृशाः प्राचीनामवस्थां परित्यज्यावस्थान्तरमापन्नाः ।
 तदुक्तं श्रीरङ्गराजस्तोत्रे श्रीमद्भ-ट्टारकैः श्रीवत्साङ्कमिश्र¹²पुत्रैः,

शैलोऽग्निश्च जलां बभूव मुनयो मूढा¹म्बभूवुर्जडाः ।

प्राज्ञामासुरगाः सगोपममृतामासुर्महाशीविषाः ॥

गोव्याघ्राः सहजाम्बभूवुरपरे त्वन्याम्बभूवुः ।

प्रभो त्वं तेष्वन्यतमाम्बभूविथ भवद्गुणेक्वणोन्मादने² ॥

(रङ्ग.स्तोत्र उ.श.72)

अयं श्लोकस्तत्रैवास्माभिव्याख्यातः । सिकतानामपि
 गीतरससेकान्मार्दवशैत्याप्तिः ॥ 45 ॥

3. B & My, read अयो

6. Md₃ adds वर्षम्

8. My₁ omits प्र in प्रभावम्

10. My₁ reads भागवते

4. B reads तस्थिषे 5. Md₁, B read कुपितः

7. Md₁ reads तदा for तद् ; My₁ reads धारणाय for वारणाय

9. Except My₁ & Ad₂ others omit प्र in प्रभावम्

11. Md₃ reads लोकनाथे

12. My₁ omits मिथ

1. My₁ omits अनुस्वार

2. My₁ reads मायने

धन्यैश्रुतं तदिह तावकरासकाले

गीतेन येन हि शिलास्सलिलां बभूवुः ।

पञ्चापि किञ्च परिवृत्तगुणानि भूता -

न्युर्वीकृशानुमरुदम्बरशम्बराणि ॥ 46 ॥

धन्यैरिति - तावकरासक्रीडाकाले रासो नामानेकतालप्रबन्धोऽनेकपात्रो मण्डलाकारो नृत्तविशेषः । तत्र गीतं धन्यैर्भाग्यवद्भिः श्रुतं येन हि शिलाः सलिलाम्बभूवुः । किञ्च³ पञ्चापि* भूतानि प्राचीनं⁴ गुणं परित्यज्यापूर्वकल्याणशब्दस्पर्शादिगुणानि व्यत्यस्त⁵गुणानीति वा । सलिलाम्बभूवुरिति सलिलशब्दात् 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य' (वार्तिक under सूत्र 2665) इति क्विप्रत्यये कृते⁶ 'सनाद्यन्ता धातवः' (अ.3.1.32.) इति सलिलशब्दस्य धातुसंज्ञायां 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' (अ.3.1.35.) इत्याम्प्रत्यये कृते सलिलामिति रूपनिष्पत्तौ पश्चात् 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' (अ.3.1.40.) इति बभूव । आसां चकारेत्यादि-शब्दनामनुप्रयोगे सलिलाम्बभूव सलिलामासेत्यादिरूपम् ॥ 46 ॥

तेभ्यः कृती न किल कश्चिदिहास्ति ये वै

रासोत्सवोत्सुकधियस्तव काननान्ते ।

वेणुस्वनस्रुतरसौघपरिप्लुतं⁷ ते

स्वे सृक्वणी रसतया⁸ लिलिहर्भुजङ्गाः ॥ 47 ॥

तेभ्य इति - उत्सुकधिय इति षष्ठी । काननान्ते काननान्तः¹ अन्तः शब्दोऽयमव्ययः । कृती कृतार्थः । वेणुस्वन इति सृतामृततरस प्रवाह²प्लावितप्रान्ते अन्त³र्गतं विषमेव⁴ अमृतत्वेन परिणतमिति⁵ अनुसन्धेयम् । सृक्वणी⁶ ओष्ठप्रान्तौ बहिर्निःसृतामृत⁷रसप्रवाह-ग्रहणार्थमन्तर्लिहः इत्यर्थः⁸ ॥ 47 ॥

3. My₁ omits from किञ्च to वा * पञ्चानि is the suggested reading

4. B adds परिवृत्तगुणानि 5. Ad₁ reads निवृत्त for व्यत्यस्त 6. My₁ omits कृते

7. P₁ & P₂ read परिप्लुतान्ते

8. P₁ & P₂ read रसनया

1. B reads काननानाम् अन्तः

2. Md₁ adds कृत

3. Md₁ & My₁ add अत्र

4. Md₁ reads विषये प्रकृतत्वेन

5. Md₁ reads परिणमितम्

6. My₁ reads सृक्वणी

7. Md₁ reads बहिर्निःसृता कृतप्रवाह

8. Md₁ omits इत्यर्थः

अम्भोदनीलमरविन्ददलायताक्षं
 पिच्छावतंसमुररीकृतवेणुपाणिम् ।
 त्वां गोपवेषपरिकर्मितकायकान्तिं
 धन्यास्तदा ददृशु⁹रुन्मथितान्यभावाः ॥ 48 ॥

अम्भोदमिति - उररीकृतमङ्गीकृतं गोपवेषेणालङ्कृतशरीरकान्तिं तदा
 रासोत्सवसमये उन्मथितो विघटितो भोग्यवस्त्वन्तरविषयो भावो येषां ते
 तथोक्ताः ॥ 48 ॥

गोवर्धनो गिरिवरो यमुना नदी सा
 वृन्दावनं च मधुरा¹⁰च पुरी पुराणी ।
 अद्यापि हन्त सुलभाः कृतिनां जनानाम्
 एते¹¹ भवच्चरणचारजुषः प्रदेशाः ॥ 49 ॥

गोवर्धनेति - पुराणी पुरातनी कृष्णावतारात्पूर्वं शत्रुघ्ननिवेषिततया
 पुराणत्वम् । अद्यापि त्वदवतारविप्रकर्षेऽपि कृतिनां सुकृतिनां चारजुषः
 संचार¹²जुषः परम्परयापि भगवत्सम्बन्धि¹³सहवासोऽपि तत्सहवासप्राय इति
 भावः ॥ 49 ॥

श्रीकृष्णावतारेऽपि वयमलब्धमनोरथा इति विषीदति -

वृन्दावने स्थिरचरात्मककीटदूर्वा
 पर्यन्तजन्तुनिचये बत! ये तदानीम् ।
 नैवालभामहि जनिं हतकास्त एते
 पापाः पदं तव कदा¹ पुनराश्रयामः ॥ 50 ॥

वृन्दावनेति - स्थिरचरात्मकः स्थावरजङ्गमात्मकः कीटदूर्वा²वधिकः
 जन्तुनिचयो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । स्थिरापकर्षावधिर्दूर्वा चरापकर्षावधिः

9. Md₁ reads नृत्तुः 10. P₂ reads मधुरा 11. Md₁ reads अन्ते 12. Md₁, B omits सञ्चारजुषः
 13. Md₁ reads सम्बन्ध

1. Md₁ reads यदा

2. My₁ reads कीटदूर्वावधिकः

कीटः । दूर्वाया अपि क्षयवृद्धियोगेनान्तः संज्ञितया जन्तुपदेन व्यपदेशः । ये³
वयं तदानीमेवंविधे वृन्दावने जनिं जन्म नैवालभामहि न लब्धवन्तः
लडात्मनेपदोत्तमबहुवचनम् । हतकाः प्रणष्टाः पापास्त एते तव पदं कदा
पुनराश्रयायः ॥ 50 ॥

हा जन्म तासु सिकतासु मया न लब्धं
रासे त्वया विरहिताः किल गोपकन्याः ।
यास्तावकीनपदपङ्क्तिजुषोऽजुषन्त
निक्षिप्य तत्र निजमङ्गलमनङ्गतप्तम् ॥ 51 ॥

हा जन्मेति - सिकतासु जन्म सिकता¹त्वमित्यर्थः । त्वया क्रीडामध्ये
अन्तर्हितेन याः तावकीनपदपङ्क्तिजुषः तासु सिकतासु जन्म न लब्धमित्यन्वयः ।
तत्र सिकतासु गोपकन्याः अनङ्गतप्तम् अङ्गं निक्षिप्य अजुषन्त⁵ अप्रीणन् जुषि
प्रीति सेवनयोरिति धातोः लङि प्रथमा बहुवचनम् । संसार तप्तमप्यङ्गं तत्र
निक्षिप्य पादस्पर्शप्रभावात् जुषेयेति भावः ॥ 51 ॥

आचिन्वतः कुसुममङ्घ्रिसरोरुहं ते
ये भेजिरे बत वनस्पतयो लता वा ।
अद्यापि तत्कुलभुवः कुलदैवतं मे
वृन्दावनं मम धियं च सनाथयन्ति ॥ 52 ॥

आचिन्वतेति - तत्कुलभुवः तत्सन्ततिप्रसन्ततिभवाः¹ मम कुल²दैवतम्
उपास्यं सनाथयन्ति कृतार्थयन्ति । अङ्घ्रिसरोरुहं भेजिर इति
आरोहणावरोहणसमय इति भावः³ । धियं तदनुसन्धानं प्रवृत्तामित्यर्थः⁴
॥ 52 ॥

3. Ad₁ omits ये वयम् 4. B omits त्व in सिकतात्वम् 5. Md₁ omits from आजुषन्त to तत्र

1. My₁ reads प्रभावाम 2. Except B & Ad₂ others omit कुल
3. My₁ omits भावः 4. My₁ reads भावः

यत्त्वत्प्रियं तदिह पुण्यमपुण्यमन्यत्
नान्यत्तयोर्भवति लक्षणमत्र जातु ।
धूर्तायितं तव हि यत्किल रासगोष्ठ्यां
तत्कीर्तनं परमपावनमामनन्ति ॥ 53 ॥

यदिति - त्वत्प्रियत्वाप्रियत्वे एव पुण्यपापयोर्लक्षणे ताभ्यामन्यन्न लक्षणं भवतीत्यर्थः। तथा⁵ हि⁶ यद्ययद्धूर्तायितं धूर्तवदाचरणं परदारस्पर्शादि तत्कीर्तनं पावना⁷दपि पावनम्। श्री⁸पराशरशुकादयः समामनन्ति श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितस्याप्यनुष्ठानस्य त्वत्प्रिय⁹त्वादेव धर्मत्वं तन्निषिद्धस्याप्यधर्मत्वं तदप्रियत्वात् ॥ 53 ॥

या कंसमुख्यनृपकीटनिबर्हणोत्था
सा निर्जितास्त्रिजगतस्तव नैव कीर्तिः ।
गोपालनादि यदिदं भवदीयकर्म -
त्यार्द्रीकरोति विदुषां हृदयं तदेतत् ॥ 54 ॥

या इति - नृपकीटो नृपापसदः¹⁰ निर्जितत्रिजगत इति त्रिविक्रमा¹¹वसर इति शेषः । यदिदं गोपालनादि तदेतत् भवदीयकमेति विदुषां हृदयं द्रावयति¹ । तव परा-क्रमनिमित्तो विदुषां न सन्तोषः । किन्तु सौशील्यवात्सल्यानिमित्त इति भावः ॥ 54 ॥

गोपालवेषपरिकर्म परावरेणं
यन्नाम धाम परमं तमसः परस्तात् ।
तत्पिञ्जलाञ्छनसुदामकृतोपवीतं
गोधूलिधूसरितकुन्तलमन्तरास्ताम् ॥ 55 ॥

गोपालेति - परावरे² ईष्टे अनुशास्तीति परावरेणं उत्कृष्टापकृष्टरूप जगदीशं तमसः त्रिगुणात्मकात् प्रकृतिमण्डलात् परस्तात् परममुत्कृष्टं यन्नामधाम

5. Md₁ reads तव हि6. B adds तव

7. Ad₁ omits पावनादपि

8. All except Ad₁ & Ad₂ omit श्री

9. Md₁ reads कीर्तनदेव ; B reads प्रियादेव

10. Md₁ reads नृपापशदः

11. My₁ reads अवतार

1. Md₁ reads द्रवति

2. B reads परावरेणः

महापुरुषाख्यं तेजः 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' (श्वे.ता. 3.7.) इति हि श्रुतिः । तद्गोप³वेष्टालङ्कारं बर्ह⁴लाञ्छनवनमालाकृतोपवीतं अन्तः⁵करणे आस्ताम् आस उपवेशन इति धातोर्लोडात्मनेपदप्रथमैकवचनम् ॥ 55 ॥

कालयवनसहायो जरासन्धस्तावत् मथुरां रुरोध । तदानीं योगमायया द्वारवतीं निर्माय तत्रत्यसकलपौरजनं तत्र निवेश्य सर्वेश्वरः स्वयं पलायितवानिति श्रीभागवते प्रसिद्धम् । तदनुसन्धत्ते -

यद्वै जरासुतभयाद्वय⁶पलायिथास्त्वं

तच्चेन्मनुष्यचरितानुविधानजं ते ।

तर्हि त्रिलोकगुरुमीश्वरमीश्वराणां

बाणाहवे किमिह⁷ शम्भुमजृम्भयस्त्वम् ॥ 56 ॥

यद्वै इति - जरासन्धसैन्याद्धेतोर्व्यपलायथा इति यत् तत् तन्मनुष्यचरितानुकरणं⁸ चेत् तर्हि त्रिलोकगुरुमिन्द्रादीनामपि¹ ईश्वरं² शम्भुं बाणासुरयुद्धे किमिति कस्माद्धेतोरजृम्भयः जृम्भितमकरोः । जृम्भि³ जृम्भि गात्रविनाम⁴ इत्यस्माद्धातोर्णिचि विहिते लङ्⁵मध्यैकवचनम् । तदुक्तं⁶ भारते -

जृम्भणास्त्र⁷प्रयोगेन जृम्भमायास शङ्करम् ।

जृम्भाभिभूतस्तु हरो रथोपस्थ उपाविशत् ॥

न शशाक तदा योद्धुं कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा । (वि.पु. 5.33.24,25)

इति विपलायथा इति अयं पयं गताविति धातोः 'कृमो⁸ रोलः' 'उपसर्गस्यायतौ'⁹ (अष्टा.8.3.79.) इति लत्वे कृते¹⁰ लङि¹¹ मध्यमैकवचनम् । तव सहजं सर्वेश्वरत्वं क्वचित्क्वचिन्मानुषनटनामभि¹²भवतीति¹³ भावः ॥ 56 ॥

3. My₁ reads गोपाल

4. My₁ reads बर्हि

5. B omits अन्तः

6. P₁ & P₂ read विपलायिथा

7. P₁ & P₂ read किमिति

8. Md₁, Ad₁ & Ad₂ read करणजं चेत्

1. Ad₁ omits अपि 2. Md₁ reads ईश्वरख्यं for ईश्वरं शम्भुम्

3. Md₁ omits जृम्भि 4. My₁ reads गात्रविनामय

5. B reads लिङि ; My₁ reads लङि

6. My₁ omits तदुक्तं भारते ; Ad₁ reads भागवते

7. Ad₁ reads जृम्भणास्त्रेण गोविन्दो

8. Ad₂ omits कृपो रोलः ; B reads कृपे

9. Md₁ reads उपसर्गस्यायतौ

10. Md₁ reads कृत्वे 11. My₁ reads लङ्

12. My₁ reads अनुभवति

13. Ad₁ omits इति भावः

भगवता¹⁴ कृष्णेन पौण्ड्रकवासुदेवे तत्सखे काशिराजे च हते तत्पुत्रेण
त्रयम्बकवर-प्रसादादुत्पादितया कृत्यया द्वारवत्यां दह्यमानायां तदानीं देव्या
रुक्मिण्या सह अक्षै¹⁵-र्दीव्यन् देदीव्यन् श्रीकृष्णः सुदर्शनं प्राहिणोत् । तत् च
तां कृत्यां वाराणसीं काशिराजं च ददाहेति श्रीभागवतेऽन्यत्रापि प्रसिद्धम् ।
तदनुसन्धत्ते - जातमिति -

जातं कुतस्तदकृतज्ञविचेष्टितं ते
पुत्रीयया किल वरं ववृषे वृषाङ्कात् ।
अक्षेषु सक्तमतिना च निरादरेण
वाराणसी हरपुरी भवता विदग्धा ॥ 57 ॥

पुत्रीयया आत्मनः पुत्रेच्छया वृषाङ्काद् वरं ववृषे¹ किल । पुत्रीययेति
'सुप आत्मनः क्यच्' (अ.3.1.8.) इति पुत्रशब्दादिच्छायामर्थे क्यजिति
विहिते 'क्यचि च' (अ. 4.4.33.) इति ईत्वे च विहिते 'अ प्रत्ययात्'
(अ.3.3.102.) इति अकारप्रत्यये च विहिते पुत्रीययेति रूपम् । अक्षेषु
सक्तमति²र्मना निरादरेण³ तस्य हरस्य पुत्री सुदर्शनं प्रेषयता त्वया दधेति
यत् तदकृतज्ञविचेष्टितं कृतघ्नचेष्टितं ते कुतो जातम् । ततो वरलाभस्तत्पुर-
दाहश्चायुक्तमिति भावः ॥ 57 ॥

सञ्जीवयन्नपि मृतं सुतमुत्तरायाः
सान्दीपनोश्चिरमृतं सुतमानयंश्च ।
धाम्नो निजाद् द्विजसुतान् पुनरानयन् वा
स्वामेव तां तनुमहो! कथमानयस्त्वम् ॥ 58 ॥

सञ्जीवयन्निति - अश्वत्थाम्ना अपाण्डवास्त्रप्रयोगेण अभिमन्युपत्न्या
उत्तराया गर्भे च दधेत् तं मृतमपि सुतं 'पादेन कमलाभेन ब्रह्मरुद्रार्चितेन वै'⁴ ।
पस्पर्श पुण्डरीकाक्ष आपादतलमस्तकम् । यदि मे ब्रह्मचर्यं स्यात् सत्यं च मयि

14. My₁ reads भवता ; Md₁ omits कृष्णेन

15. Md₁ & My₁ omit अक्षैः

1. Md₃ reads वृणीषे

2. My₁ reads मनसा

3. It should be आदरेण

4. My₁ reads च

तिष्ठति । अव्याहतं ममैश्वर्यं तेन जीवस्व⁵ बालिश⁶ इति प्रकारेण सज्जीवयन्
 तथा बलरामसहायेन गुरुदक्षिणार्थं सान्दीपनिना चिरमृतस्वपुत्रे वृते⁷ तदानीं
 दाहान्निं पञ्चजनाख्येनासुरेण भक्षितं चिरमृतं गुरुसुतमानयश्च तथा द्वारवत्यां
 कस्यचिद् ब्राह्मणस्य पुत्रेषु जातमात्र¹ एव मृतेषु तस्मिन् साक्रोशे भगवान्
 स्वयमर्जुनसारथिर्भूत्वा सप्तसमुद्रम् लोकालोकपर्यन्तं² महान्धकारं चातीत्य³
 अण्डभित्ति⁴ समीपवर्तिनो विष्णु⁵ लोकात् स्वधाम्नो द्विजसुतांस्तत्र निवसता⁶
 श्रीकृष्णा-र्जुन⁷ समुत्सुकेन विष्णुना दत्तान् पुनरानयन् वा स्वामेव⁸ काले⁹
 विप्रकर्षेऽपि पूर्वा¹⁰ वस्थामेव मातापितृप्रियां तेषां तनुं शरीरं कथमानयः?
 अहो आश्चर्यम् । अत्र सज्जीवनं पुत्रानयनं कथञ्चिद् घटताम् ।
 कालविप्रकर्षेऽपि यथापूर्वतादृशतनुसन्निवेश आश्चर्यमिति भावः ॥ 58 ॥

इत्थमादौ श्रीरङ्गराजमर्चावतारं तदनु परव्यूहावस्थं च¹¹ सर्वेश्वरं तदनन्तरं
 च विशेषेण विभवावतारं देवतिर्यङ्मनुष्यसाधर्म्येऽपि अतिमानुषैः सर्वे¹² श्वरलिङ्गैः
 सर्वेश्वरदृष्ट्याभि-ष्टुत्य सम्प्रति¹³ स्वकीयमाकिञ्चन्यानुसन्धानैः¹⁴ शरणमुपगच्छन्
 स्तोत्रं परिसमापयति -

अद्यापि नास्त्यु¹⁵ परतिस्त्रिविधापचारात्

पापः परे निपतितोऽस्मि तमस्यपारे ।

एतादृशोऽहमगतिर्भवतो दयायाः

पात्रं त्वदीयचरणौ शरणं प्रपद्ये ॥ 59 ॥

5. Ad₁ reads जीवस्तु 6.) Ad₁ reads बालिक

7. Except Ad₂ & Md₃ others omit वृते तदानीम्

1. My₁ reads जातमात्रेण for जातमात्र एव 2. Md₁ reads पर्वत

3. My₁ reads भातीत्यण्ड 4. Ad₁ omits भित्ति

5. My₁ reads विष्णोर्लोकात् 6. B reads निवसतान्

7. Md₁ adds दर्शन

8. B reads त्वामेव ; Md₁ & Ad₁ read सेवामेव

9. B reads कालविप्रकर्षेऽपि

10. B adds यथापूर्वं तादृश तनुं सन्निवेश्य after अपि

11. My₁ omits च

12. My₁ omits सर्वेश्वर

13. Md₃ omits सम्प्रति

14. My₁ reads अनुसन्दधानः

15. Md₁ reads न ह्युत्तरतः

अद्यापीति - अद्यापि आचार्य¹समाश्रयणान्तरमपि
भगवदपचारभागवदपचार-मसह्यापचाररूपात्² त्रिविधापचारादनुपरतः अत
एव पापः । अनेन कर्मराहित्यमुक्तम् । भक्ति³ राहित्यञ्चार्थसिद्धम् । अत
एवापारेऽनन्ते परे महति तमस्यज्ञाने निपतितोऽस्मि । अनेन ज्ञानराहित्यमुक्तम् ।
भक्ति राहित्यञ्चार्थसिद्धम् । अत एव तादृशो⁴ऽहं अकिञ्चनो-ऽहं अगतिः
उपाया⁵न्तरशून्यः । अत एव त्वत्कृपा⁶पात्रमहं त्वदीयचरणौ शरणं प्रपद्ये ।
त्वयि न्यस्त⁷भरो भवामि⁸ ।। 59 ।।

एतच्छरणव्रजनमपि न⁹ मनः पूर्वकम् विकलाङ्ग¹⁰ च तस्मादेतदपि व्याजमात्रं
केवलम् । त्वदीयदयैव सर्वपरिपूरकम् समुत्तारकं चेत्यनुसन्धत्ते -

विस्मम्भणं त्वयि न यद्यपि मेऽस्ति नापि

श्रद्धा यथोक्तवचनार्थगता तथापि ।

वाचं त्विमां स तु सुकृद्¹¹थाप्यसकृन्मयोक्तां

सत्यां कुरुष्व दययैव दयैकसिन्धो ।। 60 ।।

विस्मम्भणमिति - यद्यपि त्वयि प्रपत्त्यवयवभूतो¹² रक्षिष्यतीति
महा¹³विश्वासो¹⁴ नास्ति तदङ्गभूता पूर्वोक्तशरणव्रजनवचनार्थविषया श्रद्धापि
मे नास्ति तथापि मां शरण-व्रजनविषयां वाचं सकृद्वा असकृद्वा मयोक्तां वाचं
केवलं¹ कृपयैव सत्यां कुरुष्व । यतस्त्वद्वयैकसिन्धुः प्रपत्त्यनुष्ठानस्तु² सकृदेव ।
असकृदुक्तिरादरात्³ ममवाचिकप्रप-त्यनुष्ठानम् । यथा तथा⁴ वा स्यात् ।
अथापि सत्यां सहितां⁵ सफलां कुरुष्वेति भावः ।। 60 ।।

इत्थं शरणागतिमनुष्ठाय स्वयं पापीयानित्यनुसन्दधानोऽपि भगवतो
रक्षकत्वादि गुणानुसन्धानेन दृढविश्वासः सन् स्वयं⁶ निर्भरोऽस्मीत्युच्छ्व⁷सति

-
1. Md ₁ reads आश्चर्य	2. My ₁ reads रूपा	3. Except Md ₃ others omit भक्ति
राहित्यञ्चार्थसिद्धम्	4. My ₁ reads एतादृशोऽहम्	
5. Md ₁ reads उपेयान्तर	6. B reads कृपायाः	7. B reads सन्यस्त
8. My ₁ & Md ₃ read अस्मि	9. My ₁ reads असत्पूर्वकम्	10. Md ₃ reads विमलाङ्गम्
11. Md ₁ reads स तु तथापि	12. My ₁ reads अवयवो	13. Md ₁ omits महा
14. My ₁ & B add अपि and also B adds मे		
-

1. Md ₃ omits केवलम्	2. My ₁ omits तु
3. Md ₁ reads देशिक	4. My ₁ omits तथा
5. B reads साङ्गम्	6. My ₁ omits स्वयम्
	7. My ₁ reads इत्युक्ते

- पापीयसो इति -

पापीयसोऽपि शरणागतिशब्दभाजो

नोपेक्षणं मम तवोचितमीश्वरस्य ।

त्वज्ज्ञानशक्तिकरुणासु सतीषु नेह⁸

पापं पराक्रमितुमर्हति मामकीनम् ॥ 61 ॥

शरणागतिशब्दभाजो यथा तथा वा शरणागतिशब्द⁹प्रयोक्तुर्मम नित्य¹⁰दास्यभाज उपेक्षणं ईश्वरस्य नित्यस्वामिनो यत्किञ्चिद्ब्याजमात्रापेक्षिणस्तव नोचितम् । किञ्च इतः परं मामकीनं शरणागति¹¹प्राप्तिविरोधि पापं रक्षणोपयुक्तासु त्वज्ज्ञानशक्तिकरुणासु नित्यं¹² सतीषु ताः पराक्रमितुमलङ्घ्य पुनरपि संसारे प्रवर्तयितुं नार्हति । शरणव्रजनपर्यन्त एव पापपराक्रम इति भावः ॥ 61 ॥

॥ इति श्रीमद्रामानुजाचार्यविरचितमतिमानुपस्तव¹³ब्याख्यानम् सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय¹⁴ नमः ॥ श्रीनिवास¹⁵गुरुवे नमः ॥

वेङ्कटाचार्यशिष्येण रामानुजविपश्चिता ।

अतिमानुपसंज्ञायास्तुतेर्ब्याख्या विनिर्मिता ॥

॥ हरिः ओम् ॥ श्रियै नमः ॥

8. P₂ reads नैव

9. Md₃ reads शिष्ट

10. My₁ omits from नित्य to शरणागति

11. B adds शब्दप्रयोक्तृवत् after शरणागतिः ; Md₃ adds तत्

12. B reads नित्यासु

13. My₁ reads स्तोत्र

14. My₁ reads वेदान्तदेशिकाय

15. My₁ omits from श्रीनिवास

सुन्दरबाहुस्तवम्

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीनिवासगुरवे नमः ॥

अथ भगवद्भाष्यकारसकाशाल्लब्धपरावर¹तत्त्वयाथात्म्यावबोधः
श्रीवत्साङ्कमिश्रः कावे-रीमध्यगताच्छ्रीरङ्गक्षेत्रात् दक्षिणस्यां दिशि
वन²गिरिवृष³गिरिसिंहगिरिप्रभृतिनामभिः प्रसिद्धे महापर्वते⁴ कृतावतारं
सुन्दरबाहुं सुन्दरालङ्कारादिनामभिर्व्यवहियमाणं दिव्य-प्रबन्ध⁵वैभवं महाविष्णुं
स्वोज्जीवनार्थं सकलप्राणिहितार्थं⁶ च⁷ स्तोतुकामः प्रथमं स्तोत्रा-रम्भं प्रतिजानीते⁷
- श्रीमन्ताविति -

श्रीमन्तौ हरिचरणौ समाश्रितोऽहं

श्रीरामावरजमुनीन्द्रलब्धबोधः ।

निर्भीकस्तत इह सुन्दरोरुबाहुं

स्तोष्ये तच्चरणविलोकनाभिलाषी ॥ 1 ॥

यतः कारणात् भगवत्पादसमाश्रितः रामानुजमुनीन्द्रसकाश लब्धबोध⁸श्च
ततः कारणात् निर्भयः सन् तच्चरणसाक्षात्काराभिलाषी सुन्दरोरुबाहुनामानं
विष्णुं स्तोष्य इत्यन्वयः⁹ । हरिचरणौ समाश्रित इत्यनेन प्रबन्धादौ कर्तव्या
नमस्कृत्या कृतेत्यनुसन्धेयम् ॥ 1 ॥

सुन्दरायतभुजं भजामहे वृक्षषण्डमयम¹⁰द्रिमास्थितम् ।

यत्र सुप्रथितनूपुरापगा तीर्थमर्थितफलप्रदं विदुः ॥ 2 ॥

1. My₂ reads परापर

2. Md₁ reads विन्ध्य

3. Ad₂ omits वृषगिरि

4. My₁ reads सर्वत्रैः for महापर्वते My₂ reads महापर्वले

5. Md₄ & My₂ add प्रसिद्ध My₁ adds पुराणादिषु प्रसिद्ध

6. My₂ omits च

7. Md₄, Md₂ & My₂ read प्रतिजानाति

8. Ad₁ omits च Ad₂ reads प्रकाशाल्लब्ध

9. Md₂ & My₁ add भगवद् समाश्रितानां भाष्यकारकृपावतां च भगस्तुतौ न कश्चित् भीतिः स्तोत्राधिकारश्च
परिपूर्ण इति भावः ।

10. Md₁, My₁ & Ad₁ read अङ्घ्रि for अद्रि

सुन्दरायतमिति - सुन्दरायतभुजमिति तत्रत्यविष्णुनामधेयं तथा
वृक्षषण्डमयम¹द्रिमिति तत्पर्वतनामधेयं² च । यत्र पर्वते प्रसिद्धा³ नूपुर नदी सैव⁴
तीर्थमर्थितं⁵ प्रार्थितम् । अर्थित⁶फलप्रदं वाञ्छित⁷फलप्रदं विदुः ॥ 2 ॥

क्वचित्त्वरितगामिनी क्वचन मन्दमन्दालसा

क्वचित् खलितविह्वला क्वचन फेनिलासारवा ।

पतन्त्यपि किल क्वचिद् व्रजति नूपुराह्वा नदी

सुसुन्दरभुजाह्वय मधु निपीय मत्ता यथा ॥ 3 ॥

क्वचिदिति - सुन्दरभुज मधु⁸मत्ता⁹ यथा मत्तेव अलसा जडाः¹⁰ विह्वला
व्याकुला खलिता च सा विह्वला च सारवा सशब्दा¹¹ ॥ 3 ॥

उदधिगमन्दराद्रिमथि मन्थनलब्धपयो

मधुररसेन्दिराह्वसुधा¹²सुन्दरदोः परिघम् ।

अशरणमादृशात्मशरणं शरणार्थिजन

प्रवणधियं भजेम तरुषण्डमयाद्रिपतिम् ॥ 4 ॥

उदधिगश्चेति - उदधिग¹³श्चासौ मन्दराद्रिश्च स एव मथिः मन्था मन्थनदण्डः
तेन मन्थनः¹⁴ मथनं तेन लब्धः पयसः क्षीरस्य मधुररसो यस्याः सा तथोक्ता
मन्थनलब्धा पयोमधुररसा इति¹ इन्दिरानामधेयसुधा यस्य स तथोक्तः । मधुररस
एवेन्दिराह्वेति व्याख्येयम् । सुन्दरौ²दौष्णौ भुजा³वेव परिघावर्गलदण्डौ यस्य स
तथोक्तः । इदं नामधेयं तादृशेन्दिराह्वसुधाश्चासौ सुन्दरदोः⁴ परिघश्चेति ।
पश्चात् कर्मधारयः । प्रवणधियं परतन्त्रधियम् ॥ 4 ॥

-
1. Md ₁ , Ad ₁ read अङ्घ्रि	2. Md ₂ , Md ₄ , Ad ₁ , My ₂ omit च	3. Ad ₂ adds सु
4. My ₂ reads तस्याः for सैव	5. Md ₁ reads आस्थितमाश्रितम्	
6. My ₂ , Ad ₁ & Ad ₂ omit from अर्थित to विदुः	7. Md ₂ omits वाञ्छितफलप्रदं विदुः	
8. Ad ₁ adds आह्वयम् My ₂ reads एव	9. Ad ₂ adds निपीय	
10. Md ₁ reads अञ्जसा	11. My ₂ adds विरावारासंराव इति निघण्टुका	
12. Md ₁ omits सुधा	13. Md ₁ & My ₁ read उदधिश्च	
14. My ₂ adds यन् before मन्थनः		
-

1. Md ₄ omits इति
2. Md ₄ reads सुन्दरदौष्णौ ; My ₂ reads सुन्दरदोषौ
3. Md ₁ , My ₂ read भुजा एव
4. Md ₄ omits सुन्दरदोः

शशधररिङ्खणाढ्यशिखमुच्छि⁵रवरप्रकरम्

तिमिर⁶निभ⁷प्रभूततरुषण्डमयं भ्रमदम्⁸ ।

वनगिरिम् आ⁹वसन्तमुपयामि हरिं¹⁰ शरणं

भिदुरित सप्तलोकसुविशृङ्खलशङ्खरवम् ॥ 5 ॥

शशधरेति - रिङ्खणेन सञ्चारेण आढ्या सम्पन्ना शोभिता च¹¹ शिखा अग्रं यस्य स¹² तथोक्तः । उन्नतशिखरसमूहमन्धकारसदृशबह¹³लवृक्षसमूहप्रचुरं¹⁴ अत एव वृक्ष-समूह एवायं¹⁵ न पर्वत इति भ्रान्तिजनक इति भावः । वनगिरिमावसन्तमिति "उपान्व-ध्याङ्वसः" (अष्टा.1.4.48.) इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । भिदुराः पदार्थाः¹⁶ अस्य सञ्जाता इति भिदुरिताः भिदुरितेषु सप्तलोकेषु निरर्गल¹शङ्खध्वनिं यद्वा² भिदुराः कृता भिदु-रिताः "तत्करोति तदाचष्टे" (वार्तिक 1018 under सूत्र 516) इति णिचि विहिते³ विनिष्क्रान्तं पदं शशधरेति⁴ भिदुरिति च वर्णनं दिव्यप्रबन्धेऽभिहितम्⁵ ॥ 5 ॥

यत्तुङ्गशृङ्गविनिषङ्गिसुराङ्गनानां

न्यस्तोर्ध्वपुण्ड्रमुखमण्डनमण्डितानाम् ।

दर्पण्यभूद्भूतमपाङ्गशशाङ्कपृष्ठं

तद्धाम सुन्दरभुजस्य महान्⁶वनाद्रिः ॥ 6 ॥

यत्तुङ्गेति- ऊर्ध्वपुण्ड्रमेव⁷ मुखमण्डनं तेनालङ्कृतानां धृतं करतलधृतं अथवा आकाश-धृतं तत्र स्थितमिति यावत् । अपगत⁸कलङ्कं शशाङ्कपृष्ठम् अधोभाग एव भूच्छाया⁹ कलङ्कः न तूपरिभागे¹⁰ । दर्पण्यभूत् । अभूत् तत्भावार्थ¹¹

5. Md₁ reads मुष्टि 6. Md₁ reads शिखरम्

7. Md₁ shows lacuna for भ

8. Md₁ shows lacuna for भ्रमदम्

9. Md₁ omits आ

10. Md₁ shows lacuna for हरिं शरणम्

11. Md₁, Md₂, Md₄ omit च

12. Md₁, Md₂, My₁ omit स

13. My₁ reads बहु, Md₁, Md₂, Ad₁ read बहुल

14. Md₂ omit प्रचुरम् अत एव वृक्ष ; Ad₁ reads प्रकरम्

15. Ad₁ reads प्रचयोज्यम् ; Md₂ omits एव

16. My₁ omits from पदार्थाः to भिदुरिताः

1. My₂ reads निर्गल ; Md₁, Ad₁, Ad₂ read निर्गुण 2. Md₂ omits from यद्वा to पदम्

3. Md₁, Md₂, My₁, Ad₂ omit विहिते ; Md₄ reads निष्क्रान्तम्

4. My₁ adds भिदुरितेषु सप्तलोकेषु निरर्गलो शङ्खध्वनिम् 5. Ad₂ reads अभिप्रेतम्

6. Md₁, Md₄ omits न्

7. Md₄ adds न्यस्तं धृतम्

8. Ad₂ reads अकलङ्कम्

9. Md₁ reads भूष्पापः

10. Md₁ reads निम्नो परिभागेषु स्पष्टाभूत्

11. All except

Md₂ omit अभूततत्प्रभावः

च्विप्रत्ययान्तोऽयं प्रयोगः । धाम स्थानं तदिति धामापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ।
अनेन "पर्वतौ¹²न्नात्यमभिहितम्" ॥ 6 ॥

यदीयशिखरागतां शशिकलां तु शाखामृगाः

निरीक्ष्य हरशेखरीभवनमामृशन्तस्ततः ।

स्पृशन्ति¹³ न हि देवतान्तरसमाश्रितेऽतिस्फुटं

स एष सुमहातरुर्व¹⁴नगिरिगृहं श्रीपतेः ॥ 7 ॥

यदीय इति - हरशेखरीभूतत्वमामृशन्तो¹ विचारयन्तस्ततः विचारानन्तरं
कलबुद्ध्या वा कपि चापला²द्वा न स्पृशन्ति हि स्फुटमिति गृहविशेषणम् ।
स्फुटं³ गृहभू⁴मिरित्यर्थः ॥ 7 ॥

सुन्दरदोर्दिव्याज्ञालम्भनकातरवशानुयायिनि करिणि ।

प्रणयजकलहसमाधिर्यत्र वनाद्रिः⁵ स एष सुन्दरदोष्णः ॥ 8 ॥

सुन्दरदो इति - यत्र वनाद्रौ करिणि वनगजे लम्भनकातरवशानुयायिनि
सति लम्भनमालिङ्गनं तत्र⁶ कातर वशा करिणी कातर्यं वशानुयायित्वे हेतुः⁷
सुन्दरदोष्णः सर्वेश्वरस्य दिव्याज्ञा प्रणयजनित⁸कलहस्य समाधिः समाधानम्⁹ ।
दिव्याज्ञा¹⁰प्रयोगे तत्रत्यतिरश्चामपि प्रणयज कलहशान्तिः¹¹ स्यादिति भावः ।
स एष सुन्दरदोष्णो वनाद्रिर्भातीत्यर्थः¹² ॥ 8 ॥

स एष सौन्दर्यनिधेर्धृतश्रियो

वनाचलो नाम सुधाम यत्र हि ।

भुजङ्गराजस्य कुलस्य गौरवा -

न्न खण्डिताः कुण्डलिनः शिखण्डिभिः ॥ 9 ॥

12. Md₁, My₁ read पर्वतोन्नत्यं ; Ad₂ reads अभिप्रेतम्

13. Md₁, Ad₁ read स्फुटन्ति

14. Except My₂ all manuscripts and P₁ & P₂ read व्रज for वन

1. Md₂ adds निर्माल्यं स्पृश्यम् इति 2. Md₄ reads चापल्याद्वा

3. Ad₂ reads स्फुटगृहम्

4. Md₄, Ad₁ omit भूमि

5. Md₁, Md₄ read पराद्रिः

6. Md₁, Md₄, My₂, Ad₁ omit तत्र कातर

7. Md₁, Md₂, My₂, Ad₁ omit कातर्यं वशानुयायित्वे हेतुः

8. Md₁, Md₂, Md₄ omit जनित ; My₁ reads प्रणयिनि

9. Md₄ omits समाधानम्

10. Md₁ reads दिव्याङ्गिप्रयोगे

11. Md₄ omits शान्तिः

12. Md₄ reads भावः

स एषेति - सुधाम शोभनस्थानं शेषकुलबहु¹³मानात्तिरश्चामपि तत्र
भागवत¹⁴प्रेम्णा सहजवैरत्यागोऽस्तीति भावः ।। 9 ।।

वृषगिरिरयमच्युतस्य यस्मिन्
स्वमतमलङ्घयितुं परस्परेभ्यः ।

खगपतिचरणौ खगाः शपन्ते
भुजगपतेर्भुजगाश्च सर्व एव ।। 10 ।।

वृषगिरिरिति - स्वमतं स्वाभिमतं प्रयोजनं¹ अलङ्घयितुम् अनतिक्रमितुं
परि-पालयितुमिति यावत् खगपतिर्गरुडः² भुजगपतिः शेषः चरणौ प्रति³
परस्परेभ्यः शपन्ते शपथं कुर्वन्तीत्यर्थः । परस्परेभ्यः⁴ इति "श्लाघन्तुस्थाशपां
जीप्स्यमानः" (अष्टा.1.4.34.) इति चतुर्थी ।। 10 ।।

वकुल⁵धरसरस्वतीविषक्त स्वररसभावयुतासु किन्नरीषु ।

द्रवति दृषदपि प्रसक्तगानास्विह वनशैलतटीषु सुन्दरस्य ।। 11 ।।

वकुलधरेति - वकुलधरः शठकोपमुनिः तस्य सरस्वत्यो
द्रमिडोपनिषद्गाथास्तत्र विषक्ता आसक्तास्तथा स्वररसभावैर्युताश्च स्वराः
सप्त⁶स्वरा रसाः शृङ्गारादयः भावाः⁸ लीला⁹ ।। 11 ।।

हरिकुलमखिलं हनूमदङ्घ्रिं

स्वकुलपजाम्बवतस्त¹⁰थैव भल्लाः ।

निजकुलपजटायुषश्च गृध्राः

स्वकुलपतेश्च¹ गजा गजेन्द्रनामः ।। 12 ।।

13. Md₁ reads बहुलानामिति

14. My₁ reads भावत्व

1. Md₄ omits प्रयोजनम्

2. Md₁ reads भुजगः

3. Md₄, Ad₂ omits प्रति

4. Ad₁ & Ad₂ omit परस्परेभ्यः इति

5. P₁ & P₂ read this verse as 12th and 12th as 11th

6. Md₄ reads भावैर्युताश्च रसाः ; Md₁ reads भावैर्ह्युभयतः स्युः सुस्वराः ; Ad₂ reads तासु स्वराः

7. Md₁ reads सप्तस्वराः

8. Md₁ reads भावैः ; Md₄ reads भावो

9. My₂ adds after लीलास्वराणां लक्षणं भरतशास्त्रे प्रसिद्धम् । पङ्कजर्पभगान्धारमध्यमधैवत पञ्चमनामानः स्वराः
शृङ्गारादीनां लक्षणमलङ्कारशास्त्रे प्रसिद्धम् । शृङ्गारहास्यकल्परौद्रवीरभयानकाः । वीभत्सा-न्दुतशान्ताख्या रसा नव समीरिता
इति दिक् ।

10. Md₁ reads तारयैव

1. My₂ reads पतेस्तु

हरिकुलमिति - हरिकुलं कपिकुलं कुलपः² कुलपालकः भल्लाः ऋक्षाः सर्वेऽपि परम³भागवतानां स्वकुलपतीनामाज्ञापरि⁴पालका इति भावः । स्वमत⁵मलङ्घयितुं परस्परेभ्यः अङ्घ्रिं शपन्त इह⁶ इति सर्वत्रान्वयः । अयं श्लोकः वृषगिरिरिति श्लोकानन्तरं पठनीयः ।। 12 ।।

भृङ्गी गायति हंसतालनिभृतं तत्पुष्पाती कोकिलाऽपि

उद्गायत्यथ वल्लितल्लजमुखादासं मधु स्यन्दते ।

निष्पन्दस्तिमिताः कुरङ्गगतयः⁷ शीतं शिला सैकतं

सायाह्ने किल यत्र सुन्दरवन⁸स्तस्मिन् वनक्षमाधरे ।। 13 ।।

भृङ्गी गायतीति - सायाह्ने यत्र सुन्दरभुजस्तिष्ठति तत्र वनक्षमाधर इत्यन्वयः ।

भृङ्गी भृङ्गस्त्री⁹ हंसानां तालैः तालस्वरैः¹⁰ हंसपक्षपातानां¹¹ वा तालध्वनि¹²भृतं परिपूर्णमिति क्रियाविशेषणम् । हंसस्वरा¹³स्तालस्वरानुकारिण इति भावः¹⁴ । तद्वान¹⁵ पुष्पाति वर्धयति, वल्ली तल्लजा लताश्रेष्ठा¹ तासां² मुखान्मकरन्दमयमानन्दाश्रु स्रवति इति³ कुरङ्गसमू⁴हाश्च निश्चेष्टास्तब्धाश्च शिला⁵सैकतं शीतं जातम् । शिलासैकतमिति द्वन्द्वैकवद्भावादेकवचनम् ।। 13 ।।

पीताम्बरं वरदशीतलदृष्टिपातमा-

जानुलम्बिभुजमायतकर्णपाशम् ।

श्रीमन्महावनगिरीन्द्रनिवासदीक्षं

लक्ष्मीधरं किमपि वस्तु ममाविरस्तु ।। 14 ।।

पीताम्बरमिति - अयं श्लोकः श्रीवैकुण्ठस्तोत्रे⁶ऽपि भङ्ग्यन्तरेणानुसंहितः अस्माभि-स्तत्रैव⁷ व्याख्यातः ।। 14 ।।

-
2. Md₁ reads शैलपः 3. Ad₂ & My₁ omit परम 4. Md₄ omit परि Ad₁ reads परिपालकानाम्
5. My₁ reads कुलं for मतम् 6. My₁ omits इह
7. P₁, P₂, Md₂, Md₄ read ततयः 8. Ad₁, P₁, P₂, Md₄ reads भुज for वन
9. My₁ reads स्त्रियम् 10. Ad₂ reads स्वनैः 11. Md₄ reads पक्षपाताः
12. Ad₁, Ad₂, Md₂, Md₄, My₁ read तालत्वं निभृतम् 13. Ad₁ omits स्वराः
14. Ad₁ reads अर्थः 15. Md₄ reads तद्भावम्
-

1. Md₁ reads लताश्रेष्ठा 2. Md₁, Ad₁, Ad₂, My₁ read तस्या
3. Md₄, My₁ omit इति 4. Md₂ read ततयः for समूहा
5. My₁ & Ad₁ omit शिलासैकतं शीतं जातम् 6. My₂ reads स्तव
7. My₁, Md₄ read तु for तत्रैव

जनिजीवनाप्ययविमुक्तयो यतो
जगतामिति श्रुतिशिरस्सु गीयते ।

तदिदं समस्तदुरितैकभेषजं
वनशैलसम्भवमहं भजेमहः ॥ 15 ॥

जनीति - सृष्टिस्थितिलयमोक्षाः यतो⁸ यस्मात् ब्रह्मणः "यतो वा इमानि
भूतानि जायन्त" (तै. 3.1.) इति वेदान्तवाक्येषु महस्तेजः वेदान्तवेद्यं ब्रह्म
वनाद्रौ सन्निधत्त इति भावः ॥ 15 ॥

सकलवेदान्तवाक्यानां सामान्यविशेषन्यायेन गतिसामान्यन्यायेन च
सकलजगत्कारणे लक्ष्मीपतौ पुण्डरीकेक्षणे समाभ्य⁹धिकदरिद्रे मुमुक्षूपास्ये परे
ब्रह्मणि नारायण एव तात्पर्य-मित्यनुसन्धत्ते । सद्ब्रह्मेति -

सद्ब्रह्मात्मपदैस्त्रयीशिरसि यो नारायणोक्त्या तथा
व्याख्यातो¹ गतिसाम्यलब्धविषयानन्यत्वबोधोज्ज्वलैः ।

निस्तुल्याधिकमद्वितीयममृतं तं पुण्डरीकेक्षणं
प्रारूढश्रियमाश्रये वनगिरेः कुञ्जोदितं सुन्दरम् ॥ 16 ॥

यः सुन्दरः त्रयीशिरसि वेदान्ते "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" (छां. 6.2.1.)
"ब्रह्म² वा इदमग्र आसीत्" (बृह.1.4.1.) इत्यादिभिः³ सद् ब्रह्मात्म⁴पदैः
कारणपरैः तथा "एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशान" (महो.
1.1.) इति कारणपरया नारायणोक्त्या सामान्य⁵विशेषन्यायेन व्याख्यातः ।
अयं⁶ भावः - सद्ब्रह्मात्मादिपदानां सामान्यपराणां⁷ विशेषाकाङ्क्षायां
सामान्यविशेषन्यायेन नारायणेपर्यवसानं युक्तमिति कीदृशैः सत्ब्रह्मात्म⁸-
पदैः गतिसाम्याल्लब्धविषयानन्यत्वबोधोज्ज्वलैः गतिसामान्यं नाम
सकलवेदान्तवाक्यानां नाना तात्पर्य⁹ परित्यज्य एकत्र तात्पर्यनिश्चयः ।
गति¹⁰सामान्येन लब्धनारायणविषयैः तथा "न ब्रह्मा नेशान" (महो. 1.1.)

8. Md₁, Md₂, Ad₁ add वा

9. Md₁, Ad₁, My₁ omit अभि

1. Md₁, Ad₁ read व्याख्यास्ता

2. Md₁, Ad₁ & My₁ add आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्

3. Md₄ reads आदि

4. Md₁ reads स च ब्रह्मात्मवेदैः ; Md₄ reads स ब्रह्मात्मपदैः

5. Md₄ adds न्यायेन

6. Ad₁ read ज्यम् 7. Md₁, Md₂, Ad₁, My₂ read पदानाम्

8. Md₁ reads स ब्रह्मादि

9. Md₁, Ad₂ read नारायणतत्त्वम् 10. Md₄ reads गतिसाम्येन

इति¹¹ तदितरनिषेधादनन्यत्वं¹² बोधोज्ज्वलैः तं¹³ सुन्दरं समाश्रये¹⁴ । कीदृशं
निस्तुल्याधिकं समाभ्यधिकरहितं "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" (श्वेता.
6.8.) इति श्रुतिः । अत एवाद्वितीयं असदृशं¹⁵ अमृतं षड्भावविकार-शून्यं¹
पुण्डरीकेक्षणं "तस्य यथा कथ्यासं पुण्डरीकमेवाक्षिणी" (छां. 1.6.7.) इति
श्रुतिः । प्रारूढश्रियं प्रवृद्धश्रियं कुञ्जोदितं² तरुषण्डे³ प्रादुर्भूतम् अयमेवार्थो
वरद-राजस्तोत्र⁴ व्याख्याने च तत्र तत्र प्रपञ्चितः ॥ 16 ॥

पतिमिति⁵ श्रुतिर्ब्रह्मेशादीन् तस्मान्नारायणात् प्राप्तैश्वर्यान् ब्रुवणाय⁶
सुन्दरं विश्वस्य पतिरिति⁷ त्यादिक्रमेण प्राह । पतिमिति -

पतिं विश्वस्यात्मेश्वरमिति परं ब्रह्म पुरुषः

परं ज्योतिस्तत्त्वं परमपि च नारायण इति ।

श्रुतिर्ब्रह्मेशादींस्तदुदितविभूतीं⁸ स्तु गृणती⁹

यमाहारूढश्रीः स वनगिरिधामा विजयते ॥ 17 ॥

स वनगिरिधामा विजयत इत्यन्वयः । अत्र¹⁰ "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं
शाश्वतं शिवमच्युतम्" "नारायण¹¹ परं तत्त्वं नारायणः परः नारायण परो
ज्योतिरात्मा नारायणः परः" (महाना. 9.3.) इत्यादि श्रुतिभिः¹² नारायणस्यैव
परत्वं निर्धारणात् नारायण एव सर्वोत्कृष्ट इति भावः ॥ 17 ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरोऽयं पृथिवीं न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं,
यः पृथि-व्यामन्तरो यमयति "तथा य आत्मनि तिष्ठन्, आत्मनोऽन्तरोयमात्मा
न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति" (बृह. 5.7.6.)
इत्याद्यन्तर्यामि ब्राह्मणार्थमनुस¹न्दधानः स्तौति - पृथिव्या इति -

11. Ad₁ adds नोभेमे चावापृथिवी 12. Md₄ read अन्यत्र 13. Ad₁, My₂ omit तम्

14. Md₂ & Md₄ read आश्रये 15. Except Ad₂ all omit असदृशम्

1. Ad₁ reads रहितम् 2. My₁ reads सम्बोधितम् 3. Md₁, Md₄, Ad₁, Ad₂ read
तरुषण्डप्रादुर्भूतम् 4. Md₂, Ad₁, Ad₂, My₁ add श्रीरङ्गराजस्तोत्रव्याख्याने च

5. Md₁, Md₂, Md₄ shows lacuna for पतिमिति 6. Md₁ shows lacuna for ब्रुवणाय

7. Except My₁ all read पतिम् 8. All manuscripts except Md₄ read विभूतिस्तु

9. Md₄ reads गृणपति ; Md₁ reads गृणति 10. Md₁ shows lacuna for पतिम् विश्व

11. Md₁, Md₂, Md₄ omit from नारायणपरं to परः

12. Md₁, Md₂, Md₄ read इत्यादि श्रुतिर्विवक्षिता

1. Md₁ shows lacuna for यमनुस

पृथिव्याद्यात्मानं नियमयति यस्तत्त्वनिकरं

तदन्तर्यामी तद्वपुरविदितस्तेन भगवान् ।

स एषस्त्वैश्वर्यं न विजहदशेषं वनगिरिं

सम²ध्यासीनो नो विशतु³ हृदयं सुन्दरभुजः ॥ 18 ॥

यः पृथिव्यादिकमारभ्य आत्मानं तत्त्वसमूहं तदन्तर्यामी तच्छरीरकेऽस्ति⁴ न पृथि-व्यादिना अविदितः सन्नियमयति प्रेरयति स एष पृथिव्यादिषु तिष्ठन्नपि⁵ तद्गतदोषैर-संपृष्टस्सन् हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानत्वादिकमशेषमैश्वर्यं न परित्यजन् वनगिरिं समध्यासीनो नो हृदयं विशतु⁶ प्रविशतु । वनगिरिमिति "अधिशीङ्स्थासां कर्म" (अ. 1.4.46.) इति सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ 18 ॥

यत्र "नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति स भूमा । यत्र अन्यत् पश्यति, अन्यच्छृणोति, अन्यद्विजानाति तदल्पम्" (छां. 7.24.) इति श्रुत्यर्थ⁷मनुसन्दधानः स्तौति - प्रत्यगात्मनीति -

प्रत्यगात्मनि कदाप्यसम्भवात् भूमभूमिमभिवक्ति यं श्रुतिः ।

तं वनाद्रिनिलयं सुसुन्दरं सुन्दरायतभुजं भजामहे ॥ 19 ॥

यत्र निरतिशयानन्दे ब्रह्मण्यनु⁸भूयमाने तद्व्यतिरिक्तं अन्यन्न⁹ पश्यति न शृणोति न जानाति स भूमा । यत्र वैषयिकानन्दे अनुभूयमानेऽन्यत् पश्यति इत्यादि तदल्पमि-त्यर्थः । प्रत्यगात्मनि जीवात्मनि¹ सर्वदाप्य² सम्भवतो भूमनोऽतिशयस्य भूमिं स्थानं श्रुतिरभिवक्ति कदापि मुक्ति³दशायामित्यर्थः । तं भजामहे⁴ इत्यन्वयः⁵ ॥ 19 ॥

2. Md₂ reads तमध्यासीनो

3. My₂ reads दिशतु

4. Except My₁ all read तच्छरीरकस्तेन

5. Md₁ shows lacuna for तिष्ठन्नपि

6. Md₄ omits विशतु

7. My₂ reads श्रुतिः एतदर्थम्

8. Md₁ shows lacuna for ब्रह्मण्यनुभूयमाने

9. Md₁, Md₂, Ad₁ omit अन्यत्

1. Md₄ & Ad₁ omit जीवात्मनि

2. Md₁, Md₄, Ad₂ omit सर्वदा अप्यसम्भवतो

3. Md₄ adds विभक्ति after मुक्ति ; Md₂ reads मोक्ष for मुक्ति ; Ad₂ reads भक्ति for मुक्ति

4. My₁ reads भजाम

5. Ad₁, Ad₂, My₂ read अर्थः

वन्देय सुन्दरभुजं भुजगेन्द्रभोगः -

सक्तं महावनगिरिप्रणयप्रवीणम् ।

यं तं विदुर्दहरमष्टगुणोपजुष्ट -

माकाशमौपनिषदीषु सरस्वतीषु ॥ 20 ॥

वन्देय इति - शेषभोगशयने सक्तमनुरक्तं⁶ महा⁷वनगिरेः प्रणये स्नेहे प्रवीणं चतुरं तं सुन्दरभुजं वन्देय । अथ⁸ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे "दहरं पुण्डरीकं वेश्म" (ना.अ. 10) दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः । तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टितव्यं⁹ तद्¹⁰विजिज्ञासितव्यम् इत्यारभ्य तस्मिन् कामाः समाहिताः । "एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्योर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः"¹¹ (छां. 8.1.5.) इत्यादिषु औपनिषदीषु¹² सरस्व-तीषु दहरमाकाशं सत्यसङ्कल्पवाद्यष्ट¹³गुणोपजुष्टं सेव्यं¹⁴ विदुः¹⁵ । ब्रह्ममीमांसकाः ब्रह्म-पुरे¹⁶शरीरे दहरमत्पं हृदयं पुण्डरीक¹⁷रूपं वेश्म उपासनस्थानम् । अस्मिन् पुण्डरीके दहरः सूक्ष्मः अन्तरा¹काशः ब्रह्मस्वरूपं आसमन्तात् काशते² इति व्युत्पत्तेः । तस्मिन्ना-काशो यदन्तः कल्याणगुणजातमस्ति तज्जिज्ञास्यं उपास्यमिति तस्मिन् कामा इत्यपि काम्यन्त इति³ कामाः कल्याणगुणाः विवक्षिताः । अत एवापहतपाप्म⁴त्वादीनामन्तरमाम्नात-मिति ॥ 20 ॥

यः स्वायत्तस्वरूपस्थितिकृतिक⁵निजेच्छानियाम्यस्वशेषा -

नन्ताशेषप्रपञ्चस्तत इह चिदि⁶ वाचिद्वपूर्वाचि शब्दैः ।

विश्वैः शब्दैः प्रवाच्यो हतवृजिनतया नित्यमेवानवद्य -

स्तं वन्दे सुन्दराह्वं वनगिरिनिलयं पुण्डरीकायताक्षम् ॥ 21 ॥

-
6. Md ₄ omits अनुरक्तम्	7. All except Md ₄ omit from महा to चतुरम्
8. Md ₁ , Md ₂ , Md ₃ , Ad ₁ omit अथ	9. Md ₄ , Ad ₂ , My ₁ , My ₂ read अन्वेष्टितम्
10. Md ₁ , Md ₂ , Ad ₁ read तद्वा	11. Md ₁ reads सत्यसन्धश्च
12. Md ₁ omits औपनिषदीषु	13. Except My ₁ & Ad ₁ others read सत्यसङ्कल्पत्वाद्यष्ट
14. Md ₂ , Md ₄ , My ₁ , My ₂ , Ad ₂ read सेवितम्	15. Md ₂ read विरहम्
16. Except My ₂ all read ब्रह्मपुरशरीरे	17. Md ₄ reads पुण्डरीकम्
-

1. Md ₄ reads अन्तरा आकाशः	2. Md ₁ & My ₁ read काशयन्ति	3. Md ₁ , Md ₂ , Md ₄ omit इति
4. Md ₁ , Md ₄ , Ad ₁ read पाप्मादीनाम्	5. Md ₁ reads मु for क	
6. Md ₄ reads चिदिचिद्वाचि		

य इति - यतो⁷ हेतोर्यः स्वायत्तस्वरूपस्थितिकृत्तिकः
 "स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतन-स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकः"⁸ (श्रीरंग.) इत्यर्थः ।
 तथा निजसङ्कल्पनियाम्यस्वशेषभूता⁹न-न्तकृत्तनप्रपञ्चश्च ततो हेतोरिह लोके
 वेदे च अचित्परिणामभूतदेवतिर्यङ्मनुष्यादि¹⁰-शरीरवाचकैश्च शब्दैः
 जीवात्मैव¹¹ कृत्स्नैश्चिदचिद्वाचकैश्शब्दैर्वाच्यः । तथा अपहत-पुण्यपापतया
 नित्यमेवासृष्टसुखदुःखाद्य¹²वद्यः तं सुन्दरनामानं वन्दे । अयं भावः -
 चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य भगवदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया तन्नियाम्यतया च
 तच्छरीर-कत्वमङ्गीकर्तव्यम् । शरीरवाचकानां¹³ शब्दानां शरीरि¹⁴पर्यन्तत्वं
 च लोके व्युत्पत्ति-सिद्धम् । तथा¹ च देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीरपराणां शब्दानां
 यथा चेतनशरीरपर्यन्तत्वं तथा² चिदचिद्वाचकानां शब्दानां सर्वशरीरि
 भगवत्पर्यन्तत्वमिति सर्वशब्दवाच्यो भगवा-निति । अत एव "ज्योतींषि
 विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च" (वि.पु. 2.12.39.) ।
 तथा "आदित्यनामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि
 नक्षत्राणामहं शशि" (भ.गी. 10.21.) इत्यादिभिः शब्दैः सर्वेश्वरोऽभिधीयते ।
 सर्वशब्द-वाच्यत्वं श्रीरङ्गराजस्तोत्रे (उत्तर-19) अप्युक्तम् । सर्व³शब्दवाच्यत्वं
 श्रीनिवासस्तोत्रे ऽ-प्यभिहितम् । तत्तद्देहविशेष⁴वाचक⁵पदं
 तत्तच्छरीर्या⁶त्मभावानां मुख्यवाचकमेव देव-मनुजव्याघ्रादि शब्देष्विव⁷ ।
 श्रीमन्नञ्जनशैल⁸शेखरमणे कृत्स्नं⁹ जगत्¹⁰द्वपुः त्वदीयं वपुस्त्वं चात्म इति ।
 ततः पुराणनिगमस्मृत्या¹¹गमैर्गीयते¹² ॥ 21 ॥

गुणजं गुणिनो हि मङ्गलत्वं

प्रमितं प्रत्युत यत्स्व¹³रूपमेत्य ।

तमनन्तसुखावबोधरूपं

विमलं सुन्दरबाहुमाश्रयामः ॥ 22 ॥

7. My₁ reads यस्तु

9. Md₂ reads अशेष for अनन्त

11. Md₄ reads जीवात्मैव

13. Md₄ adds शब्द

8. Md₁ & Ad₁ omit क

10. Md₂ omits from शरीर to स्वरूपस्थिति

12. Ad₂ reads दुःखात्वाद्यानवद्यः

14. Md₁ reads शरीर

1. Ad₁ omits तथा च ; Except Md₁ others read ततश्च 2. Md₁ omits from तथा to पर्यन्तत्वं

3. Md₂, My₁ & Ad₁ omit सर्वशब्दवाच्यत्वम् and read तथा 4. Ad₁ & Ad₂ read शरीर for विशेष

5. My₂ reads वाचिक 6. Md₁, Md₂, Md₄ read शरीरात्म 7. Md₁, Md₄, Ad₁, My₂ read इह

8. Md₁, Ad₁, Ad₂, My₁, My₂ read शिखर 9. My₁ reads कृत्यं च तद्वस्तुत्वं चात्मेति for कृत्स्नम्

10. Except Md₂ others omit जगत्तद्वपुः 11. Md₁, Md₂ read समुद्भवा

12. All except My₁ read गीयसे

13. All manuscripts read यस्य रूपमेत्य

गुणजमिति - गुणिनः चेतनाचेतनात्मकपदार्थजात¹स्य मङ्गलत्वं प्राशस्त्यं गुणजं प्रशस्तगुणाधीनं प्रमितं तथा हि मणिद्युमणि²प्रदीपादीनां प्रभाप्रसादौज्ज्वल्यादिभिः प्राश-स्त्यं, तथा³ देवमनुष्यादीनां ज्ञानशक्ति⁴बलादिभिः, तन्मङ्गलत्वं यस्य स्वरूप⁵मेत्य, प्रत्युत विपरीतं गुणायत्त⁶मित्यर्थः । "गुणायत्तं लोके गुणिषु हि मतं मङ्गलपदम्" इत्यादिना तमनन्तसुखज्ञानरूपमाश्रयामः । अयमर्थो वरदराजशतकेऽप्यनुसंहितः व्याख्यातं च तत्रैव ॥ 22 ॥

ईश्वरस्य नित्योदितदशा शान्तोदितदशेति दशाद्वयमस्ति⁷ । तत्र प्रथमास्वरूपानुभव-दशा । इतरा⁸ स्वानुगुणस्व⁹विभूत्यनुभवदशा । तत्र प्रथमाम् अनु¹⁰सन्धत्ते - अतिपति-तेति -

अतिपतितावधि स्वमहिमानुभवप्रभवत्¹¹

सुखकृतनिस्तरङ्गजलधीयितनित्यदशम् ।

प्रतिभटमेव हेयनिकरस्य सदाऽप्रतिमं

हरिमिह सुन्दराह्वमुपयामि वनाद्रि¹²तटे ॥ 23 ॥

अतिपतितावधे¹³रम्यादिस्य स्वस्य¹⁴ महिमा प्रभावः तस्य अनुभवः¹⁵ तस्मात् प्रभवता सुखेन कृता । निस्तरङ्गजलधी¹यिता निस्तरङ्गजलधिवदाचरता निस्तरङ्गमहोदधि- सदृशेति यावत् । तादृशी नित्यदशा यस्य² तम् । हेय³ सुखदुःखरागद्वेषादिसमूह⁴ प्रति-भटम् । अप्रतिमम् असदृशं हरिं⁵ शरणमुपयामीत्यर्थः । जलधीयितेति उपमार्थे⁶ क्य-अत्यये कृते रूपे⁷ निष्क्रान्तं पदम् ॥ 23 ॥

-
1. Md₁, Md₂, Ad₁, My₁ omit जात 2. Md₄ omits प्र 3. Ad₂ reads तथैव
 4. Ad₂ reads भक्ति 5. Except Md₂ & My₂ all read रूपमेत्य 6. Md₂, Ad₂ omit from इत्यर्थे
 to अनुसंहितः 7. Md₁ reads अपि 8. My₁ reads द्वितीया 9. Md₄ reads स्वगुण
 10. Md₁ reads अनुसन्धत्ते 11.) Md₁, Md₂, Md₄ read जत् 12. Md₁ reads वनाद्रिम्
 13. Except Md₄ & Ad₂ all others read रम्यादिस्य 14. My₁ omits स्वस्य
 15. Md₁ shows lacuna for तस्य अनुभवः तस्मात्
-
1. Md₁, Md₂, Md₄, Ad₂ read जले भवदाचरिता ; Ad₁ reads जलधिवदाचरिता
 2. Ad₁ reads यत्तस्य 3. Md₁, Ad₂ read तथा for हेय 4. Md₁ reads समुदाह
 5. Md₁, Md₂, My₁ read गुरुम् 6. My₂ reads आचारार्थे
 7. My₂ adds रूपेः ; Except Ad₁ all read निष्क्रान्तम्

सदा षड्गुण्याख्यैः पृथुल⁸बलविज्ञानशकन⁹ -

प्रभा वीर्यैश्वर्यैरवधिविधुरैरेधितदशम् ।

द्रुमस्तोमक्ष्माभृत्परिसरमहोद्यानमुदितं

प्रपद्येऽध्यारूढश्रियमिममहं सुन्दरभुजम् ॥ 24 ॥

सदा षड्गुण्येति - षड्गुणा एव षड्गुण्यानि षड्गुणनामकैरित्यर्थः ।

पृथुलपदेन चेतनान्तर्गतबलज्ञानादिव्यावृत्तिः । शकनं¹⁰ शक्तिः प्रभा तेजः

एधित¹¹दशंप्रवर्धिताऽवस्थं वस्तुप्रभाभिः¹² मणिरिव गुणैः प्रवर्धित इत्यर्थः ।

षड्गुणानां विवेक¹³स्तत्र तत्र स्तोत्र¹⁴-व्याख्याने प्रपञ्चितः ॥ 24 ॥

सौशील्याश्रितवत्सलत्वमृदुता सौहार्दसाम्यार्जवैः

धैर्यस्यैर्यवीर्य¹⁵शौर्यकृतितागाम्भीर्यचातुर्यकैः ।

सौन्दर्यान्वितसौकुमार्यसमतालावण्यमुख्यैर्गुणै -

देव श्रीत¹रुषण्डशैलनिलये नित्यं स्थितं² सुन्दरम्³ ॥ 25 ॥

सौशील्येति - सौशील्यं नाम⁴ महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः⁵ ।

आश्रितवत्स-लत्वं स्वरक्षणीयवर्गे दोष⁶तिरस्कारिणी प्रीतिः । मृदुता

आश्रितविश्लेषासहत्वं सौहार्द सामान्यतो विशेषतश्च⁷ सर्वहितैषित्वम् । साम्यं

तत् जातिगुणः वृत्तादिविभागानादरेण सर्वसमाश्रयणीयत्वम् आर्जवं

मनोवाक्कायानामेकरूपत्वं⁸, धैर्यमत्यन्तानिष्टप्रसङ्गेऽपि अभग्न⁹-प्रतिज्ञत्वं, स्यैर्य

शरणागतसङ्ग्रहे दोषप्रदशकै¹⁰रन्तरङ्गैरकम्पनीयत्वं सुवीर्यं विचित्रयुद्ध-

करणेऽप्यक्षमत्वं शौर्यमसहायेऽ¹¹पि भीमे¹²ऽपि परसैन्ये निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं, कृतिता

कृत-कृत्यत्वं¹³, गाम्भीर्यं दुर्विज्ञेय¹⁴स्वरूप¹⁵स्वभावत्वं, चातुर्यकं

सर्वकार्य¹⁶कुशलत्वम् । सौन्दर्यं दृष्टिचित्तापहारिणी अवयवशोभा; सौकुमार्यं

8. Md₁ reads पृथुबहुल 9. Md₁ reads शमन 10. Md₁ shows lacuna for शकनं शक्तिः

11. Md₁, Ad₂ read एतदुःखप्रवर्धितः 12. Md₁ shows lacuna for भिः मणिरिव

13. My₁ reads देवेशः 14. Md₄, Ad₂, My₁ omit स्तोत्र

15. Md₁ reads सुहृत्

1. Md₁ reads गुरु 2. My₂, Md₄ read स्थितः 3. My₂, Md₄ read सुन्दरः

4. Md₁ omits नाम 5. My₁ reads संश्लेषितः

6. Md₁ reads निरसकारिणी ; My₁ omits from दोषतिरस्कारिणी till verse No.32

7. Md₁ shows lacuna from विशेषतश्च to तत्

8. Md₁ shows lacuna from त्वं to निष्ट 9. Md₂ reads अभङ्ग

10. Md₁ shows lacuna from प्रदशकै to ...मत्वम् ; Md₄, Ad₂ read प्रसङ्गै

11. Md₁ shows असहायस्यापि 12. Md₁ reads भीष्म 13. Md₁ reads मूर्धत्वं

14. My₂, Ad₂ read दुर्विजय 15. Md₁ reads विशेष 16. Md₁ reads चातुर्यं

पुष्पादपि मृदुतरगात्रत्वम् । समता सम-परिमाणत्वम् । लावण्यं समुदायशोभा
दिव्यात्मदिव्यरूपाश्रितैः सौशील्यादिभिः गुणैः सह सुन्दरो नित्यं स्थितः संस्थित¹
इत्यर्थः । सौशील्यादयः गद्यत्रयव्याख्याने वेदान्ता-चार्यैः व्याख्याताः ।। 25 ।।

येष्वेकस्य गुणस्य विप्रुडपि वै लोकोत्तरं स्वाश्रयं
कुर्यात् तादृशवैभवैरगणितैर्निस्सीमभूमान्वितैः ।

नित्यैर्दिव्यगुणैस्ततोऽधिकशुभत्वैकास्पदात्माश्रयैः

इत्थं² सुन्दरबाहुमस्मि शरणं यातो वनाद्रीश्वरम् ।। 26 ।।

येष्विति - येषु गुणेष्वेकस्य गुणस्य³ विप्रुडपि लवो⁴ऽपि स्वाश्रयं पुरुषं
लोकोत्तरं कुर्यात् । तादृशवैभवैः⁵ स्वाश्रयपुरुष⁶स्य
लोकोत्तरापादकत्व⁷वैभवैरसङ्ख्यातैः निर-वधिक⁸प्रभावा⁹नित्यैर्दिव्य¹⁰गुणैः
ततोऽधिकगुणैः ततोऽधिक¹¹शुभत्वैकास्पदात्माश्रयैः तेभ्यो गुणेभ्योऽधिकं
शुभत्वस्य¹² मङ्गलत्वस्य नियतास्पदं यद्विव्यात्मस्वरूपं तदाश्रयैः¹³ गुणाः शुभतराः
ततोऽपि शुभतरं¹⁴ दिव्यात्मस्वरूपमिति भावः । गुणानां शुभ¹⁵करत्वं दिव्यात्म-
स्वरूपायत्तमित्यधस्तादनुसंहितम् । तादृशैर्गुणैरित्थं समृद्धं सुन्दरबाहुं शरणं
यातोऽस्मी-त्यर्थः ।। 26 ।।

सदा समस्तं जगदीक्षते हि यः

प्रत्यक्षदृष्ट्या युगपद्बुवा स्वतः ।

स ईदृशज्ञाननिधिर्निधिस्तु नः

सिंहाद्रिकुञ्जेषु चकास्ति सुन्दरः ।। 27 ।।

सदेति - यः स्वतो युगपद्भवन्त्या¹ प्रत्यक्षबुद्ध्या² सदा³ समस्तं जगत् ईक्षते⁴
सः अस्माकं शेवधिः । अनेन ईश्वरज्ञानस्य इतरवैलक्षण्यं दर्शितम् ।। 27 ।।

-
1. My₂ omits संस्थित 2. P₁ & P₂ read इद्धम् 3. Md₁ omits गुणस्य
4. Md₁ omits लवोऽपि 5. Ad₁ adds after वैभवैः अगणितैः निस्सीमभूमान्वितैः नित्यैः दिव्यलोकोत्तरत्वापादकवैभवैः
6. Md₁ omits पुरुष 7. Md₁ reads लोकोत्तरत्वापादक
8. My₂ omits निरवधिक 9. Md₁ reads प्रभान्वितैः
10. My₂ omits दिव्यगुणैः 11. Md₁ shows lacuna for ततोऽधिकशुभत्वैः
12. Md₁ omits शुभत्वस्य 13. My₂ reads आस्पदैः
14. Md₁ reads शुभतर ; My₂ reads सुखतरम् 15. Md₁ reads शुभतरत्वम् ; Ad₁ reads शुद्धतरत्वम्
-

1. Md₁ reads भवत्याप्रबुद्ध्या 2. Ad₁ & Ad₂ reads दृष्ट्या
3. Md₁, Md₂, omit सदा 4. My₂ reads वीक्ष्यते

ऐश्वर्यतेजोबलवीर्यशक्तयः

कीदृग्विधाः सुन्दरबाहुसंश्रयाः ।

योऽसौ जगज्जन्मलयस्थितिक्रिया -

स्सङ्कल्पतोऽल्पादुपकल्पयत्यजः ॥ 28 ॥

ऐश्वर्येति - जगज्जन्मस्थितलया एव क्रियाः अल्पात् संकल्पात्⁵ सङ्कल्पलेशात् यो असौ उपकल्पयति तादृशसुन्दरबाहुं संश्रयाः ऐश्वर्यादयः कीदृग्विधाः ईदृशाः इति वक्तुमशक्याः अवाङ्मनसगोचराः इति यावत् ॥ 28 ॥

यत्कल्पायुतभोगतोऽपि कृशतां यायान्न⁶ वा तत्फलं

येष्वेकस्य तथाविधैः सततजैरंहोभिरुत्सीमभिः ।

अस्तादाविह संसृतावुपचितैश्छन्नं सुसन्नं जनं

सन्नत्या क्षमते क्षणाद्वनगिरिप्रस्थप्रियः सुन्दरः ॥ 29 ॥

यदिति - यत् पापफलं कल्पानां दशसहस्रभोगतोऽपि कृशत्वं क्षयत्वं⁷ याया⁸द्वा न वा तत्फलं येष्वहंस्सु एकस्याहसः फलं तादृशैरंहोभिः छन्नं प्रच्छन्नम् । अत एवा⁹वसन्नं जनं प्राणिमात्रं सन्नत्या प्रणाममात्रेण अस्ता निरस्ता आदिर्यस्याः सा तस्यां¹ अनादा²विति यावत् । संसृतौ संसारे ॥ 29 ॥

यज्ञातीयो यादृशो³ यत्त्वभावः

पादच्छायां संश्रितो योऽपि कोऽपि ।

तज्जातीयस्तादृशस्तत्त्वभावः

श्लिष्यत्येनं सुन्दरो वत्सलत्वात् ॥ 30 ॥

यज्ञातीयो इति - यज्ञातीयो यादृशः देवमनुष्य⁴त्वादिजातीयः यादृशो यादृशकर्मा यत्त्वभावः यादृशशीलः, योऽपि कोऽपि उत्कृष्टापकृष्टो वा पादच्छायासंश्रितः स्यात् । एनं तादृग्विधः संश्लिष्यति अनु⁵वर्तते । अयं श्लोकोऽवतारानु⁶ष्ठानपरः ॥ 30 ॥

5. Except My₂ all read सङ्कल्पतः

6. Md₁ reads यावन्न

7. Md₄ reads क्षयम्

8. My₂ reads पापाद्वा

9. Md₄, Ad₂, My₂ read सुसन्नं जनं

1. Md₄ omits तस्याम्

2. Ad₁ reads अनादिरिति ; My₂ reads अनादावित्यर्थः

3. My₂ reads तादृश

4. Md₂ & My₂ read मनुष्यादि

5. Md₄ omits अनुवर्तते

6. Except Md₁ all read अनुसन्धानपरः

निहीनो⁷ जात्या वा प्रथम⁸कुशलैर्वा स्वचरितैः

पुमान् वै यः कश्चित् बहुतृणमपि स्यादगुणतः ।

भजन्तं⁹ तं पश्येद् भुजगपतिना तुल्यमपि यो

वनाद्विप्रस्थस्थः स मम शरणं सुन्दरभुजः ॥ 31 ॥

निहीनो इति - अगुणतो दुर्गुणैः बहुतृणमपि स्यात् । ईषदसमाप्तं¹⁰ तृणं स्यात् अल्पार्थे बहुअत्ययः । तुच्छ¹¹ इत्यर्थः । भुजगपतिनापि शेषेणापि तुल्यं पश्येदित्यर्थः । अगुणत इति सार्वविभक्तिकस्तसिल्¹² । प्रस्थो नितम्बं "स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्" (अमर. 2.3.5.) इति अमरसिंहः¹³ ॥ 31 ॥

एकैकमङ्गलगुणानुभवाभिनन्द -

मीदृग्विधानिति च सुन्दरदोष्णि कृष्णे ।

ते ये शतं त्विति नियन्तुमनाः श्रुतिर्हे²

नैवेष वाङ्मनसगोचर इत्युदाह ॥ 32 ॥

एकैकेति - अत्र श्रुतिः "सैषानन्दस्य मीमांसा भवति युवा स्यात् साधुयुवाध्यायकः । आशिष्ठो द्रदिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात्, स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यागन्धर्वाणामानन्दः" (तैत्ति.2.8.) इत्यभिधायानेनैव शतगुणितोत्तरोत्तर³क्रमेण देवगन्धर्वपितृचिरलोककर्मदेवाजानदेव-देवेन्द्रबृहस्पतिप्रजापति⁴पर्यन्तमभिधायानन्तरमनेनैव क्रमेण प्रवृद्ध "आनन्दो ब्रह्म" (बृ. 6.1.) इति⁵ उक्त्वा ततः परं "यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" (तैत्ति.2.4.5.) इति । श्रुत्यर्थस्तु⁶रङ्गराजस्तोत्रव्याख्याने प्रपञ्चितः । श्लोकार्थस्तु "सैषानन्दस्य मीमांसा भवति" (तैत्ति.2.8.) इत्यादिश्रुतिः । सुन्दरभुजे कृष्णे एकैकस्वमङ्गलगुणा⁷नुभवजनित-मानन्दमीदृश

7. Md₁ reads न हीनो

8. P₁ & P₂ read भृशम

9. P₂ reads अयन्तम्

10. Md₁ reads असमाप्ति ; Md₁, Md₂ read असमाप्त तृणम् ; Ad₁ reads असमाप्तौ

11. Md₁ omits तुच्छ इत्यर्थः

12. Md₁, Md₂ omit ल् in तसिल्

13. Except My₂ all omit स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् इति अमरसिंहः

1. P₁ & P₂ read त्विनिति

2. P₂ reads वै

3. Md₁ reads गुणितोत्तरित

4. Md₁, Md₂ omit प्रजापति

5. Md₁ adds एक

6. Md₂, Md₄ & My₂ add श्री

7. Ad₁ omits स्व ; My₂ omits गुण

इतरचेतना⁸नन्दसदृश इयान् इयत्प्रमाणक इति ते ये शतं त्विति क्रमेण नियन्तुमना
सति शतगुणितो⁹त्तरक्रमेण प्रवृद्ध एष ब्रह्मण¹⁰ आनन्दोऽवाङ्मनसागोचर
इत्युदाह ॥ 32 ॥

अब्जपादमरविन्दलोचनं

पद्मपाणितलमञ्जनप्रभम् ।

सुन्दरोरुभुजमिन्दिरापतिं

वन्दिषीय वरदं वनाद्रिगम् ॥ 33 ॥

अब्जमिति - अब्ज¹सदृशपादं पद्मसदृशपाणितलं सुन्दरोरुभुजमिति²
नामधेयम् । उरु पृथुलम्³ ॥ 33 ॥

कनकमरतकाञ्जनद्रवाणां

मथनसमुत्थितसारमेलनोत्थम् ।

जयति किमपि रूपमस्य तेजो

वनगिरिनन्दनसुन्दरोरुबाह्वोः⁴ ॥ 34 ॥

कनकेति - अस्य सुन्दरस्य किमपि रूपं प्रत्येकं कनका⁵दिद्रवा⁶णां मथनेन⁷
समुत्थिता ये प्रत्येकं सारांशाः⁸ तेषां मेलनेन मिश्रेणे⁹नोत्थमुद्भूतं¹⁰ तेजोद्रव्यं
जयति नन्दनमुद्धानम् अथवा¹¹नन्दनं सन्तोषकरं तेजोरूपमिति तेजोमयं
रूपमित्यर्थः ॥ 34¹² ॥

किं तु स्वयं स्वात्मविभूषणं भव -

त्रसावलङ्कार इतीरितो जनैः ।

वर्धिष्णुबालद्रुमषण्डमण्डितं

वनाचलं वा परितः प्रसाधयन् ॥ 35 ॥

8. Md₁, Ad₁ read जन

9. Md₂ & My₂ add उत्तरित

10. Md₄ omits ब्रह्मण

1. Md₄ reads सदृशं पादम्

2. Ad₁ omits इति नामधेयम्

3. My₁ reads from verse 33, but numbered as 25

4. Md₄ reads बाह्वोः

5. My₁ adds मरकतकाञ्चनादि

6. Ad₁ & Ad₂ read द्रव्याणाम् ; Md₂ omits from द्रव्याणां to the end of verse 35 इत्यर्थः

7. Ad₂ reads मेलनेन

8. My₂ reads नानांशाः

9. Md₁ & Ad₂ read मिश्रेणोत्थम्

10. My₁ adds उद्भूतम्

11. Md₁ omits अथवानन्दम्

12. My₁ reads No.26

किञ्चिति - सुन्दरबाहोरलङ्कार इति नाम । तत्र निमित्तं¹³ उत्प्रेक्षते स्वयमेव
स्वात्मविभूषणं भवन् किं नु वनाचलं अलङ्¹⁴ कुर्वन्वेत्यर्थः ॥ 35¹⁵ ॥

पुनरप्यलङ्कारसमाख्यानिमित्तमनुसन्धत्ते - सुखेति -

सुखस्पशैर्नित्यैः कुसुमसुकुमाराङ्गसुखदै -

स्सुसौगन्धैर्दिव्याभरणगणदिव्यायुधगणैः ।

अलङ्कार्यैः सर्वैर्निगदितमलङ्कार इति यः

समाख्यानं¹ धत्ते स वनगिरिनाथोऽस्तु शरणम् ॥ 36 ॥

सर्वेश्वरशरीरवन्नित्यैः कुसुमसुकुमारावयवाभरणैर्मुख²प्रदैर्दिव्याभरणगणैः
दिव्यायुधगणैःदिव्यायुधानामप्यलङ्कारत्वमस्तीति अलङ्कार्यैर्दिव्यमङ्गल³
विग्रहेणालङ्कारार्हैर्निगदितं कीर्तितं समाख्यानं नाम अलङ्काराणामप्यलङ्कारतया
अलङ्कार⁴ नाम धत्त इति भावः ॥ 36⁵ ॥

मकुटमकुटमालोत्तंसचूडाललाम -

स्वलकतिलकमालाकुण्डलैः स्वोर्ध्वपुण्ड्रैः ।

मणिवरवनमालाहारकेयूरकण्ठ्यै -

स्तुलसिकटकर्काञ्चीनूपुराद्यैश्च भूषैः ॥ 37 ॥

असि जलजरथाङ्गैः शार्ङ्गकौमोदकीभ्या -

मगणितगुणजालैरायुधैरप्यथान्यैः ।

सततविततशोभं पद्मनाभं वनाद्रे -

रुपवनसुकलीलं सुन्दरं वन्दिषीय ॥ 38 ॥

मकुटश्च⁷ मकुटमाला च मकुटवेष्टनमाला मकुटमाला इत्यर्थः⁸ ।
शिरोभूषणं मकु-टमालैव उत्तंसः । चूडा केशबन्धः प्रशस्ता चूडा चूडा

13. Md₁ reads निमित्तत 14. Except My₂ all read कुर्वन्वेत्यर्थः 15. My₁ reads No.28

1. My₂ reads समाख्यां सन्धत्ते

2. Md₁ omits सुखप्रदैर्दिव्याभरणगणैः

3. All except Ad₂ omit मङ्गल

4. Md₁ reads अलङ्कारनाम

5. My₁ reads 29

6. Md₄ reads कनक

7. My₁ adds मुकुट 8. Md₂, Ad₁ read उत्तंसः

ललाम चूडा आभरणविशेषो वा, ललामतिलको वा । शोभना अलकाः^१
स्वल्काः^२ तिलकानां मौक्तिकनद्धाग्राणां सौवर्ण^३तिलकानां मालामणिवरः कौस्तुभः^४
केयूरमङ्गदं कण्ठ्यं कण्ठाभरणं^५ कटको हस्ता-भरणं भूषैर्भूषणैः ॥ ३७ ॥

असि जलजेति - असि जलजरथाङ्गैः^६ खड्गशङ्खसुदर्शनैः कौमोदकी^७
गदा अगणितैः^८ असङ्ख्यातैः तत्तदायुधोचितगुणगणैः अन्यैर्हलमुसला^९दिभिः
सततविततशोभं सर्वदा विस्तृतशोभं सुखलीलं सुखकर^{१०}लीलम् ॥ ३८^{११} ॥

आजान^{१२}जस्वगतबन्धुरगन्धलुब्ध^{१३} -

भ्राम्यद्द्विदग्ध^{१४}मधुपालि^{१५}सदेशकेशम् ।

विश्वाधिराज्यपरिबर्हकिरीटराजं

है! सुन्दरस्य बत सुन्दरमुत्तमाङ्गम् ॥ ३९ ॥

आजानजेति - सहजकेशगतनानाविधगन्धेषु लुब्धानाम् अभिलाषुकाणां^{१६}
भ्राम्यतां विदग्धानां प्रवीणानां मधुपानाम् आलिभिः^{१७} पङ्क्तिभिः सदेशकेशं
समानदेश^{१८}केशं सदृशं^{१९} केशमिति वा परिबर्ह उपकरणम् ॥ ३९^{२०} ॥

अन्धन्तमस्तिमिरनिर्मितमेव यत् स्यात्

तत्सारसाधितसुतन्वतिवृत्तवार्तम् ।

ईशस्य केशवगिरेरलकालिजालं

तत्तुल्यकुल्यमधुपाढ्य^{२१}महावनस्य ॥ ४० ॥

अन्धन्तम इति - तिमिरनिर्मितं यदन्धन्तमः स्यात् तिमिरमिति तमोमात्रं
सान्द्र-तिमिरमन्धन्तम इत्यर्थः । तस्य सारांशैः साधितानां निर्मितानां
सुतन्तूनामतिक्रान्त-साम्यं कथं^{२२} केशवगिरिर्वनाद्रिः अलकालिजालं
अलकपङ्कितसंयोगः^{२३} वनाद्रिं वर्णयति । तत्तुल्येति तस्यालकालिजालस्य

9. My₁ reads तिलकाः

1. My ₁ reads सौवर्ण्यं	2. Md ₄ reads भूषणम्	3. My ₂ omits असिजलजरथाङ्गैः
4. Ad ₁ omits from कौमोदकी to अन्यैः	5. Md ₁ adds गुणजालैः	6. My ₁ adds गदा
7. Ad ₂ reads सुखतर	8. My ₁ reads ३०	9. Md ₁ , Md ₂ read आजानुज
10. Md ₄ reads लब्ध	11. Md ₁ & Md ₂ read दण्ड	
12. Md ₁ & Md ₂ read पाणि	13. Md ₄ reads अभिलाषुकानाम्	14. Md ₄ reads अलिभिः
15. Ad ₂ omits समानदेशकेशम्	16. Md ₁ , Md ₂ read सदृशं कथमिति	17. My ₁ reads ३१

1. Md₁ reads मधुपान

2. Md₁ reads अयम्

3. Except Md₂ all read सङ्घातम्

समान⁴कुलीनैः मधुपैराढ्यं परिपूर्णं महावनं यस्य तस्य⁵
तत्तुल्यकुल्यमधुपाढ्यमहावनस्य विराजते ॥ 40⁶ ॥

जुष्टाष्टमीकज्वलदिन्दुसन्निभं
धृतोर्ध्वपुण्ड्रं विलसद्विशेषकम् ।

भूम्ना ललाटं विपुलं विराजते⁷

वनान्निनाथस्य समुच्छ्रितश्रियः ॥ 41 ॥

जुष्टाष्टमीति - धृतोर्ध्वपुण्ड्रं तदानीं प्राप्ताष्टमीकप्रकाशमानमिन्दु⁸सदृशं
विलसत्पत्रकं भूम्ना अतिशयेन ॥ 41⁹ ॥

सुचारुचापद्वयविभ्रमं भ्रुवो -

युगं सुनेत्रा¹⁰ह्रस्वसहस्रपत्रयोः ।

उपान्तगं वा मधुपावलीयुगं

विराजते सुन्दरबाहुसंश्रयम् ॥ 42 ॥

सुचारुचाप इति - सुन्दरबाहुसंश्रितं भ्रुवो¹युगं नेत्रनामकपद्मयोः समीपगतं
भ्रमर-पङ्क्त्योर्युग²मिव विराजते अत्र वा शब्दः इवार्थे ॥ 42³ ॥

वनान्निनाथस्य विशालयोर्दृशोर्वि⁴सदृशम् अब्जं कथं निदर्शनम्⁵ उपमानम् ।
वैसा-दृश्यमेवाह अदीर्घमित्यादिना - अदीर्घमिति -

अदीर्घमप्रेमदुग्धक्षणोज्ज्वलं

न चोरमन्तःकरणस्य पश्यताम् ।

अनुब्जमब्जं नु कथं निदर्शनं

वनान्निनाथस्य विशालयोर्दृशोः ॥ 43 ॥

प्रेम सौहार्दं दोग्धीति प्रेमदुग्धं न⁶ प्रेमदुग्धम् । "दुहः कव्यश्च"

4. Md₁ reads कालीनैः

5. Except My₂ all omit from तस्य to विराजते

6. My₁ reads 32

7. Md₁ reads विराजते

8. Except Md₁ & Md₂ all read चन्द्र

9. My₁ reads 33

10. Except Md₂, Md₄, P₁ & P₂ others read सुनेत्रादि

1. Md₁ & My₁ read भ्रूवेदयुगम्

2. Md₄ reads युग इव

3. My₁ reads 34

4. My₁ omits from विसदृशम् to प्रेमदुग्धम्

5. Md₄ adds स्यात् after निदर्शनम् ; Ad₂ reads समानं for उपमानम्

6. Md₁, Md₂ omit न प्रेमदुग्धम्

(अ.3.2.70.) इति घप्रत्ययः । अन्तःकरणस्य न चोरं चोरयतीति चोर
अपहारी न मनोहरमित्यर्थः । उब्जं ऋजुः उब्ज आर्जव इति धातुः ।
अनुब्जमनृजु एकं⁷ स्वभावं न भवतीति यावत् ।। 43⁸ ।।

प्रश्च्योतत्प्रेमसारामृतरसचुलकप्रक्रमप्रक्रियाभ्यां⁹

विक्षिप्ता¹⁰ लोक्तोर्मिप्रसरणमुषितस्वान्तकान्ताजनाभ्याम् ।

विस्वोत्पत्तिप्रवृत्तिस्थितिलयकरणैकान्तशान्त¹¹ क्रियाभ्यां

देवोऽलङ्कारनामा वृषगिरिनिलयो वीक्ष¹² तामीक्षणाभ्याम् ।। 44 ।।

प्रश्च्योतदिति - प्रच्योतन् प्रसवन् प्रेमसारः स्नेहसार एवामृतरसो
ययोस्तौ । तौ च तौ चुलुकौ च प्रक्रमः प्रकारः । प्रक्रिया व्यापारः ।
तादृशचुलुकयोः प्रक्रमप्रक्रियौ ययो¹स्ते अमृतरसपरिपूर्णकरतलचुलुकसदृशे
तद्व्यापारे च भगवत्लोचने इत्यर्थः । अमृतरसस्य चुलुकाविति वा विक्षिप्तेति
प्रेरितालो क² तरङ्गप्रसारमुषितान्तःकरणै³ कान्ता-समूहाभ्यां
जगदुत्पत्त्यादि⁴ कारणेषु नियमेनाक्रूरव्यापाराभ्यां पक्षपातरहिताभ्यामिति
यावत्⁵ वीक्ष⁶ ताम् पश्य⁷ ।। 44⁸ ।।

प्रेमामृतौघपरिवाहिमहाक्षिसिन्धु -

मध्ये⁹ प्रबद्धसमुदञ्चितसेतुकल्पा ।

ऋज्वी सुसुन्दरभुजस्य विभाति नासा

कल्पद्रुमाङ्कुरनिभा वनशैलभर्तुः ।। 45 ।।

प्रेम इति - प्रेमैवामृतौघं¹⁰ परिवहत इति प्रेमामृतौघा¹¹ च ते परिवाहिनी ते¹²
च ते महाक्षिणी च त एव सिन्धुस्तस्या मध्ये प्रबन्धशोभितसेतु¹³ कल्पा ।। 45¹⁴ ।।

7. Md₄ & Ad₁ read एकः स्वभावम् ; Md₂ reads एकः स्वभाववान्

8. My₁ reads 35

9. Md₁, Md₂, Ad₂ read प्रक्रियाणाम्

10. Md₁, Md₂, My₁, Ad₁, Ad₂ read लोक्तोर्मि

11. Md₄ reads शान्ति

12. My₂ reads वीक्ष्यताम्

1. My₁ omits ययोस्ते 2. Md₁, Md₂, Ad₁, Ad₂ read लोकोत्तरान्तरङ्ग ; Md₄ reads लोकोत्तरङ्ग

3. Md₄ reads कारणेषु ; Md₁ reads करण. 4. Md₄, My₁ read कारणेषु

5. My₂ adds एतादृशाभ्याम् ईक्षणाभ्यां वीक्ष्यतां पश्यतु 6. Md₁, Md₂, Ad₁, Ad₂ read वीक्ष्यताम्

7. Ad₂ reads पश्यताम् 8. My₁ reads 36 9. Md₁, Ad₁ read मय

10. Md₄, My₂ read अमृतौघः तम्

11. Md₄ reads प्रेमामृतौघ परिवाह

12. My₂ reads परिवाहि

13. My₂ reads सेतुवन्धकल्पा

14. My₁ reads 37

व्याभाषिताभ्यधिकनन्दनभन्दनद्धि -

मन्दस्मितामृतपरिस्रवसंस्तवाढ्यम् ।

आभाति विद्रुमसमाधरमास्य¹मस्य

देवस्य सुन्दरभुजस्य वनाद्रिभर्तुः ॥ 46 ॥

व्याभाषितेति - व्याभाषणेन² जनितानन्देन भन्दनं³

कल्याणसमृद्धिर्यस्य तत् । भदि⁴ कल्याणे सुखे चेति धातुः ।

मन्दस्मितरूपामृतस्य⁵ यः परिस्रवः तेन⁶ संस्तवः परिचयः तेनाढ्यं सम्पन्नं सर्वदा सस्मितमिति भावः ॥ 46⁷ ॥

यशोदाङ्गुल्यग्रोन्नमितचुबुकाघ्राणमुदितौ

कपोलावद्यापि ह्यनुपरततद्धर्षगमकौ ।

विराजेते विष्वग्विततसहकारासवरस -

प्रमाद्यद्भृङ्गाढ्यद्रुमवनगिरेः सुन्दरहरेः ॥ 47 ॥

यशोदाङ्गुल्येति - चुबुकमोष्ठाधस्तात्प्रदेशः कौतुकवशात् यशोदया⁸

अङ्गुल्य-ग्रोन्नमित⁹चुबुकं ययोस्तौ च तावा¹⁰घ्राणेन मुदितौ¹¹ च अद्यापि कालाविप्रकर्षेऽपि प्रफुल्ल-तया अनुवर्तमानतदाघ्राणजनितहर्षसूचकौ विष्वग्वितेति वनगिरिवर्णनं सर्वतो विस्ती-र्णसहकार¹²मधुभिः प्रमाद्यत् भृङ्गपरिपूर्णद्रुमस्य वनाद्रेरित्यर्थः ॥ 47¹³ ॥

व्यालम्बि कुण्डलमुद¹प्रसुवर्णपुष्प² -

निष्पन्नकल्पलतिकायमलानुकारम् ।

यत्कर्णपाशयुगलं निगलन्³ धियां नः

सोऽयं सुसुन्दरभुजो वनशैलभूषा ॥ 48 ॥

1. Md₁ reads आढ्य

2. My₁ reads व्याभाषितेन

3. Md₁ reads भन्दना कल्याणी ; Ad₁ omits कल्याण ; My₁ reads बन्धना कल्पसमृद्धि

4. Md₁ reads भिदि ; My₂ reads विदि 5. My₂ reads अमृतरसस्य

6. Md₁ reads भेदन

7. My₁ reads 38

8. Md₁ reads यशोदाया

9. Md₁, Ad₂ read पूर्वकम्

10. My₂ adds अस्या

11. My₂ reads मुदिता

12. My₂ adds सहकारं विस्तृत रसातलमिति यावत् मधुभिः 13. My₁ reads 39

1. Md₁, Md₂, Ad₁ read मदग्न

2. Md₄, My₂ read पुष्पम्

3. My₂ reads निगलम्

व्यालम्बीति - पुष्पितफलित⁴ कल्पलताद्वयानुकरणं नः धियां ज्ञानसन्ततिनिर्गलं⁵
शृङ्खलं⁶ स्वसौन्दर्यातिशयेन शब्दादिविषया⁷न्तरसञ्चारनिरोधकमिति यावत् ।
यस्य कर्णपाशयुगलम् ॥ 48⁸ ॥

सदंससंसज्जितकुन्तलान्तिका -

वतीर्णकर्णाभिरणाढ्यकन्धरः⁹ ।

सुबन्धुरस्कन्धनिबन्धनो युवा

सुसुन्दरः सुन्दरदोर्विराजते ॥ 49 ॥

सदंसेति - सन्तौ च तावंसौ च तत्र संजिताः संजिता¹⁰ अलकाः¹¹ तेषां
समीपे अव-तीर्णाभ्यां लम्बमानाभ्यां कर्णा¹²भरणाभ्यां परिपूर्णकण्ठः¹³
सुबन्धुरस्कन्धनिबन्धनः निम्नो-न्नतस्कन्धसन्निवेशः स्कन्ध इति कण्ठ¹स्यापरभागः
सुसुन्दर² इति³ नामधेयं सुन्दरौ दोष्णौ भुजौ यस्य स तथोक्तः । उभयोर्नामधेयत्वे
पर्यायत्वं⁴ स्यात् ॥ 49⁵ ॥

व्यूढगूढभुजजत्रुमुल्लसत् कम्बुकन्धरधरं धराधरम् ।

वृक्षषण्डमयभूभृतस्तटे सुन्दरायतभुजं भजामहे ॥ 50 ॥

व्यूढगूढेति - व्यूढभुजं विभक्तभुजं गुढजत्रुं निमग्न⁶जत्रुं स्कन्धांसयोः
सन्धि⁷प्रदेशे-जत्रुणी शोभमानशङ्खसदृशकण्ठ⁸धरं भूमिधरम् ॥ 50⁹ ॥

मन्दर¹⁰भ्रमणविभ्रमोद्¹¹भटाः सुन्दरस्य विलसन्ति बाहवः ।

इन्दिरासमभिनन्द¹²भन्दनाश्चन्दनागरुविभूषभूषिताः ॥ 51 ॥

-
4. Ad₁ omits फलित 5. Md₁ reads सन्ततेर्निर्गलम् 6. Md₁, My₂, Md₄ read शृङ्खला
7. Ad₂ reads शब्दादितरविषयसञ्चार निरोधमिति 8. My₂ reads 40
9. Md₁, Md₂ read कन्धरम् 10. Md₄ reads ससंजिताः
11. My₂ reads अशक्ताः 12. Ad₁ omits कर्णाभिरणाभ्याम् ; My₂ reads कर्णभूषणाभ्याम्
13. Ad₂ reads कन्धरः ; My₂ reads कर्णः
-

-
1. My₂ reads कर्ण 2. My₂ reads सुन्दर 3. My₁ adds वा after इति
4. Md₄ reads पर्यायः 5. My₁ reads 41
6. Md₁, Md₂, Md₄, Ad₁, Ad₂ read निम्नजत्रुम्
7. Md₁ reads सर्वप्रदेश
8. Ad₂, My₂ read कन्धरम्
9. My₁ reads 42
10. My₂ reads सुन्दर 11. Md₁, Md₂, Ad₁, Ad₂ read विभ्रमाद्
12. Md₁, Md₂, Md₄, Ad₁, Ad₂ read समभिनन्दि
-

मन्दरेति - मन्दर¹³भ्रमणमेव विभ्रमः तत्र उद्भटा उदीर्णाः¹⁴ इति हा¹⁵ ।
इन्दिरायाः समभिनन्द आनन्दः तेन नन्दनाः कल्याणाः । भदि कल्याणे सुखे
चेति धातुः ॥ 51¹⁶ ॥

ज्याकिणाङ्कपरिकर्मधर्मिणो

भाति¹⁷ सुन्दरभुजस्य बाहवः ।

पारिजातविटपायि¹तद्ध्यः

प्रार्थितार्थपरिदानदीक्षिताः ॥ 52 ॥

ज्याकिणाङ्केति - ज्याकिणाङ्क एव परिकर्माङ्कारः तेन धर्मिणः तदाश्रया
इति यावत् । पारिजातविटपवदाचरितसमृद्धयः । प्रार्थिता²नामर्थानां परिदाने
दीक्षिताः ईक्षावन्तः ॥ 52³ ॥

सागराम्बरतमालकाननश्यामलब्धर्य उदारपीवराः ।

शेषभोगपरिभोगभागिनस्तन्निभावनगिरीशितुर्भुजाः ॥ 53 ॥

सागरेति - सागरश्चाम्बरं च तमालकाननं चेति द्वन्द्वः । उदारा वदान्याः
पीवरा मांसलाः । शेषस्य भोगः शरीरं तस्मिन् परिभोगो विभवः, तद्भागिनः
तन्निभाः शेष-भोगसदृशाः ॥ 53 ॥

अहमहमिकाभाजो गोवर्धनोद्धृतिनर्मणि

प्रमथनविधावब्धेर्लब्धप्रबन्धसमक्रियाः ।

अभिमतबहूभावाः कान्ताभिरम्भणसम्भ्रमे

वनगिरिपतेर्बाहाः शुम्भन्ति सुन्दरदोहरिः ॥ 54 ॥

अहमहमिकेति - अहं पूर्वमहं पूर्वमिति योऽभिमानः सा⁴ अहमहमिका ।
तद्भाजः उद्धृतिरेव नर्म क्रीडा, लब्धाः प्राप्ताः, प्रबन्धा अनुस्यूताः, समास्तुल्याः
क्रिया व्यापारा यासां⁶ ता अभिरम्भणं परिरम्भणं⁷ स एव सम्भ्रमस्तत्र अभिमतो

13. Md₂ reads सुन्दर

14. Except Md₄, My₂ others omit उदीर्णाः

15. Md₁ omits इति हा ; Ad₂ reads अदीना ; Ad₁ reads प्रवीणा

16. My₁ reads 43

17. P₁, P₂, Md₄ & My₂ read भान्ति

1. Md₁, Md₂, Md₄, Ad₂ read विटपाधितल्लाय

2. Except My₂ others omit from प्रार्थित to ईक्षावन्तः

3. My₁ reads 44

4. Ad₂ reads असावहमहमिका

5. Md₁ reads धृतिरेव

7. Md₂ omits परिरम्भणम्

6. Except Ad₂ others read येषां ते

बहुभावो⁸ बहुत्व⁹स-ङ्ख्यायोगो येषां ते शुम्भन्ति शोभन्ते¹⁰ शुभशुम्भशोभार्थ
इति धातुः ॥ 54¹¹ ॥

श्रीमद्वनाद्रिपतिपाणितलाब्जयुग्म -

मारूढयोर्विमलशङ्खरथाङ्गयोस्तु ।

एकोऽब्जमास्थितमिवोत्तमराजहंसः

पद्मप्रियोऽर्क इव तत्समितो¹ द्वितीयः ॥ 55 ॥

श्रीमद्वनाद्रीति - पाणितलमेवाब्जयुग्मम्² आरूढयोरारोहि³तयोः तत्
पद्मं समितः⁴ प्राप्तः इयम्⁵भूतोपमा ॥ 55⁶ ॥

लक्ष्म्याः पदं कौस्तुभसंस्कृतं च

श्रीवत्सभूमिर्विमलं विशालम् ।

विभाति वक्षो वनमालयाढ्यं

वनाद्रिनाथस्य सुसुन्दरस्य ॥ 56 ॥

लक्ष्म्या इति - पदं सं⁷स्थानं संस्कृतमलङ्कृतम् ॥ 56⁸ ॥

सौन्दर्यामृतसारपूरपरिवाहावर्तगर्तायितं

यातः किञ्च विरञ्चि⁹सम्भवनभूम्यम्भोजसम्भूतिभूः ।

नाभिः शुम्भति कुम्भिकुम्भ¹⁰निभंनिर्भातस्तनस्वर्वधू -

सम्भुक्तद्रुमषण्डशैलवसतेरारूढलक्ष्म्या हरेः ॥ 57 ॥

सौन्दर्येति - हरेर्नाभिः¹¹ शुम्भति । कीदृशः¹² सौन्दर्यमेवामृत¹³सारस्तस्य
पूरः ओघस्तस्य परिवाहो निर्गमः¹ प्रवाहः । तत्र जात² आवर्त इति मध्यमपदलोपी³

8. Md₄ reads बहवो

9. Md₁ reads बहु असङ्ख्यायोगो ; Md₄ reads बहु सङ्ख्यायोगो

10. Md₄ reads शोभन्ति

11. My₁ reads 44

1. Md₄ reads समिते

2. Md₄ omits युग्मम्

3. My₁ reads अरोहताः

4. Md₄ omits समितः ; My₂ reads स्थितः

5. Md₄ reads इदम्

6. My₁ reads 45

7. Except My₁, others omit सम्

8. My₁ reads 46

9. Md₄ reads विरिञ्च

10. Md₁, Ad₁, Ad₂, My₁ read आङ्गिकाङ्ग

11. Except Md₂ & Ad₁, others read नाभि

12. Except Md₄, Ad₁, others read कीदृशी

13. Md₄ reads सागरः

1. Md₄ reads निर्गमः प्रवाहः

2. Md₁, Md₂, My₂ read भात

3. My₁ reads लोप

समासः। स एव गतो रन्ध्रं गर्तायितं गर्तवदाचरणं यातः⁴ प्राप्तः भावे निष्ठा । तादृगा⁵वर्तगर्तसदृश इति यावत् । किं च विरञ्चि⁶संभवनं जन्म तस्य भूमिः स्थानं तादृशमेवा⁷भोजं तस्य संभूतिभूः जन्मभूः⁸ कुम्भीगजः तस्य कुम्भौ मस्तकपिण्डौ तयोर्निभौ⁹ सदृशौ निर्भातौ द्योतितौ स्तनौ यासां ताः ताश्च स्वर्ध्वश्च ताभिः सम्भुक्तद्रुमषण्डशैलो वसतिर्यस्य स तथोक्तः ॥ 57 ॥

सुन्दरस्य किल सुन्दरबाहोः

श्रीमहातरुवनाचलभर्तुः ।

हन्त यत्र निवसन्ति जगन्ति

प्रापितक्रशिमतत्तनुमध्यम् ॥ 58 ॥

सुन्दरस्येति - यत्र जगन्ति निवसन्ति तत्तनुमध्यं प्रापितक्रशिम प्रापितकार्श्यं । हन्तेत्याश्चर्ये । महदा¹⁰श्रयस्य महत्त्वं युक्तं न तु कार्श्यम् । मध्यं त्वनेकजगदाश्रयमपि¹¹ कृशं¹² भवति तदा¹³श्चर्यमिति भावः¹⁴ ॥ 58¹⁵ ॥

पिष्टदुष्टमधुकैटभकीटौ हस्तिहस्तयुगलाभसुवृत्तौ ।

राजतः क्रमकृशौ च सदूरु सुन्दरस्य वनभूधरभर्तुः ॥ 59 ॥ ७

पिष्टदुष्टेति - मधुकैटभावेव कीटौ क्षुद्र¹जन्तु दुष्टौ तावूरुभ्यां पिष्टाविति पुराण²प्र-सिद्धिः । क्रमकृशौ उपर्य³धोभागक्रमेण कृशौ ॥ 59⁴ ॥

यौवनवृषककुदो⁵द्धेदनिभं नितरां

भाति विभोरुभयं जानुशुभाकृतिकम् ।

सुन्दरभुजनाम्नोर्मन्दरमथिताब्धेः

चन्दनवनविलसत्कन्दरवृषभपतेः ॥ 60 ॥

-
4. My ₂ reads याता प्राप्ता	5. Md ₁ reads तादृशायत ; My ₂ reads तादृशावर्त
6. Md ₄ reads विरिञ्च	7. Md ₁ reads मेवारम्भोजस्तस्य
9. Md ₁ reads निर्भा	8. Md ₁ omits जन्मभूः
12. Ad ₁ , Ad ₂ reads कृशमेव	10. My ₂ reads महदाश्चर्य
14. My ₂ adds श्रीमहातरुवनाचल भर्तुरिति । महच्च तत् तद्वनं चेति स एवाचलस्तस्य भर्ता नायकस्तस्येति	11. Md ₁ reads जगदाश्रयोजपि
15. My ₁ reads 48	13. My ₂ adds अतिक्लेशम् एतत् ; Md ₁ reads एतत्
-

1. Md ₄ reads दुष्ट
2. Ad ₁ reads भागवत, भारत
3. Md ₂ omits from उपर्य ... to कृशौ
4. My ₁ reads 49
5. Md ₁ reads ककुभ
-

यौवनेति - यौवनमेव वृषः⁶ तस्य ककुदं तस्योद्भेद उच्छायस्वन्निभं
उभय⁷विधं जानुपदं जात्येकवचनम् । शुभाकृतिकं शुभाकारं⁸ चन्दनवनेन
विलसन्ती⁹ कन्दरा गुहा यस्य स चासौ वृषभ¹⁰श्च तस्य पतिः वृषभपति¹¹ इति
पर्वतनामधेयम् ।। 60¹² ।।

अधोमुखंन्यस्तपदारविन्दयोरुदञ्चितोदात्तसुनालसन्निभे ।

विलङ्घ्य जङ्घे क्व नु रंहतो दृशौ वनाद्रिनाथस्य सुसुन्दरस्य मे¹³ ।। 61 ।।

अधोमुखेति - पादावेवारविन्दे अधोमुखन्यस्ते च ते पदा¹⁴रविन्दे च
तयोः उदञ्चिते पूजिते । उदात्ते उद्धृते सुनाले तत्सन्निभे तादृशे जङ्घे
विलङ्घ्य मे दृशौ क्व नु रंहतः¹ क्व नु गच्छतः । लावण्यातिशयात्तत्रैव
निमग्न² इति भावः ।। 61³ ।।

सुसुन्दरस्यास्य पदारविन्दे पादरविन्दाधिकसौकुमार्ये ।

अतोऽन्यथा ते बिभृयात् कथं नु तदा⁴सनं नामसहस्रपत्रम्⁵ ।। 62 ।।

सुसुन्दरस्येति - पाद⁶योरधिष्ठानमरविन्दं पदा⁷रविन्दं तस्मादधिकं सौकुमार्यं
ययोस्ते⁸तदेवोपपादयति । अतोऽन्यथेति अस्मात्⁹ प्रकारात् अन्यथा चेदित्यर्थः ।
तदासनं¹⁰ तयोः पादारविन्दयोरधिष्ठानं सहस्रपत्रं ते पादारविन्दे कथं नु साम्यं¹¹
बिभृयात् । ततो¹²ऽल्पसौकुमार्यतया पराजितत्वेन ते बिभर्तीत्यर्थः ।। 62 ।।

सौन्दर्यमार्दवसुगन्धरसप्रवाहै -

रेते हि सुन्दरभुजस्य पदारविन्दे ।

अम्भोजडम्भपरिरम्भणमभ्यजैष्टां

तद्वै पराजितमिमे शिरसा बिभर्ति ।। 63 ।।

6. Md₁ reads वृषभस्य

7. Md₄ adds उभयं जानुम्

8. Md₄ omits शुभाकारम्

9. My₂ reads विलसत्

10. Md₁ reads वृषौ च

11. Except Md₄ others omit पति

12. My₁ reads 50

13. All manuscripts omit मे

14. Md₄ reads पादारविन्दे

1. Md₁ reads रंहतो गच्छतः

2. Ad₂ reads निमज्जत ; My₁ reads मग्न

3. My₁ reads original No. as 61

4. Md₁ reads तदासनम् ; Md₄ reads तत्तदासनं नाम सहस्र

5. Md₄ reads पत्रकम्

6. My₁ reads पद

7. Md₁ omits पदारविन्दम्

8. Except Md₄ others omit ते

9. Md₄ reads तस्मात्

10. My₁ reads तदाननम्

11. Ad₁ reads सम्यक् ; Except Md₄ & Ad₁ others read नाम

12. Md₄ reads अन्य ; Ad₁ reads अत्य

सौन्दर्येति - सुन्दरभुजस्य एते पदारविन्दे सौन्दर्यादयः एव अमृतरसास्तेषां प्रवाहै-रम्भोजस्य यो दम्भोऽहङ्कारः तस्य परिरम्भणं संसर्गमभ्यजैष्टं जितवती । जि जय इति धातोरुडि¹ परस्मैपदद्विवचनम् । तदेवोपपादयति । तदम्भोजं पराजितं सत् स्वयमास-नाब्जं भूत्वा इमे पादारविन्दे शिरसा बिभर्ति ।
²अयमुत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ 63 ॥

एते ते बत सुन्दराह्वयजुषः पादारविन्दे शुभे

यन्निर्णेज³समुत्थितत्रिपथगात्रोतस्सु किञ्चित् किल ।

धत्तेऽसौ शिरसा ध्रुवस्तदपरं स्रोतो भवानीपति -

यस्याः साल⁴कनन्दिकेति निजगुणमैवमन्वर्थकम् ॥ 64 ॥

एते इति - सुन्दराह्वयजुषः सुन्दरनामधेयभाजः पादारविन्दे शुभे पवित्रे ययोर्निर्णे-जनेन⁵ प्रक्षालनेन समु⁶त्थितायास्त्रिपथगायाश्चतुर्षु सिता⁷ अलकनन्दा⁸ चक्षुर्भद्रा⁹ख्येषु स्रोतस्सु किञ्चिदेकं स्रोतः शिरसा ध्रुवो धत्ते¹⁰ तन्निविधा¹¹भूतं तत्र एकं स्वर्गगामि अन्यत् पातालगामि त्रिधाभूतात्तस्मादपरं स्रोतः शिवो धत्ते यस्यालकनन्दिकेति नाम अन्वर्थं निजगुः पौराणिकाः । अलकं शिरोभागं नन्दयतीति व्युत्पत्तेः । तदुक्तम् - "जगतः पावनार्थाय सा प्रयाता चतुर्दिशम् । सीता चालकानन्दा च चक्षुर्भद्रा च¹² वै क्रमात्" (वि.पु. 2.2.33.) इति । एतत्सर्वं वरदराजस्तोत्रे¹³नुसंहितम् ॥ 64 ॥

आम्नायकल्पलतिकोत्थसुगन्धिपुष्पं

योगीन्द्रहार्दसरसीरुहराजहंसम् ।

उत्पक्वधर्मसहकारफलप्रकाण्डं

वन्देय सुन्दरभुजस्य पदारविन्दम् ॥ 65 ॥

1. Md ₁ reads लटि	2. My ₁ omits from अयमुत्प्रेक्षालङ्कारः to verse 73. ; Ad ₁ adds इति
3. Md ₄ reads निर्णय	4. P ₁ & P ₂ read यस्यालक
5. Md ₁ reads निर्णेजेन	6. Ad ₂ adds णिज् शौच् प्रक्षालनयोरिति धातुः ; Md ₁ reads समुत्थाया
7. My ₂ reads सीता ; Ad ₁ reads नीता	8. Md ₄ adds च
9. Md ₂ omits from भद्राख्येषु तो क्रमादिति	10. My ₂ reads धर्ते
11. My ₂ reads त्रिविधं भूतम्	12. My ₂ reads इति
13. My ₂ adds व्याख्याने	

आम्नायेति - आम्नाय एव कल्पलतिका तस्या उद्भूतं शोभन¹गन्धं पुष्पहृत्सं²बन्धि हार्दं सरसीरूहं³ तत्र राजहंसः धर्म एव सहकारवृक्षः तस्योत्पक्वं फलप्रकाण्डं फलश्रेष्ठम् ॥ 65 ॥

सुसुन्दरस्यास्य तु वामना⁴कृतेः

क्रमत्रयप्रार्थिनि मानसे किल ।

इमे पदे तावदिहासहिष्णुनी

विक्रमान्ते⁵ त्रिजगत्पदद्वये ॥ 66 ॥

सुसुन्दरस्येति - बलिचक्रवर्तिनं प्रतिविक्रम⁶त्रयप्रार्थिनि सति इमे पदे चरणौ⁷ त्रिजगत् त्रयाणां जगतां समाहारस्त्रिजगत् तत्परस्परासहिष्णुनि सति अहमेव विक्रमत्रयं करिष्यामि अहमेवेति परस्परमसहमाने इत्यर्थः । विक्रमत्रयमपि पद⁸द्वयेऽपि क्रमद्वयेद्विचक्रमाते⁹ आक्रान्त¹⁰वति¹¹ विक्रमेनावशेष इति भावः ॥ 66 ॥

सौन्दर्यसारामृतसिन्धुवीचि

श्रेणीषु पादाङ्गुलिनामिकासु ।

न्यकृत्य चन्द्रश्रियमात्मकान्त्या

नखावली शुम्भति सुन्दरस्य ॥ 67 ॥

सौन्दर्यसारेति - सौन्दर्यसारामृतनदीत्वेन रूपयित्वा¹पादाङ्गुलीस्तस्य वीचित्वेन रूपयित्वा तत्र प्रतिफलितचन्द्रपङ्क्तित्वेन नखावली²वर्णयति पादाङ्गुलिनामिकासु पादा-ङ्गुलिव्यपदेशासु³ प्रतिफलितचन्द्रश्रियं तिरस्कृत्य ॥ 67 ॥

यो जातः क्रशिमा मली च⁴ शिरसा सम्भावितः शम्भुना

सोऽयं यच्चरणाश्रयी शश⁵धरो नूनं नखव्याजतः ।

-
1. Md₂ reads शोभितम् and omits from गन्धं to हार्दम् 2. Md₄ adds सुसम्बन्धि
 3. My₂ reads हार्दसरसीरूहम् 4. Md₄ reads पावनाकृतेः 5. Md₁ reads चक्रमाभे
 6. Except My₂ others omit वि 7. Ad₁ omits चरणौ
 8. Md₁ reads पदद्वयि ; Md₂ reads पदद्वये विक्रमद्वये 9. Md₂ reads विक्रमाते ; Md₁ reads चक्रमाते
 10. Ad₂ reads अतिक्रान्तवति ; Md₄ adds त्रितयो
 11. My₂ adds तृतीयेन विक्रमेन आवेशय ; Ad₁ adds तृतीयो
-
1. Md₁ reads रूपादङ्गुली 2. Md₁ reads नखावलीम् 3. Md₁ reads व्यपदेशिकासु
 4. Manuscripts omit च 5. Md₁ reads शशवरो
-

पूर्णत्वं विमलत्वमुज्ज्वलतया सार्धं बहुत्वं तथा
यातस्तं⁶ तरुषण्डशैलनिलयं वन्दामहे सुन्दरम् ॥ 68 ॥

यो जात इति - मली मलिनः शिरसा सम्भावितः धृत उपलालित इति
वा⁷ नख⁸व्याजतो नखव्यपदेशात् बहुत्वं बहुमानं बहुसङ्ख्यायोगं च अपक्व⁹पुरुषैः
शिरसा बहुमानादपि उत्कृष्टपुरुषपादसेवा गरीयसीति भावः ॥ 68 ॥

यस्याः कटाक्षणमनुक्षणमीश्वराणा -
मैश्वर्यहेतुरिति सार्वजनीनमेतत् ।

श्रीः सेति सुन्दरनिषेवणतो निराहु -

स्त्वां हि श्रियः श्रियमुदाहुरुदारवाचः ॥ 69 ॥

यस्या इति - ईश्वराणामिन्द्रा¹⁰दीनां सार्वजनीनं सर्वजनप्रसिद्धं सा
श्रीरिति निराहुः। श्रयतीति श्रीरित्युत्पत्त्या श्रीशब्दस्य निर्वचनं ब्रूयुरित्यर्थः।
त्वां श्रियोऽपि श्रियमति-शयाधायकं वाल्मीकिप्रभृतयः प्राहुः¹¹ । तदुक्तं
श्रीरामायणे - "श्रियः श्रीश्च भवेदग्र्या कीर्त्या कीर्तिः क्षमाक्षमा" (रा.अयो.
44.15.) इति । श्रीवैकुण्ठस्तेऽप्ययं श्लोकोऽनुसंहितः ॥ 69 ॥

दिव्याचिन्त्यमहाद्भुतोत्तमगुणैस्तारुण्यलावण्यक¹ -

प्रायैरद्भुतभावगर्भसततापूर्वप्रियैर्विभ्रमैः ।

रूपाकारविभूतिभिश्च सदृशीं नित्यानपेतां श्रियं

नीलां भूमिमपीदृशीं रमयिता नित्यं वनाद्रीश्वरः ॥ 70 ॥

दिव्येति - दिव्या अप्राकृताः इदमित्यमिति चिन्तयितुमनर्हा अचिन्त्या
अद्भुताः आश्चर्यकराः तादृशैर्दिव्य²स्वरूपगुणैः तथा तारुण्यकं यौवनं
लावण्यकमवयव³शोभा तत्प्र-चुरैः एते दिव्य⁴विग्रहगुणाः तथा अद्भुतैः
सतता⁵पूर्वैः सदाभिनवैः⁶ प्रियैर्विभ्रमैर्विलासैः रूपं विग्रहः आकारोऽवयवसन्निवेशः

6. Md₄ reads यातस्तत्

7. Md₄, Ad₁, My₂ reads च

8. Md₄, My₂ & Ad₂ read नखव्याजतो

9. Md₄ reads अपक्व

10. Ad₁ reads ईशा

11. Md₄ reads निराहुः

1. Md₁ reads आवश्यक

2. Ad₁ & Ad₂ add आत्म after दिव्य

3. Ad₁ reads समुदाय for अवयव

4. Ad₂ adds मङ्गल

5. Md₁ reads सतताद्भुतैः

6. Ad₂, My₂ read सर्वदा

विभूतिरैश्वर्यं नित्यानपेतां नित्यानपायिनीं सर्वात्मना सदृशीं श्रियं रमयिता
प्रीणयिता⁷ ईदृशीं श्रियं⁸मिव सर्वात्मना सदृशीं भूमि⁹नीलां रम-यितेत्यत्र¹⁰
तृन्प्रत्ययान्तं पदम् । अन्यथा तृच्प्रत्यययोगे षष्ठी स्यात् ॥ 70 ॥

अन्योन्यचेष्टितनिरीक्षणहार्दभाव -

प्रेमानुभावमधुरप्रणयप्रभावः ।

आजस्त्रनव्यतरदिव्यरसानुभूतिः

स्वां प्रेयसीं रमयिता वनशैलनाथः ॥ 71 ॥

अन्योन्येति - अत्र प्रेमानुभावशब्देन रत्यादयः शृङ्गारादि¹¹रसानां पूर्वावस्था
स्थायी-भावा विवक्षिताः । प्रणयभावशब्देन रसात्मना परिणताः शृङ्गारादिरसा
विवक्षिताः । स्थायीभावाः¹ शृङ्गारादिरसाच्च² पूर्वकालभाविभिरन्योन्यचेष्टितैः
अन्योन्यनिरीक्षणैः सह-कालभाविभिरन्योन्य³हार्दभावैः निर्वेदग्लान्यादिभिः
सन्धुक्षितः प्रेमानु⁴भाव इति⁵ मध्य-मपदलोपी समासः । तादृश
प्रेमानुभावमधुरप्रणयभावो⁶ यस्य स तथोक्तः । प्रणयभावस्य मधुरत्वं नाम
स्वादुतरत्वं⁷; आजस्त्रनव्यतरदिव्यरसानुभूतिरिति स्वरूपानन्दा⁸नुभवो विव-क्षितः ।
अजस्त्रमेवाऽऽजस्त्रम्⁹ आजस्त्र नव्यतरा सर्वदा अपूर्वा दिव्यरसस्य¹⁰स्वरूपानन्द-
स्या¹¹नन्दानुभूतिर्यस्य स तथोक्तः । स्वां स्वकीयामत्रान्योन्यचेष्टितनिरीक्षणेत्यादिपदं
आजस्त्रनव्यतरेत्यादिपदं च स्त्रीलिङ्गत्वेन विपरिणमय्य
लक्ष्मीविशेषणत्वेनाप्य¹²नुसन्धे-यम्¹³ ॥ 71 ॥

सुन्दरस्य वनशैलवासिनो

भोगमेव निजभोगमाभजन् ।

शेषा¹⁴ एष इति शेषताकृतेः¹⁵

प्रीतिमानहिपतिः स्वनामनि¹⁶ ॥ 72 ॥

7. Ad₁ omits प्रीणयता

8. Ad₁ & My₂ read प्रियमिव

9. Md₂, My₂ read भूमिं नीलाम्

10. Md₄, My₂ omit अत्र

11. Md₂ omits आदि

1. Ad₁ reads स्थायीभावात्

2. My₂ reads रसाश्च

3. Md₂ reads सौहार्दम्

4. Md₄ reads प्रेमानुभवति

5. Md₄ omits इति

6. Ad₁ reads भावाश्च

7. Ad₁ reads रसत्वम्

8. My₂, Ad₂ read अनुसन्धानभरो

9. Md₁, Ad₁, Ad₂ omit आजस्त्र
ers omit आनन्दस्य

10. Md₁ omits स in रस

11. Except Md₄ & My₂ oth-

12. Md₄ omits अपि

13. Md₂ adds क्वचित् प्रणयभावैरिति तृतीयान्तः पाठः तदानीं पञ्चधा द्वन्द्व समासः । तदानीम् अन्योन्य निरीक्षणादिभिः
दिव्य शृङ्गारादि रसानुभूतिरित्यर्थः । शृङ्गारादि रसानामपि नायकनायिकाश्च भेदेन पूर्वापरभावे च कार्यकारणभावो युक्तः ।

14. Md₁ reads एष

15. Md₁ reads कृतेः

16. My₂ reads भिः for नि

सुन्दरस्येति - निजभोगं निजशरीरं; भोगं भोग¹साधनं आभजन्² कुर्वन्³
शेषताकृतेः शेषत्वकारणा⁴द्धेतोः शेष एष इति प्रसिद्धे स्वनाम्नि अहिपतिः
प्रीतिमान् ॥ 72 ॥

वाहनासनवितानचामरा -

द्याकृतिः खगपतिस्त्रयीमयः ।

नित्यदास्यगति⁵ रेव यस्य वै

ह्येष सुन्दरभुजो वनाद्रिगः ॥ 73 ॥

वाहनेति - भगवदभिमत तत्तत्कैङ्कर्योचितस्वरूप इत्यर्थः । यस्य⁶ वै
यत्सम्बन्धीत्यर्थः । त्रयीमयो⁷ वेदमयः । वेदमयत्वं च श्रीरङ्गराजस्तोत्रव्याख्याने
प्रपञ्चितम् ॥ 73 ॥

वनाद्रिनाथस्य सुसुन्दरस्य वै

प्रभुक्तशिष्टाश्वथसैन्यसत्पतिः ।

समस्तलोकैकधुरन्धरः सदा

कटाक्षवीक्ष्योऽस्य च सर्वकर्मसु ॥ 74 ॥

वनाद्रिनाथस्येति - प्रभुक्तशिष्टाशी भुक्त⁸शेषभोजी सर्वकर्मसु सृष्ट्यादिषु
कटाक्ष-वीक्ष्यः इङ्गितमात्रप्रेर्य⁹ इति भावः ॥ 74 ॥

छत्रचामरमुखाः परिच्छदाः

सूरयः परिजनाश्च नैत्यगाः ।

सुन्दरोरुभुजमिन्धत्ते सदा

ज्ञानशक्तिमुखनित्यसद्¹⁰गुणाः ॥ 75 ॥

छत्रचामरेति - नित्य¹कर्तव्यं कैङ्कर्यं नैत्यं तद् गच्छन्तीति नैत्यगाः ।
इन्धत्ते दीपयन्ति । नित्यसूरिपरिजनपरिच्छदकल्याणसद्गुणैः प्रकाशत इत्यर्थः²
॥ 75 ॥

1. My ₂ reads भोगं साधनम्	2. My ₂ reads अभजन्	3. My ₂ omits कुर्वन्
4. My ₂ reads करणात्	5. Md ₁ , My ₂ read रतिरेव	
6. Md ₂ omits from यस्य to अर्थः	7. My ₁ starts from त्रयीमयो	
8. Md ₁ reads भुक्ते	9. My ₁ reads प्रीत्या	10. Md ₁ reads पद्
-
1. Md ₁ reads नित्यं कर्तव्यम्	2. Md ₁ reads इति भावः

द्वारनाथगणनाथतल्लजाः

पारिषद्यपदभागिनस्तथा ।

मामकाश्च गुरवः पुरातनाः

सुन्दरं वनमहीन्द्र³गं श्रिताः ॥ 76 ॥

द्वारनाथेति - द्वारनाथतल्लजाः द्वारपाल⁴श्रेष्ठाः चण्डप्रचण्डादयः;
गणनाथतल्लजाः कुमुद⁵कुमुदाक्षादयः; दिव्या⁶ पारिषद्यपद⁷भाजः भगवत्सायुज्यं
गताः शठकोपनाथयामुन-रामानुजमुनि⁸प्रभृतयो मदीयगुरवो वनमहीन्द्र⁹
गच्छन्तीति वनमहीन्द्र¹⁰गास्तं संश्रिताः ॥ 76 ॥

ईदृशैः परिजनैः परिच्छदै -

नित्यसिद्धनिजभोगभूमिगः ।

सुन्दरो वनगिरेस्तटीषु वै

रज्यते सकलदृष्टिगोचरः ॥ 77 ॥

ईदृशैरिति - नित्यसिद्धं सर्वदा सिद्धं निजभोगभूमिर्दिव्यस्थानं
परमपदनिलयः¹¹ एवात्रार्चात्मनावतीर्ण इति भावः । रज्यते अनुरक्तो भवति
अकर्म¹²कर्तरिप्रयोगः ॥ 77 ॥

आक्रीडभूमिषु सुगन्धिषु पौष्पिकीषु

वैकुण्ठधामनि समृद्धिषु¹ वापिकासु ।

श्रीमल्लतागृह²वतीषु यथा तथैव

लक्ष्मीधरः सजति सिंहगिरेस्तटीषु ॥ 78 ॥

आक्रीडभूमिष्विति - लक्ष्मीधरः वैकुण्ठधामनि यथा³ आक्रीड⁴भूमिप्रभूषु
सजति⁵ संसक्तो भवति तथैव सिंहगिरेस्तटीषु सज्जतीत्यन्वयः । आक्रीडभूमिषु
उद्यान⁶भूमिषु कीदृशीषु पौष्प⁷कीषु पुष्पप्रचुरासु समृद्धिषु सम्पत्सु ॥ 78 ॥

-
3. P₁ & P₂ read महीन्द्रं तम् 4. Md₂ reads नाथ for पाल 5. Ad₁ omits कुमुद
6. Md₁ reads दिव्यपारिषद्यपदभाजः 7. Md₄ omits पद ; My₂ reads पदभागिनः
8. Md₁ omits मुनि 9. Md₁ reads महीन्द्रम् 10. Md₂, Md₄, My₂ read महीन्द्र
11. Md₄ reads निलयम् 12. Md₁ omits अ
-

1. P₁ & P₂ read समृद्धि 2. Md₁ reads ग्रह 3. Md₄ reads यथा after लक्ष्मीधरः
4. Md₄ reads आक्रीडभूमिषु ; Md₂ reads आक्रीडभूमिषु वापिषु यथा सजति ; Ad₁, Ad₂ & My₂
प्रभृतिषु for प्रभूषु 5. Md₄ omits सजति ; Ad₂ reads सजति 6. My₁ omits उद्यानभूमिषु ;
My₂ reads भूमि सदृशीषु 7. Md₁ reads पौष्पीषु

आनन्दमन्दिरमहामणिमण्टपान्तः

लक्ष्म्या भुवाप्यहिपतौ सह नीलया च ।

निःसङ्ख्यनित्यनिजदिव्यजनैकसेव्यो

नित्यं वसन् सजति⁸ सुन्दरदोर्वनाद्रिम्⁹ ॥ 79 ॥

आनन्दमन्दिरिति - आनन्दमन्दिरमानन्दस्थानं मण्टपान्तर्मण्टपोदरे नित्यं वसन् सम्प्रति वनाद्रिं प्रति सजतीत्यर्थः ॥ 79 ॥

प्रत्यर्थिनि त्रिगुण(क) प्रकृतेरसीम्नि

वैकुण्ठधाम्नि¹⁰ परमाम्बरधाम¹¹नित्ये ।

नित्यं वसन् परमसत्त्वमयोऽप्यतीत -

योगीन्द्रवाङ्मनस एष हरिर्वनाद्रौ ॥ 80 ॥

प्रत्यर्थिनीति - त्रिगुणमयप्रकृतेः प्रत्यर्थिनि प्रतिभटे हेय¹प्रतिभट इति यावत् । असीम्नि अनन्तपरिमाणे परमाम्बर²नाम्नि परमाकाशपरम³व्योम्नि नाम⁴परमसत्त्वमये रजस्तमोभ्यामनवष्ट⁵ब्धे शुद्ध⁶सत्त्वमये कल्याणैकतान इति यावत् । एवं⁷विधे वैकुण्ठे वसन्नपि वनाद्रौ⁸ प्रत्यक्ष इति भावः ॥ 80 ॥

नित्यविभूतिमनुसन्धाय लीलाविभूतिमनुसन्धत्ते - लोकाविति -

लोकांश्चतुर्दश दधत् किल सुन्दरस्य

पङ्क्ति⁹गुणोत्तरितसप्तवृत्तीदमण्डम् ।

अन्यानि¹⁰ चास्य सुसंदृशि परश्शतानि

क्रीडाविधेरिह परिच्छदतामगच्छन् ॥ 81 ॥

चतुर्दशलोकान् स्वोदरे दधत् पङ्क्ति¹¹गुणैः दशगुणैः उत्तरिता¹² उत्तरत्वेन कृता अधि¹³कतया कृताः सप्तवृत्तयः¹⁴ आवरणानि यस्य तत् तथोक्तम् । यद्वा उत्तरिताः सज्जातोत्तराः सातिशया इति यावत् । दशगुणा¹⁵धिकं

8. Md₁ reads जयति

9. P₁ & P₂ read वनाद्रौ

10. Md₁ reads धामनि

11. P₁ & P₂ read पराम्बरनाम्नि ; Md₄ reads पराम्बर धामि

1. My₂ reads माया for हेय

2. Md₄ reads पराम्बर 3. My₂ reads परव्योमके ; Ad₁ omits परव्योमनि ; Md₄ reads व्योमनामके

4. Ad₁ & My₂ read नामके

5. Md₁ reads अवष्टब्धे

6. My₁ omits from शुद्धसत्त्वमये to उत्तरिता in व्याख्यान of verse 81

7. Md₁ adds एष भूधरे कमठे

वसन्नपि वनाद्रौ वनगिरौ प्रत्यक्ष इति भावः । अतीत वाङ्मनसागोचर इति यावत्

8. Md₄ reads वनाद्रावेव

9. Except P₁, P₂ & Md₄ others read पत्नी

10. P₁ reads अण्डानि

11. Md₁ reads पत्नीगुणैः

12. My₁ starts from उत्तरिता

13. My₂ reads अधिककृताः

14. Md₂ read सप्तवृत्तयः

15. My₂ reads दशगुणाधिकाः

सप्तावरणमिति यावत् । प्रकृति-महदहङ्कारादि¹भूतचतुष्टयैरुत्तरोत्तरं
दशगुणाधिकैः² सप्तभिस्तत्त्वैः परिवेष्टितमिति यावत् । एतादृशमिदं ब्रह्माण्डं³
अस्याण्डस्य सुसंदृशि सु⁴सदृशानि परःशतानि शतेभ्यः पराण्यण्डानि च क्रीडाविधेः
परिच्छदतामुपकरणतां अगच्छन् । "कृदिकारादक्तिनो⁵ डीष् वक्तव्य" (अ.
बह्वात्यन्तर्गणसूत्रम् - 50) इति डीषन्तमीकारान्तं पत्नी⁶पदम् ॥ 81 ॥

सुरनरतिर्यगादिबहुभेदकभिन्नमिदं

जगदथवा⁷ण्डमण्डावरणानि च सप्त तथा ।

गुणपुरुषौ च मुक्तपुरुषाश्च वनाद्रिपतेः

उपकरणानि नर्मविधयेऽपि भवन्ति⁸ विभोः ॥ 82 ॥

सुरनरेति - सर्वाण्येतानि विभोः नर्मविधये क्रीडाविधये उपकरणानि
भवन्तीत्यर्थः भेदको¹⁰ भेदः गुणपुरुषौ प्रकृतिपुरुषौ ॥ 82 ॥

ज्ञानिनः सततयोगिनो हि ये

सुन्दराङ्घ्रिपरभक्तिभागिनः ।

मुक्तिमाप्य परमां परे पदे

नित्यकिङ्करपदं भजन्ति ते ॥ 83 ॥

ज्ञानिन इति - ज्ञानिनः प्रकृतिवियुक्त¹¹प्रत्यगात्मानुसन्धा(न) शीलाः
(स)ततयोगिनः सततकर्मयोगानुष्ठानशीलाः परभक्ति¹²भागिनः
कर्मयोगज्ञानयोगाङ्गकभक्तियोगनिष्ठा इत्यर्थः । परमां मुक्तिमिति
कैवल्य¹मुक्तिव्यावृत्तिः । नित्यकिङ्करपदं नित्यकिङ्कराधि-कारम् ॥ 83 ॥

इतः परमवतारप्रयोजकान् गुणानवतारप्रयोजक²मवतारांश्चानुसन्धते - देवस्येति -

देवस्य सुन्दरभुजस्य वनाद्रिभर्तु -

हैं³ शील⁴वत्त्वमथवाऽऽश्रितवत्सलत्वम् ।

1. Ad ₁ & Md ₄ omits अपि	2. Ad ₁ reads गुणाधिकम्	3. Md ₄ reads इदमण्डम्
4. Md ₄ reads सुतरां सदृशानि	5. Md ₁ adds वा	6. My ₁ reads पङ्क्ति
7. Md ₄ , P ₁ & P ₂ read चाण्ड	8. Md ₄ reads विधये विभवन्ति	
9. Md ₁ omits from सर्वाणि to अर्थः		10. Ad ₁ omits भेदको भेदः
11. My ₂ reads विविक्त ; My ₁ reads विक्त		12. Md ₁ , Ad ₁ , Ad ₂ omit भक्ति
1. Ad ₂ adds आख्या वृत्तिः	2. Except Md ₄ others read प्रयोजन	3. Md ₁ reads हे
4. Md ₄ reads शैल		

ऐशस्वभावमजहद्भिरिहावतारै -

योऽलञ्चकार जगदाश्रिततुल्यधर्मा ॥ 84 ॥

यः आश्रिततुल्यधर्मा आश्रिततुल्यस्वभावः सन् ऐशस्वभावम् ईश⁵स्वभावं सर्वज्ञ-
त्वसर्वशक्तित्वादस्वभावमजहद्भिरपरित्यजद्भिः इह संसारमण्डले अवतारैर्जगदलञ्च-
कार । तस्य देवस्य⁶ शीलवत्त्वमवतारनिमित्तमथवाश्रितवत्सलत्वं निमित्तमिति
वितर्कः । शीलं नाम महतो नीचैः⁷ सह⁸ संश्लेषः । आश्रितवात्सल्यं⁹
आश्रितपारतन्त्र्यम् । है¹⁰शब्दः प्रसिद्धौ ॥ 84 ॥

सिंहाद्रिनाथ! तव वाङ्मनसा¹¹तिवृत्तं

रूपं त्वतीन्द्रियमुदाहरहस्यपाणी¹² ।

एवं च न¹³ त्वमिह चेत् समवातरिष्य -

स्त¹⁴ज्ञानभक्तिविधयोऽद्य मुधाऽभविष्यन् ॥ 85 ॥

सिंहाद्रिनाथेति - रहस्यपाणी उपनिषत् तवाप्राकृतदिव्यरूपमतीन्द्रियमवाङ्मनस-
गोचरमुदाह । एवं च सति त्वं नावातरिष्यश्चेत् ज्ञानभक्तिविधयः अवतारगोचरज्ञानं
साक्षात्काररूपं तद्गोचरा भक्तिः तद्गोचरो¹ विधिः परिचारश्च मुधा भविष्यन् वृथा
स्युः इत्यर्थः । अतीन्द्रिये रूपे तेषां अशक्यत्वादिति भावः ॥ 85 ॥

ये भक्ता भवदेकभोगमनसोऽनन्यात्मसञ्जीवना -

स्तत्संश्लेषणतद्विरोधिनिधनाद्यर्थं वनाद्रीश्वर ।

मध्येऽण्डं यदवातरत्² सुरनराद्याकारदिव्याकृति -

स्तेनैव त्रिदशैर्नरैश्च सुकरं स्वप्रार्थितप्रार्थनम्³ ॥ 86 ॥

ये भक्ता इति - भवदेकभोगमनसः भवत्येक⁴स्मिन्नेव भोगोत्सुका इत्यर्थः ।
सर्वेश्वरमेव धारणपोषणभोग्यत्वेन मन्यमानाः तदलाभे⁵ स्वात्मधारणं
कर्तुमशक्नुवाना इति यावत् । अनन्या⁶त्मसञ्जीवनाः
अन्यपदार्थप्रयुक्तात्मसञ्जीवनशून्या ये भक्तस्तैः संश्लेषणं, "ये यथा मां

5. Md₁ omits ईशस्वभावम्

6. Md₂ omits देवस्य

7. Ad₁ reads मन्दैः

8. Md₁ adds नीरन्ध्रेण

9. Ad₂, My₁ read वत्सलत्वम्

10. Md₁ reads हे शब्दः

11. Md₁ reads निवृत्तम्

12. P₁, P₂, Md₄ read वाणी

13. My₂ reads वनत्वमिह

14. P₁ & P₂ read त्वज्ञान

1. Md₁ shows lacuna from तद्गोचरो to भावः

2. Md₄, P₁ & P₂ read अवातरः

3. Md₁, Md₂, My₂ read प्रार्थनम्

4. Ad₁ reads भगवत्

5. Md₁, Ad₁, Ad₂ read तदण्डाभे

6. Except Md₄ & My₁ others read नान्यात्म

प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" (भ.गी.4.11.) इति प्रकारेण स्वयमेव संश्लेषः
 तेषां ये विरोधिनः तद्विनाशाद्यर्थम्⁷ आदिशब्देन धर्म⁸स्थापनं विवक्षितम् ।
 मध्येऽण्डं अण्डस्य मध्ये सुरनराद्याकारेण दिव्याकृतिः सन् सुरनररूपेण दिव्यरूपः
 तत्सदृशरूप इत्यर्थः । तेनाकारेणावात⁹रिष्य इति यावत् ।
 तेनैवानन्यभोगमनोभिरनन्यात्मसज्जीवनै-स्त्रिदशैर्नरैश्च स्वस्वप्रार्थितं प्रार्थनं
 सुकरं सुप्रापमिति यावत् ॥ 86 ॥

श्रीमन्! महावनगिरीश! विधीशयोस्ते
 मध्ये तु विष्णुरिति यः प्रथमावतारः ।
 तेनैव चेत्तव महिम्नि जनाः किलान्धा -
 त्वन्मत्स्यभावमवगम्य कथं भवेयुः ॥ 87 ॥

श्रीमन्निति - तेनैव मध्ये अवतारमात्रेण तव महिम्नि तव सर्वोत्कर्षे
 जनाः¹ अन्धाः मूढाः² किल चेत् ब्रह्मविष्णुमहेश्वर³ सहपाठात् समानाधिकाराच्च
 तत्सदृशो⁴ऽयमिति समबुद्धयश्चेदित्यर्थः । तव मत्स्याद्यवतारेषु तिर्यग्भावं
 तादृशव्यापारं चाधि⁵गम्य कथं भवेयुः । "मोघज्ञाना मोघकर्माणश्च भवेयुः"
 इत्यर्थः । तदुक्तम् - "अवजानन्ति मां मूढाः मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं
 भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मोघज्ञा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः"
 (भ.गी. 9.11-12) इति ॥ 87 ॥

हे देव! सुन्दरभुज! त्वमिहाण्डमध्ये
 सौलभ्यतो विसदृशं चरितं महिम्नः ।
 अङ्गीकरोषि यदि तत्र सुरैरमीभिः
 साम्यान्निकर्षपरिपालनमेव साधु! ॥ 88 ॥

7. Md₄ reads विनाशार्थम्

8. Md₄ reads संस्थापनम्

9. Md₁ reads अवतरिष्य

1. Md₄ omits जनाः

2. Md₁ omits मूढाः

3. Except Md₄ others read महेश्वरा इति

4. My₂ reads तत्त्वदृशीयम्

5. Except Md₂, Ad₁, My₂ others read चावगम्य

हे देवेति - हे देव! महिम्नो विसदृशम⁶ननुरूपं चरितं
पितृवचनपरिपालनादौत्य-सारथ्यादिप्रमुखं चरितं सौलभ्यगुणे⁷नाङ्गीकरोषि
यदि तत्र विषये विष्णववतारोपेन्द्रावतारा-दिषु अमीभिः
सुरैश्चतुर्मुखशिवे⁹न्द्रादिभिः साम्याद्रामकृष्णाद्यवतारेषु निकर्षपरिपालन-मेव
वरं¹⁰ देवतान्तरसाम्याचरणादपि त¹¹न्निकर्षाचरणं भक्तचित्तानुरज्जकं श्रेयस्करं
चेति¹² भावः ॥ 88 ॥

इहावतीर्णस्य वनाद्रिनाथ ते

निगूहतः स्वं महिमानमै¹श्वरम् ।

उमापतेः किं विजयः प्रियङ्करः

प्रियंकरा चेन्द्र²जिदस्त्रबन्धना ॥ 89 ॥

इहावतीर्णस्येति - ऐश्वरमीश्वरत्व³प्रयुक्तं स्वं महिमानं निगूहतः
आवृण्वतः⁴ बाणा-सुरयुद्धे उमापतेर्भवस्य⁵ पराजयः प्रियङ्करः किमस्त्रबन्धना
वा प्रियङ्करी किमुभयमपि तुल्यमिति भावः ॥ 89 ॥

पुच्छोत्पुच्छनमूर्च्छनो⁶द्धतिधृतव्यावर्तितावर्तवत् -

संवर्तार्णवनीर⁷पूरविलुठत्पाठीनदिव्याकृतेः ।

सिंहाद्रीश! न वैभवं तव कथं स्वालक्ष्यमालक्ष्यते

पद्माक्षस्य जुघुक्षतोऽपि विभवं लक्ष्मीधराधोक्षज ॥ 90 ॥

पुच्छोत्पुच्छेति - पुच्छस्य उत्पुच्छनं धूननं मूर्च्छनं प्रसारणं
उद्धति⁸रुपरिप्रसारणं एतैर्यथाकामं⁹ धृतस्य कम्पितस्य व्यावर्तितस्य भ्रामितस्य
अत एवावर्तवतस्संवर्तार्णवस्य प्रलया¹⁰र्णवस्य जलपूरे
विलुठत्पाठीनदिव्याकृतेःपरिवर्तमानदिव्य¹¹मत्स्याकृतेः पाठीनो मत्स्य¹²विशेषः ।
विभवं प्रभावं जुघुक्षतो गृहीतु¹³मिच्छतोऽपि तव वैभवम् ऐश्वर्यं कथं स्वालक्ष्यं

6. My₁ reads अनुरूपम्

7. Md₁ omits गुण 8. Md₁ adds साम्यात् after सुरैः

9. Ad₁ omits शिवेन्द्र

10. My₂ reads परं ; Ad₁ adds साधुतरं after वरम्

11. Md₁ omits तत्

12. Md₁ omits च

1. Md₁ reads ईश्वरम् ; My₂ reads मैशम् 2. P₁ reads व for च 3. Except Md₂, Ad₁, Ad₂ others omit त्व

4. Md₁ omits आवृण्वतः

5. Md₂ reads भवतः

6. Md₁, Ad₁, My₁, My₂ read उद्धति

7. Md₁, Md₂, Ad₁, Ad₂ read दूर

8. Md₁, Ad₁, My₁, My₂ read उद्धति

9. Md₂, Ad₁, My₂ read यथाक्रमम्

10. My₂ omits प्रलयार्णवस्य ; Md₁ reads सागरस्य

11. Md₁, Ad₂ omit दिव्य

12. Ad₁ adds सहस्रदंष्ट्र

13. My₂ reads गृहीतु

सुखेन लक्ष्यं¹ आलक्ष्यते² । गूहनेऽपि तव वैभवं क्वचित् प्रकटित³मिति
भावः अधोक्षजेति - "अमृतोदधिवत् सर्वैर्भुज्यमानोऽपि सर्वदा अधो न क्षीयते
जातु यस्मात्तस्मादधोक्षज" (भारतम्, उद्योगपर्वम्, 89.10.) इति निर्वचनात्
सर्वदा भोग्यः इत्यर्थः ॥ 90 ॥

साचलावटतटाकदीर्घिका -

जाह्नवीजलधिवर्धितः क्षये ।

शृङ्गसङ्गमितनौर्मनोरभूर -

ग्रतोऽण्डजवपुर्हि सुन्दर ॥ 91 ॥

साचलेति - अचला⁴ भूमिः तस्यां⁵ अवटो गर्तः गर्त⁶सहिताः साचलावटाः
अवटो गर्तः । प्रसिद्धास्तटाकादयः तत्र विवर्धितः । मनुस्तावत् स्वयं तर्पणसमये
जलपात्रे प्रादुर्भूतं क्रमेण वर्धमानं⁷ मत्स्यं प्रथमं भूगर्ते प्रचिक्षेप । तदनन्तरं
गर्तमप्यपर्याप्तं मत्वा क्रमेण तटाकादिसागरपर्यन्तेषु प्रचिक्षेपेति प्रसिद्धिः ।
तथा⁸ क्षये प्रलयसमये शृङ्गसङ्गमित नौः सन् शृङ्गेण संयमिता नौः⁹ मनोरग्रतोऽभूः ।
अण्डजवपुः मत्स्यवपुः¹⁰ अवान्तरप्रल-यसमये भावि¹¹सर्गबीजभूतं चराचरवर्गं
मनुमपि नावि निधाय तां च नावं स्व शृङ्गेण संयम्य मनोरग्रतो
धर्मोपदेशपरोऽभूरित्यर्थः । अयमर्थः श्रीरङ्गराजस्तोत्रे¹²ऽपि मीनतनु-स्त्वम्
(र.स्तो. 2.60.) इत्यादिश्लोकेनोक्तम् ॥ 91 ॥

प्रलयजनीरपूरपरिपूरितस्वनिलयावसन्नवदन -

भ्रमदशरण्यभूतशरणार्थिनाविशरणं भवन् स्वकृपया ।

चलदुदधीरिताम्बुकुलुपीत्रियाढ्यगमन स्वपृष्ठविधृता -

ऽचलकुल एष मीनतनुरत्र सुन्दरभुजो वनाद्रिनिलयः¹ ॥ 92 ॥

-
1. Md ₁ , Md ₂ omit सुखेन लक्ष्यम्	2. Md ₁ reads नाचक्ष्यते
3. Except Md ₄ others read प्रकटमिति	4. Md ₂ omits अचला भूमिः
5. Md ₂ reads तस्याः ; Md ₁ omits अवटो	6. My ₂ , Md ₂ read तत्सहिताः ; Md ₂ adds सञ्जलावटाः
7. Md ₁ reads वर्तमानम्	8. My ₂ reads ततः
10. Md ₁ omits मत्स्यवपुः	9. My ₂ adds सन्
12. My ₁ adds व्याख्याने ; My ₂ omits अपि	11. Ad ₁ reads भवान्
-

1. P₂ reads विषयः

प्रलयजेति - प्रलयकालोद्भव जलपूरपरिपूरित स्वस्थाना²नाम् अत
एवावसन्नवदनाना-मितस्ततो भ्रमतामशरण्यभूतानां शरणार्थिनां नाकिनां सुराणां शरणं
भवन् चलदुदधिप्रेरिता-म्बुकलुषीकरणे आढ्यगमनः समर्थगमनः तथा स्वपृष्ठप्रदेशे
विधृतपर्वतकुलः । अस्मिन् श्लोके एकैकः पादः त्रयोविंशत्यक्षरः ॥ 92 ॥

स्वपृष्ठे प्रष्ठाद्रिभ्रमणकिरणैः किं नु³ फणिनो
विकृष्टिव्याकृष्टिव्यतिविधुतदुग्धाब्धिचलितैः ।

अविस्पन्दो नन्दन् विकसदरविन्देक्षणरुचिः

पुराऽभूः सिंहाद्रेः प्रियतमहरे! कच्छपतनुः⁴ ॥ 93 ॥

स्वपृष्ठेति - हे सिंहाद्रे⁵! प्रियतम स्वपृष्ठे स्थितः प्रष्ठाद्रिरद्विश्लेषः
"प्रष्ठोऽग्रगामिनि" (अष्टा.8.3.92.) इति निपातः⁶ । प्रष्ठशब्दः तस्य
भ्रमणक्रियाभिः किञ्च⁷ फणिनो वासु-केर्योक्त्रीकृतस्य विकृष्टिव्याकृष्टिभ्यां
सव्यापसव्यकर्षणाभ्यां व्यतिविधुतस्य व्यतिहारेण क्षोभितस्य दुग्धाब्धेः
चलितै⁸रप्यविस्पन्दः अप्रकम्प्यः कच्छपवपुः कमठवपुः ॥ 93 ॥

जगत्प्रलीनं पुनरुद्दिधीर्षतः

सिंहक्षितिक्षिन्निलयस्थसुन्दरः ।

पुरा वराहस्य तवेयमुर्वरा

दंष्ट्राह्वयेन्दोः किल लक्ष्मलक्षिता ॥ 94 ॥

जगदिति - उद्दिधीर्षतः उद्धर्तुमिच्छतः हे सिंहक्षितिक्षिन्निलयस्थ
सिंहक्षितिक्षित् सिंहाद्रेः स एव निलयः तस्य दंष्ट्राह्व¹येन्दोः दंष्ट्राह्व्यपदेशचन्द्रस्य
लक्ष्म कलङ्कः लक्षिता उत्प्रेक्षिता² ॥ 94 ॥

न वायुः पस्पन्दे ययतुरथवास्तं शशिरवी

दिशो नश्यन् विश्वाप्यचलदचला साचलकुला ।

नभश्च प्रश्च्योति क्वथितमपि पाथो नरहरौ

त्वयि स्तम्भे शुम्भद्वपुषि सति हे सुन्दरभुज! ॥ 95 ॥

2. My₁ reads निलयानाम् 3. Md₂, P₁, P₂ reads किञ्च 4. P₁, P₂, Ad₁ read वपुः

5. Md₁ shows lacuna for हे सिंहाद्रे 6. My₂ reads निपातितः

7. Md₁, Md₂ omit किञ्च 8. Md₁, Ad₁, My₁, My₂ read चलितैः

1. Ad₂ reads दंष्ट्रामय

2. Md₂ omits उत्प्रेक्षिता

न वायुरिति - हे सुन्दरभुज त्वयि स्तम्भे शुम्भद्वपुषि रतिशोभमानवपुषि सति वायुर्भीत्या³ न पस्पन्दे सति⁴ न चचाल अथ वा शब्दो वाक्यान्तरोपक्रमे । शशिरवी अस्तं न ययतुः न चेलतुः । अस्तं न⁵ प्राप्तौ । दिशोऽनश्यन् अदर्शनं प्राप्ताः । विश्वा सर्वा अचला भूः साचलकुला सपर्वतकुला नभ आकाशं प्रश्च्योति प्रश्चोतमस्या अस्तीति प्रश्चोति प्रसृत⁶मित्यर्थः । पाथो जलं क्वथितं निष्प⁷क्वम् । एतेन दिशां पञ्चमहाभूतानां च वैयाकुली दर्शिता ॥ 95 ॥

अरालं पातालं त्रिदशनिलयः प्रापितलयो
धरित्री निर्धूता ययुरपि दिशः कामपि दिशम्⁸ ।
अजृम्भिष्टाम्भोधिर्धुमधुमिति घूर्णन् सुररिपो -
विभिन्दाने वक्षस्त्वयि नरहरौ सुन्दरभुज ॥ 96 ॥

अरालमिति - हे सुन्दरभुज! नरहरौ त्वयि सुररिपोर्वक्षः विभिन्दाने सति पातालमरालं भग्नम्⁹ अयथाप्रकारमिति यावत् । त्रिदशनिलयः स्वर्गः प्रापितलयः प्रापितमूर्च्छ¹⁰ इति यावत् । धरित्री निर्धूता कम्पिता दिशः¹ कामपि दिशं ययुः अपलायन्तेत्यर्थः । धुमधुमिति घूर्णन् भ्राम्यन्² अम्भोधिः अजृम्भिष्ट जृम्भितम³भूत् । अजृम्भिष्टेति जृम्भि गात्रविनाम इति लुङ् आत्मनेपदम् । धुमधुमिति अनुकारशब्दः ॥ 96 ॥

नखक्रकचकप्रथि⁴ क्रथितदैत्यवक्षःस्थली
समुत्थ⁵रुधिरच्छटाच्छुरितबिम्बितं स्वं वपुः ।
विलोक्य रुषितः पुनः प्रतिमृगेन्द्रशङ्कावशाद्
य एष नरकेसरी स इह दृश्यते सुन्दरः ॥ 97 ॥

नखेति - नख एव क्रकचकम् आयुधविशेषः तस्य प्रधि⁶र्नेमिः कोटिरिति यावत् । तेन क्रथिता दैत्यवक्षःस्थली तस्याः समु⁷त्थरुधिराणां छटाभिः पटलैः छुरितं खचितम्⁸ तत्र प्रतिबिम्बितं स्वं वपुः विलोक्य प्रति मृगेन्द्रबुद्ध्या पुनरपि रुषित रुष्ट इत्यर्थः ॥ 97 ॥

3. Except Md ₂ , Md ₄ , My ₁ others read भ्रान्त्या	4. Md ₁ , Md ₂ , Md ₄ read पस्पन्दस्तेन
5. Except Md ₂ others read अथवा अस्तमदवर्तिनं प्राप्तम्	6. Md ₁ , Md ₂ omit प्र
7. My ₁ shows different handwriting till निष्पक्वम्	8. P ₂ reads दिशाम् (दशाम्)
9. Md ₁ , Ad ₁ omit भग्नम्	10. Md ₁ , Md ₂ , Ad ₁ , Ad ₂ read मूर्च्छ

1. Except My ₂ others read दिशम्	2. Md ₁ , Md ₂ , Ad ₂ omit भ्राम्यन्
3. Except Md ₄ others read जृम्भितोऽभूत्	4. My ₂ reads प्रधी ; P ₂ reads प्रधि
5. My ₂ reads समुद्ध	6. My ₂ reads प्रधी
7. My ₂ reads समुद्ध	8. My ₁ , My ₂ read चर्चितम्

क्षितिरियं जनिसंहृतिपालनै -

निग⁹रणोद्धरणोद्धरणैरपि ।

वनगिरीश तवैव सती कथं

वरद वामन भिक्षणमर्हति ॥ 98 ॥

ळक्षितिरिति - निग¹⁰रणं प्रलयसमये जठरे धारणम् उद्धरणं¹¹
पुनर्निस्सारणं,¹² उद्धरणं प्रलयानन्तरं समुद्र¹मध्यादुद्धरणम् अथवा
त्रिविक्रमावतारे² निगरणं³ पादाभ्या-माक्रमणम्, उद्धरणं पुनर्मोचनम् । हे
वामन⁴ एतैर्व्यापारैस्तवैव सती⁵ स्वं भवतीति⁶ यावत् । बलिचक्रवर्तिनः
सकाशात् कथं भिक्षणमर्हति परद्रव्यं हि भिक्ष⁷या लभ्यं, न तु स्वद्रव्यमिति
भावः⁸ ॥ 98 ॥

भार्गवः किल भवन् भवान् पुरा

कुन्दसुन्दरवनाचलेश्वर ।

अर्जुनस्य बलदर्पितस्य तु

च्छेत्यति स्मरति बाहुकाननम् ॥ 99 ॥

भार्गव इति - कुन्दैः कुन्दपुष्पैः⁹ सुन्दरो वनाचलः¹⁰ अर्जुनस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य
सहस्रबाहुकाननं च्छेत्यति अच्छेत्सीः तत् स्मरति अत्र "अभिज्ञा¹¹वचने
लृट्" (अ. 3.2.112.) इति लृट् ॥ 99 ॥

आज्ञा तवात्रभवती विदिता त्रयी सा

धर्मं तदुक्तमखिलेन वनाद्रिनाथ ।

अन्यूनमाचरितुमास्तिकशिक्षणार्थ -

मन्त्रावतीर्य किल सुन्दरराघवो¹²भूः ॥ 100 ॥

आज्ञेति - अत्रभवती पूज्या तदुक्तं त्रयीविहित¹³मन्यूनमिति क्रियाविशेषणम् ।

9. Md., My., P₂ read निगिरणोद्धरण 10. Md., My₂ read निगिरणम् 11. Md., Md₄,
My₂ read उद्धरणम् 12. Md₄ adds वनमिति यावत्

1. My₂ reads समुद्रस्य 2. Md₄ reads अवसरे 3. My₂ reads निगिरणम्

4. Ad₁ omits हे वामन 5. Md₄ reads भवती

6. Ad₁ reads इति for स्वम् & omits भवतीति

7. Md₄ reads भिक्षा

8. Ad., My₂ read यावत्

9. My₁ reads कुसुमैः

10. Ad₁ adds तत्त्वेश्वरः

11. Md₁ reads अभिज्ञान

12. Md₁ reads राघवाभूः ; My₂ reads राघवाभूत् ; Md₄ reads राघवसुन्दरोऽभूः

13. Ad₁ reads विदिता

आस्तिकशिक्ष¹णार्थं स्वयं धर्मा²चरणेन नास्तिकानां³ धर्मानुचरणशिक्षणार्थम्⁴ ।
तदुक्तं भगवता - "यद्यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनाः । स यत् प्रमाणं कुरुते
लोकस्तदनुवर्तत" (भ.गी. 3.21.) इति । तथा - "उत्पीदेयुरिमे लोका न
कुर्या कर्म चेदहम्" (भ.गी.3.24.) इति ॥ 100 ॥

वनगिरिपतिरीशितेति देवै -

स्त्रिपुरहरत्रिपुरघ्नचापभङ्गात् ।

व्यगणि परशुरामदर्शितस्य

स्वकधनुषः परिमर्शदर्शनाच्च ॥ 101 ॥

वनगिरिपतिरिति - देवैर्वनगिरिपतिरीशिता सर्वेश्वर⁵ इति व्यगणि
निरचायि⁶ । त्रिपुरघ्नस्य⁷ शम्भो⁸श्चापस्य भङ्गात् तथा परशुरामेण
बलपरीक्षणार्थं दर्शितस्य स्वकधनुषः वैष्णवस्य धनुषः परिमर्श⁹दर्शनाच्च
आरोपणदर्शनाच्च ॥ 101 ॥

अत्र लोके अनवाप्तं वस्तु जनैरुपायानुष्ठानेन भोक्तुं लिप्यते प्रार्थ्यते ।
हे राम त्वया तु लब्धमेतद्राज्यं भोक्तुं नेष्यते । इत्थं लोकदृष्ट्या कविर्विस्मितः
सन्नीश्वरदृष्ट्या¹⁰यु-क्तमेतदित्य¹¹नुसन्धत्ते - अनवाप्तमिति -

अनवाप्तमत्र किल लिप्यते¹² जनैः

न च लब्धमेतदिह भोक्तुमिष्यते ।

अनवाप्तमत्र न किलास्ति¹ राम तत्

जगति² त्वया तृणमवैक्षि सुन्दर ॥ 102 ॥

हे सुन्दर अत्र यद्यस्मात् कारणात् अनवाप्तं नास्ति तस्मात्³ कारणात्⁴
जगत्⁵ भूमिः तृणमवैक्षि तृणत्वेनावेक्षिता ॥ 102 ॥

-
1. Md ₄ & My ₂ read शिक्षार्थम्	2. Md ₁ reads धर्मानुचरणेन	3. Except Ad ₁ others read आस्तिकानाम्
5. My ₂ reads सर्वेश्वरम्	4. Md ₄ & My ₂ read शिक्षार्थम्	6. Except My ₁ others read निश्चयीकृतः
7. Md ₄ , My ₁ , My ₂ read त्रिपुरहरस्य		
8. Md ₄ reads त्रिपुरघ्नचापभङ्गात् ; My ₁ reads त्रिपुरघ्नस्य चापस्य		
9. Except Md ₄ & Ad ₁ others read परिमर्शन	10. Md ₁ , Md ₂ , Ad ₂ , My ₂ read द्रव्य	
11. Md ₄ omits इति	12. Md ₄ reads लिप्यते	
-

1. My ₂ , P ₁ , P ₂ read किल नास्ति	2. P ₁ , P ₂ read जगती	3. Md ₄ adds तत्
4. Md ₄ repeats अनवाप्तं नास्ति तत्तस्मात् कारणात्	5. Md ₄ & My ₂ read जगती	

शिखरिषु विपिनेष्वाप्यापगा स्वच्छतोया -

स्वनुभवसि रसज्ञो दण्डकारण्यवासान् ।

तदिह तदनुभूतौ साभिलाषोऽद्य राम!

श्रयसि वनगिरीन्द्रं सुन्दरीभूय भूयः ॥ 103 ॥

शिखरिष्विति - हे राम! रसज्ञ! त्वं यद् यस्मात् कारणात् पर्वतादिषु

दण्डकारण्य-वासान⁶नुभवसि तस्मात्⁷ कारणात् तदनुभूतौ
दण्डकारण्यवासानुभूतौ साभिलाषः सन्नद्य पुनः सुन्दरीभूय सुन्दरनामा भूत्वा
वनगिरीन्द्रं श्रयसि । इयमुत्प्रेक्षा ॥ 103 ॥

उपवनतरुषण्डैर्मण्डिते गण्डशैल -

प्रणयि भवदुदन्तोद्गायिगन्धर्वसिद्धे ।

वनगिरितटभूमिप्रस्तरे सुन्दर! त्वं

भजसि नु मृगयानानुद्रवश्रान्तिशान्तिम् ॥ 104 ॥

उपवनेति - गण्ड⁸शैलाः सुवेलो⁹ स्थूलोपलास्तेषु तत्र प्रणयिनो¹⁰ भवन्तो
वृत्तान्तोद्गा-यिनो गन्धर्वसिद्धा यस्मिन् प्रस्तरे पाषाणे हे सुन्दर त्वं मृगयानानुद्रव
श्रान्ति शान्तिम् । मायामारीचमृगगमनानुधावनजनितश्रान्तिशान्तिं भजसि
नु¹¹ ॥ 104 ॥

कूलोऽब्धेः किल दक्षिणस्य निवसन् दूरोत्तराम्भोधिगान्

दैत्यानेकपतत्रिणाच्छिन इतीयं किं वदन्ती श्रुता ।

तत्रैवेश्वरमम्भसां व्यजयथाः तस्माद्वनाद्रीश्वर

श्रीमत्सु¹न्दरसेतुबन्धनमुखाः क्रीडास्तवाडम्बरम् ॥ 105 ॥

कूलोऽब्धेति - दूरोत्तराम्भोधिगान् अत्यन्तविप्रकृष्टोत्तरसमुद्रतीरगतान्
मरुकान्ता-रदेश²वासिनो दैत्यानेकपतत्रिणा दक्षिणसमुद्रसंशोषणार्थं³ धनुषि
संहितेनैकेनबाणेनाच्छिन इतीयं⁴ किंवदन्ती वृत्तान्तः श्रुता प्रसिद्धा । तथा

6. My₂ reads वासात् अनुभवसि 7. Md₄ adds तत् 8. Md₁ omits from गण्डशैलाः to शान्तिम्

9. Except Ad₂ others omit सुवेलो 10. My₁ reads प्रणयिनः 11. Md₄ omits नु

1. P₁ & P₂ read श्रीमन्

2. My₂ omits देश

3. Md₄ omits सम्

4. My₂ reads इति यत्

तत्रैव दक्षिणकूल एवाश्रमां निधिं दक्षिणसमुद्रं⁵ व्यजयथा इति यत् तत्
तस्मात् कारणात् सेतुबन्धन रावणवधादिप्रमुखाः क्रीडाः केवलमाडम्बरं वृथा
सम्भ्रमः । दक्षिणसमुद्रं जितवतस्तव सेतुबन्धनं तत्र स्थित्वा अत्यन्तदूरस्थ
दैत्यान् जितवतस्तत्⁶ समीपवर्ति रावणादि⁷ जयश्च केवलमानुष⁸ नटनमात्र-
मिति भावः । व्यजयथा इति लडात्मनेपद मध्यमपुरुषैकवचनम् । अच्छिन
इति लङि मध्यमैकवचनम् ॥ 105 ॥

रघुकुलतिलक⁹ त्वं जातुचिद्यातुधान -

छलमृगमृगयायां संप्रसक्तः पुराऽभूः ।

तदुपजनितखेदच्छेदच्छेदनायाद्य गाध¹⁰ -

मधुकरतरुषण्डं रज्यसे किं वनाद्रिम् ॥ 106 ॥

रघुकुलतिलकेति - जातुचित्¹¹ कदाचित् छलमृगः कपटमृगः यातुधान
एव छलमृगः तस्य मृगयायां रज्यसे किमनुरक्तो भवसि किम्¹² ॥ 106 ॥

हे सुन्दरैकतरजन्मनि कृष्णभावे

द्वे मातरौ च पितरौ च कुले अपि द्वे ।

एकक्षणादनुगृहीतवतः फलं ते

नीला कुलेन सदृशी किल रुक्मिणी च ॥ 107 ॥

हे सुन्दरेति - एकतरजन्मनि एकस्मिन्नेव जन्मनि द्वे मातरौ देवकीयशोदादेव्यौ
द्वौ पितरौ¹ वसुदेवनन्दगोपौ द्वे कुले क्षत्र²कुल गोपकुले एकक्षणादल्पकालेन
देवकीजठरादा-विर्भावानन्तरमेव नन्दगोपकुलप्रवेशादिति यावत् । अनुगृहीतवतः
परि³गृह्णतः नीला कुलेन सदृशीति गोपकुला नीलादेवी क्षत्रकुला रुक्मिणी
देवी मातृद्वयपितृद्वय⁴कुल-द्वयप्रतिग्रहप्रयोजनं मातृपितृ⁵कुलानुरूप
पत्नीद्वयपरिग्रह⁶ इति भावः ॥ 107 ॥

5. Md₄ & Ad₂ omit from व्यजयथा to दक्षिणसमुद्रम्

6. Md₂ reads तव

7. Md₁ reads अरि

8. Ad₂ reads मनुष्य

9. Md₄ reads तिलकस्त्वम्

10. P₁, P₂ read गावन्

11. My₂ omits चित्

12. My₂ adds तस्मादुपजनितो यः खेदस्तस्य छेदनाय अद्य इदानीम्

1. Md₄ reads द्वावपि

2. My₂ reads सन्निव

3. Md₄ reads परिग्रहवतः ; My₂ omits परिगृह्णतः

4. Md₁, Ad₂ omit पितृद्वय

5. Md₁ reads मूलानुरूप

6. Md₄ reads परिगृह्यमिति भावः

त्वं हि सुन्दर! यदा स्तनन्धयः

पूतनास्तनमधातदा नु किम् ।

जीर्णमिव जठरे पयोविषं

दुर्जरं वद तदात्मना सह ॥ 108 ॥

त्वं हीति - हे सुन्दर त्वं स्तनन्धयः सन् यदा पूतनास्तनमधाः⁷ अपिबः धेत् पान इत्यस्माद् धातोः लुङि रूपम् । तदा⁸ इतरेषां दुर्जरं पयोरूपं विषं तव जठरे तदात्मना तस्याः पूतनायाः आत्मना प्राणेन सह जीर्णमिव किं वद ॥ 108 ॥

आश्रितेषु सुलभो भवन् भवान्

मर्त्यतां यदि जगाम सुन्दर ।

अस्तु नाम तदुलूखले किय -

दामबद्ध इति किं तदाऽरुदः ॥ 109 ॥

आश्रितेष्विति - भवान् सौलभ्यातिशयात् मर्त्यतां यदि जगाम तदस्तु नाम¹ तद्युक्तम् । उलूखले कियदामबद्ध इति तदा किमरुदः? किमर्थमरोदीः । तदा²श्रितवात्सल्यात् तदपि सोढव्य³मिति भावः । कियदामबद्ध अल्पदामबद्धः⁴ इतिशब्दो⁵ हेतौ ॥ 109 ॥

सुन्दरोरुभुज! नन्दनन्दनस्त्वं

भ्रमन्⁶ भ्रमरविभ्रमालकः ।

मन्दिरेषु नवनीततल्लजं

वल्लवीधियमुतव्यचूचुरः ॥ 110 ॥

सुन्दरेति - नन्दनन्दनः नन्दगोपनन्दनः भ्रमरविभ्रमालकः भ्रमरस्य विभ्रम इव विभ्रमो येषां ते तथोक्ताः तादृशा अलका यस्य स तथोक्तः । नवनीततल्लजं नवनीत-श्रेष्ठं⁷ वल्लवीनां गोपीनां⁸ चित्तं व्यचूचुरः अमूमुषः, गौ चङि लङि रूपम् ॥ 110 ॥

7. Md₁ reads मयाः

8. Ad₁ omits तदा ; My₁ reads तथा

1. Md₄ others omit नाम

2. Md₄ omits तदा

3. Except Md₄ & My₂ others read सौलभ्यम् 4. Except Md₄ & My₂ others omit अल्पदामबद्धः

5. My₂ reads शोभा हेतोः

6. Md₄, P₁ & P₂ read भवन्

7. Md₁ reads श्रेष्ठ

8. Except Md₂, Md₄, My₂ others omit गोपीनाम्

कालियस्य फणतां शिरस्सु मे
सत्कदम्बशिखरत्वमेव च ।

वष्टि जुष्टवनशैल! सुन्दर!

त्वत्पदाब्जयुगमर्पितं ययोः ॥ 111 ॥

कालियस्येति - ययोः फणशिखरयोः कालियः सर्पः कदम्बो वृक्षः वष्टि
वाञ्छति जुष्टवनशैल सेवितवनशैल⁹ ॥ 111 ॥

गूहितस्वमहिमाऽपि सुन्दर!

त्वं ब्रजे किमिति शक्रमाक्रमीः?¹⁰ ।

सप्तरात्रमदधाश्च किं गिरिं?

पृच्छतश्च सुहृदः किमक्रुधः ॥ 112 ॥

गूहितेति - गूहितस्वमहिमा आच्छादितस्वमहिमा शक्रमाक्रमीः
देवेन्द्रमतिक्रान्त¹ वा-नसि । इन्द्रमहोत्सवार्थं गोपैः सम्भारेषु संभृतेषु सत्सु²
देवेन्द्रमतिक्रम्य तत्सर्वं स्वयमेव जग्राहेति पुराणप्रसिद्धिः । सप्तानां³ रात्रीणां
समाहारः सप्तरात्रम् । सङ्ख्यापूर्वो रात्रिशब्दोऽ-कारान्तः । अतिमानुषं
गोवर्धनोद्धरणादिकमवेक्ष्य भवान् देवो वा सिद्धो वेति पृच्छतो गोपवृद्धान्
सुहृदः प्रति निजेश्वरत्वमाच्छादयन् किमर्थमक्रुधः अकुप्यः⁴ ॥ 112 ॥

हे नन्दनन्दनः! सुसुन्दर सुन्दराह्व!

बृन्दावने विहरतस्तव वल्लवीभिः ।

वेणुध्वनिश्रवणतस्तरुभिस्तदा वै

सग्रावभिर्जतुविलायमहो! विलिल्ये ॥ 113 ॥

हे नन्दनन्दनेति - सुन्दराह्व सुन्दरनामधेय सग्रावभि⁵ स्तरुभिर्जतुविलायं
जतुसदृशं⁶ विलिल्ये उपमाने कर्मणि चेति णमुल्लप्रत्ययः । विलिल्ये इति भावे
प्रयोगः⁷ ॥ 113 ॥

9. My₂ reads वनशैले

10. My₂ reads अक्रमीः

1. Ad₁ reads कमितवानसि

2. Md₄ adds सत्सु 3. Md₁ reads सप्ताहानाम्

4. Ad₂ adds सप्तरात्रम् अतिमानुषं निजं भावयन् सुहृदः किमक्रुध इति पाठान्तरम्

5. Md₄ adds पाषाणैः

6. Md₁, Ad₁, My₂ omit जतुसदृशम्

7. Md₄ reads लुङ्

गायं गायं वनगिरिपते! त्वं हि बृन्दावनान्त -

गोपीसङ्घैर्विहरसि यदा सुन्दरव्यूढबाहो ! ।

रासारम्भात्⁸ स्वबहुरसप्रेमसीमन्तिनीनां

चेतश्चेतस्तव च तु तथा⁹ कां दशामन्वभूताम् ॥ 114 ॥

गायमिति - गायं गाय¹मिति णमुलप्रत्ययान्तं शतृ²प्रत्ययान्तं केचित् पठन्ति³ ।

व्यूढबाहो गोपीभुजैर्वल्लितबाहो रासो नृत⁴विशेषः । तस्यारम्भ एवोत्सवः तत्र बहवः⁵ शृङ्गारादिरसाः⁶ अन्योन्यं प्रीतिर्यासां ताः तथोक्ताः । ताश्च ताः सीमान्तिन्यश्चेति कर्मधारयः । तासां चेतस्तव चेत⁷स्तदा कामवस्थामन्वभूताम् सा दशा त्वया ताभिश्च न⁸ स्वसंवेद्येति भावः ॥ 114 ॥

इङ्गितं निमिषितं च तावकं

रम्यमद्भुतमतिप्रियङ्करम् ।

तेन कंसमुखकीटभावना⁹

सुन्दराल्पकमपि प्रशस्यते ॥ 115 ॥

इङ्गितमिति - इङ्गितमव्यक्तव्यापारं¹⁰ मानस¹¹व्यापारो वा निमिषितं व्यक्तव्यापारं¹² तावकं त्वत्सम्बन्धि रम्यं मनोहरमद्भुतमाश्चर्यमति¹³ प्रियङ्करमति¹⁴सन्तोषकरं तेन हेतुना कंसप्रमुख¹⁵कीटशिक्षणं त्वदपेक्षयाल्पकमत्य¹⁶ल्पमपि प्रशस्यते¹⁷ श्लाघ्यते अल्पमनल्पं वा अल्पविषयमनल्पविषयं वा त्वत्सम्बन्धि सर्व¹⁸ श्लाघ्यमित्यर्थः ॥ 115 ॥

वाराण¹सीदहनपौण्ड्रकभौमभङ्ग -

कल्पद्रुममाहरणशङ्करजृम्भणाद्याः ।

8. P₁, P₂ read रासारम्भोत्सवबहुविध

9. P₁, P₂ read तदा

1. My₂ reads गायन् गायन्

2. Md₁, My₁ omits शतृप्रत्ययान्तम्

3. My₂ reads वदन्ति

4. My₂ reads नृत्य 5. My₂ reads बहुरसः

6. My₂ reads after रसाः प्रेमा अन्योन्यप्रीतिः च

7. My₂ reads चेतश्च

8. Except My₂ others omit न

9. P₁, P₂, Md₁, My₂ read शासनम्

10. My₂ reads व्यापारः

11. Ad₁ omits मानसव्यापारो वा

12. My₂ reads व्यापारः

13. Md₁, Md₂, Ad₂ omit अति

14. Md₁ reads इति

15. Ad₁ omits प्र

16. Md₁, Md₂, Ad₁ omit अति

17. Except Md₁ others omit प्रशस्यते

18. Except Md₂ others omit सर्वम्

1. Md₁ omits ण

अन्याश्च भारतबलक्रथनादयस्ते

क्रीडाः सुसुन्दरभुज! श्रवणामृतानि ।। 116 ।।

वाराणसीति - दहनं दाहः पौण्ड्रकः पौण्ड्रकवासुदेवः भौमो नरकासुरः
जृम्भणास्त्र-प्रयोगेण शङ्करस्य जृम्भणं क्रथनं प्रवि²दारणम् ।। 116 ।।

त्वं हि सुन्दर! वनाद्रिनाथ! हे

वेङ्कटाह्वयनगेन्द्र³मूर्धनि ।

देवसेवितपदाम्बुजद्वयः

संश्रितेभ्य इह तिष्ठसे सदा ।। 117 ।।

त्वं हीति - हे वनाद्रिनाथ वेङ्कटाचलमूर्धनि देवैः सेवितपदाम्बुजद्वयः⁴
सन् संश्रितेभ्य-स्तिष्ठसे अहमेव⁵ सर्वान् रक्षिष्यामीति स्वाभिप्रायं प्रकाशयति
इत्यर्थः । तिष्ठतेर्धातोरभि-प्रायप्रकाशने आत्मनेपदम् । त्वमेव वेङ्कटशैलनाथ
इत्यर्थः ।। 117 ।।

हस्तिशैलनिलयो भवन् भवान्

साम्प्रतं वरदराजसाह्वयः ।

इष्टमर्थमनुकम्पया ददद् -

विश्वमेव दधसे⁷ हि सुन्दर ।। 118 ।।

हस्तिशैलेति - वरदराजसाह्वयः अन्वर्थवरदराजाह्वयसहित इत्यर्थः ।
दधसे धारयसि दध धारण इति धातुः ।। 118 ।।

मध्येक्षीरपयोधिशेषशयने शेषे सदा सुन्दर

त्वं तद्वैभवमात्मनो भुवि भवद्भक्तेषु वात्सल्यतः ।

विश्राम्या¹खिलनेत्रपात्रमिह सन् सह्योद्भवायास्तटे

श्रीरङ्गे निजधाम्नि शेषशयने शेषे वनाद्रीश्वर ।। 119 ।।

2. Md₁ reads विप्रदारणम् ; Ad₁ reads प्रदनं विप्रदारणम् ; My₂ reads प्रतिवारणम्

3. P₂ reads महीघ्न 4. My₂ omits द्वयः 5. Md₁ repeats अहमेव

6. Md₁, Ad₁, Ad₂, My₂ read अहमेव 7. P₁, P₂ read दयते

1. My₁, My₂ omit आह्वय

मध्ये इति - मध्येक्षीरपयोधि क्षीराब्दे²मध्ये शेषशयने शेषे निद्रासि³ । हे सुन्दर
त्वं⁴ कावेरीतीरे श्रीरङ्गे शेषशयने अखिलभक्तनेत्रपात्रस्सन्⁵ वात्सल्यतो भगव⁶द्भक्तोषु
तद्वैभवं क्षीराब्धिमध्ये शेषे शयनवैभवं विश्राण्य प्रदाय तत्रत्य भक्त⁷जनेभ्यः शेषशयनप्रभावं
दर्शयन्⁸ श्रीरङ्गनाथ एव भवान् अभूदित्यर्थः ॥ 119 ॥

कल्कीभविष्यन् कलिकल्कदूषितान्

दुष्टानशेषान् भगवन्! हनिष्यसि ।

स एष तस्यावसरः सुसुन्दर!

प्रशाधि लक्ष्मीश! समक्षमेव नः ॥ 120 ॥

कल्कीति - कलिकल्कदूषितान् कलिकालदु⁹र्मलदूषितान् हनिष्यसि
शिक्षयसि¹⁰ तस्य¹¹ शिक्षणस्य सोऽयमवसरः त्वया पूर्वं सङ्कल्पितोऽवसरः
इदानीमेवेत्यर्थः । ततः कारणात् त्वमस्मान् कलि¹²कल्कदूषितान् त्वत्समक्षमेव
प्रशाधि शिक्षस्व¹³ ॥ 120 ॥

ईदृशास्त्वदवतारसत्तमाः

सर्व एव भवदाश्रितान् जनान् ।

त्रातुमेव न कदाचिदन्यथा

तेन सुन्दर! भवन्तमाश्रये ॥ 121 ॥

ईदृशा इति - ईदृशा¹ मत्स्यकूर्मार्चिवतार²पर्यन्ता अवतार³सत्तमा
अवतारश्रेष्ठाः सर्व एव⁴ भवदाश्रितान् जनांस्त्रातुमेव⁵ कदाचिदपि अन्यथा
न⁶ परित्राणव्यतिरिक्त-प्रयोजना⁷न्तरवरा न भवन्तीत्यर्थः । तेन
कारणेनार्चिवताररूपं⁸ भवन्त⁹माश्रये ॥ 121 ॥

2. P₁, P₂, Ad, read विश्राण्य

4. Ad₂ adds शेषे इति मध्यमपुरुषैकवचनम्

6. Md₄ reads भवन्

8. Ad₂ adds सहोद्भवा कावेरी तस्यास्तटे तीरे

10. Md₄ reads शिक्षयिष्यामि

12. Md₄ reads कलिकाल

3. My₂ reads क्षीराब्धि

5. Md₁, Md₂ omit from वात्सल्यतो to दर्शयन्

7. Md₄ omits भक्तजनेभ्यः शेषशयन

9. Except Md₄ others omit दुः

11. My₂ omits तस्य शिक्षणस्य

13. Md₁, Md₂ read शिक्षयस्व

1. Ad₁, My₁ & My₂ omit from ईदृशा to कदाचिदपि

2. Md₄ omits from पर्यन्ता to अवताररूपम्

3. My₂ adds त्वत्

4. My₂ reads ईदृशा एव यतः कारणात् भवतः आश्रितान्

5. My₂ adds न 6. My₁ omits न 7. My₂ omits अन्तरपरा न

8. My₁ omits रूपम् 9. Md₂ reads भगवन्तम्

त्वामामनन्ति कवयः करुणामृताब्धिं

त्वामेव संश्रितजनिघ्नमुपघ्नमेषाम् ।

एषां¹⁰ व्रजन्निह हि लोचनगोचरत्वं

है सुन्दराह्व! परिचस्करिषे वनाद्रिम् ॥ 122 ॥

त्वामिति - संश्रितानां जनिघ्नं¹¹ जन्मघ्नम् एषां संश्रितानामुपघ्नमाश्रय¹²भूतम् उपघ्न आश्रय इति निपातः । एषामाश्रितानां लोचनगोचरत्वं व्रजन् प्राप्नुवन् सुन्दराह्व सुन्दर-नामन्¹³ वनाद्रिं परिचस्करिषे अलङ्कृतवानसि "संपयुपिभ्यः करोतौ भूषणे" (अ. 6.1.137.) इति सुडागमः ॥ 122 ॥

ईश्वरस्वभावं स्वस्वभावं चोवेक्ष्य स्वयमुच्छ्वसिति - अशक्यमिति -

अशक्यं नो किञ्चित् तव न च न जानासि निखिलं

दयालुः क्षन्ता¹ चास्यहमपि च नागांसि तरितुम् ।

क्षमो नस्त्वं² चैष ह्यगतिरिति च क्षुद्र इति च

क्षमस्वैतावन्नो बलमिह हरे! सुन्दरभुज ॥ 123 ॥

तव किञ्चिन्नो अशक्यं निखिलं जानासि इति³ न सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्चेति भावः । किञ्च दयालुः अपराधानां सोढा चासि । अहमपि स्वयमागांसि तरितुं न क्षमो यतः⁴ कारणादगतिः प्राप्य⁵न्तरशून्यः इति हेतोः क्षुद्रः क्षुद्रपुरुषार्थनिष्ठः इति च हेतोः आगांसि क्षमस्व । इह संसारमण्डले अस्माकमेतावत् त्वत्स्वभावं मत्स्व⁶भावानुसन्धानं बलमवलम्बनम् ॥ 123 ॥

लङ्कायुद्धहतान् हरीन् द्विजसुतं शम्बूकदूथ्यान्मृतं⁷

सान्दीपन्यभिजं मृतं द्विजसुतान् बालांश्च वैकुण्ठगान् ।

गर्भं चार्जुनिसम्भवं व्युदधरः स्वेनैव रूपेण यः

स्वाभीष्टं⁸ मम मदगुरोश्च दयसे⁹ नो किं वनाद्रीश्वर ॥ 124 ॥

10. P₁ reads येषाम् 11. My₂ reads जनिघ्नः जन्मघ्नः 12. My₂ reads आश्रितभूतः

13. Md₄ reads नामवान्

1. Md₄ reads क्षन्ता 2. P₁, P₂ read क्षमोऽतस्त्वच्छेषो

3. My₂ reads ते for इति न

4. My₂ adds अतः 5. Md₂, Md₄, My₁ read प्राप्यन्तर

6. My₁ omits मत्स्वभाव

7. P₁, P₂ read दोषान् 8. P₂ reads सोऽभीष्टम्

9. P₁, P₂ read ददसे

लङ्कायुद्धेति - शम्बूकदूष्यान् शम्बूकदुराचारान्, मृतं ब्राह्मणपुत्रं, तथा श्रीकृष्णावतारे मृतं सान्दीपन्यभिजं सान्दीपनीपुत्रं सान्दीपनीर्नाम कृष्णस्य गुरुः¹⁰ । तथा द्वारवत्यां द्विजसुतान् मृतान् अण्डान्तर्गतविष्णुलोकगतान् आर्जुनिरभिमन्युः तत्सम्भवं गर्भं उत्तराया गर्भं यः स्वेनैव श्रीरामकृष्णरूपेण व्युदधर उद्धृत¹¹वान् असि व्युदधर इति लङि रूपम् । हे वनाद्रीश्वर स त्वं मम मद्गुरोश्च स्वाभीष्टं प्रति नोदयसे किम् अवश्यं दयस्वेति भावः ॥ 124 ॥

आयोध्य¹गान् सपशुकीटवृणांस्तु जन्तून्
किंकर्मणो नु बत कीदृशवेदान्ध्याः² ।

सायुज्यलभ्यविभवान् निजनित्यलोकान्
सान्तानिकानगमयो वनशैलनाथ ॥ 125 ॥

आयोध्येति - अयोध्यासम्बन्धिना देशा आयोध्या; उत्तरकोसलास्तान् गच्छन्तीत्यायो-ध्यगाः किं कर्म येषां ते किंकर्माणः कीदृशेन वेदानेन आन्ध्याः³ कर्मज्ञानशून्याः इत्यर्थः । सायुज्य⁴लभ्यविभवान् सायुज्यमोक्षेण⁵ लभ्यैश्वर्यान् मुक्ति⁶तुल्यानिति यावत् । सान्तानि-कान् सान्तानिकानाम⁷कान् निजनित्यलोकान् अगमयः अप्रापयः सत्य⁸लोकादनन्तरं वैकुण्ठ-तुल्याः पुनरावृत्तिशून्या वैष्णवलोकाः सन्ति तान् अप्रापय⁹ इत्यर्थः ॥ 125 ॥

पूर्वं विकलचक्षुषे हरितवारणदासाय वरदराज¹⁰ सत्वं चक्षुः प्रादात् इति प्रसिद्धिः । तदनुसन्धत्ते - हरितेति -

हरितवारणभृत्यसमाह्वयं करि -

गिरौ वरद सत्त्व¹¹मपूर्विकाम् ।

दृढ¹मलम्भय एव हि सुन्दर

स्फुटमदाश्च परश्शत²मीदृशम् ॥ 126 ॥

10. Ad₂ reads आचार्यः

11. My₂ reads धृतवान्

1. P₁ reads आयोधयिकान् ; P₂ reads आयोध्यकान् 2. Md₂, Md₄, My₂, P₁ & P₂ read आढ्याः

3. Md₄, My₁, My₂ read आढ्याः 4. My₂ omits from सायुज्य to इत्यर्थः

5. Md₄ reads मोक्ष 6. Ad₁ reads मुक्त 7. Md₁ & Ad₂ read नमःकान्

8. My₁ reads नित्य 9. Except My₁ & Md₄ others read प्रापय 10. My₁ & My₂ read तावत्

for सत्त्वम् 11. Md₄, P₁ & P₂ read वरदस्त्वम्

1. Md₄, P₁ & P₂ read दृशम्

2. P₁ reads वरान् for परः

हरितवारणभृत्यनामानमपूर्विकामत्यद्भुतां³ दृशमलम्भय एव प्रापयः⁴ ।
द्विकर्मक-प्रयोगः । किं च ईदृशं परश्शतं पुत्रमित्रकलत्रक्षेत्रसम्पत्प्रमुखं वरजातं
स्फुटं प्रत्यक्षमदाः दत्तवान् । अदा इति लुङि रूपम् ॥ 126 ॥

इह च देव! ददासि वरान् परान्
वरद सुन्दर सुन्दरदोर्धुरः⁵ ।

वनगिरेरभितस्तटमावसन्न-

खिललोचनगोचरवैभवम् ॥ 127 ॥

इहेति - इह वनगिरौ परानु⁷त्कृष्टान् सुन्दर⁸ सुन्दरदोर्धुर⁹ सुन्दरभुजवर
वनगिरे¹⁰स्तट-मभित आवसन् "उपान्वध्याङ्वसः" (अ. 1.4.48.) इति
सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ 127 ॥

पुरा मलयध्वजो राजा सुन्दरं समाराध्य तत्प्रसादात् तत्रैव मुक्तिं प्रापेति¹¹
प्रसिद्धिः । तदनुसन्दधानः स्वयमुच्छ्वसति - इदमिति -

इदमिमे शृणुमे मलयध्वजं

नृपमिह स्वयमेव हि सुन्दर ।

वरण¹²सात्कृतवानिति तद्वयं

वनगिरीश्वर! जातमनोरथाः ॥ 128 ॥

हे सुन्दर! इमे वयं मलयध्वजनृपं चरणाधीनं कृतवानिति इदमुपाख्यानं
शृणुमः । यस्मात्¹ कारणाद्वयं सज्जातमनोरथाः ॥ 128 ॥

इत्थं प्रक्रान्तं² स्तोत्रं परिसमाप्य इतः परं स्वयं³मैहिकामुष्मिकभोगवितृष्णो
मुमुक्षु-रपि श्रीवत्साङ्गमिश्रः प्रारब्धकर्मसमाप्ति⁴पर्यन्तं स्वशरीरस्थितिमालोच्य
स्वानु⁵रूपां वृत्तिं परसमृद्धिं च प्रार्थयते । अत्रेदमुपाख्यानमनुसन्धेयम् । पूर्वं
तावत् श्रीरङ्गदेशे शिवात्पर-तरं नास्ति विष्णुरस्ति ततः परम् इति

-
3. Md ₄ adds नवीनामिति यावत्	4. My ₂ reads प्रापय एव	5. Md ₄ , P ₁ & P ₂ read दोर्धुर
6. P ₂ reads निखिल	7. My ₂ reads वरान्	8. My ₂ omits सुन्दर
9. Md ₄ reads घर	10. My ₂ reads adds अभितः	11. Md ₄ reads प्रपन्न
12. Md ₂ , P ₁ , P ₂ read चरणम्		
-

-
1. Md ₄ & My ₂ read तस्मात्	2. My ₁ read प्रक्रमम्	3. Md ₄ omits स्वयं ; Md ₁ , Ad ₁ reads स्वर्ग
4. Except My ₂ others omit समाप्ति	5. Md ₄ reads स्वरूप	6. Md ₂ adds प्रदेशे
-

शैववैष्णवविवादे प्रवृत्ते⁷ तात्कालिकेन⁸ मूर्खेन शैवेन राज्ञा वैष्णवाचार्याणां⁹ मुपद्रवे कृते¹⁰ तदानीं भगवान्¹¹ भाष्यकारः तं देशं परित्यज्य पश्चिमदेशं प्राप्य तत्र¹² यादवगिरिनाथं¹³ नारायणं सेवमानः¹⁴ पञ्च¹⁵ संवत्सरानवसत्¹⁶ । श्री¹⁷वत्साङ्कमिश्रप्रमुखास्तु श्रीवैष्णवाचार्याः तस्मिन्नेव देशे तत्र तत्र तात्कालिकमुपद्रवं¹⁸ सहमाना अवसन् । तदानीं वनगिरिनाथं सुन्दरं प्रति इदं च स्तोत्रमियं च प्रार्थना प्रवृत्तेति - विज्ञापनमिति -

विज्ञापनां वनगिरीश्वर सत्यरूपा -

मङ्गीकुरुष्व करुणार्णव! मामकीनाम् ।

श्रीरङ्गधामनि यथापुरमेव¹ सोऽहं

रामानुजार्यवशगः परिवर्तिष्य² ॥ 129 ॥

हे करुणासमुद्र मामकीनां विज्ञापनां सत्यरूपामवन्ध्यां कुरुष्व³ । तामेव विज्ञापना⁴ माह श्रीरङ्गेति⁵ । श्रीरङ्गनाथ⁶ स्थाने एष सोऽहमिदानीमत्र वनाद्रौ वसन्⁷ पूर्वं श्रीरङ्गस्थाने वसन्नहं यथापुरं यथापूर्वं भगवद्रामानुजवशवर्ती परिवर्तिषीय⁸ तत्समीपे वर्तिषीय । आशिषि⁹ लिङ् ॥ 129 ॥

किञ्चेदं च विरिञ्चभावनावनाद्रीश! प्रभो! सुन्दर!

प्रत्याख्यानपराङ्मुखो वरद तां पश्यन्नवश्यं कुरु¹⁰ ।

श्रीरङ्गश्रियमन्वहं प्रगुणय¹¹ त्वद्भक्तभोग्यां कुरु

प्रत्यक्षं सुनिरस्तमेव विदधत्प्रत्यर्थिनां प्रार्थनाम् ॥ 130 ॥

किञ्चेति - विरिञ्चभावन विरिञ्चजनक¹² वरदतां वरदत्वं¹³ पश्यन् अस्मत्प्रार्थ-

7. My₁ omits प्रवृत्ते ; Md₄ adds सति

9. My₂ reads आर्चोपद्रवे

11. Md₁ & Ad₂ read भवान्

13. Ad₁ omits गिरि ; My₂ reads गिरिस्थम्

15. Md₄ adds पद 16. Ad₂ reads निवसन्

18. Ad₂ reads असहमानाः

8. Ad₂ adds तत्कालीनेन

10. Md₄ adds सति

12. Ad₁ reads तत्रत्य

14. Md₁, Md₂, Md₄ read सेवमानः

17. Md₂ omits from श्रीवत्साङ्क to अवसन्

1. P₁ reads एकतोऽहम्

3. Ad₁ & My₁ read अङ्गीकुरुष्व

5. Ad₁ adds धामनीति

7. Md₁ & Ad₁ omit वसन्

9. My₂ reads आशीलिङ्

11. My₂, P₁, P₂ read प्रगुणयन्

13. Ad₂ & My₂ read वरप्रदत्वम्

2. Md₄, P₁ & P₂ read परिवर्तिषीय

4. My₂ reads प्रार्थनाम्

6. My₂ omits नाथ

8. My₂ reads परिवर्तिषीय & omits तत्समीपे वर्तिषीय

10. P₁ reads श्रुणु

12. Md₁, Md₂ & My₁ read जनन

नायाः¹ प्रत्याख्यानपराङ्मुखः सन् इदं च पूर्वप्रार्थितमवश्यं कुरु । श्रीरङ्ग²श्रियं
वैभवं प्रवर्धयन् अस्मत्समक्षं त्वद्भक्तभोग्यां कुरु । प्रत्यर्थिनां वैष्णव³द्रोहिणां प्रार्थनां
मनोरथं सुनिरस्तम् यथा भवति तथा विदधत् ॥ 130 ॥

कारुण्यामृतवारिधे! वृषपते! हे सत्यसङ्कल्पन!

श्रीमन्! सुन्दर! योग्यताविरहितानुत्सार्य सद्⁴त्सल! ।

क्षाम्यन् साधुजनैः कृतांस्तु निखिलानेवापचारान् क्षणात्

तद् भोग्यामनिशं कुरुष्व भगवन्! श्रीरङ्गनाथ⁵श्रियम् ॥ 131 ॥

कारुण्येति - सङ्कल्पनं⁶ सङ्कल्पः योग्यताविरहितान् भगवदानुकूल्ये तत्कैङ्कर्ये
च योग्यताविरहितान्⁷ उत्सार्य⁸ शिक्षयित्वा⁹ इति यावत् ॥ 131 ॥

प्रार्थितमेव पुनः पुनः¹⁰ प्रार्थयन् स्तोत्र¹¹शेषं परिसमापयति । इदमिति -

इदं भूयो भूयः पुनरपि च भूयः पुनरपि

स्फुटं विज्ञाप्यामीत्यगतिरबुधोऽनन्यशरणः ।

कृतागा दुष्टात्मा कलुषमतिरस्मीत्यनवधे -

र्दयायास्ते पात्रं वनगिरिपते! सुन्दरभुज ॥ 132 ॥

पुनः पुनर्विज्ञाप्यामि विज्ञापयितुमिच्छामि इति
हेतोरगतिरबुधो¹²ऽनन्यशरणः

1. Md₁ & Md₄ omit प्रार्थनायाः

2. Md₄ adds किञ्च

3. My₂ adds श्री

4. My₂ reads सर्वान् किल

5. Ad₁, My₂, P₁ & P₂ read धाम

6. My₁ reads सत्य

7. Md₂ & Md₄ read शून्यान्

8. Md₄ reads उद्धार्य

9. Except Md₄ all omit इति यावत्

10. Md₄ & My₂ omit पुनः

11. Ad₂ adds परि

12. Md₄ omits अबुधो

कृतपापा¹ दुष्टमनाः² कलुष³बुद्धिरस्मीति च हेतोः ते दयायाः पात्रमिति
सर्वं समञ्ज-सम् ॥ 132 ॥

॥ इति रामानुजाचार्य⁴विरचितं सुन्दरबाहुस्तोत्रव्याख्यानं सम्पूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

वेङ्कटाचार्यशिष्येण रामानुजविपश्चिता ।

सुन्दरेशस्तुतिव्याख्या संक्षेपेण⁵ विनिर्मिता ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ श्रीनिवासगुरवे नमः ॥

॥ हरिः ओम् ॥

-
1. Md₄ reads कृतपापाः ; My₂ reads कृपपापो
 2. Md₁, Md₂ & Ad₂ read दुष्टात्मानः
 3. Md₁, Md₂ & Ad₂ read अकलुष
 4. Md₂ & My₂ reads श्रीमद्रामानुजाचार्य
 5. Md₄ reads यथामति

वरदराजस्तवम्

¹हस्त्यद्रीशस्तोत्रमध्यात्मगर्भं

पूर्वाचार्यैर्व्याकृतं विस्तरेण ।

श्रीवत्साङ्कं लक्ष्मणार्यं च नत्वा

संक्षिप्याहं व्याकरोमि स्वशक्त्या ॥

अखिलहेयप्रत्यनीक²कल्याणैकतानं स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणं सकलजगत्कारणं पर-व्यूहविभवार्चान्तर्यामिरूपेण पञ्चधावस्थितं चतुर्मुखमहहविर्भागाङ्गीकारार्थं वेगवतीतीरे काञ्च्यां पुण्यकोट्यां सत्यव्रतक्षेत्रे हस्तिशैलशिखरेऽवतीर्णम् अद्यापि पुत्रमित्र³क्षेत्र-धनधान्यादिवर⁴प्रदानेन प्रकटितेश्वरभावं⁵ सदा सन्निहितं⁶ वरदराजमधिकृत्य मुमुक्षुभिः सर्वदा⁷नुसन्धेयमर्थपञ्चकं चानुसन्दधत् श्रीवत्साङ्कमिश्रः सकलजगदुज्जीवनार्थं स्वोज्जीवनार्थं च स्तोत्रं प्रवर्तयामास । तत्रापि⁸ पञ्चार्थाः प्राप्यं प्राप्ता प्राप्सुपायः फलं विरोधी चेति । तदुक्तम् - "प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्सुश्च प्रत्यगात्मनः । प्राप्सुपायं फलं प्राप्सुस्तथा प्राप्तिविरोधि" (हा.सं.) चेति । तत्र ज्ञानानन्दादिगुणं उभयविभूतिविशिष्टं⁹ ब्रह्मप्राप्यम् । तदेव दयाक्षान्त्यादिगुण¹⁰योगितया भक्तिप्रपत्तिमुखेन च प्रापकम् । प्राप्ता तु¹¹ तापत्रयातुरः, प्रत्यगात्मा देहाभिमानी, फलं च ब्रह्मप्राप्तिः नित्यकैङ्कर्यप्राप्तिश्च । रागद्वेषभगवदपचारा-दयः प्राप्तिविरोधिनः इति । एवं स्थिते तत्र प्रथमं हस्तिगिरिमाहात्म्यमनुसन्दधानः प्राप्यदशापन्नं वरदराजमभिष्टौति - स्वस्तीति -

स्वस्ति हस्तिगिरिमस्तशेखर -

स्सन्तनोतु मयि सन्ततं हरिः ।

निस्समाभ्यधिकमभ्यधत्त यं

देवमौपनिषदी सरस्वती ॥ १ ॥

1. Md₂ omits from the beginning till तमीश्वराणां परमं in 2nd verse

2. My₁ adds अनन्त after प्रत्यनीक

3. Md₁ reads नेतृ for मित्र

4. Md₁ reads वाञ्छितप्रदानेन for वरप्रदानेन

5. Md₁ reads प्रकटितेश्वरभावं

6. My₁ omits सदा सन्निहितम्

7. Md₁ reads सदा

8. Md₁ reads तत्रामी

9. Md₁ reads विश्रुति for विभूति विशिष्टम्

10. Md₁ omits गुण

11. Md₁ reads कृ for तु

मस्तं मस्तकं शेखरः अलङ्कारः¹ मयि इति विषय सप्तमी स्वस्ति कुशलं सन्तनोत्विति प्रार्थनायां लोट् । प्रार्थनाविषयश्च मोक्ष एव । इतरेषां पुरुषार्थानामल्पास्थिरत्वेन मुमुक्षुभिर²नपेक्षणात् । स्वस्तीति द्वितीयान्तं त्रिलिङ्गं पदम् । अव्ययरूपत्वे तु³ "नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालं वषड्योगाच्च" (अष्टा. 2.3.16.) इति सूत्रेण चतुर्थी स्यात् । तथा च वेदप्रयोगः "स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा, स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु" (तैत्तिरीयारण्यक शान्तिपाठः ।) इति, "नृहरिरस्तु नः स्वस्तये" इत्यभ्यर्थित⁴ मोक्षवितरणशक्ति-मुत्तरार्धेनाह निस्समेति । औपनिषदी उपनिषद्गुणा सरस्वती वाक् यं देवं समाभ्यधिकं रहितम् अभ्यधत् अभिहितवती । दुधाज् दानधारणपोषणयोरिति धा⁵ धातो लङि⁶ रूपम् । "न⁷ तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" (श्वेता. 6.8.) "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चिद्" (महा. 8.3.) इति श्रुतिः । "न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्ये लोकत्रयेऽपि अप्रतिमप्रभाव" (भ.गी. 11.43.) इति स्मृतिः ।। 1 ।।

⁸श्रीनिधिं निधिमपारमर्थिनामर्थितार्थपरिदानदीक्षितम् ।

सर्वभूतसुहृदं दयानिधिं देवराजमधिराजमाश्रये ।। 2 ।।

श्रीनिधिमिति -

श्रियो निधिं भोग्यं अथवा श्रीनिधीयते अस्मिन् इति श्रीनिधिः श्रीनिवासः, "उ-पसर्गे घोः किः" (अष्टा.3.3.92.) "कर्मण्यधिकरणे च" (अष्टा.3.3.93.) इति क्विप्¹प्र-त्ययः । तथा दयानिधिं प्रार्थितार्थवितरणे कृतसङ्कल्पं सर्वैरनुभूयमानमप्यपारम् अनन्तं निधिं² सर्वभूतानां सर्वप्रकारेण सुहृदं हितप्रवर्तकं "सुहृदं सर्वभूतानाम्" (भ.गी. 5.29.) इति गीतावचनम् । देवराज इति संज्ञा । अधिराजं राजाधिराजम् । "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं³ तं देवतानां परमं च दैवतम्" (श्वेता. 6.7.) इति हि श्रुतिः । आश्रये शरणं यामि ।। 2 ।।

सम्प्रति "गङ्गायां दक्षिणे भागे योजनानां शतद्वये । पञ्चयोजनमात्रेण पूर्वाम्बोधेस्तु पश्चिमे । वेगवत्युत्तरे तीरे पुण्यकोट्यां हरिः स्वयम् । वरदः सर्वभूतानामद्यापि

1. Md₁ reads कलाधार इति यावत् हरिः for अलङ्कारः मयि इति विषयसप्तमी

2. Md₁ reads मुमुक्षुभिरपेक्षणात् 3. My₁ reads न for तु 4. Md₁ reads अभ्यधत् for अभ्यर्थित

5. Md₁ omits धा

6. Md₁ omits लङि

7. Md₁ omits न

8. Md₂ repeats this verse

1. Md₁ reads कि for क्विप्

2. Md₁ omits निधिम

3. Md₂ reads from महेश्वरम्

परिदृश्यते" । तथा - "वपाहोमे प्रवृत्ते तु प्रातःसवनकालिके । धातुरुत्तरवेद्यन्तः प्रादु-रासीञ्जनार्दनः" (ह.मा.15.) इति पुराणप्रसिद्धं वरदराजसौलभ्यमनुसन्धत्ते - नित्यमिति-

नित्यमिन्द्रियपथातिगं महो

योगिनामपि सुदूरगन्धि यः ।

अप्यनुश्रवशिरस्सु दुर्ग्रहं

प्रादुरस्ति करिशैलमस्तके ॥ 3 ॥

सर्वदास्मदादीनामिन्द्रियमार्गातिक्रान्तमनेनानुमाना⁴द्यगोचरं त्वं च⁵ विवक्षितम् । न केवलमस्मदाद्यप्रत्यक्षं योगिनामपीत्याह - योगिनामपीति । तर्हि वेदान्तगोचरस्यात् इत्याशङ्क्य तत्रापि दुर्निश्चय⁶मित्याह - अपीति शिष्योपाध्यायपरंपरयाधीयमाणोऽनुश्रूयत एव न तु केनचित् क्रियत इति⁷ । अनुश्रवो वेदः तच्छिरांसि वेदान्ताः । तत्र दुर्ग्रहम् इदमित्यमिति ग्रीहीतुमशक्यं⁸ तादृशं वस्तु करिगिरिशिखरे⁹ सर्वप्राणिनां समक्षं प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ 3 ॥

सम्प्रति भगवदुपलम्भस्थानभूतायाः श्रुतेरपि हस्तिगिरेराधिक्यमनुसन्धत्ते सम-न्तरश्लोकैः¹ - वल्लिकेति -

वल्लिका श्रुतिमतल्लिकामयी

येन पल्लवितविश्वशाखया ।

स्वश्रिया करिगिरेरनुक्रियां

वष्टि मृष्टवरदं तमाश्रये ॥ 4 ॥

ब्रह्मवल्लीभृगुवल्लीतिवत् वल्लीशब्दोऽत्र ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्वाचकः । श्रुतिमतल्लिकामयी श्रुतिश्रेष्ठा । अत्र मयट्प्रत्ययः स्वार्थिकः । श्रेष्ठ्यं च ब्रह्मपरत्वात् । एवंविधा उपनिषत् येन स्वप्रतिपाद्येन वरदराजेन हेतुना पल्लविताः सज्जातपल्लवाः शोभिता इति यावत् । तादृशा विश्वाः सर्वाः शाखास्त्वान्तरशाखा यस्याः सा कर्मभाग³स्योपनिषद्वागस्याप्यवान्तरशाखाः सन्ति । तथा स्वश्रिया स्ववैभवेन अत्र भगवत्प्रकाशनमेव⁴

4. Md₂ reads अतिक्रमात् for अनुमानाद्यगोचरम्

5. Md₁ omits च

6. Md₁ & Md₂ read दुर्निश्चय

7. Md₂ reads इत्याशङ्क्य and omits अनुश्रवो

8. Md₂ reads अयं for अशक्यं तादृशम्

9. My₁ adds अत्र after शिखरे

1. Md₁ & Md₂ omit समनन्तरश्लोकैः

2. Md₁ reads शाखावान्तर

3. Md₁ reads कर्मतागस्य

4. Md₁ reads प्रकाशत्वे My₁ reads प्रकाशनम्

वैभवम् । तेन करिगिरेरनुक्रियामनुकारं साम्यं वष्टि वाञ्छति । वश कान्ताविति धातुः । करिगिरिर्यथा सर्वेषां⁵ वरदराजप्रकाशकः पल्लवितवृक्षशाखप्रकाशकर्षश्च तथा अह-मपि भवेयमिति वाञ्छति इत्यर्थः । तं मृष्टं परिपूर्णं शुद्धं वा वरं ददाती⁷ति तं⁸ मृष्टव-रदं समाश्रये । मृजूष् शुद्धाविति धातुः । अथवा येनेति पदस्य पल्लवितपदेनान्वयेन पल्लविता शोभिता विश्वशाखा यस्याः सा तथोक्ता ।

त्वं⁹ परोक्षमुपदेशतस्त्रयी

नेति नेति परपर्युदासतः ।

वक्ति यस्तमपरोक्षमीक्षय -

त्येष तं करिगिरिं समाश्रये ॥ 5 ॥

त्वमिति - अत्र बृहदारण्यकेपठिता श्रुतिरनुसन्धेया । "द्वावेव ब्रह्मणो रूपं मूर्तं चामूर्तं च" (बृ. 4.3.1.) "सत्यं चानृतं च" (छां. 1.2.3.) इत्यादिना कृत्स्नं जगन्मूर्तामूर्त-रूपमित्यभिहितम् । तदनन्तरं तस्य पुरुषस्य रूपं "यथा माहारजतं वासः यथा पाण्डराविकं यथेन्द्रगोपो, यथागन्धर्विर्यथा पुण्डरीकम्" (बृ. 4.3.6.) इत्यादिना महारजतवस्त्रपाण्डु-कम्बलसदृशत्वेन तद्रूपमभिहितम् । अनन्तरम् "अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्माद्" (बृ. 4.3.6.) इति न इत्यन्यत्परमस्ति "अथ नामधेयम् सत्यस्य² सत्यं, प्राणा वै सत्यं, तेषामेष सत्यम्" (बृ. 2.1.20.) इति पठितम् । अस्यार्थः अथातः अनन्तरं आदेशः उपदेशः क्रियते । कथमित्याह । नेति नेतीति - इति न इति न उक्तप्रकारमात्रं ब्रह्म न भवति । मूर्तामूर्तरूपवत्त्वं दिव्यमङ्गलविग्रहयोगश्चाभिहितं³ तावन्मात्रं न भवति । यतश्च समनन्तरवाक्यं भूयोगुणजातं ब्रवीति नेति प्रतिपादितात् एतस्माद् ब्रह्मणोऽन्यत्परं स्वरूपतो गुणतश्च उत्कृष्टं नास्ति इदमेव सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । तस्य ब्रह्मणः, सत्यस्य सत्यमिति नामधेयं नामनिर्वचनमाह - "प्राणा वै सत्यम्" (बृ. 2.1.20.) इत्यादिना । अत्र प्राणशब्देन साहचर्यो जीवाः परामृश्यन्ते⁴ । ते तावत्⁵ सत्यं पृथिव्यादिवत् सर्वरूप-पान्यथा भावरूपपरिणामाभावात् तेषां एव सत्यं तेभ्योऽपि एष⁶ परमपुरुषः सत्यः जीवानां

5. Md₁ & My₁ omit सर्वेषाम्

6. Md₁ & Md₂ omit शाखाप्रकाशक

8. Md₁ omits तम्

7. Md₁ reads वरदाति

9. P₁ & P₂ read यं for त्वम्

1. Md₁ omits नहि

2. Md₂ omits सत्यस्य

3. My₁ reads अभिहितः

5. My₁ reads परवत्

4. Md₁ reads परामृशन्ते

6. Md₁ reads एव

कर्मानुगुण्येन ज्ञानसङ्कोचविकासौ विद्येते⁷ । परमपुरुषस्य तु ते न स्तः । अतः
तेभ्योऽपि एषः सत्यम् । अतश्चैवं वाक्यशेषोदित⁸ गुणजा(गण?*)न्युयोगात् प्रकृतैताव-
त्वन्मात्रं हि प्रतिषिध्यते । न तु कृत्तनगुणजातम् । अत्र सूत्रं "प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रति-
षेधति ततो ब्रवीति च भूय" (ब्रह्म. 3.2.21.) इति । श्लोकार्थस्तु मुमुक्षून् प्रति
उपदेशरूपेण प्रवृत्ता श्रुतिः - "नेति नेति" परपर्युदासेन यं परोक्षं वक्ति न तु
प्रत्यक्षं तं वरदराजं य एष करिगिरिः प्रत्यक्षेदर्शयति अहं तं समाश्रये इति ॥ 5 ॥

एष ईश इति निर्णयं त्रयी

भागधेयरहितेषु नो दिशेत् ।

हस्तिधामनि न निणयित को

देवराजमयीश्वरस्त्विति ॥ 6 ॥

एष इति -

भाग्यरहितेषु जनेषु श्रुतिरेषः विष्णु नारायणादि शब्दवाच्यः सर्वेश्वरं को दद्यात् ।
हस्तिगिरिस्थाने तु देवराजम् अयमेव परमेश्वरः इति कः प्राणिनः न निणयित । एत-
दुक्तं भवति भाग्यरहितैः त्रैवर्णिकैः अनधीतवेदैरपि दिव्याद्भुत निरतिशय जाज्वल्य
औज्वल्य सौन्दर्यादिना तत्तत् जनाभिमत विविध वरदानेन च निश्चित इति । अत्र हस्ति
शब्देन भामा सत्यभामा भीमो भीमसेन इतिवत् एकदेश उक्तिः ॥ 6 ॥

है इति -

है! कुट्टष्ट्यभिनिविष्टचेतसां

निर्विशेषसविशेषताश्रयम् ।

संशयं करिगिरिर्बुदत्यसौ

तुङ्गमङ्गलगुणास्पदे हरौ ॥ 7 ॥

मायावादिनो¹ हि निर्गुणं ब्रह्म ब्रुवते । भास्करीयास्तु जीवाद्भिन्नाभिन्नं सर्वज्ञत्व-
सर्वशक्तित्वादिगुणकर्म²भेदश्च संसारदशायामन्तः³करणाद्युपाधिकः, मोक्षदशायामभेदः
पारमार्थिक इति । यादवप्रकाशीयास्तु जीवाद्भिन्नाभिन्नं सगुणं चावस्थाद्वयेऽपि भेदाभेदौ⁴
पारमार्थिकाविति । है इत्यव्ययं प्रसिद्धिसूचकम् । उक्तेषु कुट्टष्टिषु⁵ कुमतिष्वभिन-
विष्टचेतसां वादिनां निर्गुणत्वसगुणत्वाश्रयं संशयं करिगिरिः ऊर्जितकल्याणगुणा⁶स्पदेः

7. Md₁ reads विद्यते 8. Md₁ & Md₂ read अशेषोदित* गुणगणाम् is the suggested reading

1. Md₁ omits from माया to भास्करीयास्तु

2. My₁ reads गुणकर्म 3. Md₂ omits संसारदशायाम्

4. Md₁ reads भवौ for भेदौ

5. Md₁ reads अद्रिषु for कुट्टष्टिषु

6. Md₁ shows lacuna for गुणास्प

स्वाश्रये हरौ छिनत्ति । एतदुक्तं भवति - समस्तकल्याणगुणास्पदे वरदराजदर्शनमा-
त्रेण पामराणामपि संशयो विशीर्यत इति ॥ ७ ॥

न्यायतर्कमुनिमुख्यभाजितैः

शोधितैः सह कथञ्चन त्रयी ।

जोषयेद्धरिमनंहसो जनान् हस्ति -

धाम सकलं जनं स्वयम् ॥ ८ ॥

न्यायतर्केति -

तत्र वेदवाक्या^१र्थसंशये सति तन्निर्णयो^२पायभूता पूर्वोत्तरमीमांसाशास्त्रप्रतिपादिता
युक्तयोऽन्यायाः । तदुक्तं - "धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करुणात्मना । इतिकर्तव्या भागं
मीमांसा पूरयिष्यति" इति तर्को न्यायशास्त्रप्रसिद्धः । प्रत्यक्षादिप्रमाणानुग्राहको विचारः ।
तदुक्तम् - "आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तु^३ तर्कोऽनुसन्धत्ते स धर्मं वेद
नेतर" (मनु. १२.१०६.) इति । मुनिमुख्याः परावरतत्त्वसाक्षात्कारिणः
पराशरवाल्मीकिप्रभृतयः तेषां भाषितानि श्रीविष्णुपुराणश्री^४रामायणप्रभृतीनि च^५ वेदो-
पब्रंहणानि । तदुक्तम् - "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । विभेत्यल्प^६श्रुताद्देदो
मामयं प्रतरिष्यति^७" (महा.भा. I.१.२९०.) इति । शोधितैः शुद्धैः,
अपन्यायास्त्वशोधिताः । तथा केवलशुष्क^८तर्कोऽपि । अत एव सूत्रकारैरभिहितः
"तर्काप्रतिष्ठानात्" (ब्रह्म.२.१.४-११.) इति । तथा राजसतामस^९कल्पोक्तानि
मुनिभाषितानि अशोधितानि सात्त्विक-कल्पोक्तानि तु^{१०} शोधितानि । तदुक्तम् -
"अग्नेशिवस्य^{११} माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो
विदुः । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या पितृणां च निगद्यते । सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं
हरेः^१ तेष्वेव योगसंसिद्ध्या^२ गमिष्यन्ति परां गतिम्" (म.पु. ५३.६७-६९) इति^३ ।
ततश्च श्रुतिशोधितैः स्वोपकरणभूतैरन्यायादिभिः पापरहि-तान्^४ तत एव शुद्धान्तःकरणान्^५
त्रैवर्णिकान् जनान् कथं च कृच्छ्रेण परतत्त्वप्रकाशनमूर्तेन हरिं जोषयेत् सेवयेत्, प्रीणयेदिति
वा । जुषि प्रीतिसेवनयोरिति धातुः णिजन्तत्वाद् द्विकर्मकम् । हस्तिगिरिस्थाने^६ तु

१. Md₁ reads वादार्थं २. My₁ reads कर्तव्यनिश्चयोपाय for तन्निर्णयोपाय

३. My₁ read यः for यस्तु

४. My₁ adds श्रीमत्

५. Md₁ reads इव for च My₁ reads तानि च

६. Md₁ reads विभेत्य

७. My₁ reads प्रहरिष्यति

८. Md₁ reads सुषमं for शुष्कतर्कोऽपि

९. Md₁ shows lacuna for तामस १०. Md₁ reads कु for तु ११. Md₁ reads अग्नेरिव च

१. Md₁ reads हि सः

२. My₁ reads संसिद्धा

३. My₁ omits इति

४. & ५. My₁ reads नि for न्

६. My₁ & Md₂ read स्थानम्

स्वयमसहायक⁷मेव सकलं प्राणिमात्रमय⁸त्वेन जोषये-दिति भावः ॥ 8 ॥

अद्भुतमहदसीमभूमकं किञ्चि-

दस्ति किल वस्तु निस्तुलम् ।

इत्यघोषि यदिदं तदग्रतः

तथ्यमेव करिधाम्नि दृश्यते ॥ 9 ॥

अद्भुतमिति -

"अणोरणीयान् महतो महीयान्" (कठो. 2.20.) इत्यादिभिः अद्भुततया प्रतीयमानं, "यच्च किञ्चिज्ज्ञात्यस्मिन्⁹ दृश्यते श्रूयतेऽपि वा" (नारायणसूक्तम्) इत्यादिभिर्महत्तया "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" (मुण्ड.1.1.1.), "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" (श्वेता.6.8.)। "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" (तैत्ति. 2.4.) इत्यादिभिः निस्सीममहिमतया तत एव "निस्तुलं निरूपम् एतादृशं किञ्चिद्¹⁰ विश्वविलक्षणं यद्वस्त्वस्ति" इति श्रुत्या अघोषि सर्वजनसाक्षिकं¹¹ च¹² घोषितम् तद्वस्तु¹³ सर्वेषां पुरतः इदन्तया तथ्यमेव संशयविपर्ययानर्हन्¹ साक्षात्क्रियते । अयं भावः - वेदप्रतिपन्नं परतत्त्वं संशयवि²पर्ययार्हमपि भवेत् । प्रत्यक्षप्रतिपन्नं तु न³ तथेति । बाह्यानामपि बौद्धानां वेदप्रामाण्यं प्रतिपादयतीति ॥ 9 ॥

हस्तिगिरिमाहात्म्यमनुसन्धत्ते - संबदेतेति -

संबदेत किल यत्प्रमाणान्तरै -

स्तत्प्रमाणमिति ये हि मेनिरे ।

तन्मतेऽपि बत मानतां गता

हस्तिनाद्य परवस्तुनि त्रयी ॥ 10 ॥

यद् ज्ञानं ज्ञानान्तरैः संबदेत तत्प्रमाणमिति ये वेदबाह्या मेनिरे तन्मतेऽपि पर-
वस्तुसाक्षात्कारतया हस्तिगिरिणा तत्समानविषया त्रयी प्रणतां गतेति ॥ 10 ॥

इत्थं प्रथमदशकेन हस्तिगिरिमाहात्म्यमुखेन अर्चात्मना⁴वतीर्णं प्राप्यं वरदराजमभि-
ष्टुत्य द्वितीयदशकेन कल्याणगुणास्पदं श्रुतिप्रतिपन्नं प्राप्यप्रापकभूतं⁵ दिव्यात्मस्वरूपं

7. My₁ omits क in असहायकमेव

8. Md₁ reads मात्रमयमेव प्रयत्नेन

9. My₁ reads सर्व for अस्मिन्

10. Md₁ omits किञ्चित्

11. Md₁ reads साक्षिणम्

12. My₁ omits च

13. Md₁ reads यद्वस्तु

1. Md₁ reads अनर्हमेव

2. Md₂ omits विपर्यय

3. Md₂ omits न

4. Md₂ omits अर्चात्मना

5. Md₁ & Md₂ omit अनुस्वार

बृह-भेदमवतारं चाभिष्टौति - गुणायत्तमिति -

गुणायत्तं लोके गुणिषु हि मतं मङ्गलपदं
विपर्यस्तं हस्तिक्रितिधरपते! तत् त्वयि पुनः ।

गुणाः सत्यज्ञानप्रभृतय उत⁶ त्वद्गततया

शुभी भूयं भूयं यास्ता⁷ इति निरणैष्ठ⁸ श्रुतिवशात् ।। 11 ।।

लोके गुणवत्सु चेतनाचेतनात्मकेषु पदार्थेषु मङ्गलपदप्रयोगः प्रशस्तगुणा⁹धीनः ।
तथा हि प्रसादो¹ज्वल्यादिगुणयोगात् मणिद्युमणिप्रदीपादिषु मङ्गलपदं मङ्गलपदप्रयोगः,
तथा विज्ञान²शौर्यै³दाय³दिगुणयोगात् पुरुषेषु । त्वयि तु तद्विपरीतं त्वत्सम्बन्धा⁴धीनं
गुणेषु मङ्गलपदमित्यर्थः । तदेवाह द्वितीयाधेन । उत⁵ शब्दः श्रुतिप्रसिद्धिसूचकः
वैप-रीत्यसूचको वा । शुभीभूयं शुभत्वम्, "भुवो भावे" (अष्टा.3.1.107.) इति
भावार्थे क्यच् प्रत्ययः । "सत्यस्य सत्यं ज्योतिषां ज्योतिः" "पवित्राणां पवित्रं यो
मङ्गलानां च मङ्गलम्" (वि.स.ना.ध्या.10.) इति श्रुतिस्मृतिवशात् निरणैष्ठेति⁶
णीज⁷ प्रापणे इत्यस्मा-द्धातोः लङुत्तमपुरुषबहुवचनम् । यद्यपि ब्रह्मस्वरूपस्य तद्गुणानां
च विश्वविलक्षणतया⁸ च परस्पराधीन⁹मपि मङ्गलत्वं युक्तम् । तथापि
गुणप्राधान्यविवक्षया स्तुतिप्रवृत्तिः । इदानीं सत्यज्ञानादिवाक्यप्रतिपन्नं
त्रिविधचेतनाचेतनविलक्षणं ब्रह्मानुसन्धते - "भृगुर्वै वारुणिः, वरुणं पितरमुपससार,
अधीहि भगवो ब्रह्मेति, तस्मादेतत्¹⁰ प्रोवाच¹¹, "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते,
येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्म" (तैत्ति.3.1.)
इत्यादिभिर्वाक्यैः जत्कारणं ब्रह्म प्रतिपादितम् । तच्च सूक्ष्मचि-दचिच्छरीरकं तत्र
कारणत्वप्रयुक्तशक्ति¹²तद्दोषव्यावृत्तये सत्यज्ञानादि वाक्यं प्रवृत्तम् । तत्र सत्यपदम्
अविकारि ब्रह्म आह । तेन स्वतो विकारिणी¹³ प्रकृतिः तत्संसर्गप्रयुक्त-विकारा
बद्ध¹⁴चेतना व्यावृत्ताः । ज्ञान¹⁵पदं नित्यासङ्कुचितज्ञानं ब्रह्म आह । तेन कदाचित्

6. Except Md₂ all mss. read इह

7. P₁, P₂ & Md₂ read याता

8. P₁, P₂ & Md₂ read निरणैष्म

9. Md₁ adds योग after गुण

1. Md₁ reads प्रभाजाज्वल्य

2. My₁ omits वि Md₂ reads हि for वि

3. My₁ omits औदार्य

4. Md₁ shows lacuna for बन्धा

5. Md₁ reads शुभ for उत

6. My₁ reads निरणैष्म for निरणैष्टेति

7. My₁ reads नीज

8. Md₂ adds नित्यतया after क्षणतया

9. Md₂ reads पराधीनं तमपि

10. Md₁ reads तस्मा एव

11. Md₂ adds after प्रोवाच अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तं होवाच ।

12. My₁ reads शङ्कितदोष for शक्तितदोष

13. Md₁ adds स

14. Md₁ reads यद्य for बद्ध

15. My₁ omits from ज्ञानपदं to व्यावृत्ताः

सङ्कुचितज्ञाना मुक्ता व्यावृत्ताः¹ । अनन्तपदं स्वरूपतः स्वभावतश्चापरिच्छिन्नं
ब्रह्म आह । तेन स्वरूपतः स्वभावतश्च परिच्छिन्नं नित्या व्यावृत्ताः ॥ 11 ॥

ततश्च त्रिविधचेतनाचेतनविलक्षणं ब्रह्माभिष्टौति - निराबाधमिति -

निराबाधं² नित्यं निरवधि निरंहो निरुपमं
सदा शान्तं शुद्धं प्रतिभटमवद्यस्य सततम् ।
परं ब्रह्मात्मातं श्रुतिशिरसि यत्तद्वरद! ते
परं रूपं साक्षात् तदिदमपदं वाङ्मनसयोः ॥ 12 ॥

नित्यं ब्रह्मेत्युक्ते नित्यायाः प्रकृतेः नित्यानां चेतनानां च ब्रह्मत्वप्रसक्तिः तत्र
निराबाधमिति पदेन प्रकृतिः तत्संसृष्टाश्चेतना³ व्यावर्तन्ते⁴ । निराबाधं बाधो नामपूर्व-
रूप⁵परिवृत्त्या रूपान्तरप्रकृति⁶विकार इति यावत् । निर्विकारं प्रकृत्यादिकं तु सवि-
कारम् । निरहं⁷पदेन मुक्ताः ते हि मुक्तेः पूर्वं सांहसः निरवधिपदेन नित्याः । ते
हि⁸ स्वरूपतः स्वभावतश्च सावधिकाः, अवशिष्टं⁹पदजातं स्वरूपातिशयप्रतिपादनेन
स्तुत्यर्थं निरुपमम् असदृशं सदा शान्तं रागद्वेषादिरहितं शुद्धं कल्याणैकतानम्; अवद्यस्य
प्रतिभटं हेयप्रत्यनीकम् । हे वरद! एतादृशं यत् साक्षात् परंब्रह्म वेदान्तेष्वात्मातं
वाङ्मनसयोरलक्ष्यं च तदिदं ते परं रूपं दिव्यात्मस्वरूपम् ॥ 12 ॥

शान्तोदितदशा नित्योदितदशेति परमात्मनो दशाद्वयमस्ति । तत्र शान्तोदितदशा-
नामस्वात्म¹⁰मात्रानुभवदशा इतरा¹¹ नित्योदितदशा¹² । तत्र प्रथममनुसन्धत्ते -
प्रशान्तेति-

प्रशान्तानन्तात्मानुभवजमहानन्दमहिम -

प्रसक्तस्तैमित्यानुकृतवितरङ्गार्णवदशम् ।

परं यत्ते रूपं स्वसदृशदरिद्रं वरद! तत्

त्रयी पिप्पलक्षन्ती परनिरसने श्राम्यति परम् ॥ 13 ॥

प्रशान्तस्य रागादिदोषरहितस्या¹परिच्छिन्नस्य स्वात्मनो योजुभवः² तदानुभवेन³
महानन्दातिशयेन यत् प्रसक्तं तैमित्यं निर्भरत्वं परिपूर्णत्वं वा । तेनानुकृतौ⁴ वितर-

1. Md₁ has lacuna for व्यावृत्ताः

2. All mss. read निरापायम्

3. My₁ adds च

4. Md₁ reads व्यावर्तन्ते

5. Md₁ reads निवृत्त्या Md₂ reads रूपपूर्वं

6. Md₂ reads प्राप्ति for प्रकृति

7. Md₂ reads अहम्

8. My₁ reads च for हि

9. Md₁ reads अविशिष्ट

10. Md₁ & Md₂ read स्वार्थ for स्वात्म

11. Md₂ omits इतरा नित्योदितदशा

12. My₁ adds तु स्वविभूत्यनुभवदशा

1. My₁ adds अनन्तस्य after रहितस्य

2. Md₁ reads अनुभवेन

3. Md₁ read तदनुजेन

4. My₁ adds इतरं after कृतौ

झार्णवदशा यस्य तथोक्तम् । निश्चलनिस्तरङ्ग महोदधिकल्पमिति यावत् । हे वरद!
एतादृशनिस्समं ते यत् पररूपं तत्तयी पिस्त्रक्षन्ती स्प्रष्टुमिच्छन्ती बोधयितुं प्रवर्तमाना
परं केवलं⁵ परनिरसने "अद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रम्" (मुण्ड.1.1.6.) इत्येव⁶मादि
परनिरसने श्राम्यति आयस्यति, न तु कात्स्न्येन बोधयितुं शक्नोतीत्यर्थः ।। 13 ।।

पुनरपि दिव्यात्मस्वरूपं वरदराजसौलभ्यमनुसन्धत्ते - न वक्तुमिति -

न वक्तुं न श्रोतुं न मनितुमथोपासिसिषितुं

न च द्रष्टुं स्प्रष्टु तदनु⁷ न च भोक्तुं हि सुशकम् ।

परं यद्वस्तुक्तं ननु वरद! साक्षात् तदसि भो

कथं विश्वस्मै त्वं करिगिरिपुरस्तिष्ठस इह? ।। 14 ।।

इत्थं हि वैदिकमार्गप्रवृत्तिः⁸ - उपनयनानन्तरं प्रथमं गुरुमुखादध्ययनं तदनु कर्मब्रह्म⁹-
मीमांसामुखेन तदुभयनिर्णयः ; तदनन्तरं कर्मसमुचिताया वेदनोपासनशब्दवाच्याया भक्तै-
रनुष्ठानं; ततश्च भक्तिप्रकर्षादुपास्यवस्तु स¹⁰ ब्रह्मसाक्षात्कारः; ततः सर्वबन्धमोक्षे-
नित्यकैङ्कर्यप्राप्त्या भगवदनुभव इति । न वक्तुं न प्रवक्तुं न प्रवचनं कर्तुमिति यावत् ।
तथा न श्रोतुं श्रवणं कर्तुं च मनितुं मननं कर्तुम् अनन्तरं प्रेम्णा उपासिसिषितुम् उपासनं
कर्तुं सन्प्रत्ययान्तेन विवक्षितः । न च द्रष्टुं साक्षात्कर्तुं तदनु च भोक्तुम् अनुभवितुं न
सुशकं श्रवणमननाद्यशक्यं परं यद्वस्तु वेदान्तेषूक्तम् । भो वरद! त्वं साक्षात् असि¹ ।
ततः किमिति जिज्ञासायां सौलभ्यं साश्चर्यमनुसन्धत्ते - कथमिति । तथा सर्वोत्कृष्टो
दुर्लभस्त्वं करिगिरेः पुरस्तात् विश्वस्मै प्राणिने² कथं तिष्ठसे प्राणिमात्रं रक्षिष्यामीति
स्वाभिप्रायं प्रकाशय³सीत्यर्थः । तिष्ठस इति "प्रकाशनस्थेयाख्योश्च" (अष्टा.1.3.23.)
इत्यात्मनेपदम् । विश्वस्मै⁴ इति "श्लाघन्नुत्थाशपां जीत्यमानः" (अष्टा.1.4.34.)
इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ।। 14 ।।

इत्थं दिव्यात्मस्वरूपमनुसन्धाय प्रधानगुणाननुसन्धत्ते । स्वरूपवद् गुणाश्च पृथगु-
पास्या अनुभाव्याश्च - प्रकृतमिति -

5. Md₂ omits केवलम्

6. Md₁ omits एवम्

7. Md₂ adds प्रेरणा after स्प्रष्टुम्

8. Md₁ reads प्रवृत्तम्

9. Md₁ omits ब्रह्म

10. Md₂ omits स

1. Md₁ reads तदसि

2. My₁ adds सर्वस्मै जन्तवे

3. Md₁ & Md₂ read प्रकाशयति

4. My₁ omits विश्वस्मै इति

प्रकृतं विज्ञानं बलमतुलमैश्वर्यमखिलं

विमर्यादं वीर्यं वरद परमा शक्तिरपि च ।

परं तेजश्चेति प्रवरगुणषट्कं प्रथमजं

गुणानां निःसीम्नां गणनविगुणानां प्रसवभूः ॥ 15 ॥

चेतनान्तरज्ञानशक्त्यादिव्यावृत्त्यर्थं प्रकृष्टादिपदम् । ज्ञानं नाम सर्वदा सर्ववस्तु-
साक्षात्कारः "यः सर्वज्ञः सर्वविद्" (मुण्ड.1.1.1.) इति हि श्रुतिः । अतुलं
निरुपमं बलं नाम अघटितघटनासामर्थ्यम् । एतच्चाभ्युपगम्यते सुरासुरसौहार्द सङ्घटनेन
प्रसिद्धम्¹ । ऐश्वर्यं नाम कृत्स्नस्य जगतः स्वविधेयत्वकरणम् । "भीषास्माद् वातः
पवते, भीषोदेति सूर्यः" (तैत्ति. 2.8.) इति हि श्रुतिः । वीर्यं नाम
कृत्स्नजगद्धारणेऽप्यश्रमत्वम् । एतच्च गोवर्धनमन्दराचलधारणादिषु प्रसिद्धम् । शक्तिर्नाम
कृत्स्नस्य जगतः सृष्ट्यादिसामर्थ्यम् । एतच्चेनेकश्रुतिप्रसिद्धम् । तेजो नाम पराभिभवनीय¹
सामर्थ्यम् । एतच्च खरदूषणादियुद्धे प्रसिद्धम् । इत्येवंप्रकारं प्रथमजं²
भगवत्स्वरूपानुबन्धितया सहजं षट्सङ्ख्यापरिमित-मतो गुणषट्कं गणनविगुणानां
निःसङ्ख्यानां³ प्रसवभूः जन्मभूमिः षड्गुणा एव दयाक्षा-न्त्यौदार्यगाम्भीर्यादिरूपेण
शाखोपशाखाया प्रसिद्धा इति भावः । एतदेव गुणषट्कं भगव-च्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह
भगवान् पराशरः - "ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि
विना हेयैर्गुणादिभिः" (वि.पु.4.5.79.) इति ॥ 15 ॥

इत्थं गुणान् अनुसन्धाय गुणाविर्भावतिरोभावप्रयुक्त⁴भेदं व्यूहमनुसन्धत्ते - गुणै इति

गुणैष्वङ्भिस्तत्त्वैः प्रथम⁵तरमूर्तिस्तव बभौ

ततस्तिष्ठस्तेषां त्रियुगयुगलैर्हि त्रिरभुः⁶ ।

व्यवस्था या चैषा ननु वरद साविष्कृतिवशात्

भवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामङ्गलगुणः ॥ 16 ॥

हे त्रियुग! त्रीणि युगानि ज्ञानशक्त्यादि युगलानि यस्य त्रियुग षड्गुणेति यावत् ।
एतैः षड्भिर्गुणैस्ते प्रथमतः⁷मूर्तिः परवासुदेवाख्या मूर्तिर्बभौ । परमपद⁸निलयो

5. Md₁ reads प्रवृत्तं सिद्धम्

1. Md₁ & My₁ omit नीय in पराभिभवनीय

3. Md₁ omits निःसङ्ख्यानाम्

5. Md₁ reads प्रथमतः

7. Md₁ reads प्रथमतः

2. Md₁ repeats प्रथमजम्

4. Md₁ reads प्रयुक्ताभेदम्

6. P₁ & P₂ read त्रिभिरभुः

8. Md₁ omits पद

नित्य-मुक्तभोग्यः परवासुदेवस्तु ब्यूहबहिर्भूत एव । ततस्तदनन्तरं तेषां गुणानां
 त्रिभिर्युगलैः सङ्कर्षणानिरुद्धप्रद्युम्नाख्यास्तिस्रो मूर्तयः अभ्युः भान्ति स्म । अभूरिति
 भादीप्ताविति धातोः लङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । तत्र ज्ञानबलाभ्यां साङ्कर्षणी मूर्तिः
 सा शङ्कराधिष्ठात्री संहर्त्री, ऐश्वर्यवीर्याभ्यां प्राद्युम्नी⁹ सा¹⁰ चतुर्मुखाधिष्ठात्री स्रष्ट्री,
 शक्तितेजोभ्याम् अनि-रुद्धी सा तु स्वयमेव स्थितिकर्त्री इत्यर्थः । इत्थं ब्यूहभेदमवस्थाय¹
 तदव्यवस्थायां कारणमाह - व्यवस्थेति । हे वरद! या ब्यूहभेदव्यवस्था सा एषां
 गुणानामाविष्कृतिव-शात् कृत्स्नगुणाविर्भावकतिपयगुणतिरोभाववशात् । ननु तर्हि
 त्रिमूर्तिषु कतिपय-गुण²तिरोधानं तदभावादेव स्यादित्यत्राह - भवानिति³ । सर्वत्र
 परब्यूहविभवार्चा⁴न्त-र्यामिषु असङ्ख्येयकल्याणगुणगणः तिरोधानं तु भगवत्सङ्कल्पवशाद्वा
 प्रयोजनवशाद्वा, न तु कर्मवशात्, नाप्यभावादिति भावः । अयमर्थः
 श्रीनिवासस्तोत्रे⁵स्माभिरनुसंहितः ।

सर्वासु यद्यपि दशासु वृषाद्रिनाथ

सर्वैर्गुणैरपि भवान् परिपूर्ण एव ।

केचित् प्रयोजनवशेन गुणाः प्रथन्ते

ब्यूहेषु केचन तथापि तिरोभवन्ति ॥ 16 ॥

सम्प्रति रामकृष्णादिविभवावतारमनुसन्धत्ते - इयमिति -

इयं वैयूहि वै स्थितिरेव यथे⁶च्छाविहृतये

विभूतीनां मध्ये सुरनरतिरश्चामवतरन् ।

सजातीयस्तेषामिति तु विभवाख्यामपि भजन्

करीश त्वं पूर्णो वरगुणगणैस्तांस्थगयसि ॥ 17 ॥

इयं वैयूही ब्यूहसम्बन्धिनी स्थितिर्मर्यादा, अथशब्दो विभवावतारकथन⁷प्रारम्भे
 इच्छाविहाराय परमपदनिलयेषु सर्वज्ञेषु नित्यमुक्तेषु स्वाज्ञानप्रकाशनपितृवचनपरिपाल-
 नदौत्यसारथ्यसाधुपरित्राणादि स्वेच्छाविहारो न सम्भवति इति मन्यमान इति भावः ।
 भवद्विभूतिभूतानां सुरनरतिरश्चां मध्ये अवतरन् हे करीश त्वं परगुणगणैः पूर्णोऽपि ।

9. Md₁ reads प्रद्युम्नी

10. Md₁ omits सा

1. Md₁ omits इत्थं ब्यूहभेदमवस्थाय

2. Md₁ omits गुण

3. Md₁ reads भगवानिति

4. Md₁ omits अर्च

5. Md₁ & Md₂ add अपि

6. P₁ & P₂ read किलोच्छ

7. Md₁ & Md₂ omit कथन

इतिशब्दः प्रकार^१वाची । अनेन सुरनरादिप्रकारेण तेषां सुरादीनां सजातीयः विभवाव-
तारनिमित्तां रामकृष्णादिसंज्ञां भजन् तास्तु ज्ञानशक्त्यादिगुणान्^१ स्थगयसि । अन्यथा^२
स्वेच्छाविहारो न स्यादिति मत्वेति^३ भावः । वै प्रसिद्धौ^४ ॥ १७ ॥

भगवतः सर्वाविस्थास्वपि सर्वगुणानुगत्या न वैषम्यमित्यनुसन्धत्ते - पर इति -

परो वा व्यूहो वा विभव उत वार्चावतरणो

भवन् वान्तर्यामी वरवरद यो यो भवसि वै ।

स सत्त्वं सन्नैशान् वरगुणगणान् विभ्रदखिलान्

भजद्भयो भास्येवं सततमितरेभ्यस्त्वितरथा ॥ १८ ॥

उत्तशब्दो वार्थः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । अर्चावताररूपो भवान् वेत्यन्वयः ।
वरवरद प्रकृष्टवरद । त्वम् अर्चादिषु यो यो भवसि स सत्त्वं सन्नैशान् ईश्वरसूचकान्
ज्ञानशक्त्या-दीन् विभ्रत् भजद्भ्यः सेवमानेभ्यः श्रुत्या प्रत्यक्षेण वा^५ एवमेव गुणवानेव
भासि । इतरेभ्यः कुट्टष्टिभ्यः इतरथा निर्गुणतः^६ केवलं देवतिर्यगादिरूपैश्च^७ भासीत्यर्थः ।
तदु-क्तं गीतायाम् - "अवजानन्ति मां मूढा मानुषी तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो
मम भूतमहेश्वरम्" (भ.गी. ९.११) इति ॥ १८ ॥

आश्रितरक्षणोपयुक्तान् स्वरूपगुणान् आश्रितभोगोपयुक्तान् विग्रहगुणांश्च स्वस्य^८
भोग्यतयानुसन्धत्ते - दयेति -

दयाक्षान्त्यौदार्यं भ्रदिमसमतासौहृदधृति -

प्रसादप्रेमाज्ञाश्रितसुलभाद्याः पर^९गुणाः ।

तथा सौन्दर्याद्यास्तव वरदराजोत्तमगुणाः

विसीमानोऽसङ्ख्याः प्रणतजनभोगं प्रसुवते ॥ १९ ॥

परदुःखप्रहा^१णेच्छा दया, प्रतीकारा^२समर्थस्याप्यपराधसहत्वं क्षान्तिः ।
अर्थितारतम्यं^३ चान^४वेक्ष्य दातृत्वमौदार्यं, आश्रितविरहासहिष्णुत्वं भ्रदिमा, प्राणिनां
जातिगुणवृत्ताद्यनु-रूपेण रक्षणं समता^५, सर्वदा^६ परहिते^७ प्रवृत्तिः सौहृदं, सर्वाविस्थास्वपि

8. Md₂ reads प्रकरणवाची

1. Md₁ reads गुणाः

2. My₁ adds स्याच्छब्दादयसि

3. Md₁ reads मध्येति व्यवहारः

4. Md₁ reads प्रसिद्धम्

5. My₁ omits वा

6. Md₁ & Md₂ read निर्गुणः

7. Md₁ & My₁ read रूपश्च

8. My₁ omits स्य in स्वस्य

9. P₁ & P₂ read वरगुणाः

1. Md₂ reads प्रहरणेच्छा

2. Md₁ & Md₂ read प्रतीकारसमर्थ

3. My₁ adds देयतारतम्यम्

4. My₁ reads चानपेक्ष्य

5. Md₂ & My₁ read समत्वम्

6. My₁ adds अपि

7. Md₁ reads परिहिते

अप्रकम्यप्यत्वं धृतिः, सर्वदा सौमुखं प्रसादः, आश्रितेष्वतिशयितप्रीतिः प्रेमा, असतां नियमनम् आज्ञा, सेवा आकर्षणादरेणाश्रितेषु सौलभ्यमाश्रितसुलभता सौशील्यमिति यावत् । परेषामपि दृष्टिचित्तापहारिणी अवयवशोभा सौन्दर्यम्, उभयत्राप्यादिशब्देन माधुर्यगाम्भीर्यलावण्य-सौकुमार्यादीनां ग्रहणम् । हे वरदराज! एवमाद्या⁸ विसीमानः आद्यन्तसीमाशून्या अथवा मम इमे विषया इमे तु नेति विषयविभागशून्या निस्सङ्ख्या उत्तम⁹ गुणाः प्रणता¹⁰ना-मुत्तरोत्तरभोगं¹¹ जनयन्तीत्यर्थः ॥ 19 ॥

सम्प्रति प्रक्रान्तेषु स्वातन्त्र्यं सार्वज्ञं च निन्दास्तुतिद्वारेणानुसन्धत्ते - अनन्येति -

अनन्याधीनत्वं तव किल जगुर्वैदिकगिरः

पराधीनं त्वां तु प्रणतपरतन्त्रं मनुमहे ।

उपालम्भोऽयं भोः! श्रयति वत सार्वज्ञ¹²मपि ते

यतो दोषं भक्तेष्विह वरद नैवाकलयसि ॥ 20 ॥

"न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः, स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः" (महा. 1.10.) "सर्वस्य वशी, सर्वस्येशान" (बृह. 4.4.22.) इत्याद्या वैदिकगिरः तव अनन्याधीनत्वं जगुः किल । वयं तु तादृशं त्वां प्रणतपराधीनं¹मनुमहे । किं च यतः कारणादिह संसारमण्डले भक्तेष्वकृत्यकरणकृत्याकरणादिदोषं न जानासि । अतस्ते अयमुपालम्भः सार्वज्ञं श्रयति "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" (मुण्ड. 1.1.1.) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं च सार्वज्ञम् ॥ 20 ॥

इत्थं प्राप्यप्रापकभूतं पञ्चावस्थं परं ब्रह्मतद्गुणांश्चाभिष्टुत्य सम्प्रति विशिष्या-
र्चावतारणं वरदराजमभिष्टौति - समनन्तरदशकैः । तत्र दिव्यावयववर्णनं क्रियते -
पाणिपादेति -

पाणिपादवदनेक्षणशब्दैरम्बुजान्यपदिशन् वरद त्वम् ।

बाहुभिस्त्वतिविशालतमालान्नाञ्जनं करिगिरेरसि शृङ्गम् ॥ 21 ॥

पाण्यादिवाचकशब्दैरम्बुजजानि तिरस्कुर्वन् बाहुभिस्त्वतिदीर्घतमालान् तिरस्कुर्वन्
आत्मनः अञ्जनसम्बन्धी अञ्जनाकारः करिगिरेः शृङ्गोऽसि । अत्र² पाण्यादिभिरिति
वक्तव्ये शब्दग्रहणं तद्वाचकशब्दा एवाम्बुजशब्दापदेशका इति सूचनार्थम् । यद्वा

8. My₁ adds अपि 9. Md₁ & Md₂ read उक्ता

10. Md₁ adds जन

11. Md₁ reads उत्तरोत्तरं जयतीत्यर्थः

12. P₁ & P₂ read सार्वज्ञ्यमपि

1. Md₁ & Md₂ omits अनुस्वार

2. My₁ reads तत्र

इतिशब्दः प्रकार^१वाची । अनेन सुरनरादिप्रकारेण तेषां सुरादीनां सजातीयः विभवाव-
तारनिमित्तां रामकृष्णादिसंज्ञां भजन् तास्तु ज्ञानशक्त्यादिगुणान्^१ स्थगयसि । अन्यथा^२
स्वेच्छाविहारो न स्यादिति मत्वेति^३ भावः । वै प्रसिद्धौ^४ ॥ १७ ॥

भगवतः सर्वावस्थास्वपि सर्वगुणानुगत्या न वैषम्यमित्यनुसन्धत्ते - पर इति -

परो वा व्यूहो वा विभव उत वार्चावतरणो
भवन् वान्तर्यामी वरवरद यो यो भवसि वै ।

स सत्त्वं सन्नैशान् वरगुणगणान् बिभ्रदखिलान्
भजद्भ्यो भास्येवं सततमितरेभ्यस्त्वितरथा ॥ १८ ॥

उत्तशब्दो वार्थः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । अर्चावताररूपो भवान् वेत्यन्वयः ।
वरवरद प्रकृष्टवरद । त्वम् अर्चादिषु यो यो भवसि स सत्त्वं सन्नैशान् ईश्वरसूचकान्
ज्ञानशक्त्या-दीन् बिभ्रत् भजद्भ्यः सेवमानेभ्यः श्रुत्या प्रत्यक्षेण वा^५ एवमेव गुणवानेव
भासि । इतरेभ्यः कुट्टष्टिभ्यः इतरथा निर्गुणतः^६ केवलं देवतिर्यगादिरूपैश्च^७ भासीत्यर्थः ।
तदु-क्तं गीतायाम् - "अवजानन्ति मां मूढा मानुषी तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो
मम भूतमहेश्वरम्" (भ.गी. ९.११) इति ॥ १८ ॥

आश्रितरक्षणोपयुक्तान् स्वरूपगुणान् आश्रितभोगोपयुक्तान् विग्रहगुणांश्च स्वस्य^८
भोग्यतयानुसन्धत्ते - दयेति -

दयाक्षान्त्यौदार्यं भ्रदिमसमतासौहृदधृति -

प्रसादप्रेमाज्ञाश्रितसुलभाद्याः पर^९गुणाः ।

तथा सौन्दर्याद्यास्तव वरदराजोत्तमगुणाः

विसीमानोऽसङ्ख्याः प्रणतजनभोगं प्रसुवते ॥ १९ ॥

परदुःखप्रहा^१णेच्छा दया, प्रतीकारा^२समर्थस्याप्यपराधसहत्वं क्षान्तिः ।
अर्थितारतम्यं^३ चान^४वेक्ष्य दातृत्वमौदार्यं, आश्रितविरहासहिष्णुत्वं भ्रदिमा, प्राणिनां
जातिगुणवृत्ताद्यनु-रूपेण रक्षणं समता^५, सर्वदा^६ परहिते^७ प्रवृत्तिः सौहृदं, सर्वावस्थास्वपि

8. Md₂ reads प्रकरणवाची

1. Md ₁ reads गुणाः	2. My ₁ adds स्याच्छब्दादयसि	3. Md ₁ reads मध्येति व्यवहारः
4. Md ₁ reads प्रसिद्धम्	5. My ₁ omits वा	6. Md ₁ & Md ₂ read निर्गुणः
7. Md ₁ & My ₁ read रूपश्च	8. My ₁ omits स्य in स्वस्य	9. P ₁ & P ₂ read वरगुणाः
1. Md ₂ reads प्रहरणेच्छा	2. Md ₁ & Md ₂ read प्रतीकारसमर्थ	3. My ₁ adds देयतारतम्यम्
4. My ₁ reads चानपेक्ष्य	5. Md ₂ & My ₁ read समत्वम्	6. My ₁ adds अपि
7. Md ₁ reads परिहिते		

अप्रकम्यप्यत्वं धृतिः, सर्वदा सौमुख्यं प्रसादः, आश्रितेष्वतिशयितप्रीतिः प्रेमा, असतां नियमनम् आज्ञा, सेवा आकर्षणादरेणाश्रितेषु सौलभ्यमाश्रितसुलभता सौशील्यमिति यावत् । परेषामपि दृष्टिचित्तापहारिणी अवयवशोभा सौन्दर्यम्, उभयत्राप्यादिशब्देन माधुर्यगाम्भीर्यलावण्य-सौकुमार्यादीनां ग्रहणम् । हे वरदराज! एवमाद्या⁸ विसीमानः आद्यन्तसीमाशून्या अथवा मम इमे विषया इमे तु नेति विषयविभागशून्या निस्सङ्ख्या उत्तम⁹ गुणाः प्रणता¹⁰ना-मुत्तरोत्तरभोगं¹¹ जनयन्तीत्यर्थः ॥ 19 ॥

सम्प्रति प्रक्रान्तेषु स्वातन्त्र्यं सार्वज्ञं च निन्दास्तुतिद्वारेणानुसन्धत्ते - अनन्येति -

अनन्याधीनत्वं तव किल जगुर्वैदिकगिरः

पराधीनं त्वां तु प्रणतपरतन्त्रं मनुमहे ।

उपालम्भोऽयं भोः! श्रयति बत सार्वज्ञ¹²मपि ते

यतो दोषं भक्तेष्विह वरद नैवाकलयसि ॥ 20 ॥

"न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः, स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः" (महा. 1.10.) "सर्वस्य वशी, सर्वस्येशान" (बृह. 4.4.22.) इत्याद्या वैदिकगिरः तव अनन्याधीनत्वं जगुः किल । वयं तु तादृशं त्वां प्रणतपराधीनं¹मनुमहे । किं च यतः कारणादिह संसारमण्डले भक्तेष्वकृत्यकरणकृत्याकरणादिदोषं न जानासि । अतस्ते अयमुपालम्भः सार्वज्ञं श्रयति "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" (मुण्ड. 1.1.1.) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं च सार्वज्ञम् ॥ 20 ॥

इत्थं प्राप्यप्रापकभूतं पञ्चावस्थं परं ब्रह्मतद्गुणांश्चाभिष्टुत्य सम्प्रति विशिष्या-र्चावतारणं वरदराजमभिष्टौति - समनन्तरदशकैः । तत्र दिव्यावयववर्णनं क्रियते - पाणिपादेति -

पाणिपादवदनेक्षणशब्दैरम्बुजान्यपदिशन् वरद त्वम् ।

बाहुभिस्त्वतिविशालतमानान्नाञ्जनं करिगिरेरसि शृङ्गम् ॥ 21 ॥

पाण्यादिवाचकशब्दैरम्बुजजानि तिरस्कुर्वन् बाहुभिस्त्वतिदीर्घतमालान् तिरस्कुर्वन् आत्मनः अञ्जनसम्बन्धी अञ्जनाकारः करिगिरेः शृङ्गोऽसि । अत्र² पाण्यादिभिरिति वक्तव्ये शब्दग्रहणं तद्वाचकशब्दा एवाम्बुजशब्दापदेशका इति सूचनार्थम् । यद्वा

8. My₁ adds अपि 9. Md₁ & Md₂ read उक्ता

10. Md₁ adds जन

11. Md₁ reads उत्तरोत्तरं जयतीत्यर्थः

12. P₁ & P₂ read सार्वज्ञ्यमपि

1. Md₁ & Md₂ omits अनुस्वार

2. My₁ reads तत्र

पाण्या-दिशद्वैरम्बुजानि अपदिशन् ब्रुवन् पाण्यादीनामम्बुजत्वेन वेक्षितत्वात् तद्वाचकाः
शब्दा अम्बुजवाचका इति भावः ।। 21 ।।

केनापि विधिवशेन मध्ये विकलनेत्रः श्रीवत्साङ्गमिश्रः प्राकृतचक्षुषि निरपेक्षोऽपि
भगवद्भाष्यकारानुशासनात् भगवत्सेवानुकूलं स्वमनोरथमाविष्करोति श्लोकद्वयेन -
त्वामुदारमिति -

त्वामुदारभुजमुन्नसमायतकर्णपाशपरिकर्मसदंसम् ।

आयताक्षमभिजातकपोलं पारणीयति वरप्रददृष्टे ।। 22 ।।

नीलमेघनिभमञ्जनपुञ्जश्यामकुन्तलमनन्तशयम् त्वाम् ।

अब्जपाणिपदमम्बुजनेत्रनेत्रसात्कुरु करीश! सदा मे ।। 23 ।।

हे करीश³ त्वां प्रति पारणीयति, पारणामात्मन इच्छति "सुप आत्मनः
क्यच्" (अष्टा.3.1.8.) इति क्यच्चत्ययान्तात् पारणाशब्दाल्लटि रूपम् । उदारं
भुजं⁴ वदान्यं, उन्नसम् उन्नतनासिकम् । "उपसर्गाच्च" (अष्टा.5.4.119.) इति
नासिकाशब्दस्य नसादेशः आयतः¹ प्रशस्तकर्णः कर्णपाशः, केशपाश इतिवत् ।
परिकर्मलङ्कारः । आयत-कर्णपाशालङ्कारेण शस्तौ शोभमानौ अंसौ यस्य, यस्य स
तमित्यर्थः । अभिजातं प्रशस्तम् ।। 22 ।।

नीलमेघेति -

हे करीश त्वां नेत्रसात्कुर्वित्यर्थः² । कुन्तलमलकम् । अब्जसदृशपाणिपादम्³ ।। 23 ।।
इत्थं प्रार्थितप्राकृतचक्षुः⁴ त⁵न्निरपेक्षो अप्राकृत⁶दिव्येन्द्रियैरनियतविषयैः स्वभोगं प्रार्थ-
यते - त्वक्चेति -

त्वक् च दृक् च निपिपासति जिह्वा

विह्वला⁷ श्रवणवत् परवृत्तौ ।

नासिका त्वयि करीश तथेति

प्राप्नुयां कथमिमां स्विदवस्थाम् ।। 24 ।।

त्वयीति विषयसप्तमी । त्वक् च दृक् च निपिपासति पातुमिच्छति रसनेन्द्रिय-
व्यापारमिच्छतीत्यर्थः । तथा रसनेन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियवत् इतरेन्द्रियवृत्तौ व्याकुला भवति

3. My₁ reads वरद

4. Md₁ & Md₂ omit भुजम्

1. Md₁ & Md₂ read यतः

2. My₁ reads अन्ययः

3. Md₁ & Md₂ adds अब्जम्

4. Md₁ & Md₂ add स्तोता

5. Md₁ reads तत्र निरपेक्षो Md₂ reads परपेक्षे

6. Md₁ & Md₂ read प्राकृत

7. Md₁ reads लित for विह्वला

नासिका च तथा इतरेन्द्रियप्रवृत्तौ व्याकुला भवतीत्यर्थः । एवं प्रत्येकं⁸ प्रार्थितमर्थं समुच्चित्य प्रार्थयते प्राप्नुयामिति । इतिशब्दः प्रकारवाची । एवंप्रकारामिमां दशां कथंस्वि-
त्प्राप्नुयामित्यर्थः । मुक्तपुरुषाणामैच्छिकेन्द्रिय नियमाभावः⁹ श्रीगीतायामुक्तः -
"सर्वे-न्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति"
(भ.गी. 13.13-14) इति ॥ 24 ॥

इतः परं दिव्यभूषणान्यनुसन्धत्ते - आधिराज्यमिति -

आधिराज्यमधिकं भुवनानाम्¹

ईश! ते पिशुनयन्² किल मौलिः ।

चूलिकामणिसहस्रमरीचेः

हस्तिभूषण! भवत्युदयाद्रिः ॥ 25 ॥

चतुर्दभुवनानामा³धिराज्यं चूलिकामणिः मौलिशिखामणिः स एव सूर्यः⁴ ॥ 25 ॥

अस्मदादीनां तु नित्यनैमित्तिकानुष्ठानाङ्गतया श्रीवैष्णवलाञ्छनतया मोक्षार्थं चोर्ध्व-
पुण्ड्रधारणम् । भगवतस्तु किमर्थं⁵मिति विचिन्त्योत्प्रेक्षते - ऊर्ध्वमिति -

ऊर्ध्व⁶मुपरिभक्तजनानित्यूर्ध्वताश्रयणसूचितशक्तिम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रतिलकं बहुमानात् किं विभर्षि वरद! स्वललाटे ॥ 26 ॥

भक्तजनान् संसारसागरादुपरि उद्धरतीति ऊर्ध्वताश्रयणेन सूचितवाच्यवाचकभाव-
मूर्ध्वपुण्ड्ररूपं तिलकं भक्तजनोंद्धरणबहुमानात् किं स्वललाटे विभर्षीत्यर्थः । अत्रो⁷-
र्ध्वपुण्ड्रस्य तिर्यक्पुण्ड्र⁸वैलक्षणत्वं च विवक्षितम् ।

कर्णिका तव करीश! किमेषा

कर्णभूषणमुतांसविभूषाः? ।

अंसलम्ब्यलकभूषणमाहो!

मानसस्य मम वा परिकर्मः? ॥ 27 ॥

8. Md, lacuna for प्रत्येकम्

9. Md, shows lacuna for नियमाभावः

1. Md, shows lacuna for भुजानानाम्

2. Md, shows lacuna for पिशुनयन्

3. Md, omits नामा

4. Md, lacuna for सूर्यः

5. My, reads किं कामार्थमिति

6. P₁, P₂ & My, read उद्धरति for ऊर्ध्वम्

7. Md, reads अत्रेः पुण्ड्रस्य

8. Md, reads विलक्षणजम्

कर्णिकेति - कर्णिका कर्णभूषणम् । "कर्णललाटात् कर्णलङ्कारे" (अष्टा. 4.3.65.) इति कन्प्रत्ययः । परिकर्माङ्कारः । मम मानसेऽलङ्कारतया¹ सदा परिस्फुरतीति भावः । उत यद्वा आहो अथवा ॥ 27 ॥

पारिजातविटपानभितो या
पुष्पसम्पदुदियात् करिनाथ ।
तां विडम्बयति तावद्² बाहु-
ष्वातता तु कटकाङ्गदलक्ष्मीः ॥ 28 ॥

पारिजातेति -

विटपान् "अभितः परितः समया" (वार्तिक.1442.43.) इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । पुष्पसम्पत् समृद्धिः विडम्बयति अनुकरोति । कटकं करभूषणम् । अङ्गदं बाहुमध्यभूषणम् । आतता विस्तृता ॥ 28 ॥

मथ्यमानचलफेनिलसिन्धु -
प्रोत्थितिक्षणदशां गमितौ ते ।
वक्षसि स्फुरति³मौक्तिकहारे
कौस्तुभं⁴ च कमला च करीश ॥ 29 ॥

मथ्यमानेति -

चलं चञ्चलम् । फेनिलं फेनवत् "फेनादिलच्च" (अष्टा.5.2.99.) इति मत्त्वर्थे इलच्प्रत्ययः । प्रोत्थितिक्षणदशाम् उभौ सिन्धू प्रोत्थितिक्षणदशां तत्कालावस्थां गमितौ प्रापितौ । अनेन वक्षसो मथनदशायां फेनिलसमुद्रसाम्यं विवक्षितम् ॥ 29 ॥

अञ्जनक्षितिभृतो यदि नाम⁵
उपत्यका वरद! हेममयी⁶ स्यात् ।
तादृशी तव विभाति तु लक्ष्मी -
राम्बरी बत विडम्बितविद्युत् ॥ 30 ॥

अञ्जनेति -

9. Md₂ reads कर्णलङ्कार

1. My₁ adds अलङ्कारतया before सदा

2. P₁ & P₂ read तावत्

3. P₁ & P₂ read स्फुरति

5. Md₁ shows lacuna for यदि नाम

4. Printed editions read कौस्तुभश्च

6. Md₁ shows lacuna for हेममयी

अञ्जनमयपर्वतस्य उपत्यकानितम्बभूमिः¹ अनुकूल²विद्युत् आम्बरी पीताम्बर-
सम्बन्धिनी³ ॥ 30 ॥

इतः परं⁴ इमानि दिव्य⁵भूषणान्यतिलङ्घ्य दिव्यावयवाननुसन्धत्ते । तत्र वक्त्रं
सूर्यत्वेन, अलकान् रात्रित्वेन रूपयति - परभागमिति -

परभागमियाद् रवेस्तमिस्रा

वरदादाद्य त्वयि तन्निशामयामः ।

गमिता वक्त्रचित्रभानोः

परभागं ननु कौन्तली तमिस्रा ॥ 31 ॥

तमिस्रा⁶ तमः प्रचुरा रात्रिः, रवेः परभागं पश्चाद्भागं, इयात्⁷ प्राप्नुयादिति ।
हे वरद त्वयि⁹ तन्निशामयामः पश्यामः । रविः पुरतः स्फुरति, रात्रिस्तु पश्चादिति
लोकप्रसिद्धम् । तदेवोपपादयति - गमितेति । वक्त्रमेवाश्चर्यभानुः । तस्य सम्बन्धिनी
तमिस्रापरभागं पश्चाद्भागम् । गमिता प्रापिता । अथवा रवेरिति हेतौ पञ्चमी ।
रवेर्हेतोस्तमिस्रापरभागं वर्णोत्कर्षं प्राप्नुयादिति यद¹⁰लौकिकम् तत् त्वयि पश्यामः ।
कथमिति चेत् वक्त्रचित्रभानोर्हेतोः कौन्तली तमिस्रा वर्णोत्कर्षं प्रापिता । अतः
एवात्र चित्रभानुपद¹¹प्रयोगः ॥ 31 ॥

सम्प्रति ललाटफलकमष्टमीचन्द्रत्वेन वर्णयति - उभयोरिति -

उभयोरपि पक्षयोस्तिथिर्या

विषमीभावनिरासदाष्टमीति ।

उपमानजसम्पदे च सेन्दो -

वरदाभूद्भवतो ललाटलक्ष्म्या ॥ 32 ॥

शुक्लकृष्णपक्षयोरपि इन्दोर्विषमीभावनिरासदाष्टमी¹ पक्षद्वयेऽपि अष्टम्यामेकरू-
पोऽर्धचन्द्रः, इतरतिथिषु क्षयवृद्धिभ्यां विषमीभवति² । तस्माद्विषमीभावनिरासदाष्टमीति

-
1. Md₁ reads भूतिः 2. My₁ reads अनुकूल Md₂ reads अनुकूल 3. Md₂ reads सम्बन्धि
4. Md₁ & Md₂ omit इतः परम् 5. Md₁ & Md₂ omit दिव्य 6. Md₂ omit from तमिस्रा to रवेः
7. Md₂ omit from इयात् to पश्चाद्भागम् 8. Md₁ reads इति यत्
9. Md₁ shows lacuna 10. Md₁ read च लौकिकम् 11. Md₂ omits पद
-

1. Md₂ & My₁ read निरासदा

2. Md₁ & Md₂ read भवन्ति

प्रसिद्धा या तिथिः सा स्वसम्बन्धिन इन्दोर्हि भवतो ललाटलक्ष्म्या भवतो उपमान-
जनितवैभवायाभूत् । लौकिक³प्रकारेण भ्रूवर्णने प्रवृत्तः स्तोता स्वयमेव स्ववचनं
निषे-ध⁴ति ।। 32 ।।

अलकालिचिकीर्षया किलाक्ता⁵
सुपरीचिक्षिषया ललाटपट्टे ।

सुमषीनिकषीकृता भ्रुवौ ते

वरद! स्यादकृतत्वतस्तु नैवम् ।। 33 ।।

अलकेति -

परीक्षितुमिच्छा परिचिक्षिषया । अलकपङ्क्तिकरणे इयं मषी योग्या न वेति
धात्रा उपात्ता स्वीकृता । ललाटपट्टे निकषीकृता लिखिता सुमषी⁶ भ्रुवौ स्यात् ।
सम्भावनायां लिङ् । उद्देशस्यैकत्वादेकवचनम् । अकृतकत्वादेवं नासंभावितमित्यर्थः ।
सर्वेश्वर-विग्रहस्याकृतकत्वं "इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः" (वि.पु.6.5.84.)
इत्यादिपुराणप्रसिद्धम् ।। 33 ।।

भगवन्नेत्रे कर्णान्तायते । तत्रोपपत्तिं वर्णयति⁷ - श्रवसश्चेति -

श्रवसश्च दृशश्च शब्दरूप -

ग्रहणे ते न हि जीववद्व्यवस्था ।

उभयोरखिलेक्षणक्षमत्वा -

द्वरदातः! श्रवणाश्रये दृशौ ते ।। 34 ।।

जीवानां¹ पञ्चेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चविषयेषु व्यवस्थितानि । भगवतस्तु² नैवम् ।
अतो व्यवस्थाभावाच्चक्षुश्चोत्रे परममैत्र्या परस्परसंश्लिष्टेति भावः । अव्यवस्थायां
हेतुमाह - उभयोरिति । ते हि न व्यवस्था । ते दृशावित्युभयत्रान्वयात् युष्मच्छब्द-
स्यापुनरुक्तिः ।। 34 ।।

सम्प्रति दृशं नदीत्वेन रूपयन् वर्णयति - करुणारसेति -

3. Md₁ & Md₂ add कवि

4. Md₁ & Md₂ read निषेधयति

5. P₁ & P₂ read किलात्ता

6. Md₁ reads सुमलिते

7. My₁ reads दर्शयति

1. My₁ & Md₁ read जीवात्मनाम्

2. Md₁ reads भवतस्तु

करुणारसवाहिवीक्षणोर्मेर्वरदप्रेममयप्रवाहभाजः ।

तततीरवनावली भ्रुवौ दृक् च सिन्धोस्तव नासिकैव सेतुः ॥ 35 ॥

करुणारसवाहिनी वीक्षणमेव ऊर्मिर्यस्य तत् । तथोक्तम्³ । भक्ष्येषु प्रेमप्राचुर्यमेव प्रवाहः भ्रुवावेव⁴ विस्तृततीरवनावली । उभयत्रापि द्विवचनम् । दृशावेव चलसिन्धुः, नासिकैव सेतुरित्यर्थः ॥ 35 ॥

चक्षुर्व्यापारं वर्णयति - विभवमिति -

विभवं विवृणोति विस्तृणीते

रुच⁵माविष्कुरुते कृपामपाराम् ।

अभिवर्षति हर्षमाद्र्द्रभावं⁶

तनुते ते वरदैष दृष्टिपातः ॥ 36 ॥

विभवमैश्वर्यं वर्धयति, रुचं¹ द्रष्टृणां कान्तिं तथा भक्तेषु हर्षं आद्र्द्रभावं द्रष्टृणां चित्तदृष्टि²भावम् ॥ 36 ॥

अरुणाधरपल्लवे लसन्ती

वरदासौ³ द्विजचन्द्रचन्द्रिका ते ।

अधिविद्रुममस्तनिस्तलाली -

रुचमाविष्कुरुते हि पुष्कराक्ष ॥ 37 ॥

अरुणेति -

द्विजा⁴ दन्ताः, त एव चन्द्राः, अधि⁵विद्रुमं विद्रुमे, सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । अस्तानां पर्यस्तानाम्, निस्तुलानां⁶ वृत्तानां मुक्तानामित्यर्थाल्लभ्यन्ते । तेषामालिः पङ्क्तिः, तस्या रुचं कान्तिम् ॥ 37 ॥

स्मितनिर्झरिकाविनिष्पतन्ती

तव वक्षस्थलभूतले विकीर्णा⁷ ।

वरद! प्रविभर्ति हारलक्ष्मी -

मपि मुक्तावलिका नदीव तज्जा ॥ 38 ॥

3. My₁ reads तथोक्ताः

4. Md₁ & Md₂ read भ्रुवौ

5. Md₂ reads विरुचम्

6. Md₁ shows lacuna

1. Md₁ & Md₂ read रूपम्

2. My₁ read द्रवीभावम् Md₂ reads भावः

3. Md₁ shows lacuna

4. Md₁ shows lacuna Md₂ reads द्विजोः

5. Md₂ reads अयं for अधि

6. Md₁ reads वृत्तानाम्

7. P₁ & P₂ read विशीर्णा

स्मितेति -

स्मितमेव निर्झरिका, धाराप्रवाहः उन्नतप्रदेशात्^१ विनिष्पतन्ती विकीर्णा प्रकीर्ण
हार^२शोभां बिभर्ति । अपि च सहजालङ्कारभूता मुक्तावलिका तज्जा विशीर्णनिर्झरजा
नदीव शोभत इत्यर्थः ॥ 38 ॥

परिमण्डितरासमण्डलाभिः वरदा^१घ्रातमभीष्टगोपिकाभिः ।

अनु^२वृत्ततदातनप्रहर्षादिव फुल्लं हि कपोलयोर्युगं ते ॥ 39 ॥

परिमण्डितेति -

रासो नाम अनेकपात्राश्रयो मण्डलाकारो नृत्तविशेषः । असङ्ख्याभी^३
रासमण्डलाभिः आघ्रातं पूर्वघ्रातं तदानीं रासक्रीडासमये भवतस्तदातनः अनुवृत्त
इदानीमप्यनुवृत्तः । तदातनश्चासौ प्रहर्षश्चेति विशेषणसमासः । तस्मात् फुल्लं
विकसितम् । इयमुत्प्रेक्षा ॥ 39 ॥

मुखमुन्नतसमायताक्षमुद्यत् -

स्मितदन्तं रुचिराधरं नतभ्रु ।

लसदंसविलम्बिकर्णपाशं

मयि ते निश्चलमस्तु हस्तिनाथ ॥ 40 ॥

मुखमिति -

उद्यत्स्मितमेषां ते उद्यत्स्मितास्तादृशादन्ता यस्येति पुनर्बहुव्रीहिः । निश्चलं
स्थिरम् ॥ 40 ॥

पद्मायाः प्रणयरसात् समासजन्त्याः

स्वं बाहुं सुबहुमतो भुजेन तेन ।

कां नामान्वभवदहो दशां तदात्वे

कण्ठस्ते करिगिरिनाथ कम्बुकान्तः ॥ 41 ॥

पद्माया इति -

स्वं बाहुं भगवतस्तेन भुजेन समासजन्त्याः कर्णपर्यन्तं संसक्तं कुर्वन्त्या पद्मायाः
सुबहुमतस्त^१त्कण्ठः, तदात्वे तस्मिन् काले कां दशामन्वभवत् सा दशा त्वदेकवेद्येति

8. Md₁ does not read properly

9. My₁ reads हरशोभाम्

1. Md₁ shows lacuna

2. P₁ & P₂ read अनुवर्तित for अनुवृत्त

3. My₁ reads अलङ्कृत for असङ्ख्याभी

4. Md₂ reads मतस्ते कर्णः

भावः । अत्रामृतमथनसमये प्रथमसंश्लेषोऽभिप्रेत इति पूर्वाचार्याः ॥ 41 ॥

सायामा धृतपरिणद्धयो¹ध्रयो वा

तादृश्यः स्फुटमथवा दिशश्चतस्रः ।

चत्वारो वरद वरप्रदास्त्वदीयाः

भासन्ते भुजपरिघास्तमालनीलाः ॥ 42 ॥

सेति -

आयामो दैर्घ्यं तेन सह वर्तन्त इति सायामाः । परिणद्धिः परिणाहो विशालता, सन्नाहो वा । धृता परिणद्धिर्येषां ते तथोक्ताः । तादृश्यः आयामपरिणाहवत्यः भुज-परिघाः परिघा इव भुजाः समुद्रो²पमानेन मांसलत्वादिरूपमानेन दैर्घ्यं विवक्षितम् । अथवेति पदद्वयम् । अथेति पक्षान्तरपरिग्रहे । उभयत्र वाशब्दः इवार्थः ॥ 42 ॥

आश्लेषे वरद³ भुजातवेन्दिरायाः

गोपीनामभिमत रासबन्धने वा ।

बन्धे वा मुदमधिकां यशोदयाहो

सम्प्राप्तास्तव नवनीतमोषदोषात् ॥ 43 ॥

आश्लेषेति -

रासबन्धने रासक्रीडायां अन्योन्यभुजबन्धने मोष चौर्यं स एव दोषोऽपराध अहोशब्दो वाशब्दद्वयमपि वितर्के । इतरबन्धनवच्चौर्यनिमित्तबन्धनमपि भक्तवात्सल्यात् भगवतोऽ-भिमतमिति भावः ॥ 43 ॥

सालीया इव विटपाः सपल्लवाग्राः

कल्लोला इव जलधेस्सविद्रुमाग्राः ।

भोगीन्द्रा इव च फणामणिवक्त्राः

भासन्ते वरद भुजास्तवारुणाग्राः ॥ 44 ॥

सालीयेति -

सालवृक्षसम्बन्धिनः सालीयाः फणासु⁴ मणयः तैरिद्धं दीप्तं वक्त्रं येषां ते तथोक्ताः ॥ 44 ॥

1. Md₁ reads परिणद्धिसंज्ञवो

2. Md₁ shows lacuna for समुद्रोपमानेन

3. Md₁ reads वद for वरद

4. My₁ reads फण for फणासु

अम्भोधेः स्वयमभिमन्यनं चकर्थ

क्षोणीध्रं पुनरविभश्चससरात्रम् ।

सप्तानां विवलयसि स्म कण्ठमुष्णा¹

मल्लानां² वरद! तथापि पाणयस्ते ॥ 45 ॥

अम्भोधे इति -

चकर्थेति कर्तुः परोक्षतया लिट्प्रयोगः मध्यमपुरुषैकवचनम् । अविभ इति भृञ्
भरण इत्यस्माद्धातोर्लङ् मध्यमैकवचनम् । पूर्वमसुरा एव सप्तर्षभा जाताः । तत्र
नग्नजिद्राजा सप्तर्षभान् एकस्मिन् स्तम्भे बध्नाति तस्मै स्वकन्यां सत्याख्यं दास्यामीति³
शपथं कृतवान् । तदनुसन्धत्ते - सप्तानामुष्णानां⁴ कण्ठं विवलयसि विवर्तयसि विवृत्य
बध्नासीति यावत् । स्मशब्दः सन्निहित⁵त्वात् भूतार्थत्वम्⁶ । कण्ठमिति जात्येकव-
चनम् । ससरात्रमिति सप्तानां रात्रीणां समाहारः । सङ्ख्यापूर्वाद्वा⁷त्रिशब्दात् समा-
सान्तोऽञ्चत्ययः ॥ 45 ॥

पाणीनां सहजमरुणत्वं तत्र निमित्तमुत्प्रेक्षते - रिङ्खात इति -

रिङ्खातो व्रजसदनाङ्ग⁸णेषु किं ते

गोयष्टिग्रहणवशान्नु गोपगोष्ठ्याम् ।

आलम्बाद्धयनय⁹ सूत्रतोत्तयो¹⁰र्वा

पाणीनां वरद! तवारुणत्वमासीत् ॥ 46 ॥

रिङ्खा¹नाम जानुपाणिभ्यां चंक्रमणं गोयष्टिर्गोप्रचारयष्टिः । हयनायेति -
रथ्यानां हयानां नय²नार्थं सूत्रं तोत्रम् अश्वप्रेरणयष्टिः ॥ 46 ॥

सर्वज्ञाः समुचितशक्तयः सदैव

त्वत्सेवानियमजुषस्त्वदेकभोगाः ।

हेतीनामधिपतयः सदा किमेता³ -

ज्जोभार्थं वरद बिभर्षि हर्षतो वा ॥ 47 ॥

सर्वज्ञा इति -

-
1. P ₁ & P ₂ read कण्ठमुष्णाम्	2. P ₁ & P ₂ read अम्लाना	3. Md ₂ adds फण बन्धौ कृतवान्
4. My ₁ reads उष्णां for उष्णानाम्	5. Md ₁ reads सः निपातात्	6. Md ₁ reads भूतार्थकम्
7. My ₁ omits रात्रि	8. Md ₁ reads अङ्क	9. Md ₁ reads नाय
10. Md ₁ reads सूत्रयोर्वा		
-

1. Md ₁ reads रिङ्खातम्	2. Md ₁ & My ₁ read नियमनार्थम्	3. Md ₁ reads त्वमेतान्

त्वत्सेवेति । त्वदसाधारण इत्यर्थः । त्वदेकभोगा इति त्वदशनैकभोगा इत्यर्थः ।
हेतीनाम् आयुधानां शोभार्थम् अलङ्कारार्थं हर्षतः सदा सेवाजनितहर्षात् श्रीपञ्चायुधानाम्
आभरणत्वं युद्धोपकरणत्वमस्तीति मन्तव्यम् ॥ 47 ॥

किं धातुर्गगनविधानमातृववऽभू -

द्वक्षस्ते वरद! वरेण्य! यत्र नाम ।

पद्माया मुखमथ कौस्तुभं⁵ च जातौ

चन्द्रार्कावुडु निकरायते तु हारः ॥ 48 ॥

किमिति -

मातृका प्रथमप्रकृतिः । धाता हि गगनं (निर्मिमाणः) भगवद्वक्षो विलोक्य
तत्सदृशतया निर्मितवान् इत्यर्थः । मुखं कौस्तुभश्च चन्द्रार्को इत्यन्वयः⁶ । हारो
नक्षत्रसमूहवदाचर-तीति उडुनिकरायते⁷ इति ॥ 48 ॥

लोके यन्महद्द्रव्या¹धिकरणं तन्महद्द्रष्टुं सर्वेश्वरे तु तत्र दृष्टमिति लोकदृष्ट्या-
क्षिप्य स्वयमेव समाधत्ते - अण्डानामिति -

अण्डानां त्वदुदरमामनन्ति सन्तः

स्थानं तद्वरद कथं नु काश्चर्मस्य³ ।

माहात्म्यः⁴ स्वतो इह येषु नूनमेषा -

मृद्धिः स्यान्महिम⁵करी हीतरेषाम् ॥ 49 ॥

ब्रह्माण्डानां त्वदुदरस्थानामधिकरणं यद्यस्मात् कारणात् आमनन्ति सन्तः
पौराणिकाः तस्मादनेकमहद्द्रव्याश्रयस्य तस्य कथं काश्चर्म विरुद्धमित्यर्थः । समाधत्ते
- येषु पदार्थेषु स्वतो माहात्म्यं महत्त्वं येषां पदार्थानां ऋद्धिः समृद्धिराश्रय⁶महिमकरी
महत्त्वकरी⁷ स्यात् । स्वतो⁸ माहात्म्यरहितानां सर्वेश्वराधीन माहात्म्यानां⁹ इतरेषां
ऋद्धि¹⁰र्नाश्रय महिमकरी अतोऽचिन्त्यमहिमा सर्वेश्वरो वरप्रद¹¹ इति भावः । अत्र
पदार्थानां स्वतो माहात्म्यं इत्युक्तिः । नूनं¹² स्वतो माहात्म्यमित्युक्तिर्लौकिकदृष्ट्या

4. Md₁ omits ण in आभरणत्वम्

5. P₁ & P₂ read कौस्तुभश्च

6. Md₂ adds जातौ

7. Md₂ omits त

1. Md₁ reads द्रव्यमधिकरणम्

3. Md₂ reads काश्चर्मस्य

5. Md₁ & My₁ read महिमा

7. Md₁ omits महत्त्वकरी

9. Md₂ reads अमहत्वानाम्

11. Md₂ reads सर्वेश्वरे and omits वरप्रद

2. Md₂ omits from तन्महद् to अधिकरणम्

4. P₁ & P₂ read माहात्म्यम्

6. Md₂ reads आश्रयणम्

8. Md₁ omits from स्वतो to नूनम्

10. Md₂ reads ऋद्धिना इतरेषाम् आश्रय for ऋद्धिर्नाश्रय

12. Md₁ reads ज्ञानं for नूनम्

सर्वेश्वरव्यतिरेकेण स्वतः माहात्म्यासम्भवात् । एवं वाऽन्वयः - येषु पदार्थेषु स्वतो माहात्म्यं एषां स्वतो माहात्म्यवतां स्वतो माहात्म्यशून्यानां स्वसम्बन्धीनि ऋद्धिर्महिमकरी न¹³ स्यादिति स्वतो माहात्म्यवतो भगवदुब्जस्य¹⁴ स्वतो माहात्म्यरहितानां¹⁵ मण्डानां काश्चैऽप्यधिकरणत्वं युक्तमिति भावः ॥ 49 ॥

सम्प्रति नाभिमावर्तत्वेन तमेवावर्तं पुनः पद्मत्वेन निरूप्य देहकान्तिमपि लक्ष्मीत्वेन निरूप्य तत्पद्मसदृशलक्ष्मी वेश्मतया वर्णयति - दिव्यविग्रहस्य नदीत्वेन रूपण¹मप्यर्थ-सिद्धम् - सौन्दर्येति -

सौन्दर्यामृतरसवाहवेगजः स्या -

दावर्तस्तव किल पद्मनाभनाभिः ।

तत्पद्मं वरद विभाति कान्तिमय्याः

लक्ष्म्यास्ते सकलवपुर्जुषोऽनुसद्म ॥ 50 ॥

सौन्दर्यमिवामृतरसः तस्य वाहः प्रवाहः² तस्य वेगज इत्यर्थः । तच्छब्देनावर्तः परामृश्यते । आवर्तशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपि विधेयपद्मविवक्षया नपुंसकलिङ्गत्वम् । तत् पद्मं सत् सकलदेहभाजः कान्तिमय्या लक्ष्म्याः कान्तिस्वरूपाया लक्ष्म्याः सद्म भवनम् अनुसद्मेति पदच्छेदः । आवर्तत्वेन रूपिताया नाभेः पद्मत्वेन रूपणादिदं रूपितरूपकम् । तदुक्तं कविभिः "मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भूलतानर्तकी तव" (काव्यादर्श, 2.93.) इति । अत्र मयट्प्रत्ययः स्वार्थिकः, अथवा तत्पद्मं नाभिस्थं प्रसिद्धं पद्मम् । अत एव पद्म-नाभेति सम्बोधनम् । अस्मिन् व्याख्याने रूपितनिरूपणं न विवक्षितम् ॥ 50 ॥

वलित्रयं दामकृतकिणरेखात्वेन वर्णयति - य इति -

या दामोदर इति नामदा तवासीत्

सा दामा किल किणकारिणी बभूव ।

तन्नूनं वरद! वलित्रयच्छलेन

त्वन्मध्यप्रथमविभूषणी³ बभूव ॥ 51 ॥

दाम रज्जुः किणकारिणी नवनीतमोषणे पुनः पुनः बन्धनात् शुष्कानेकव्रणका-रिणी तत्किणकरणच्छलेन व्याजेन प्रथमविभूषणं सहजविभूषणम् ॥ 51 ॥

13. Md₁ & Md₂ omit न

14. Md₂ reads उदरस्य for उब्जस्य

15. Md₂ omits अण्डानाम्

1. Md₁ reads वर्णनम्

2. Md₁ & My₁ omit प्रवाहः

3. Md₁ reads विभूषणम्

यादृग्बीजाद्युषितभुवि⁴ यद्वस्तु हस्तीश! जातं
तत् तादृक्षं फलति हि फलं, त्वय्यपीक्षामहे तत् ।
यस्मादण्डाध्युषित उदरे तावके जायमानं
पद्मं पदानन! किल फलत्यण्डषण्डानखण्डान् ॥ 52 ॥

यादृगिति -

यादृशेन यज्ञातीयेन बीजेनाध्युषितायां भुवि यद्वस्त्वङ्कुरादिकं जातं तत् तादृक्षं
तज्ञातीयं फलं फलमिति यत् तत् त्वय्यपीक्षामहे तदेव दर्शयति यस्मादिति अखण्डान्¹
सम्पूर्णान्² उदरे जातमित्यधिकरणत्वमात्रं विवक्षितम् "विवक्षातः कारकाणि भवन्ति"
(महाभाष्य.) इति न्यायात् । तथाप्यपादाने पर्यवस्यति ॥ 52 ॥

तत्त्वनिर्णयं कुर्वन् पुनरपि नाभिपद्मं वर्णयति - अज्ञ इति -

अज्ञे यज्ञेश्वर! किल जने क्वाप्यदर्श³विमर्शं
विश्वाधीशः कतम इति तन्निर्णयं वर्णयामः ।
व्यावक्रोशी नृषु समुदिता यानुपाश्रित्य तेऽपि
ब्रह्माद्यास्ते वरद! जनितास्तुन्दकन्दारविन्दे ॥ 53 ॥

हे यज्ञेश्वर यज्ञस्वामिन् तद्यज्ञस्समाराधितस्सन् तद्यज्ञफलप्रदेति भावः । अज्ञे
क्वापि जने विश्वस्वामी विश्वकारणम् । चतुर्वर्गप्रदश्च क इति विचारमदर्शम्
दृष्ट्वा-नासम् । एतदुक्तं भवति - "कारणं तु ध्येयः" (अ.शि.3.) इत्यादिभिर्वाक्यैः
कारण-ध्यानान्मोक्षप्राप्तिः श्रुता । तच्च कारणं किमिति जिज्ञासायां "सदेव सोम्येदमग्र
आसीत्" (छां. 6.2.1.), "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्" (बृह. 1.4.1.)
इत्यादिभिर्वाक्यैः सामान्येन सन्मात्रं प्रज्ञैव कारणतया प्रतिपन्नम् । पुनर्विशेषजिज्ञासायां
"हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे, (तैत्ति.सं.4.2.8.) भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्,
(तैत्ति.सं.4.1.8.) न सन् न चासच्छिव एव केवलः, (श्वेता.4.18.) इन्द्रो मायाभिः
पुरुरूपमीयते" (ऋग्वेद, 47.18.) इत्यादिभिः वाक्यैः तत्त्वं विप्लुतम् । अतः किं
तत्त्वमिति । अज्ञे जने विमर्शदर्शमिति समीचीनन्याय-मुखेन श्रुतितात्पर्यनिर्णयक्षमा ।
वयं तन्निर्णयं वर्णयामः । एतदुक्तं भवति - "एको⁴ ह वै नारायण आसीत्, न ब्रह्मा
नेमे द्यावापृथिवी" (महो.1.1.) इत्यादिभिर्वाक्यैः ब्रह्मशिवादि-कृत्स्नवस्तुविलयेन

4. Md₁ reads सि for भुवि

1. Md₂ reads अवीर्णन्

2. My₁ omits सम्

3. P₁ & P₂ read क्वाप्यदर्शम्

4. Md₁ omits from एको to वाक्यैः

नारायण¹स्यैकस्य अवस्थानं श्रुतेः । "विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत् तत्रैव च स्थितम् । स्थितिसंयमकर्तासौ जगतोऽस्य जगच्च सः" (वि.पु.1.31.) इति उपबृह्मणाच्च स एव परमकारणं, इन्द्रशिवादिशब्दास्तु रूढिवशात् रूढिपरित्यागेन नारा-यणपरा इति । तर्हि शिवः परतत्त्वं, चतुर्मुखः पर²तत्त्वमिति पामरप्रसिद्धेः का³ गतिरित्यत्राह - व्यावक्रोशीति । नृषु पामरजनेषु शिवादीन् परतत्त्वमित्याश्रित्य या व्यावक्रोशी परस्परव्यत्ययेनाक्रोशनं तेऽपि ब्रह्माद्यास्ते⁴ तुन्दम् उदरं, तदेव कन्दमूलं यस्यारविन्दस्य तस्मिन् त्वद्⁵ जनितानां त्वदवर⁶त्वमेव न तु त्वदुत्तरत्वमिति भावः । तथा च श्रुतिः - "अजस्य नाभावध्येकमर्णितं यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमधिश्रितं विश्व-कर्माण्यजनिष देव आदित्यगन्धर्वो अभवद् द्वितीयः⁷ तृतीयः⁸ पिता जनयितौ⁹षधीनम्" (तै.यजु.4.6.2.) इति । तथा भारते - "एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदा दर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ" (महा-शान्ति.350-19.) इति । व्यावक्रोशीति क्रुश आह्वान इति अस्मात्⁹ धातोः "कर्मव्यतिहारे णच्¹⁰ स्त्रियाम्" (अष्टा.3.3.43.) इति णच्प्रत्यये विहिते ङीप् च कृते रूपम् ।। 53 ।।

मुष्णन् कृष्णः प्रियनिजजनैर्ज्येष्ठेऽङ्गवीनं

दाम्ना भूम्ना वरद¹¹ हि यया¹² त्वं यशोदाकराभ्याम् ।

बद्धो बद्ध¹³क्षपणकरणीं तां किलाद्यापि मातुः

प्रेम्णा गात्राभरणमुदराबन्धनाख्यं विभर्षि ।। 54 ।।

मुष्णन्निति -

उदराबन्धनाख्याभरणमुदराबन्धनदामत्वेन वर्णयति । प्रियैर्निजजनैर्ज्येष्ठः जेतुं शक्यः । क्षय्य जय्यौ शक्यार्थ इति शक्यार्थे जय्यशब्दो निपातितः । भक्तवत्सलेति यावत् । अत एव तव दाम्ना बन्धनमुचितमिति भावः । भूम्नातिशयेन दाम्ना बद्ध इत्यन्वयः । ध्यायतां संसारबन्धक्षपणकरणीं तां दामानमद्यापि अर्चावस्थायामपि मातृवात्सल्येन उदराबन्धना¹ख्यमुदराबन्धन नामकमुदराबन्धनापदेशकमिति यावत् ।। 54 ।।

सम्प्रति सौन्दर्यानामा²वस्थापन्नं नदीत्वेन रूपयति - सौन्दर्येति -

1. Md₂ reads नारदाय तस्यैकस्य वस्थानं श्रुतेः

3. Md₁ reads न for का

5. Md₁ & My₁ omit त्वत्

7. Md₁ & Md₂ omit तृतीयः

9. Md₁ & Md₂ omit अस्मात्

11. Md₁ reads वद for वरद

13. P₁ & P₂ read बन्ध

2. Md₁ & My₁ reads परम्

4. Md₁ reads ब्रह्माद्याभे

6. Md₁ reads त्वदपरत्वमेव

8. Md₁ & Md₂ read जनित

10. Md₁ & Md₂ read णच्

12. Md₁ reads यदा for यया

1. Md₁ reads बन्धजा

2. Md₁ & Md₂ read नामावस्थापन्न

सौन्दर्याख्या सरिदुरसि³ विस्तीर्य मध्यावरुद्धा

स्थानाल्पत्वाद्विषमगतिजावर्तं गर्ताभनाभिः ।

प्राप्यप्राप्तप्रथिम⁴जघनं विस्मृता हस्तिनाथ!

स्रोतोभेदं भजति भवतः पाददेशापदेशात् ॥ 55 ॥

सौन्दर्याख्या सौन्दर्यव्यपदेशा स्थानाल्पत्वान्मध्यदेशे अवरुद्धा सती विषमगतिजनि-
तावर्तरूपगर्तवद्भासमाननाभिः गर्तः पल्वलं प्राप्तप्रथिमेति जघनविशेषणम् । पादद्वय-
प्रदेशव्याजात् ॥ 55 ॥

रम्भास्तम्भाः करिवरकराः कारभाः सारभाजो

वेषाश्लेषा अपि मरतकस्तम्भमुख्यास्तुलाख्याः ।

साम्यं सम्यग्वरद⁵! न दधुः सर्वमुर्वोस्त्वदूर्वोः

न ह्यैश्वर्यं दधति न तथा यौवनारम्भजृम्भाः ॥ 56 ॥

रम्भेति -

सारं प्राशस्त्यं भजतीति सारभाजः । वेषं⁶ शोभां श्लिष्यन्ति सम्बन्धन्तीति
वेषाश्लेषाः तुलां सादृश्यमाख्यान्तीति तुलाख्याः सादृश्यभाज इति यावत् । एतच्चयं
चतुर्णां रम्भा-स्तम्भादीनां विशेषणं कारभः¹ करस्य पार्श्वप्रदेशः । तत्सम्बन्धिनः
प्रदेशाः करम्भाः² अन्वयस्तु - एवं विशेषणविशिष्टं मरतकस्तम्भमुख्या रम्भास्त³म्भादयः
उर्वोः पृथ्वोस्त्व-दूर्वोः सर्वं साम्यं⁴ न दधुः । अतस्तत्राह - न हीति ।
ऐश्वरमीश्वरसम्बन्धित्वं सौन्द-र्यैश्वर्यं वा न हि दधति तथा यौवना⁵रम्भजृम्भण
यौवनारम्भणानि च न दधतीत्यर्थः । पुनरपि कान्तिं नदीत्वेन रूपयित्वा पादद्वयं
प्रवाहयुगलत्वेन जानुद्वयम् ऊर्ध्वभ्रमि⁶त्वेन ककुद⁷त्वेन च वर्णयति । अत्रोर्ध्वभ्रमि⁸र्नाम
वर्तुलाकारं जलबुद्बुदं विवक्षितं⁹ न त्वावर्तः ॥ 56 ॥

या ते गात्रे वरद! जनिता कान्तिमय्यापगाभूत्

तस्याः स्रोतोयुगल¹⁰मिह तद्¹¹ याति पादप्रवादम् ।

तज्जातोर्ध्वभ्रमियुगमितो¹²द्भासिनी जानुनी ते

स्यादुक्ष्णोर्वा ककुदयुगलं यौवनैश्वर्यनाम्नोः ॥ 57 ॥

3. Md₁ shows lacuna for सरिदुरसि

4. Md₁ reads प्रति for प्रथिम

5. Md₂ reads वरदस्वर्यं Md₁ shows lacuna for वरद and then दधुः

6. Md₂ adds सुवेषम्

1. Md₁ reads करकरम्भाः

2. Md₂ reads कारभाः

3. My₁ omits स्तम्भ

4. Md₁ & Md₂ read सामर्थ्यम्

5. Md₁ omits from यौवना to नदीत्वेन

6. Md₁ & Md₂

reads भूमितत्त्वेन

7. Md₁ & My₁ read ककुदत्वेन

8. Md₁ & Md₂ read भूमि

9. Md₁ & Md₂ read विवक्षितं

10. P₁ & P₂ read द्वितयम्

11. P₁ & P₂ read यद्

12. P₁ & P₂ read इवोद्भानुनी

येति -

पादप्रवादं पादव्यपदेशं यौवनैश्वर्यनाम्नोः यौवनैश्वर्यव्यपदेशयोः । अत्र सर्वशरीर-
व्यापि यौवनमेव गर्वान्मदाच्च वृषभ¹³ युगलत्वेन रूपितम् । मांसलतया जानुद्वयं तत्
ककुदत्वेन अकारान्तोऽपि ककुदशब्दोऽस्तीति मन्तव्यम् । इह तस्याः कान्तिमय्यापगायाः
यत् स्रोतोयुगलं तत् पादप्रवादं याती¹त्यन्वयः । स्वयं परिमलं बहलं कण्टकितनालं
कमलयुगलं यदि करिगिरिशिखरं² स्वतोऽधिकपरिमलमाग्रातुं अधोमुखी भवेत् तदा
तादृशकमलत्वेनाङ्घ्रियुगलं, तन्नालत्वेन च जङ्घाद्वयं स्यादिति वर्णयति ।। 57 ।।

प्रेम्णाघ्रातुं करिगिरिशिरोऽधोमुखीभावभाजो -

रङ्घ्रिद्वन्द्वाह्वयकमलयोर्दण्डकाण्डायमाने ।

अद्रिस्पर्शोद्भवसुखत उत्कण्ठके रोमहर्षात्

द्रष्टुर्दृष्टिर्वरद! किमलं लङ्घितुं जङ्घिके ते ।। 58 ।।

प्रेम्णेति -

अधोमुखीभाव³मधोमुखीभवनं, अङ्घ्रीति अङ्घ्रिद्वन्द्वव्यपदेशकरण⁴योरित्यर्थः ।
अन्वयस्तु - हे वरद एतादृशोः कमलयोः दण्डकाण्डयमाने अद्रिस्पर्शोद्भवसुखतो
रोमहर्षादुत्कण्ठके जङ्घे⁵ अतिक्रान्तुं द्रष्टुः पुरुषस्य दृष्टिरलं किं समर्थं⁶ किं न
समर्थमित्यर्थः ।। 58 ।।

दहरादिस्थानेषु भवतः⁷ किं वा प्रियतममिति प्रश्नमुखेन पादाम्बुजं⁸ वर्णयति -
भक्तानामिति -

भक्तानां यद्वपुषि दहरं पण्डितं पुण्डरीकं

यच्चाग्लानं वरद सतताध्यासनादासनाब्जम् ।

आम्नायानां यदपि च शिरो यश्च मूर्धा शठारे -

हस्त्यद्रेर्वा किमिति सुखदं तेषु पादाब्जयोस्ते ।। 59 ।।

"दहं विपापं परवेश्मभूतं यत् पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दहं गगनं
विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" (महा. 8.13.) इति श्रुतिप्रसिद्धं पुण्डरीकम् ।

13. Md₁ reads वृषौ

1. Md₁ reads इयात्

2. My₁ & Md₂ read शिरम्

3. Md₂ reads एव for भावम्

4. Md₁ & Md₂ read कमलयोः

5. My₁ reads लङ्घिते

6. Md₂ reads असमर्थम्

7. Md₁ reads भगवतः

8. My₁ reads अब्जम्

श्रुत्यर्थस्तु दहं दभ्रमल्पं¹ पापरहितं भगवदुपासनस्थानतया परवेश्मभूतं शरीरमध्यं²
 प्रतिष्ठितं यद्धृदयपुण्डरीकं तत्र पुण्डरीके विशोकं शोकमोहादिरहितं गगनमाकाशं³
 ब्रह्मस्वरूपमिति यावत् । तस्मिन् स्वरूपे यदन्तः कल्याणगुणजातं तदुपासितव्यमिति
 पण्डितं⁴ परिशुद्धं विकसितमिति वा पडिपिडिसङ्घात इति धातोः पण्डितशब्दव्युत्पत्तिः
 संहतं⁵मिति मुख्यार्थस्त्वयुक्तः । दहरं दभ्रमल्पं सततनिवासात् अम्लानं म्लानिरहितं
 विकसितमिति यावत् । विमलादष्टशक्त्यधिष्ठिताष्टदलं सकर्णिकं⁷ यन्नासनपद्मं यद्यपि
 सतताध्यासनं लोके म्लानिनिमित्तं तथापि भगवत्पादाब्जयोरत्यन्तं⁸सुकुमारतया
 विकासनिमित्तत्वं यच्च वेदान्तशिखरं⁹ द्रमिडोपनिषत्प्रवर्तकस्य प्रपन्नजनकूटस्थस्य शठको-
 पमुनेः यश्च मूर्ध्ना यश्च हस्त्यद्रेर्वा मूर्ध्ना तेषु मध्ये ते पादाब्जयोः किमिति सुखदम्¹⁰
 ॥ 59 ॥

सम्प्रति दिव्यविग्रहकान्तिं सिन्धुत्वेन निरूप्य पदाङ्गुलीः प्रान्ततरङ्गपङ्क्तिः¹¹त्वेन
 निरूप्य चन्द्रस्य¹² तत्र प्रतिफलनमुत्प्रेक्ष्य नानात्मना प्रतिफलितस्यैव तस्य नखपङ्क्तित्व-
 मुत्प्रेक्षते - पद्यास्त्विति -

पद्यास्त्वद्याङ्गुलिषु वरद! प्रान्ततः कान्तिसिन्धो -

वीचीवीथीविभवमुभयीष्वम्भसो लम्बितासु ।

विन्दन्निन्दुः प्रतिफलनजां सम्पदं किं पदं ते

छायाच्छद्मा नखविततितां लुम्बितः¹ शुम्भितः सन्² ॥ 60 ॥

हे वरद! अद्य कान्तिसिन्धो अम्भसां³ प्रान्तदेशे वीचीवीथीविभवं तरङ्गपङ्क्तिवैभवं
 लम्बितासु प्रापितासु पद्यासु पदसम्बन्धिनीषु⁵ "शरीरावयवाद्यत्" (अष्टा.5.1.6.)
 इति यत्प्रत्ययः । उभयीषु उभयविधासु अङ्गुलीषु प्रतिफलनजां सम्पदं विन्दन्
 प्राप्नुवन् इन्दुः तत एव छायाच्छद्मा प्रतिफलनव्याजतः शुम्भितः सन्⁶ शुभि शुम्भि⁷
 शोभार्थ इति धातुः । ते पदनखविततिनां लम्बितः किम् । किं लम्बित इति
 णिजन्ततया द्विकर्मकः पदयोर्नखविततित्वं प्रापित इत्यर्थः ॥ 60 ॥

1. My ₁ omits दभ्रम्	2. Md ₁ & My ₂ read मध्ये	3. Md ₁ & Md ₂ read आकाशो
4. Md ₂ read पाण्डितम्	5. Md ₁ & My ₁ read स एतमिति	6. Md ₂ reads दण्डम्
7. My ₁ reads सङ्कीर्णकम्	8. My ₁ adds शिशिर	9. My ₁ omits शिखर
10. Md ₁ reads सुखदौ	11. My ₁ omits पङ्क्ति	12. Md ₁ reads वज्रस्य

1. P ₁ & P ₂ read लम्बितः	2. Md ₂ reads सः
3. Md ₁ shows lacuna for अम्भ	4. Md ₂ adds प्र
5. Md ₁ omits नी	6. Md ₂ adds शोभितः सन्
7. Md ₁ & Md ₂ read शुभ शुम्भ शोभनार्थ	8. Md ₂ reads पद

शम्भोरम्भोरुहमुखसखा सन् सहाङ्कः शशाङ्कः
 कुर्वन् सेवां वरद विकलो वृत्त^१हीनः सुवक्रः ।
 त्वत्पादाब्जप्रियमखनखच्छन्नान्श्रित्य नित्यं
 सद्वृत्तोऽभूत् स तु दशगुणः पुष्कलो निष्कलङ्कः ॥ 61 ॥

शम्भोरिति -

हे अम्भोरुहमुख हे प्रियसख^{१०}मख शशाङ्कः शम्भोः सखा सन् सेवां कुर्वन् शशाङ्कः
 कलङ्कसहित विकलो विगतकलः वृत्त^{११}हीनः आचारहीनः सुवक्रः वक्राकृतिः शठचित्तो
 वा आसीत् । स तु पश्चात् पादाब्जे^{१२} नखव्याजेनाश्रित्य निष्कलङ्कः पुष्कलः^{१३}
 परिपूर्ण सद्वृत्तः सदाचारः दशगुणपूर्वा^{१४}चारादशगुणः शाठ्यादिदोषरहितो वा
 आसीत् । अयमत्र ध्वनिः । अपकृष्टसेवया अपकर्षप्राप्तिः उत्कृष्टसेवया उत्कर्षप्राप्तिः
 इति ॥ 61 ॥

त्वत्पादाब्जे प्रजाता सुरसरिदभवत् प्राक् चतुर्धा ततस्ता
 स्वेकां धत्ते ध्रुवः सा त्रिभुवनमपुनात् त्रीन् पथो भावयन्ती ।
 तत्रैका खं व्रजन्ती शिवयति तु शिवं सा पुनः सप्तधाभूत्
 तास्वेका गां पुनाना वरद सगरजस्वर्गसर्गं चकार ॥ 62 ॥

त्वदिति -

त्रैविक्रमावसरे^१ सत्यलोकपर्यन्तं भगवत्पादपद्मं प्रसारितम् । तदानीं चतुर्मुखः
 स्वयमर्चनार्थं तत्प्रक्षालयामास । तत् सलिलं तदानीं विष्णुपदी सुरसरिदिति प्रसिद्धम् ।
 चतुर्धा विभक्तम् चत्वारि स्रोतांस्यभवत्^२ तदुक्तं श्रीविष्णुपुराणे - "जगतः पावनार्थाय
 सा प्रयाता चतुर्दिशम्^३ । सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमान्" (वि.पु.
 2.2.33) इति । सिता^४ चक्षुर्भद्रा च ध्रुवमण्डलम^५प्राप्यैव मेरोः पूर्वपश्चिमोत्तरभागेषु
 प्रसृता-स्तत्तदर्शवान् प्रविशन्ति । अलकनन्दा तु ध्रुवमण्डलमाप्लावयन्ती मेरोर्दक्षिणभागे
 प्रसृता त्रेधा विभक्ताभूत् । तत्रैका स्वर्लोकं^६ व्रजन्ती मन्दाकिनी अभूत् । अपरा^७ तु
 पातालं व्रजन्ती सगरपुत्रान् भोगवत्यभूत् । भुवं पतन्तीं तृतीयामन्तरिक्ष एव शिवः
 शिरसा दधार । तदुक्तं विष्णुपुराणे - "भेदं चालकनन्दाख्यं यस्याः शर्वोऽपि

9. P₁ & P₂ read वृत्ति

11. My₁ reads वृत्तिहीनः

13. Md₁ reads निष्कल and omits पुष्कलः

10. Md₁ & Md₂ omit सख

12. My₁ adds त्वद्.

14. Md₁ reads पूर्वकारात्

1. Md₂ reads अवतारे

2. Md₁ reads असम्भवन्

3. My₁ reads चतुर्दिशः

4. Md₂ adds तत्र

5. Md₁ & Md₂ read प्राप्यैव

6. Md₂ reads स्वर्ग

7. Md₁ reads अपारा

दक्षिणम् । दधार शिरसा प्रीत्या वर्षाणामधिकं शतम्" (वि.पु.) इति । सा चालकनन्दा च पुनः सप्तधा विभक्ताभूत् । तत्रैका तपःप्रभावसन्तोषितजीवेन⁸ भगीरथेन भारतवर्षं प्रत्यानीता सागरं व्रजन्ती सगरपुत्रान् कपिलमुनिक्रोधा⁹ग्निदग्धानुत्तारयामास । एतत्तु श्रीरामायणे बालकाण्डे प्रसिद्धम् । "अनेन तोषितश्चाभूदत्यर्थं रघुनन्दन । विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रति । । तस्यां विसृज्यमानायां सप्तस्रोतांसि¹⁰ जज्ञिरे । शङ्खिनी¹¹ पावनी चैव नलिनी च तथापरा । ताः प्रतीचीं दिशं जग्मुः तिस्रो¹² गङ्गा शुभोदकाः । चक्षुषी चैव सीता च वसु¹³श्चैव महानी । तिस्रश्चेता¹⁴ दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु शुभोदकाः । सप्तमी चान्वगात् तासां भगीरथमथो ध्रुवम्¹⁵" (रा.बाल. 43.10,11,12,13) इति । तत्सर्वमनुसन्धत्ते - प्राक् प्रथममेकां धत्ते । ध्रुव इति ध्रुवमण्डल¹प्रसृतेत्यर्थः । त्रीन् पथः स्वर्गभूमिपातालान् भवयन्ती प्राप्तवती² शिवयति शिवं मङ्गलं करोति इत्यर्थः । "तत्क-रोति तदाचष्टे" (वार्तिक 1018 under सूत्र 516) इति णिच्प्रत्यये कृते लटि रूपम् । स्वर्गसर्गं सृष्टिं प्राप्तिमिति यावत् । । 62 । ।

इत्थं वरदराजमापादचूडमभिष्टुत्य सविभूतिकस्य तस्य संश्रितजनप्राप्यत्वमनुसन्धत्ते - परिजनेति -

परिजनपरिवर्हा भूषणान्यायुधानि

प्रवरगुणगणाश्च ज्ञानशक्त्यादयस्ते ।

परमपदमथाण्डान्यात्मदेहस्तथात्मा

वरदसकलमेतत् संश्रितार्थं चकर्थ । । 63 । ।

अनन्तगरूढविष्वक्सेनादयः परिजनाः परिवर्हाः परिच्छदाश्छत्रचामरादयः "तद्विष्णोः परमं पदम्" (ना.उप. 9.22., सुबाल. 6.) इति श्रुतिप्रसिद्धं परमपदम् । अथशब्दो वाक्यान्तरोपक्रमे । अण्डानि ब्रह्माण्डानि आत्मदेहो दिव्यमङ्गलविग्रहः, आत्मा दिव्या-त्म³स्वरूपं एतत्सर्वं संश्रितशेषभूतं चकर्थं कृतवानासीः । करोतेर्लटि लङ् मध्यम-पुरुषैकवचनम् । सकलमेतदिति । "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्याम्" (अष्टा.1.2.69.) इति एकवद्भावादेकवचनं नपुंसकत्वं च । । 63 । ।

8. Md₁ & Md₂ read शिवेन

10. Md₁ reads स्रोता विजज्ञिरे

12. Md₁ reads गङ्गा शिवजलां शुभाम्

14. My₁ reads चेत्येता

9. My₁ reads कोप for क्रोध

11. Md₂ & My₁ read ह्लादिनी

13. Md₁ & Md₂ read सिन्धुश्चैव for वसु

15. Md₁ reads वृषमिति

1. My₁ reads मण्डलेन

2. My₁ reads प्रापयन्ती

3. My₁ omits आत्म

इत्थं प्राप्यप्रापकदशापन्नं पर⁴ब्यूहाचविताररूपं परं ब्रह्मानुसन्धाय सम्प्रति राम-
कृष्णादिविभवावस्थं दयाक्षात्तिसौशील्यादिगुणयोगात् प्रापकमात्रभूतं ब्रह्मानुसन्धत्ते
सम-नन्तरश्लोकैः - अनाप्तमिति -

अनाप्तं ह्याप्तव्यं न तव किञ्चिद् वरद ते
जगज्जन्मस्थेमप्रलयविधयो धीविलसितम् ।
तथापि क्षोदीयः सुरनरकुलेष्वाश्रितजनान्
समाश्लेषुं पेष्टुं तदसुखकृतां चावतरसि ॥ 64 ॥

अवतारात्पूर्वमनाप्तमवतारेणाप्तव्यं किञ्चिदपि तव श्रेयो नास्तीत्यर्थः । तदुक्तं
गीतायाम् - "न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त
एव तु कर्मणि" (भ.गी. 3.22.) इति । कुतस्तत्राह - जगदिति । सृष्ट्यादिप्रकारस्तव
सङ्कल्पविलास इत्यर्थः । तथापीति । अवाप्तसमस्तकामत्वे सत्यपीत्यर्थः । क्षोदीयः
क्षुद्रतरं "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादि परं पूर्वस्य च गुण" (अष्टा.6.4.156.)
इति क्षुद्रशब्दात् क्षोदीयशब्दोत्पत्तिः । आश्रितजनान् त्वदर्शना¹लापादिकमन्तरेणात्मधा-
रणं कर्तुं अशक्नुवानान्² त्व³त्त्वित्तान् त्वद्गतप्राणान् प्राणिमात्रान् समाश्लेषुं स्नेहपूर्वं
परिचेदितुं परित्रातुमिति यावत् । तदसुखकृतां समाश्रितजनापकारिणां पेष्टुं चूर्णयितुं
तदसुखकृता-मिति । "जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायामि" (अष्टा.2.3.56.)
इति द्वितीयार्थे षष्ठी । तदुक्तं⁴ - "परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापना-र्थाय सम्भवामि युगे युगे" (भ.गी. 4.8.) इति ॥ 64 ॥

साधुपरित्राणवदसदनु⁵शासनं न प्रधानप्रयोजनं किं तु साधुपरित्राणमेव । तच्च
सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वपरत्वापरत्वाद्यभिभवेन केवलसौशील्य⁶सौलभ्याभिनिवेशेन प्रयुक्त-
मित्यनुसन्धत्ते - विवेकेति -

विवेकधियमेकतो ह्यभिनिवेशलेशो हरे⁷ -
र्महत्त्वभिनिवेशनं किमुत तन्महिम्नस्तव ।
अहो विसदृशे जगत्यवततर्थ पार्थादिकं

निजं जनमुदञ्चयन् वरद तं समाश्लेषुकः⁸ ॥ 65 ॥

4. My₁ omits पर

1. Md₂ adds स्पर्शन

3. Md₁ reads क्वचित्तान्

5. Md₁ reads असाधुशासनम्

7. P₁ & P₂ read हरेत्

2. Md₁ reads अशक्नुवानः

4. My₁ omits तदुक्तम्

6. Md₂ adds वात्सल्य

8. P₁ & P₂ read समाश्लेषकः

लोके यस्य कस्यचिदेकस्मिन् वस्तुनि अभिनिवेशलेशो रागद्वेषमूल आग्रहो विवेक-
 धियमिदं युक्तमिदम् अयुक्तमिदं⁹ कार्यमिदमकार्यमिति विवेकज्ञानमप¹⁰हरेत् ।
 मदभि-निवेशस्तु किमुत किमु वक्तव्यमपहरेदेवेत्यर्थः । तथा हीत्याह - अहो
 इत्यादिना । तत्तस्मात् कारणात् तव महिम्नो माहात्म्यस्य "मया ततमिदं सर्वं
 जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः । न च मत्स्थानि
 सर्वभूतानि पश्य मे योग-मैश्वरम्" (भ.गी. 9.4,5) इत्यादिभिः प्रसिद्धवैभवस्य
 विसदृशविलक्षणेऽत्यन्तनिकृष्टे जगति पार्थादिकमर्जुनमक्रूरमालाकार युधिष्ठिरादिकं
 निजं जनं कृत्वा¹ उदञ्चयन् उत्कृष्टान् कुर्वन् तं जनं समाश्लेषुकः परिचयं कुर्वन्
 अवततर्थं अवतीर्णवानासी² । तं³ समाश्ले-षुक इति । "अकेनो⁴ भविष्यदाद्यमर्षयोः"
 (अष्टा.2.3.70.) इति षष्ठ्याः प्रतिषेधः । तवाश्रितजनाभिनिवेश एतादृश इति
 भावः । "चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी
 च भरतर्षभ । । उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" (भ.गी.7.16.18)
 इत्यादिभिः प्रसिद्धभक्तजनपरित्राणार्थं सौशील्यवात्सल्यादिप्रयुक्तं त्वद-वतरणमस्तु ।
 केवलमुदासीनजनपरित्राणे किं प्रयोजन⁵मिति पृच्छति ।। 65 ।।

संश्लेषे भजतां त्वरापरवशः कालेन संशोध्यता -

नानीय स्वपदे स्वसङ्गमकृतं सोढुं विलम्बं वत ।

अक्षाम्यन् क्षमिणां वरो वरद सन्नत्रावतीर्णो भवेः

किं नाम त्वमसंश्रितेषु वितरन् वेषं वृणीषे⁶ तु तान् ।। 66 ।।

संश्लेषेति -

हे वरद भजतां भक्तानां संश्लेषे प्राप्तिविषये त्वरापरवशः सन् कालक्रमेण तान्
 संशोध्य⁷ भक्त्युत्पत्तिविरोधिप्राचीनपापनिरसनेन शुद्धान् कृत्वा । तदुक्तं - "तेषामेवा-
 नुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वत" (भ.गी.
 10.11.) इति पुनरपि कालक्रमेण स्वपदे अप्राकृते नित्यमुक्ताहं पुनरावृत्तिशून्ये
 स्वस्थाने आनीय स्वसङ्गमकृतम् इत्थं स्वनित्यसंश्लेषे कर्तव्ये तत्कृतं तत्प्रयुक्तं विलम्बं
 क्षमिणां वरः सन्नपि अक्षाम्यन् असहमानः अत्र संसारमण्डले अवतीर्णो भवेः ।
 केवलभक्ति⁸प्रभावादेव परमपदप्राप्तौ तत्परिपाकस्य चिरकालापेक्षणं मध्ये

9. Md, omits अयुक्तमिदम्

10. Md, reads अपरेत्

1. Md, & Md, omits कृत्वा

2. Md, reads आसीत्

3. Md, & My, omit तम्

4. Md, reads अनेके भविष्यता

5. Md, & Md, read प्रयोजक

6. Md, shows lacuna for वृणीषे तु

7. Md, reads संश्लेषेत्पुत्ति

8. My, adds भाव after भक्ति Md, reads प्रताप for प्रभाव

विघ्नसम्भवेऽनेकजन्मापेक्षणाच्च तद्व-र्शनालाभा¹दिभिरचिरेण प्रापणार्थं त्वदवतारो युक्तः।
 अतस्ते² त्वदाश्रिता इति भावः। भवेरित्यधीष्टे लिङ् । अधीष्टः सत्कारपूर्वको
 व्यापारः । किं तु त्वमश्रितेष्वभक्तेषु त्वदवतार समकालवर्तिषु³ साक्षात् परम्परया
 वा त्वत्संसर्गवत्सु स्त्री⁴पुंसेषु स्थावरजङ्ग-मेषु वा वेषं सुवेषमाभिरूप्यं वितरन् प्रतिपादयन्
 तान् स्वयमेव वृणीषे किन्नाम? अत्र किन्निमित्तं भवतो⁵निरङ्कुशस्वातन्त्र्यं वा
 आकस्मिककृपा वा साक्षात् परम्परया संसर्गो वा यत्किञ्चिद्व्याजमात्रं वा अज्ञातसुकृतं
 वा निमित्तमिति त्वमेव जानीषे, वयं तु न जानीम इति भावः । मुखं व्यादाय स्वपिति
 नेत्रे⁷ निमील्य हसतीत्युपसङ्ख्यानम् । अपूर्व⁸कालत्वादिति कालव्यति⁹त्ययेन
 ल्यप्प्रत्ययः। अवतीर्णो भूत्वा स्वपदम् आनयसि¹⁰ व्यादात् इतिवत् ।। 66 ।।
 इत्थमवतारे बहुलाभमभिधायानवतारे बहुहानिमाह - वरदेति -

वरद यदि न भुव्यवातरिष्यः

श्रुतिविहितास्त्वदु¹¹पासनार्चनाद्याः ।

करणपथविदूरगे सति त्वयि¹²

अविषयतानिकृताः किलाभविष्यन् ।। 67 ।।

ळहे वरद! भुवि यदि रामकृष्णादिरूपेणार्चरूपेण च नावातरिष्यः तदा परब्यूहान्त-
 र्यामिरूपेणावस्थिते त्वयि कर्मज्ञानेन्द्रियागोचरे सति त्वां विषयीकृत्य प्रवृत्ता श्रुतिस्मृतीति
 हासपुराणश्रीपाञ्चरात्र¹³वैखानसशास्त्रविहितास्त्वदुपासनार्चनप्रणामप्रदक्षिणाद्याः अविष-
 यतया निर्विषयतया निराश्रयतया निराकृता निरर्था अभविष्यन्निति । अत्र श्रुतिपदं
 स्मृत्यादीनामप्युपलक्षणम् । यद्यपि परब्यूहान्तर्यामि उपासनं श्रुतिविहितं तथापि¹ सुकरं
 सुलभं च न भवतीति भावः ।। 67 ।।

स्वपराधसहिष्णुरपि भगवान् भागवतापराधं न सह त इति भक्तवत्सलं नृसिंहावतार-
 मभिष्टौति - यदिति -

यदपराध²सहस्रम् अजस्रजं

त्वयि शरण्यं हिरण्यं उपावहत् ।

1. Md ₁ reads तद्वर्शनस्पर्शनालापादिभिः	2. My ₁ & Md ₂ read यतस्ते
3. Md ₁ & My ₁ omit त्वदवतार समकालवर्तिषु	4. My ₁ reads स्त्रीषु पुरुषेषु
5. Md ₁ omits नि in निरङ्कुश	6. Md ₁ reads पापा for कृपा
7. Md ₁ reads स्म ल ए सती for नेत्रे निमील्य हसति	8. Md ₁ & Md ₂ omit अ
9. Md ₁ reads व्यतित्वयेन	10. Md ₁ reads स्वपित्वा for अवतीर्णो भूत्वा
स्वपदं आनयसि	11. Md ₁ shows lacuna for स्त्वदुपा
12. Md ₁ shows lacuna for सति त्वयि	13. Md ₁ adds श्री

1. Md₁ & My₁ read तदेवम्

2. Md₁ shows lacuna for यदपराध and अजस्रजम्

वरद तेन चिरं त्वमविक्रियो

विकृतिमर्भकनिर्भजनादगाः ॥ 68 ॥

त्वयि विषये अजस्रजं निरन्तरजमुपावहत् अवहत्³ अर्भकजनात् बाल्यावस्थ⁴ व्याजा-
तन्निराकरणात् विकृतिं वधपर्यन्ताम् ॥ 68 ॥

भक्तिप्रपत्तिनिरपेक्षमेव स्थावरजङ्गमसाधारण्येन स्वपदप्रापकं श्रीरामावतारं सप्र-
श्रयं⁵ चानुसन्धते - त्वामिति -

त्वामामनन्ति कवयः करुणामृताब्दे

ज्ञानक्रियाभजनलभ्यमलभ्यमन्यैः ।

एतेषु केन वरदोत्तरकोसलस्थ⁶

पूर्वं सद्पूर्वमभजन्त हि जन्तवस्त्वाम् ॥ 69 ॥

कवयः प्रत्यक्षादिप्रमाणपथातिक्रान्तलौकिकोपायोपेयस्वरूपदर्शिनः पराशरादयः
त्वां कर्मयोगज्ञानयोग⁷ लभ्यं तथा प्रपत्तिलभ्यमित्ययमपि इति हृदयं⁸ अन्यैः उपायान्तरैः
केवलकर्मयोगज्ञानयोग⁹ भक्तियोग ज्योतिष्ठोमादिभिः एतेषु केनोपायेन उपायेषु पूर्वं
श्रीरामावतारोपसंहारसमय उत्तरकोसलवासिनः कर्मयोगज्ञानयोगाद्यनधिकारिणः प्रा-
णिनः सद्पूर्वा¹ दूर्वासहितं दूर्वेत्यन्तः संज्ञकानां वृक्षादीनामप्युपलक्षणम् । अभजन्त
आप्नु-वन्² । अत्र चिरकालपरिचितैः तैः विश्लेषासहत्वं मार्दवं वा निमित्तं स्वविषयवासो
वा अन्यत् किञ्चिद्वा न जानीमः । त्वमेव जानीष इति भावः । अयमेवार्थः - किं³
नाम त्वमसंश्रितेषु इति⁴ अत्र सर्वावतारसाधारणतया पूर्वमप्यनुसंहितः यद्यपि कर्मयोग-
ज्ञानयोगयोर्भक्त्यङ्गत्वमेव न पृथगुपायत्वं तथापि पृथक्परिगणनं कैवल्यं प्रति⁵ उपाय-
त्वविवक्षया वा भक्त्यङ्गेषु प्रधानाङ्गत्वविवक्षया वेति मन्तव्यम् ॥ 69 ॥

सम्प्रति सौलभ्यवात्सल्ययुक्तं श्रीकृष्णावतारं प्रश्नपूर्वकमनुसन्धते - भजस्त्विति -

भजत्सु वात्सल्यवशात् समुत्सुकः

प्रकाममत्रावतरेर्वरप्रदः ।

भवेश्च तेषां सुलभोऽथ किञ्चिदं

यदङ्गदाम्ना नियतः पुराऽरुदः ॥ 70 ॥

3. Md ₁ & Md ₂ omit अवहत्	4. Md ₁ reads बालावस्थप्रसाद My ₁ reads प्रह्लाद for प्रसाद
5. My ₁ adds सविस्मयम्	6. Md ₂ , P ₁ & P ₂ read कोसलस्थाः
7. Md ₂ adds भक्तियोग	8. Md ₁ omits इति हृदयं अन्यैः
9. Md ₁ omits from भक्तियोग to वाद्यनाद्य	

1. Md ₁ reads सर्वज्ञा	2. Md ₁ reads प्राप्नुत्	3. Md ₁ omits किं नाम	4. My ₁ & Md ₁ omit इति
5. Md ₁ reads कैवल्यप्रत्यय			

भजत्सु विषये वात्सल्यवशात् समुत्सुक^६स्तद्विश्लेष समुत्सुकस्तद्विश्लेषासहहिष्णु^७स्सन्
अत्र संसारमण्डले काममवतरेः तेषां दौत्यसारथ्यादिषु सुलभश्च भवेः। अथेति
प्रश्नो-पक्रमे । हे अङ्ग! पुरा यशोदया दाम्ना नियतो नियन्त्रितः । स्वयं तन्मोचनशक्तोऽपि
तस्यास्त्वयि^८ कृपां जनयितुं अरुद इति यत् इदं किन्तु? इत्थं^९ सार्वज्ञं सर्वशक्तिं
तिरोधाय एतादृशमनुष्यं समानधर्मत्वेऽत्यन्तमातृपारतन्त्र्ये च निमित्तं त्वमेव जानीषे
इति भावः ।। 70 ।।

सम्प्रति मनुष्यवेषक क्वचिद् रामकृष्णाद्यवतारादपि प्रकर्षित सर्वेश्वररूपं श्रीनृ-
सिंहावतारमादरातिशयेन पुनरनुसन्धत्ते - नरसिंहेति -

नरसिंहतनुरगौणी समसमय^१

समुद्भवश्च भक्तगिरः ।

स्तम्भे च सम्भवस्ते

पिशुनयति परेशतां वरद ।। 71 ।।

अगौणी मुख्या सत्त्वादिगुणैरपिरणता वा^२ शुद्धसत्त्वमयीति यावत् । सर्वत्रास्तीति
प्रह्लाद^३वचसः समानक्षणप्रादुर्भावः। कुत्रचिदयं दृष्टः स्तम्भे प्रादुर्भावश्च । एतच्चयं
सर्वे-श्वरत्वं सूचयतीत्यर्थः । इत्थमुपेयोपायावस्थं ब्रह्मानुसंहितं तदवस्थोपयुक्ताश्च
गुणा-नुसंहिताः ।। 71 ।।

इतः परं विरोधिरूपं स्वदोषं तापत्रयातुरं प्राप्तु^४ स्वरूपं चानुसन्धत्ते - तापत्रयीति -

तापत्रयीमय^५ दवानलदह्यमानं

मुह्यन्तमन्तमवयन्^६ तमनन्त नैव ।

स्थातुं प्रयातुमुपयातुमनीशमीश!

हस्तीश दृष्ट्यमृतवृष्टि^७भिराभजेथाः ।। 72 ।।

आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रय प्राचुर्यरूपेण दावानलेन दह्यमानं, मुह्यन्तं
मोहोपेतं अनन्त^८दुःखपारं नैवापयन्तमप्राप्नुवन्तं विधिवशाच्च त्रयं स्थातुमनन्ततापत्रयातुरः
तत्रैव स्थातुं तापत्रयशून्यं स्थानानन्तरं प्रयातुं गन्तुं पुनरपि तत्स्थानं प्राप्तुमनीशमसमर्थं
मां हे हस्तीश अमृतवृष्टिभिः कृपा^९वलोकनामृतवृष्टिभिः^{१०} आभजेथाः अभिमुखमा-

6. Md₂ omits समुत्सुकस्तद्विश्लेष

7. Md₁ & My₁ read असहस्सन्

8. My₁ omits तस्यास्त्वयि कृपां जनयितुम्

9. My₁ reads इदम्

1. Md₁ shows lacuna for समसमयसमुद्भवश्च भक्त

2. My₁ omits वा

3. My₁ adds भक्त

4. Md₁ reads प्राप्नु

5. Md₂ reads मयि

6. Md₁ reads मुह्यन्तवेयं तमनन्त

7. Md₁ reads वृष्टि

8. My₁ omits from here till verse 77

9. Md₂ reads कृपया

10. Md₂ reads वर्षैः

गच्छेः । यथा दावानलपरीतं स्थातुं प्रयातुमुपयातुमशक्तं मृगं मेघोऽभिवर्षति तथेति
ध्वन्यते ॥ 72 ॥

नानाविरुद्धविदिशासु दिशासु चाहो¹ -

वन्ध्यैमनोरथशतैर्युगपद्विकृष्टैः ।

त्वत्पादयोरनुदितस्पृह एव² सोऽहं

न स्वस्ति हस्तिगिरिनाथ! निशामयामि ॥ 73 ॥

नानेति -

अत्र दिशाशब्देन मनोरथविषयविषयाः शब्दादयो विवक्षिताः । नानाविधासु
विरुद्धासु विपरीतफलासु श्रुतिस्मृतिविरुद्धासु वा । अत एव विदिशासु
विपरीतशब्दादिविषयेषु दिशासु अविरुद्धशब्दादिविषयेषु च वन्ध्यैः³
कुशलैर्मनोरथैर्युगपदाकृष्टः । अत एव त्वत्पादयोः सर्वमनोरथविषययोरनुदिताकाङ्क्षस्तत
एव स्वस्ति कुशलं न निशामयामि न पश्यामि ॥ 73 ॥

इदं स्वदोषनिवेदनमपि न मनःपूर्वकमतोऽयमपरो दोष इत्याह - है इति -

है निर्भरोऽस्यविनयोऽस्मि यतस्त्वदङ्घ्रौ

लिप्साम लब्धवति चेतसि दुर्विनीते ।

दुष्कर्मवर्मपरिकर्मित एष सोऽह -

मग्ने वरप्रद! तव प्रलपामि किञ्चित् ॥ 74 ॥

है इति विषादे । अव्ययानामनेकार्थत्वात् यतः कारणाद् दुर्विनीते यमनियमादि-
भिरविनीते दुष्कृतकवचालङ्कृते चेतसि त्वदङ्घ्रौ इदमेव परं प्राप्यमिति वाञ्छामलब्ध-
वति सति एतादृशस्वभावस्सोऽहं सर्वज्ञस्यान्तर्यामिणस्तवाग्ने स्वदोषानुसन्धानं त्वदप्राप्ति-
निमित्तदुःखवचनं च मनस्यविद्यमानमपि किञ्चित् त्वामद्याद्य⁴ प्रलपामि । अतः कार-
णात् एतादृशासत्यवचनान्निर्भर्योऽस्यविनयोऽस्मि अशिक्षितोऽस्मि यद्यपि भगवद्भाष्य-
कारमुखेन शिक्षितोऽपि शिक्षाफलं मयि न दृश्यत इति भावः ॥ 74 ॥

अप्राप्तविषये तु दुःखप्राप्तविषये तु मम नास्तीति विषीदति - सव्याधिरिति -

सव्याधिराधिरवितुष्टिरनिष्टयोग -

स्वाभीष्टभञ्जनममर्षकरो निकर्षः ।

1. Md₁ lacuna for चाहो वन्ध्यैमनोरथशतै
3. Md₁ shows lacuna for वन्ध्यैः

2. Md₂ reads एष
4. Md₂ reads त्वामाश्चाद्याम्

कृन्तन्ति सन्ततमिमानी मनो मदीयं

हस्तीश न त्वदभिलाषनिधिप्रहाणिः ॥ 75 ॥

आधिर्मनः¹ पीडा, अवितुष्टिश्चिरोपभुक्तेष्वन्नपानादिष्वपर्याप्तिता । पुत्रमित्रादि-
विश्लेषाद्यनिष्ठयोगः स्वाभीष्टभञ्जनं चिर²प्रार्थिताभितवस्तुन निवृन्तन्ति यत्लाभात्
सर्वदुःखप्रहाणी स्यादिति भावः ॥ 75 ॥

भगवदाश्रयणविरोधिनो मानसान् कामक्रोधादीननुसन्धत्ते - विद्वेषेति -

विद्वेषमानमदरागविलोभमोहा -

द्याजानभूमिरहमत्र भवे निमज्जन् ।

निर्द्वन्द्वनित्यनिरवद्यमहागुणं त्वां

हस्तीश! कः श्रयितुमीक्षितुमीप्सितुं वा ॥ 76 ॥

विद्वेषो मात्सर्यं स्वस्मिन्नुत्कर्षाभिमानो मानम् विषयानुभवजनितश्चित्तविकारो मदः ।
विषयस्पृहा रागः । लब्धार्थस्याविनियोगो विलोभः, युक्तायुक्तविषयाज्ञानं मोहः । आदिशब्दात्
क्रोधो विवक्षितः । एतेषामाजानभूमिर्जन्मभूमिरिति यावत् । भवस्संसारः, हे निर्द्वन्द्व
सुखदुःखादिशून्य! अनेन बद्धचेतनव्यावृत्तिः । नित्यनिरवद्य । अनेन
कादाचित्कावद्यमुक्तचेतनव्यावृत्तिः । महागुणेति । भगवदपेक्षया परिमितनित्यगुणव्या-
वृत्तिः । ईप्सितुमभिलषितुं श्रयितुमाश्रयितुं ईक्षितुं साक्षात्कर्तुम् अहं कः अनर्ह इत्यर्थः ॥
76 ॥

सम्प्रति स्वात्मनि पृथुलविचारसद्भवमनुकूलविचारासद्भावं चानुसन्धत्ते - पुत्रादयेति -

पुत्रादयः कथममी मयि संस्थिते स्युः?

नित्य³प्रतिक्रियनिरर्थकचिन्तनेन ।

दूये न तु स्वयमहं भवितास्मि कीदृ -

गित्ति हस्तिगिरिनाथ! विमर्शलेशः ॥ 77 ॥

मयि संस्थिते मृते सति पुत्रादयः कथं जीविष्यन्ति इति प्रतिकारशून्यवृथाविचारेण
दूये परितप्ये अप्रतिक्रियत्वं च स्वस्य मरणात् । किन्तु स्वयमहंसाक्षादहं देहेन्द्रिया-
दिविलक्षणोऽहमिति संशको विमर्शलेशः नास्तीति ॥ 77 ॥

1. Md₂ reads मानसी पीडा

2. Md₂ omits from चिरप्रार्थितं till परमात्मनः in the व्याख्यान of verse 80

3. P₁ & P₂ read इत्य

सम्प्रति¹ दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्य²लक्षणं वैराग्यमपि नास्तीत्यनुसन्धत्ते - (दृष्टा-
नुश्रविकविषया ऐहिकामुष्मिकविषयाः) - शम्पाचलमिति -

शम्पाचलं बहुलदुःखमनर्थहेतु -

रत्नीय इत्यपि विमृष्टिषु दृष्टदोषम् ।

दुर्वासनाद्रढिमतः सुखमिन्द्रियोत्थं

हातुं न मे मतिरलं वरदाधिराज ॥ 78 ॥

विमृष्टिषु³ विचारेषु क्रियमाणेषु शम्पाचलमित्याद्याकारेण दृष्टदोषमिन्द्रियोत्थं
विष-येन्द्रियसम्प्रयोगजन्यं सुखमनादिविषयानुभवजनितदुर्वासनादाढ्यात् हातुं मे मतिर्नालं
न समर्थम् । अतो विषयदोष⁴ वैराग्यं नोदेतीति भावः ॥ 78 ॥

भगवदपचारादीनां⁵ विनाशकरत्वमनुसन्धत्ते - बुद्धवेति -

बुद्ध्वा च नो च विहितकरणैर्निषिध्य⁶

संसेवनैस्त्वदपचारशतैरसह्यैः ।

भक्तागसामपि शतैर्भवताप्यगण्यैः

हस्तीश! वाक्तनुमनोजनितैर्हृतोऽस्मि ॥ 79 ॥

बुद्ध्वा च नो च ज्ञात्वा अज्ञात्वा च भगवति शिशुपालेन कृतोऽपचारो भगवदप-
चारः । श्रीवैष्णवविषयापचारो भागवतापचारः श्रीवैष्णवविषयो निर्निमित्तद्वेषोऽसह्या-
पचारः । आचार्यापचार इति केचित् । भवता सर्वज्ञेनापीति शेषः ॥ 79 ॥

यन्मूलान्मुमुक्षूणां वैदिका¹पचारप्रवृत्तिः संसारसागरनिस्तरश्च यत् परं च मोक्षं मोक्षशास्त्रं
तादृशशेषशेषिभावसम्बन्ध²ज्ञानदाढ्यं मम नास्तीत्यनुसन्धत्ते - त्वदिति -

त्वद्दास्यमस्य हि मम स्वरसप्रसक्तं

तच्चोरयन्नयमहं किल चस्खलः प्राक् ।

त्वं मामकीनमिति मामभिमन्यसे स्म

हस्तीश! संशमय नस्तमिमं विवादम् ॥ 80 ॥

करणकलेबरविलक्षणस्य ज्ञानात्मनः स्वस्मै स्वयं प्रकाशस्य नित्यज्ञानाश्रयस्य
त्वद-धीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्ति³र्मम त्वद्दास्यं त्वच्छेषत्वं तव⁴ यथेष्ट विनिर्योगार्हत्वं

1. My, continues from here

3. Md, omits पु in विमृष्टिषु

5. Md, shows lacuna दीनाम्

1. Md, omits प in अपचार

3. Md, reads प्रवृत्तेः

2. Md, reads वैमुष्य

4. Md, adds विमर्शोऽपि मम

6. P₁ & P₂ read निषिद्ध

2. Md, omits सम्बन्ध

4. Md, omits तव यथेष्टं विनिर्योगार्हत्वं

स्वरसप्रसक्तं स्वभावप्राप्तं न तु वेतनादि⁵प्राप्तं "ईश्वरोऽहमहमहं भोगी⁶सिद्धोऽहं बलवान् सुखी आढ्येऽभिनवानस्मि, कोऽन्योऽस्ति सदृशो मम" (भ.गी.16.14.) इत्यादिप्रकारेणाहङ्कार-ममकारग्रस्तोऽहं तच्चोरयन्नपहरन् प्राणितः पूर्वं तस्य⁷ ते चस्खलः मोक्षमार्गात् स्खलि-तवानासम् । चस्खलेति परोक्षत्वारोपेण लिङुत्तमपुरुषप्रयोगः । आत्मापहारश्च महाचौर्यं तदुक्तं भारते - "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं⁸ पापं चोरेणात्मापहारिणा" (भारत.उत्त. 41.37.) इति । "सर्वज्ञसर्वभूतसुहृत् परमशेषत्वं मदीयोऽयम्" इत्यभिमन्यसे । हे हस्तीश! नः वादिप्रतिवादिनां युष्माकमस्माकं च "त्वं मे (स्वम्), अहं मे⁹ स्वम्" इत्यनया¹⁰ त्वं विवादं शं शमय नः इति मदीयो यद्यत् परं तत्तच्छिष्यत इति युष्मदस्मच्छब्दलोपे सत्यस्मच्छब्दस्यैकशेषः । एतदुक्तं भवति - अनादिसंसारप्रवाहमारभ्य एतज्जन्मपर्यन्तं देहात्माभिमानेननाना¹¹ शरीरसञ्चारी¹² नाना-विधसुखदुःखभाजनः अहं सम्प्रति आकस्मिकभगवत्कटाक्षवीक्षया सदाचार्य समाश्रयणेन च "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्", "नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः" (महा.9.3.), "दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मनः परमात्मनः" (म.प.स्तो.12.) इत्यादि¹प्रमाणमुखेन समुपजनितसम्बन्धज्ञानोऽपि तद्वाढ्य² तदापरोक्ष्यं च न लभते³ । अतः "तेषामेवानुकम्पा-र्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वते" (भ.गी. 10.11.) इति त्वदुक्त⁴प्रकारेण अज्ञानं शमयित्वा प्रत्यक्षसिद्धत्वत्रियाम्यत्वदास्यैकस्वभावानुभवं मां कुरु-ष्वेति⁵ ॥ 80 ॥

सम्प्रति भगवत्कटाक्षसन्धुक्षितसम्बन्धज्ञानस्सन् स्ववैराग्यपूर्वकं स्वाभिसन्धिं विज्ञापयति । भोगा इति -

भोगा इमे विधिशिवादिपदं च किञ्च

स्वात्मानुवृत्तिरिति या किल मुक्तिरुक्ता ।

सर्वं तदूषजलजोषमहं जुषेय

हस्त्यद्रिनाथ तव दास्यमहारसज्ञः ॥ 81 ॥

5. Md₁ reads क्रयप्रदानादिप्राप्तः

7. Md₁ omits तस्य ते

9. My₁ reads समैव for मे

11. Md₁ omits नाना

6. Md₁ reads भोगसिद्धोऽहम्

8. Md₁ reads चते for कृतम्

10. Md₁ reads इत्येवंरूपम्

12. My₁ omits सञ्चारी

1. Md₂ continues from here

2. My₁ reads तत्तादर्थ्यम्

3. My₁ reads लभे

4. Md₁ reads त्वमुक्ति

5. My₁ adds इत्यर्थः

इतः पूर्वमनादिकालपरिभुक्ता इदानीमपि भुज्यमाना इमे शब्दादिभोगा इतोऽ-
 युत्तरोत्तरमुत्कृष्टामुष्मिकं विधिशिवादिपदं नैतावत् । किं च एभ्योऽप्यतिशयिता स्वात्मा-
 नुभूतिरिति प्रसिद्धा । भगवत्स्वरूपगुणानुभवविधुरा स्वात्मानुभवमात्रप्रवणा सुषुप्ति-
 कल्पा या कैवल्यमुक्तिः, "ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते" (भ.गी.12.3.)
 तथा, "प्राजापत्यं गृहस्थानां ब्राह्मं सन्न्यासिनां स्मृतम् । योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोष-
 कारिणैकान्तिनः सदा"⁶ इत्यादिवचनैरुक्ता । एतत्सर्वम् ऊषजलजोषमूषजलसमम् ।
 जुषेय सेवेय । क्षुद्रं क्षुद्रतरं क्षुद्रतमं मन्यत इत्यर्थः । ऊषजलजोषमित्युपमाने कर्मणि इति
 णमुल् प्रत्ययः । प्रथमस्य जोषशब्दस्थानुप्रयोगमात्रं न तु पृथगर्थः । किमर्थमेवं जुषेथा
 इत्यत आह तव दास्येति । अशेषवस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकैङ्कर्य-
 प्राप्तिरूप⁷मोक्षरसज्ञ इत्यर्थः ॥ 81 ॥

इत्थं विरोधिर्वग्राप्तुरात्मनो भगवच्छेषतैकरसस्वरूपं प्रकृतिसंसर्गयुक्त¹तापत्रय-
 संभेदं चानुसन्धाय इतः परं स्तोत्रपरिसमाप्ति²पर्यन्तं नित्यकैङ्कर्यप्राप्तिरूप³फलस्वरूपं
 शरणागतिरूपमुपायस्वरूपं चानुसन्धत्ते - विषयेति -

विषयविषधरत्रजव्याकुले

जननमरणनक्र⁴चक्रास्पदे ।

अगतिरशरणो भवाब्धौ लुठन्

वरद! शरणमित्यहं त्वां वृणे ॥ 82 ॥

अत्रेदमनुसन्धेयम् - भगवत्प्राप्तावुपायद्वयं श्रुतिस्मृतिचोदितं, भक्तिः प्रपत्तिश्च ।
 तत्र भक्तिर्नाम कर्मयोगज्ञानयोगाङ्गकं वेदनोपासनादिपदपर्यायं भगवद्ध्यानम् । कर्मयोगो
 नाम फलसङ्गकर्तृत्वपरि⁵त्यागपूर्वकं भगवत्समाराधनवेषेण कर्मानुष्ठानम् । ज्ञानयोगो
 नाम देहेन्द्रियलक्षणतया प्रत्यहं प्रत्यगात्मानुसन्धानम् । प्रपत्तिस्तु गोमृत्ववरणपूर्वकं
 सर्वेश्वरे स्वभरन्यासः⁶ । तदनन्तरभाविनी सर्व⁷प्रवृत्तिनिवृत्तिस्तु तत्फलं भोक्तृत्ववरणमेव
 आत्मनिक्षेपः । प्रपत्तिः स्वप्रवृत्तिनिवृत्तिः⁸ प्रपत्तिरित्यादिप्रभेदनातीव भेदोपादकाः ।
 "आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोमृत्ववरणं
 तथा ॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः" (अहि. 37-28, 29) इत्यत्रापि
 विहिता-नुष्ठानादिनिषिद्धवर्जनादिरूपं, अन्यद्वयं⁹ वृत्तिरेव न प्रपत्तिः । वृत्तिस्तु

6. Md₁ omits एकान्तिनः सदा

7. Md₁ & Md₂ omit रूप

1. My₁ omits युक्त

2. Md₁ omits परिसमाप्ति

3. Md₁ omits रूप

4. Md₁ shows lacuna for नक्र

5. Md₂ omits परि

6. Md₁ shows lacuna for स्वभरन्यासः

7. My₁ omits सर्व

8. Md₂ repeats निवृत्तिः

9. Md₁ & My₁ read आद्यद्वयम्

यावच्छरीरपात-मनुष्या । प्रपत्तिस्तु सकृदेव, विश्वासो¹⁰ऽपि यावच्छरीरपातमनुवृत्तेर्न प्रपत्तिः । कार्पण्यं¹¹ त्वधिकारिविशेषणम् अकिञ्चनस्यैव प्रपत्तावधिकारात् । अतो गोमृत्ववरणमात्मनिक्षेपश्च प्रपत्तित्वेन पर्यवस्यति । आनुकूल्यसङ्कल्पप्रातिकूल्यवर्जनादीनां तु न प्रपत्त्यङ्गमपि । तस्याः सकृदनुष्ठेयत्वेन प्राच्योदीच्याङ्गनिरपेक्षणात् । वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानं तु भगवदा-ज्ञारूपतया भगवन्मुखोल्लासहेतुतया स्वयं प्रयोजनत्वेन न त्वङ्गतया प्रत्यवायपरिहारार्थमिति केचित् । प्रपन्नस्यापि विधिनिषेधातिक्रमे प्रत्यवायसम्भवात् तस्मान्मद्रक्षणे अहमशक्तः, त्वमेव मां रक्षेति सम्प्रार्थ्य मदीयरक्षणभारं त्वयि विन्यस्यामिति भरन्यासः प्रपत्तिः । आत्मनिक्षेपादयस्तदेकदेशाः । तत्र प्रपत्तिव्यवहार औपचारिकः स च मानसानुसन्धानरूपः मन्त्ररत्नं चरमश्लोकः "सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम" (रा. 6.18.33.) इति श्रीरामायणवचनम् । "न धर्मनिष्ठोऽस्मि न चात्मवेदी न भक्तिमांस्त्वच्चरणारविन्दे । अकिञ्चनोऽनन्यगतिः शरण्य त्वत्पादमूलं शरणं प्रपद्ये" (स्तो.र. 22.) इति पूर्वाचार्यवचनं च । तत्प्रकाशकं वाचकप्रवृत्तिर्वा । एवं च भक्तिः प्रपत्तिश्च प्रयत्नसाध्यत्वेन साध्योपायः इति¹ । सिद्धोपायस्तु सर्वेश्वर अनादिसिद्धत्वात् दयाक्षान्त्यादिगुणयोगेनोपायत्वाच्च शेषशेषिभावसम्बन्धज्ञानं तूपा-यत्वासाधारणं तत्पूर्वकत्वात्तयोः वृत्तिरूपवर्णाश्रमानुष्ठानं च साधारणम् । किन्तु² भक्तस्य भक्त्यङ्गतया । प्रपन्नस्य तु स्वयंप्रयोजनतया वा प्रत्यवाय³परिहारार्थतया वा । एतत्सर्वं तत्त्वविवेकेऽस्माभिः प्रपञ्चितम् । एवं स्थिते तत्र भक्तेः समर्थाधिकारितया साक्षात्कार⁴प-र्यन्तभक्तिपरिपाकस्य चिरकालसाध्यतया भगवत्प्राप्तौ विलम्बितोपायत्वाच्च तदुपेक्षया-विलम्बितोपायं सकृदेवानुष्ठेयां वाचकीं प्रपत्तिमेव श्रीवत्साङ्गमिश्राः श्लोकद्वयेनानुसंहित-वन्त इति । तत्र अगतिः अशरणः इत्यादिभिः प्रथमान्तैः पदैरधिकारिविशेषणं⁵ कार्पण्यं विवक्षितम् । आर्तिः प्राप्यत्वरा उपायान्तरपरित्यागश्च । तन्मूलः परित्यागे⁶ च प्राप्यत्वरा अशक्तिर्वा मूलमिति । विषधराः सर्पाः, चक्रं समूहः, अगतिरूपायान्तरशून्य अगति-रूपेयान्तरशून्यः । लुठन् परिवर्तमानः । इतिशब्दो हेतौ । यतः कारणात् अहमेतादृश इति हेतोः हे वरद त्वां वृणे । । 82 । ।

अकृतसुकृतकः सुदुष्कृतः

शुभगुणलवलेशदेशातिगः ।

अशुभगुणपरस्सहस्रावृतो

वरदमरुदयं गतिं त्वां वृणे । । 83 । ।

10. Md₁ reads सोऽपि

11. Md₂ not found from here till 85th verse

1. Md₁ omits इति

2. Md₁ omits किन्तु

3. My₁ omits प्रत्यवायपरिहारार्थतया वा

4. Md₁ adds भक्ति

5. My₁ reads विशेषम्

6. Md₁ reads प्रागेव

अकृतेति¹ -

अकृतसुकृतकः अननुष्ठितयज्ञादिसुकृतकः सुदुकृत्तरः अतिशयेन दुष्कृतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह - शुभगुणेति । "अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः" (भ.गी. 13.7.) इत्यादिवचनैर्गीतासु ये गुणा उक्ताः तेषां गुणानां लवलेशो² यत्र देशे तद्देशमतिक्रान्तः तच्छून्य इत्यर्थः । अशुभगुणाः³ अमानित्व⁴-प्रतिभटा मानदम्भा⁵दयः, तेषां सहस्रेभ्यः पराणि परस्सहस्राणि तैरावृतं⁶ इति अगति⁷-शरणं अहं⁸ वृण इति । एवमकिञ्चनोऽहं अत एव⁹ उरुदयं त्वां गतिं प्राप्य भूतं शरणं रक्षकं वृणे मद्रक्षणभारं त्वयि विन्यस्य निर्भरो भवामीत्यर्थः । । 83 ।।

इत्थं प्रपत्तिमनुसन्धाय तदनुसन्धानमपि न मनःपूर्वकम् । अतोऽत्रापि विकलत-याऽहं प्रायेण तव दयापात्रमित्युच्छ्वसिति - शरणेति -

शरणवरणवागियं योदिता न

भवति यतः सा विधि¹⁰पूर्विका ।

इति यदि दयनीयता मय्यहो!

वरद! तव भवेत् ततः प्राणिमि ।। 84 ।।

इयं वाचिकी या शरणवरणत्वादुदीरिता¹ सापि उत्सवाप्यायितवाक्यं बुद्धिपूर्विका न भवति । बत हन्त । अयं न केवलमुपायान्तरविकल्पः² । प्रपत्तावपि विकल इति हेतोर्मयि तव दयनीयता यदि भवेत् ततः प्राणिमि लब्धात्मसत्ताको भवामि । । 84 ।।

सम्प्रति दयाप्रचारनिमित्तपश्चात्तापाभावात् नाहं तत्पात्रमिति विषीदति - निरवधिषु

निरवधिषु कृतेषु चागस्वहो!

मतिरनुशयनी यदि स्यात् ततः ।

वरद! हि दयसे न संशेमहे

निरनुशयधियो हा³वैर्वयम् ।। 85 ।।

अनुशयनी पश्चात्तापिनी ततः⁴ स तर्हि दयसे दयां कुरुषे न संशेमहे संशयं न कुर्महे । शीङ् स्वप्न इत्यस्माद् धातोः लङुत्तमबहुवचनम् । निरनुशयधियः पश्चात्तापशून्यबुद्धयः ।। 85 ।।

1. Md₁ omits verse 83

3. Md₁ reads अशुभगुणार्थी

5. Md₁ reads सङ्गादयः

7. My₁ reads अगतिम्

9. Md₁ adds मयि मर्तु

2. My₁ reads लववतलेशाः

4. Md₁ omits अ

6. My₁ reads तैरावृत्तम्

8. My₁ reads त्वाम्

10. P₁ & P₂ read साऽपि धीपूर्विका

1. Md₁ reads जदिता

2. Md₁ reads क्ति

3. P₁ & P₂ read ह्लाहे

4. Md₁ & My₁ read तव

सम्प्रति "येन केनापि प्रकारेण द्वय वक्ता त्वम्" (श.ग.) इति न्यायेन विकलमविकलं वा यदिदं द्वयवचनं तदेव व्याजमात्रापेक्षिणस्तव परमदयानिमित्तमित्यनुसन्धत्ते - शरणवरणेति -

शरणवरणवागियं याद्य मे

वरद! तदधिकं न किञ्चिन्मम ।

सुलभमहितार्थदं⁵ साधनं

तदयमवसरो दयायास्तव ॥ 86 ॥

येयं शरणवरण⁶वाक् तस्याधिकमुत्कृष्टं व्यतिरिक्तं वा ममाकिञ्चिन्यस्याभिमतार्थ-प्रापकं न किञ्चित्साधनं सुलभं सुखोपादेयमस्ति । तत्तस्मात् कारणात् तव मद्गोचरा या दया ततः प्राप्तकाल इति ॥ 86 ॥

सम्प्रति त्वत्पादपद्मस्पृहायां त्वमेव कारणमिति प्रार्थयते - विषयीति -

विषयविषयिणी स्पृहा भूयसी

तव तु वरयोर्न¹ साल्पापि मे ।

वरद! ननु भरस्तवैव त्वयं

यदुत तव पदस्पृहाजन्म मे ॥ 87 ॥

हे वरद! विषयगोचरा वाञ्छा भूयसी अनादिवासनारूढ²मूलतया भूयिष्ठा सा स्पृहा श्रुत्यैकसमधिगम्यस्यानवधिकातिशयानन्दस्येतः पूर्वं अपरिचितस्य³ तव पादयोरप्य⁴ल्पापि नास्ति । अत एव विधस्य मे यत्तव पादयोः⁵ स्पृहायां कथञ्चिद्वि⁶जननम् । उतशब्दः कृच्छ्रार्थे । अयं तु तवैवं भरः न त्वस्मत्प्रयत्नसाध्य इत्यर्थः । कालियनागेन्द्रा⁷णामप्येवमेव प्रार्थितम् । "या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदया⁸न्नापसर्पतु" (वि.पु.1.20.19.) इति ॥ 87 ॥

सम्प्रति कृतज्ञः सन् स्तोता शरणागतिविषया प्रवृत्तिरपि त्वत्प्रसादमूलेत्यनुसन्धत्ते - इयमिति -

इयमिह मतिरस्म⁹ दुर्जीवनी

वरद! तव खलु प्रसादाद् ऋते ।

शरणमिति वचोऽपि मे नोदियात्

त्वमसि मयि ततः प्रसादोन्मुखः ॥ 88 ॥

हे वरद! इह अस्मिन् दुर्लभतरे जन्मनि अस्मदुज्जीवनहेतुरियं शरणवरणप्रयोगनि-मित्ता मतिः शरणमिति वचोऽपि तव प्रसादाद् ऋते प्रसादं विना "अन्यारादितरर्त" (अ.2.3.29.) इति द्वितीयार्थे पञ्चमी । नोदीयात् खलु नोदेति¹⁰ च, ततस्त्वं मयि

5. P₁ & P₂ read अभिमत

6. My₁ omits वरण

1. P₁, P₂ & My₂ read चरणयोर्न 2. Md₁ reads कालतया 3. Md₁ reads अपि रुचिरस्तस्य

4. Md₁ omits अपि 5. My₁ reads पाद 6. My₁ reads कथञ्चिद्विजननम् 7. My₁ read नागेन्द्रेणाम् 8. Md₁ reads हृदयान्नाप 9. Md₁ reads मतिरस्तु 10. Md₁ reads नुदेति

प्रसादोन्मुखोऽसि ।। 88 ।।

इत्थं मोक्षार्थं प्रपत्तिमनुसन्धाय निर्भरो दृढविश्वासः श्रीवत्साङ्गमिश्रः प्रारब्धकर्म-
विगमपर्यन्तां शरीरानुवृत्तिमनु¹सन्धायालोच्य भाष्य²कारप्रचोदनया पूर्वमेव³ प्रार्थितं
स्तोत्रसमाप्तिपर्यन्तं विलम्बितं विकलं चक्षुः पुनरपि कथञ्चित् प्रार्थयते - वरदेति

वरद! यदिह वस्तु वाञ्छाम्यहं
तव फल⁴भाविवरोधस्ततः ।

यदि न भवति तच्च देहि⁵ प्रभो!

झटिति वितर पादमेवान्यथा ।। 89 ।।

वस्तु शरीरावयव⁶भूतं प्राकृतं चक्षुः ततो⁷ वस्तुतो हेतोः इह प्रकृतिमण्डलेऽहं
ज्ञानमात्रदृष्टिर्यद् वस्तु वाञ्छामि तद्वरणे⁸ । तव चरणलभायाः विरोधो यदि न चेत्
तच्च देहि । चकारो⁹ वाक्यालङ्कारः । अन्यथा विरोधो भवति चेत् प्रभो सर्वशक्तेः
झटिति प्रारब्धकर्मविभागमन्तरेण विनाश्य पादमेव देहि । डु लभष् प्राप्ताविति
धातोरङ्प्रत्यये विहिते लभेति रूपम् । छिन्दितवत् सर्वेश्वरं प्रत्यनुचितमेव या
प्रार्थयत इति स्वात्मानं जुगुप्सते ।। 89 ।।

तदपि¹⁰ किमपि हन्त दुर्वासना -

शतविवशतया यद्यभ्यर्थयि ।

तदतुलदय सार्वसर्वप्रद

प्रवितर वरद क्षमाम्भोनिधे ।। 90 ।।

तदपीति -

अहं यदभ्यर्थयि तदपि किमपि नश्वरं शरीरावयवभूतं प्राकृतं चक्षुर्मात्रं । हन्त
विषादे । हे सार्व सर्वहित "तस्मै हितम्" इत्यर्थे "पुरुषाभ्याण्णढञौ" (अ.5.1.5.)
इति सर्वशब्दाण्यप्रत्यये रूपम् । प्रवितर देहि । क्षमाम्भोनिधे सर्वापराधसहिष्णोः
प्रपन्नस्य मम त्वत्सङ्कल्पानुवृत्तिरेवोचिता ।। 90 ।।

अतः प्रार्थिता¹प्रदाने विपरीतवस्तुप्रदानेऽपि न विषाद इत्याह - प्रियेति -

प्रियमितरदथापि वा यद्यथा

वितरसि वरद! प्रभो! त्वं हि मे ।

-
1. My₁ omits अनुसन्धाय 2. My₁ adds श्री 3. Md₁ omits from पूर्वमेव to पुनरपि
4. Md₂, P₁ & P₂ read चरणलभ 5. P₁ & P₂ read तत् प्रदेहि 6. Md₂ shows
lacuna for शरीरावयव 7. Md₂ omits ततो वस्तुतो हेतोः and omits from इह to तद्वरणे
8. Md₁ reads तद्वरे 9. Md₁ reads मोक्षसमुद्ध्यते । अन्यथा त्वत्प्राप्ति विरोधे सति झटिति पादमेव
वितर । प्रभो सर्वशक्तित्वाद्विरुद्धोभयप्रदानशक्तेरित्यर्थः । हि प्रायः ।
10. Md₁ shows lacuna for तदपि
-

1. Md₁ reads प्रार्थित प्रदाने

तदनुभवनमेव युक्तं तु मे
अविनिहित²भरोऽद्य सोऽहं यतः ॥ 91 ॥

प्रियम् अथापि वा³ अथवा इतरदप्रियम् । यद्वस्तु यथा येनाकारेण वितरसि मे तदनुभव⁴मेव युक्तम् । यतः कारणात् सोऽहं अविनिहित⁵भरः सोऽहमिति इतः पूर्वं अज्ञातशेषशेषित्वसम्बन्धज्ञानम् । सम्प्रति सदाचार्यसमाश्रयणात् उद्बुद्धसम्बन्धज्ञान इत्यर्थः ॥ 91 ॥

इत्थं स्तोत्रमध्ये आनुषङ्गिकफलं प्रार्थ्य वरदराजान्न⁶लब्धप्रार्थनोऽपि तत्र अनादरः सन् इतःपरं सर्वेश्वरसाक्षात्कारलक्षणमोक्षफलं प्रार्थयते - यथेति -

यथाऽसि यावानसि योऽसि यद्गुणः
करीश! यादृग्विभवो यदिङ्गितः ।
तथाविधं त्वाऽऽहमभक्तदुर्ग्रहं
प्रपत्तिवाचैव निरीक्षितुं वृणे ॥ 92 ॥

योऽसि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तैत्ति. 2.1.1.), "आनन्दो ब्रह्म" (तैत्ति. 3.6.) इति श्रुतिप्रसिद्ध यादृक्स्वरूपोऽसि, यावानसि "अणोरणीयान्महतो महीयान्" (कठो. 2.20.) इति श्रुतिप्रसिद्ध यादृक्प¹रिमाणोऽसि, यद्गुणोऽसि "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" (श्वेता. 6.8.) । "स एको ब्रह्मण आनन्द" (तैत्ति. 2.8.) इति श्रुतिप्रसिद्ध, यादृग्गुणोऽसि । यथाह² - "आदित्यवर्णं तमसः परस्ताद्" (श्वेता. 3.8.) इति श्रुति³प्रसिद्ध यादृग्यूपोऽसि यादृग्विभवोऽसि, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (त्रि.म.ना. 1.6.), "यस्यात्मा शरीरम्, यस्य पृथिवी शरीरम्" (वृ. 5.7.), "आदित्यानामहं विष्णुः" (भ.गी. 10.21.) इत्यादिप्रसिद्ध, यादृग्विभूतिरसि यदिङ्गितोऽसि "इमान् लोकान् कामानी ईशत ईशनीभिः त्वष्टारं रूपाणि विकुर्वन्त⁴ विपश्चिम्" (तैत्ति-आनन्दवल्ली) इति प्रसिद्ध, शासन⁵ सर्जनादिव्यापारोऽसि । तथा त्वां तथाविधं त्वां अभक्तदुर्ग्रहं केवलं कर्मनिष्ठैर्दुर्ग्रहं "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" (तै.आ. 3.1.3.), "नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" (चित्यु. 12.7.) इति हि श्रुतिः । प्रपत्तिवाचैवश्लोकद्वयोक्तप्रपत्तिवचनेनैव निरीक्षितुं साक्षात्कर्तुं वृणे ॥ 92 ॥

ऐहिकामुष्मिकभोगानुषङ्गं सर्ववासनं त्याजयन् नित्यकैङ्कर्यमेव प्रापयेति प्रार्थयते - अय इति -

अये दयालो वरद क्षमानिधे

विशेषतो विश्वजनीन विश्वद ।

2. P₁ & P₂ read त्वयि 3. My₁ omits वा 4. My₁ reads तदनुभवनमेव
5. My₁ reads त्वयि for अवि 6. Md₁ reads वरदराजादलब्ध

1. Md₂ reads यादृग्गुणोऽसि यथाऽसि for यादृग्परिमाणोऽसि यद्गुणोऽसि till श्रुतिप्रसिद्ध 2. My₁ omits यथाह
3. My₁ reads यदाऽसि for श्रुति 4. Md₁ reads विकुर्व 5. Md₁ reads साधन 6. Md₁ reads सवासम्

हितज्ञ सर्वज्ञ समग्रशक्तिक

प्रसह्य मां प्रापय दास्यमेव ते ॥ 93 ॥

अये इत्यव्ययम् आभिमुख्ये⁷ विशेषतः शब्दस्य यथायोगं सम्बन्धः । विश्वजनीन विश्वहित "आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् स्वः" (अ.5.1.9.) इति हितार्थे खप्रत्ययः । विश्वद अभिमतसर्वफलप्रद, सेवकानां हितज्ञ दास्यन् नित्यकैङ्कर्यं णिजन्ततया द्विकर्मक-त्वम् ॥ 93 ॥

सम्प्रत्युपासकानामपि तव दयैव संसारमोचनी आत्मोज्जीवनी च । उपासनं तु व्याजमात्रं सा च शरणवरणवाचा मयि प्रसृता अतः कृतार्थोऽस्मीत्यनुसन्धत्ते - स्वकैरिति-

स्वकैर्गुणैः स्वैश्चरितैः स्ववेदनात्

भजन्ति ये त्वां त्वयि भक्तितोऽथवा ।

करीश! तेषामपि तावकी दया

तथार्थ¹कृत् सैव तु मे बलं मतम् ॥ 94 ॥

अथवेति पक्षान्तरे । मम बलान्तरमप्यस्तीत्यर्थः । ये उपासकास्त्व²द्भक्तितः त्वयि स्नेहात् त्वां भजन्ते³ उपासते तेषामपि तावकी दया तथा दास्य⁴कृत् तादृशी सैव मे बलं निश्चितमित्यर्थः । साङ्गा हि भक्तिर्मोक्षसाधनं कर्मयोगज्ञानयोगौ । अमानित्वादि⁵ गुणाश्च भक्त्यङ्गं तत्सर्वमनुसन्धत्ते । गुणैरमानित्वादिभिः चरितैः⁶ कर्मानुष्ठानैः स्ववेदनात् प्रत्यहं प्रकृतिवियु⁷त्तात्मध्यानात् हेतौ पञ्चमी ॥ 94 ॥

इदानीं स्वकार्पण्यातिशयस्त्वेवमस्य क्षमादयादिगुणजातं च स्वोज्जीवनहेतुरित्यनुसन्धत्ते - यदीति -

यदि त्वभक्तोऽप्यगुणोऽपि निष्क्रियो

निरुद्यमो निष्कृतदुष्कृतो न च ।

लभेय पादौ वरद स्फुटास्ततः

क्षमादयाद्यास्तव मङ्गला गुणाः ॥ 95 ॥

हे वरद! यतः कारणात् स्फुटाः शिशुपालवायसा⁸दिषु दृष्टफलाः क्षमादयाद्यास्तव गुणा मङ्गलाः । अमङ्गलेष्वपि मङ्गलफलप्रदाः । ततः कारणादभक्तोऽपि भक्तिरहि-तोऽपि अगुणोऽपि तदङ्गभूता मानित्वादिगुणरहितोऽपि निष्क्रियोऽपि तदङ्गभूतकर्मयोग-रहितोऽपि निरुद्यमोऽपि¹ उद्योगरहितोऽपि न निष्कृतदुष्कृतोऽपि च भक्त्युत्पत्तिविरोधि-प्राचीनपापप्रायश्चित्तरहितोऽपि च तव पादौ लभेय ॥ 95 ॥

7. Md₁ reads आभिमुख्य

1. P₁ & P₂ read तथात्वकृत् 2. My₁ reads त्वयि 3. Md₁ reads भजन्ति 4. Md₁ reads तथार्थकृदाढ्यकृत् 5. Md₁ reads आद्या 6. Md₁ omits चरितैः 7. Md₁ reads चित्तात्म

8. My₁ reads यवना for वायस

1. Md₂ omits from निरुद्यमो to रहितोऽपि

इतः परं भगवद्भाष्यकारेण श्रीगद्ये "अनवधिकातिंशयप्रीतिकारि²ताशेषावस्थो-
चितशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भवानि" (श.ग.) इति शेषत्वनिर्वाहकं नित्यकिङ्कुर्यं
प्रार्थितम् । तदेव मोक्षभोगः तत्प्रार्थयते - विलोकनैरिति -

विलोकनैर्विभ्रमणैरपि भ्रुवोः

स्मितामृतैरिङ्गितमङ्गलैरपि ।

प्रचोदितस्ते वरद प्रहृष्टधीः

कदा विधास्ये वरिवस्यनं तव ॥ 96 ॥

भ्रुवोर्विभ्रमणैर्विलासैः इङ्गितान्येव मङ्गलानि मङ्गलेङ्गितैरिति वा । इङ्गितं नाम
स्फुटशरीरतदवयवव्यापारः प्रचोदितः प्रेरितः³ । वरिवस्यनं सेवनम् ॥ 96 ॥

विविश्य विश्वेन्द्रियतर्षकषणी -

र्मनःस्थले नित्यनिखातनिश्चलाः ।

सुधासखीर्हस्तिपते! सुशीतलाः

गिरः श्रवस्याः शृणु⁴याम तावकीः ॥ 97 ॥

विविश्येति -

विविश्य अतिप्रियतया हृदयं प्रविश्य तथा सर्वार्थग्रहणशक्तानां⁵ सर्वेन्द्रियाणामह-
मेव श्रोष्यामि अहमेवेति तृष्णा⁶कर्षणी तृष्णोत्पादिकाश्रवस्याः श्रोत्रहिताः "शरीरावय-
वाद्यत्" (अ.5.1.6.) इति यत्प्रत्ययः । तथा नित्यनिखातेन नित्यलग्नतया निश्चलाः ।
तथैव स्थिताः पुनः पुनरनुसन्धीयमाना⁷ इति यावत् ॥ 97 ॥

अशेषदेशाखिलकालयोगिनी -

ष्वहं त्ववस्थास्वखिलास्वनन्यधीः ।

अशेषदास्यैकरतिस्तदाचरन्

करीश! वर्तेय सदा त्वदन्तिके ॥ 98 ॥

अशेषेति -

हे करीश! यथायोगं अशेषदेशाखिलकालयोगिनीष्वखिलासु परव्यूहा¹दिविभवाव-
स्थासु अशेषदास्यैकरतिः निवासशय्यासनपादुकांशुकोपधानवर्षातपवारणादिभिः ।
इति प्रकारेण कृत्स्नकैङ्कर्यप्रीतिः² अनन्यधीः त्वदेकधीः त्वदास्यमाचरन् त्वदन्तिके
सर्वदा वर्तेय त्वद्व्यतिरिक्तधारकपोषकभोग्यरहितो वर्तेय इत्यर्थः ॥ 98 ॥

2. Md₁ & My, omit कारि

3. Md₁ omits प्रेरितः 4. Md₁ reads श्रयवाम Md₂ reads शृणुवाम 5. Md₁ & Md₂ read शक्त्याम्

6. Md₁ & Md₂ read कृष्णा 7. Md₁ & Md₂ read अनुसन्धीयमान

1. Md₁ omits आदि

2. My₁ reads प्रति for प्रीति

इत्थं³ जनं हन्त कदाभिषेक्ष्यते
त्वदक्षिनद्योर्वरद श्रमापहा ।

अकृत्रिमप्रेमस्सप्रवाहजा

विसृक्वरीवीक्षणवीचिसन्ततिः ॥ 99 ॥

इत्थमिति -

त्वदक्षिणी एव नद्यौ तयोः इमं तापत्रयातुरं जनं वीक्षणान्येव वीचयः सहजप्रेमरसानां प्रवाहजा विसृक्वरी⁴ प्रसरणशीला अभिषेक्ष्यते नित्यकैङ्कर्यसाम्राज्ये ॥ 99 ॥

सम्प्रति लक्ष्मीविशिष्टस्यैव सर्वेश्वरस्य नित्यकैङ्कर्यं प्रार्थयते - सदातनत्वेऽपीति -

सदातनत्वेऽपि तदातनत्वव -

ब्रवीभवत्प्रेमरसप्रवाहया ।

निषेवितं त्वां सततोत्कया श्रिया

करीश! पश्येम परश्शतं समाः ॥ 100 ॥

सदातनत्वेऽपि सार्वकालिकत्वेऽपि नित्यपरिचयेऽपीति भावः । तदातनत्ववत् तात्का-लिकत्ववत् प्रथमपरिचयवदिति भावः । पुनः पुनर्नवीभवत्प्रेमरसप्रवाहया विश्लेषा-सहिष्णुतया निरन्तरसमुत्सुक¹तया श्रिया² निषेवितं त्वां शतात्परं³ परश्शतं समाः संवत्सरान् पश्येम "सदा पश्यन्ति सूरयः" (कठो.2.20.) इतिवत् "तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः । एकान्तिनः सदा ब्रह्म ध्यायिनो योगिनो हि ये" (वि.पु.1.6.39.) इतिवत् सदा पश्येम इत्यर्थः । "न च पुनरावर्तत" (छां.8.15.1.) इति हि श्रुतिः । "अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्" (ब्र.सू. 4.4.22.) इति च वेदान्तसूत्रम् । समा इति "कालाध्वनो-रत्यन्तसंयोगे" (अ. 2.3.5.) इति सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ 100 ॥

सम्प्रति भगवत्परत्वं सौलभ्यं चानुसन्धाय स्वदोषं चानुस्मरन् सञ्चिन्त्य⁵ सवि-चिकित्से⁶ मोक्षमेव प्रार्थयन् स्तोत्रं परिसमापयति - समाहितैरिति -

समाहितैः साधुसनन्दनादिभिः

सुदुर्लभं भक्तजनैक⁷दुर्लभम् ।

3. P₁ & P₂ read इमम्

4. My₁ reads विसृक्वरी

1. My₁ reads समुत्सुक्या

2. My₁ omits श्रिया

3. My₁ reads शतात्पराः

4. Md₁ reads भवत्परतत्त्वम्

5. Md₁ omits सञ्चिन्त्य

6. My₁ adds सं with मोक्षमेव

7. P₁ & P₂ read भक्तजनैरदुर्लभम्

अचिन्त्यमत्यद्भुतमप्रतर्कणं

वरप्रद! त्वत्पदमाप्नुयां कथम्? ॥ 101 ॥

केवलब्रह्मनिष्ठभावैः ब्रह्मभावनायां साधु⁸ समाहितैः समाहितचित्तैः सत्यलोका-
वासिभिः सनकसनन्दनसनत्सुजातप्रभृतिभिः स्वस्वाधिकारपरिसमाप्तिपर्यन्तं सुदुर्लभं
"सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः"⁹ । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता
उपासते" (भ.गी. 9.14.) । तथा "भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्"
(भ.गी. 12.7.) । तथा "मत्कर्म कृन्मत् परमो मद्भक्तस्सङ्गवर्जितः । निर्वैरः
सर्वभूतेषु यः¹ समाप्तेति पाण्डव" (भ.गी. 11.55.) इत्यादिवचनप्रसिद्धैः
भक्तजनैरदुर्लभं सुलभम् । अत्र भक्त-जनैरिति प्रपन्नस्याप्युपलक्षणम् । अथवा
भक्तजनैरनुरक्तजनैरचिन्त्यं स्वेतरसदृशतया चिन्तयितुमशक्यम् । अत एवात्यद्भुतम्
अत्याश्चर्यं अप्रतर्कणं कुत² कार्गोचरवत् पदं पद्यत इति पदं स्थानम् स्वरूपम् वा कथं
प्राप्नुयाम् । त्वत्कृपामन्तरेण कथं प्राप्नुयामिति ॥ 101 ॥

॥ हरिः ओम् ॥

॥ इति श्रीमद्रामानुजविरचिते वरदराजशतकस्तोत्रव्याख्यानं सम्पूर्णम्³ ॥

वेङ्कटाचार्यशिष्येण रामानुजविपश्चिता ।

हस्त्यद्रीशस्तुतिव्याख्या यथामति विनिर्मिता ॥

॥ श्रीमते रामानुजायनमः ॥ श्रीनिवासगुरवे नमः ॥

श्रीवत्सचिह्नमिश्रेभ्यो नम उक्तिमधीमहे ।

यदुक्तयस्त्रयीकण्ठे यान्ति मङ्गलसूत्रताम् ॥

॥ श्रीः ॥

8. Md₁ & Md₂ omit साधु

9. Md₁ & Md₂ omit च दृढव्रताः

1. Md₁ reads मय्यामप्तेति for यः समाप्तेति 2. My₁ reads तर्कगोचरं त्वत् 3. My₁ reads समाप्तम्

Appendix - I

अकारादिक्रमेण पञ्चस्तवश्लोकाः

श्रीस्तवम्

पु.सं.		श्लो.सं.
84	ऐश्वर्यं महदेव	6
84	ऐश्वर्यं यदशेष	7
83	क्षोदीयानापि	5
84	देवि त्वन्महिमा	8
85	यस्याः कटाक्ष	10
86	यस्याः कटाक्षवीक्षा	11
82	ये वाचां	4
85	लोके वनस्पति	9
82	स्तोत्रं नाम	3
80	स्वस्ति श्री	1
81	हे श्रीर्देवि	2

वैकुण्ठस्तवम्

पु.सं.		श्लो.सं.	पु.सं.		श्लो.सं.
93	अन्तर्हिते	12	124	पापैरनादि	58
97	अन्यत्र तु	18	89	पीताम्बरम्	5
128	अम्भोरुहाक्ष	68	92	प्रेमार्द्र	10
122	अस्तं यदुद्यत्	54	95	बाह्याः कुदृष्ट	14
130	आङ्गी	73	88	भक्ति प्रभाव	3
93	आज्ञा	11	133	भावैरुदार	82

101	आत्मेश्वरोऽसि	20	134	भावैरनुक्षणम्	83
104	आनन्दमैश्वरम्	24	138	भूयश्च	92
90	आम्नाय	7	138	भूयांसि	93
112	इच्छात	36	128	भूविभ्रमेण	69
115	इच्छाविहार	40	108	माया त्वया	30
129	उन्निद्रपत्र	72	132	यत् किञ्चित्	78
118	एकस्य	47	89	यत् तत्त्वमक्षरम्	6
140	एतेन वै	97	116	यद् वृद्ध्यपक्ष	44
121	एवं तथा	52	114	यत् संवृतं	39
110	एवं भगो	33	125	यद् ब्रह्मकल्प	61
131	ऐन्द्रीवरी	75	116	यद्ब्रह्मरुद्र	42
140	ऐश्वर्यवीर्य	98	115	यद्वैष्णवम्	41
135	अंहः प्रसह्य	85	136	यन्नाभवाम	87
136	किं भूयसा	89	89	यन्मङ्गलाय	4
113	किं साधनः	38	105	यन्मूलकारणम्	25
131	कैङ्कर्यनित्य	77	108	यस्याः कटाक्षणम्	29
125	क्षान्तिस्तवेयम्	62	142	या कर्मणा	100
137	गर्भेषु निर्भर	91	133	या बिभ्रति	81
94	चित्रं विधे	13	133	या वै त्वया	79
91	जानन्नपीह	8	96	ये तु त्वदङ्घ्रि	16
135	जानेऽथवा	86	111	ये त्वत्कटाक्ष	34
106	ज्योतिः परम्	26	87	यो नित्य	1
120	ज्ञानात्मनस्तव	50	102	यं भूतभव्य	22
97	तत्त्वार्थ	17	126	यः कश्चिदेव	64
127	तद्वै तथाऽस्तु	66	97	यः खल्वणो	19
120	त्रय्युद्यता	51	109	यः स्थावर	31
129	त्रैविक्रम	71	122	रूपप्रकार	55

88	त्रैविद्य	2	107	रूपश्रिया	28
139	त्वत्कीर्तन	96	133	रूपश्रिया	80
109	त्वदृष्टि	32	116	रूपेण	28
141	त्वत्पाद	99	139	लभ्येषु	95
127	त्वत्साम्यमेव	65	139	लोलब्धि	28
131	त्वां सेवितम्	76	129	वज्राङ्कुश	70
119	दूरे गुणास्तव	49	126	विश्वं धियैव	68
137	देव त्वदीय	90	113	विश्वस्य	37
92	देवस्य	9	124	शास्त्रैरनादि	59
115	नित्येषु वस्तुषु	35	130	श्रीवत्स	74
102	नित्यः समाश्रयिक	21	136	सत्कर्म	88
117	नित्या तवान्य	46	106	सन्तीदृशः	27
111	नित्येषु वस्तुषु	35	103	सर्व श्रुतिष्वनुगतम्	23
142	निर्बन्ध	101	118	सर्वस्य चैव	48
117	निष्कल्मषै	45	121	संवर्तवर्ति	53
128	नीलाब्जनः	67	123	संवर्तसंवृत	56
123	नैव ह्यवाप्यम्	57	134	हा हन्त हन्त	84
95	न्यायस्मृति	15	125	है हन्त	60

अतिमानुषस्तवम्

पु.सं.		श्लो.सं.	पु.सं.		श्लो.सं.
154	अक्षुण्णयोग	19	156	मानुष्यकम्	23
143	अतिमानुष	1	151	मुग्धश्शिशुः	14
175	अद्यापि	59	162	यत् त्वम्	33
156	अब्धिम्	25	172	यत्त्वत्प्रियम्	53
170	अम्भोद	48	155	यद्वा मृगम्	22

171	आचिन्वतः	52	173	यद्वै जरासुत	56
147	एकान्त	7	165	यन्नाम	39
153	एतत्कथम्	17	150	यस्यात्मताम्	13
159	एतेन	28	164	यं दुर्ग्रहम्	36
148	एवं स्थिते	9	149	यं पातकात्	11
164	ऐशं हि	37	172	या कंसमुख्य	54
167	कान्तालकान्तम्	42	161	ये धर्ममाचरितुम्	31
158	कोऽयम्	12	156	यो विक्रमेण	24
150	क्रीडाविधेः	11	145	वज्रध्वजाङ्कुश	4
167	गोपालपोतक	44	176	विस्रम्भणम्	60
172	गोपालवेष	55	170	वृन्दावने	50
170	गोवर्धनो	49	168	वेणुक्वण	45
174	जातं	57	160	वंशं रघोः	30
146	ज्ञानं बलम्	6	147	शब्दादि	8
162	तादृग्गुणो	32	149	शीलः क	10
169	तेभ्यः कृती	47	144	श्रीमत्	3
152	त्वन्निर्मिता	16	145	श्रीरङ्गराज	5
157	त्वं दक्षिणस्य	26	143	श्रेयः किरन्तु	2
166	त्वामन्यगोप	40	174	सञ्जीवयन्नापि	58
155	दासस्सखा	21	165	सत्येव	38
169	धन्यैश्श्रुतम्	46	167	सर्वं गुणाय	43
163	पश्यत्सु	35	163	सा पूतना	34
153	पृच्छामि	18	154	सालान् हि	20
177	पापीयसोऽपि	61	171	हा जन्म	51
152	ब्रह्मेश	15	160	हा हन्त	29
166	मात्रा यदि	41			

सुन्दरबाहुस्तवम्

पु.सं.	श्लो.सं.	पु.सं.	श्लो.सं.
189	अतिपतितावधि	23	198 प्रेमामृत 45
197	अदीर्घम्	43	219 भार्गवः किल 99
204	अधोमुखम्	61	183 भृङ्गी गायति 13
220	अनवाप्तमत्र	102	195 मकुट मकुट 37
196	अन्धम्	40	226 मध्ये क्षीरपयोधि 119
208	अन्योन्य	71	200 मन्दर 51
194	अब्जपादम्	33	192 यज्ञातीयो 30
218	अरालं पातालम्	96	192 यत् कल्पायुत 29
228	अशक्यम्	123	180 यत्तुङ्गभृङ्ग 6
195	असिजलज	38	187 यं स्वायत्त 21
201	अहमहमिवा	54	181 यदीव शिखरागताम् 7
210	आक्रीडभूमिषु	78	199 यशोदाङ्गुल्य 47
196	आजानज	39	207 यस्याः कटाक्षणम् 89
219	आज्ञा तवात्र	100	213 ये भक्ता 86
211	आनन्द	79	191 येष्वेकस्य 26
205	आम्नाय	65	206 यो जातक्रशिमा 68
229	आयोध्यगान्	125	203 यौवनवृष 60
223	आश्रितेषु	109	222 रघुकुलितक 106
225	इङ्गितम्	115	228 तङ्गयुद्धहतान् 124
230	इदमिमे	128	202 लक्ष्म्याः पदम् 56
232	इदं भूयो भूयः	132	211 लोकांश्चतुर्दश 81
230	इह च देवः	127	182 वकुलधर 11
215	इहावतीर्णस्य	89	210 वनगिरिपति 101
227	ईदृशावस्त्वद्	121	209 वनाद्रिनाथस्य 74

210	ईदृशैः परिजनैः	77	187	वन्देय	20
179	उदधिग	4	225	वाराणसीदहन	116
221	उपवनतरु	104	209	वाहनासन	73
193	एकैक	32	231	विज्ञापनाम्	129
205	एते ते	64	182	वृषगिरिरयम्	10
192	ऐश्वर्य	28	200	व्यूढ	50
194	कनक	34	199	व्यालम्बि	48
227	कल्की भविष्यन्	120	199	व्याभाषित	46
179	क्वचित्	3	180	शशधर	5
219	क्षितरियम्	98	221	शिखरिषु	103
232	कारुण्यामृत	131	202	श्रीमद्वनाद्रि	55
224	कालियस्य	111	178	श्रीमन्तौ	1
231	किञ्चेदं च	130	214	श्रीमन्	87
194	किं तु स्वयम्	35	181	स एष	9
221	कूलेऽब्धेः	105	200	सदंस	49
225	गायं गायम्	114	190	सदा षाड्गुण्याख्यैः	24
188	गुणजम्	22	191	सदा समस्तम्	27
224	गूहितस्वमहिमाऽपि	112	184	सद्ब्रह्मात्म	16
209	छत्रचामर	75	201	सागराम्बर	53
217	जगत् प्रलीनम्	94	216	साचलावट	91
184	जनि जीवन	15	213	सिंहाद्रिनाथ	85
201	ज्याकिणाङ्क	52	195	सुखस्पर्शैर्नित्यैः	36
197	जुष्टाष्टमीक	41	197	सुचारुचाप	42
212	ज्ञानिनः	83	203	सुन्दरस्य किल	58
226	त्वं हि सुन्दर	117	178	सुन्दरायतभुजम्	2
223	त्वं हि सुन्दरः यदा	108	223	सुन्दरोरुभुज	110
228	त्वामामनन्ति	122	181	सुन्दररदोः	8

210	द्वारनाथ	76	208	सुन्दरस्य	72
207	दिव्याचिन्त्य	70	212	सुरनर	82
212	देवस्य सुन्दरभुजस्य	84	204	सुसुन्दरस्यास्य	62
218	नखक्रकचक	97	206	सुसुन्दरस्यास्य तु	66
217	न वायुः	95	204	सौन्दर्य	63
193	निहीनो	31	202	सौन्दर्यामृत	57
185	पतिं विश्वस्य	17	206	सौन्दर्यसारामृत	67
203	पिष्टदुष्ट	59	190	सौशील्याश्रित	25
183	पीताम्बरम्	14	217	स्वपृष्टे	93
215	पुच्छोत्पुच्छन	90	182	हरिकुलम्	12
186	पृथिव्याद्	18	229	हरितवारण	126
186	प्रत्यगात्मनि	19	226	हस्तिशैल	118
211	प्रत्यर्थिनि	80	214	हे देव सुन्दरभुज	88
216	प्रलयज	92	226	हे नन्दनन्दन	113
198	प्रश्च्योतत्	44	222	हे सुन्दरैकतरजन्मनि	

वरदराजस्तवम्

पु.सं.		श्लो.सं.	पु.सं.		श्लो.सं.
276	अकृतसुकृतकः	83	242	प्रशान्त	13
250	अञ्जनक्षितिभृतो	30	279	प्रियमितर	91
259	अज्ञे यज्ञेश्वर	53	262	प्रेम्णा	58
257	अण्डानाम्	49	273	बुद्ध्वा च	79
240	अद्भुतम्	9	262	भक्तानाम्	59
247	अनन्याधीनत्वम्	20	269	भजत्सु	70
266	अनाप्तम्	64	274	भोगा इमे	81
256	अम्भोधेः	45	250	मथ्यमान	29
280	अये दयालो	93	254	मुखमुन्नसम्	40

253	अरुणाधर	37	260	मुष्णन्	54
252	अलकालि	33	280	यथाऽसि	92
282	अशेषदेशाखिल	98	268	यदपराध	68
249	आधिराज्यम्	25	281	यदि त्वभक्तो	95
255	आश्लेषे	43	261	या ते गात्रे	57
283	इत्थं जन्म	99	259	यादृक्	52
278	इयमिह	88	258	या दामोदर	51
245	इयं वैयूही	17	237	यं परोक्ष	5
249	ऊर्ध्वमुपरि	26	261	रम्भास्तम्भाः	56
251	उभयोरपि	32	256	रिङ्खातो	46
238	एष ईश	6	268	वरद यदि	67
253	करुणारस	35	279	वरद यदिह	89
249	कर्णिका	27	236	वल्लिका	4
257	किं धातुः	48	272	विद्वेषमान	76
241	गुणायत्तम्	11	253	विभवम्	36
244	गुणैषड्भिः	16	282	विलोकनैः	96
279	तदपि किमपि	90	282	विविश्य	97
270	तापत्रयी	72	266	विवेकधियम्	65
248	त्वक्च दृक्च	24	275	विषयविषधर	82
264	त्वत्पादाब्जे	62	278	विषयविषयिणी	87
273	त्वद्दास्यमस्ये	80	278	शरणवरण	86
269	त्वामामनन्ति	69	277	शरणवरणवाग्विन्देदिता	84
248	त्वामुदार	22	264	शम्भोरम्भोरुह	61
246	दया	19	273	शंपाचलम्	78
270	नरसिंह	71	235	श्रीनिधिम्	2
243	न वक्तुम्	14	252	श्रवसश्च	34
271	नानाविरुद्ध	73	283	सदातनत्वे	100

236	नित्यमिन्द्रिय	3	283	समाहितैः	101
277	निरवधिषु	85	256	सर्वज्ञाः	47
242	निराबाधम्	12	271	सव्याधि	75
248	नीलमेघ	23	255	सायामा	42
239	न्याय	8	255	सालीया	44
254	पद्मायाः	41	261	सौन्दर्याख्या	55
263	पद्मास्वद्याम्	60	258	सौन्दर्यामृत	50
251	परभागम्	31	240	संवदेत	10
265	परिजन	63	267	संश्लेषे	66
254	परिपण्डित	39	253	स्मितनिर्झरिका	38
246	परो वा	18	281	स्वकैर्गुणैः	94
247	पाणिपाद	21	234	स्वस्ति	1
250	पारिजात	28	238	है कुट्टष्टिः	7
272	पुत्रादयः	77	271	है निर्भरो	74
244	प्रकृष्टम्	15			

Appendix II

Index of citations in the commentary of Rāmānujācārya on Pañcastavī

Sl.No.	Page No.	Citations	Reference
1.	99	अ इति ब्रह्मेति	ऐत 3.8.6
2.	99	अकारो वै सर्वा वाक्	ऐत 3.6.7
3.	99	अक्षराणामकारोऽस्मि	भ.गी. 10.13
4.	239	अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते । राजसेषु च माहात्म्यधिकं ब्रह्मणो विदुः । । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या पितृणां च निगद्यते । सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यधिकं हि सः । । तेष्वेव योगसंसिद्ध्या गमिष्यन्ति परां गतिम् । ।	मत्स्यपुराणम्-53.67.69
5.	260	अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्निदं विश्वं भुवनमधिश्रितं विश्वकम्पाप्यजनिष्टदेव आदित्य गन्धर्वो अभवद् द्वितीयः पिता तृतीयः जनयितौषधीनाम् ।	तैत्ति.यजु. 4.6.2.
6.	98,240,280	अणोरणीयान्महतो महीयान्	कठो 2.20.
7.	99	अणोरणीयां समनुस्मरेद्यः सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपम् । आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ।	भ.गी. 8.9

8.	98	अतः समुद्राः गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च विश्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूतस्तिष्ठत्यन्तरात्मा ।।	मुण्ड. 2.1.9 यजु 31.3.
9.	99	अतो ज्यायांश्च पूरुषः	
10.	237	अथात आदेशो नेति नेति न ह्यन्यस्मादिति नान्यत्परमस्ति	बृह 4.3.6. मुण्ड 1.1.6.
11.	243	अद्रेक्ष्यमग्राह्यमगोत्रम्	
12.	103	अनन्तरूपं अनन्तविग्रहं यदेकमव्यक्तं अनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात् ।	
13.	282	अनवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषा- वस्थोचितशेषशेषैकरतिरूपनित्य- किङ्करो भवान् ।	श.ग.
14.	283	अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दाः ।	ब्रह्मसूत्रम् 4.4.22.
15.	110	अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी ।	छां. 6.3.2.
16.	265	अनेन तोषितश्चासीन्द्वैत्यर्थं रघुनन्दन । विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रति ।।	रा. I.43.10.
17.	119	अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु- र्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः ।	छां.8.7.1.
18.	161	अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पा- ङ्कुरकोरकाः । उपतप्तोदकाः नद्यः पल्वलानि सरांसि च ।।	रा.2.60.4.
19.	91	अमर्यादः क्षुद्रश्चलमतिरसूया प्रसवभूः ।	स्तो.र. 62
20.	135,277	अमानित्वमदाम्भित्वमहिंसा-	

- क्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं
शौचं स्वैर्यमात्मविनिग्रहः ।। भ.गी. 13.7.
21. 216 अमृतोदधिवत् सर्वैर्भुज्यमानोऽपि
सर्वदा । अधो न क्षीयते जातु
यस्मात्तस्मादधोक्षज ।। महा.भा.उद्योग.8.9.10.
- 22.143,214,246 अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं
तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो
मम भूतमहेश्वरम् ।। भ.गी. 9.11
23. 109 अयमात्मा ब्रह्मा बृह.6.4.5
24. 105 आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । ऐत. 1.1.
25. 280,107 आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् । श्वेता.3.8.
26. 280 आदित्यानामहं विष्णुः ज्योतिषां
152,188 रविरंशुमान् । मरीचिर्मस्तामस्मि
नक्षत्राणामहं शशी ।। भ.गी.10.21.
- 27.193,280,275 आनन्दो ब्रह्म बृह. 6.1.
28. 275 आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य
वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासः
गोमृतववरणं तथा ।। आत्मनिक्षेपकार्पण्ये
षड्विधा शरणागतिः । अहि. 37.28, 29
29. 239 आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्र-
विरोधिना । यस्तर्केऽनुसन्धत्ते
स धर्मं वेद नेतर ।। मनु.12.106
30. 252 इच्छागृहीताभिमतोऽदेह । वि.पु.6.5.84.
31. 239 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुप-
बृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो
मामयं प्रहृष्यति ।। महा.भा. I.1.290
32. 259 इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत । ऋग्वेद 4.7.18
33. 100 इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान
वेनादेकं स्वधया तिष्ठतु । महाना. 8.11.

34. 280 इमान् लोकान् कामानी ईशत
ईशनीभिः । त्वष्टारं रूपाणि
विकुर्वन्तं विपश्चितम् ।। तैत्ति.आनन्दवल्ली
35. 274 ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं
सदृशो मम । भ.गी.16.14.
36. 220 उत्सीदेयुरिमे लोका न
कुर्या कर्म चेदहम् । भ.गी. 3.24.
37. 267 उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव
मे मतम् । भ.गी.7.18
38. 103 ऋग्वेदे षोडशर्यं स्याद्यजुष्यष्टा-
दशर्चकम् । सामवेदे सप्तर्चं तथा वाजसनेयके ।।
113 एकमेवागद्वितीयं ब्रह्म । छान्दोग्य.6.1.
39. 184,105 एको ह वै नारायण आसीत्
259 न ब्रह्मा नेशन । महो 1.1.
40. 117 एते वै निरायास्तात स्थानस्य
परमात्मनः । महा.भा.शान्ति. 116.6.
41. 260 एतौ तौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसाद-
क्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शित-
पन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ।। महा.भा.शान्ति.350.19
42. 187 एष आत्मा अपहृतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः
सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः । छां.8.1.5.
43. 99, 106 एष सर्वभूतान्तरात्मा दिव्यो
देव एको नारायण । सुबाल.7
44. 108 कः श्रीः श्रियः परमसत्त्व-
समाश्रयः कः । स्तो.र. 12
45. 185 कयासं पुण्डरीकमेवाक्षिणी । छां. 1.6.6.
46. 259 कारणं तु ध्येयः । अ.शि. 3
47. 98 काली कराली च मनोजवा च

- सुलोहिता या च सुरुक्मवर्णा ।
स्फुलिङ्गिर्द्वि विश्वरूपी च देवी
लोलायमाना इति सप्तजिह्वा ॥ मुण्डक.1.2.4
48. 235 गङ्गायां दक्षिणे भागे योजनानां
शतद्वयेपञ्चयोजनमात्रेण पूर्वाम्भो-
धेस्तु पश्चिमे । वेगवत्युत्तरेतीरे
पुण्यकोट्यां हरिः स्वयम् वरदः
सर्वभूतानामद्यापि परिदृश्यते ॥ ब्रह्माण्ड पुराणम्
49. 159 गच्छानुगच्छामि रणार्दितस्त्वं प्रविश्य
रात्रिचरराजलङ्काम् । आश्वास्य निर्याहि
रथी सधन्वी तदा बलं
द्रक्ष्यसि मे तद्रथस्थः ॥ रा.युद्ध.59.141.
50. 267 चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः
सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी
ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ भ.गी. 7.16.
51. 264,205 जगतः पावनार्थाय सा प्रयाता
चतुर्दिशम् । सीता चालकनन्दा च
चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात् ॥ वि.पु. 2.2.33
52. 102 जगतोऽस्य मूलम् । ग.पू.1.3.
53. 143 जन्मकर्म च मे दिव्यं एवं यो
वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म
नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ भ.गी.4.9.
54. 95,124 जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्म-
धुसूदनः । सात्त्विकः स तु विज्ञेयः
स वै मोक्षार्थचिन्तकः ॥ महा. मोक्षधर्मपर्वम् 358.73.
55. 173 जृम्भणास्त्रप्रयोगेन जृम्भयामास
शङ्करम् । जृम्भाभिभूतस्तु हरो
रथोपस्थ उपाविशत् । न शशाक तदा
योद्धुं कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ वि.पु.5.33.24, 25

56. 244 ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्य-
शेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना
हेयैर्गुणादिभिः ।। वि.पु. VI.5.79.
57. 188 ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णु-
गिरयो दिशश्च । वि.पु.2.12.39
58. 151 त इषुं समस्कुर्वताग्निमनीकं
सोमं शल्यं विष्णुं तेजनम् । तै.सं.6.2.3
59. 109,111 तत्त्वमसि श्वेतकेतो । छां.6.8.7.
60. 114 तत्तेजोऽमृतं तदापोऽमृतम् । छां.6.2.3
61. 151 तथा सोमं शरशल्यं विष्णुं तेजन-
मुत्तेजनं तैक्ष्ण्यम् । दक्षाध्वरध्वंसे तेन
शम्भुना विष्णुर्जितः ।।
62. 144 तदस्य प्रियमपिपाथो अस्यां नरो यत्र
देवयवो मदन्ति । उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्या
विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः । विष्णुसूक्तम्
तद्विष्णोः परमं पदं सदा
पश्यन्ति सूरयः । कठो. 3.9.
64. 98 तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः
प्रसादान् महिमानमीशम् । महा.8.1.
65. 235 तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं
119 देवतानां परमं च दैवतम् । श्वेता. 6.7.
66. 280 तमेवं विद्वानमृत इह भवति । तै.आ.3.1.3.
67. 239 तर्काप्रतिष्ठानादि । ब्रह्म. 2.9.4. (11)
68. 265 तस्यां विसृज्यमानायां सप्तस्रो-
तांसि जज्ञिरे । शङ्खिनी पद्मिनी
चैव नलिनी च तथैव च ।। रा.1. 43.11.
69. 101 तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा

		व्यवस्थितः । स ब्रह्म स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् । ।	ना.पू.ता. 3.1
70.	265	ताः प्रतीचिं दिशं जग्मुः तिस्रो गङ्गा शुभोदका । चक्षुषी सैव सिता च सिन्धुश्चैव महानदी । ।	रा. I. 43.12.
71.	265	तिस्रत्वेता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु शुभोदकाः । सप्तमी चान्वगात् तासां भगीरथमथो ध्रुवम् । ।	रा. I.43.13.
72.	119	तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्य - शक्त्यादिगणैकराशिः ।	वि.पु.6.5.54
73.	267,274	तेषामेवानुकम्पाथमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता । ।	भ.गी. 10.11.
74.	283	तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः । एकान्तिनः सदा ब्रह्म ध्यायिनो योगिनो हि सः । ।	वि.पु.1.6.39
75.	104	ते ये शतं मानुषानन्दाः । स एको मानुष्यगन्धर्वाणामानन्द ।	तै त्ति.2.8.
76.	141	त्वमेनं पापीयसम् ।	र.स्तो.2.105.
77.	312	त्वं मे स्वं, अहं ममैव स्वम् ।	
78.	262	दहरं विपापं परवेश्मभूतं यत् पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम् ।	महाना. 8.13.
79.	187	दहरं पुण्डरीकं वेश्म	ना.अ.10
80.	274	दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मनः परमात्मनः ।	म.रा.स्तो. 12

81. 107 दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगप-
दुत्थिता । यदि भास्सदृशी सा
स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ भ.गी.11.12
82. 108 दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया
दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते
मायामेतां तरन्ति ते ॥ भ.गी. 7.14
83. 237 द्वावेव ब्रह्मणो रूपं मूर्तं चामूर्तं च । बृह. 4.3.1.
84. 239 धर्मे प्रतीयमाणे हि वेदेन करुणा-
त्मना । इति कर्तव्यताभागं मीमांसा
पूरयिष्यति ॥ कुमारिलस्य तन्त्रवार्तिक
85. 99 धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् । कठो. 2.20.
86. 185,235 न तत्समाभ्यधिकश्च दृश्यते । श्वेता. 6.8.
87. 102 न तस्य कार्यं करणं च विद्यते । श्वेता.6.8.
88. 247,102 न तस्येश कश्चन तस्य नाम महद्यशः । महा.1.10.
89. 102 न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
264 लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव । भ.गी.11.43
90. 136 न धर्मनिष्ठोऽस्मि न चात्मवेदी न
276 भक्तिमांस्त्वच्चरणारविन्दे । स्तो.र.22
- अकिञ्चनोऽनन्यगतिः शरण्यत्वत्पाद-
मूलं शरणं प्रपद्ये ।
91. 266 न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु
किञ्चन । नानावाप्तमवाप्तव्यं
वर्त एव तु कर्मणि ॥ भ.गी.3.22
92. 283 न च पुनरावर्तत । छां. 8.15.1
93. 259 न सन्नचासाच्छिव क्व केवलः । श्वेता.4.18
94. 280 नान्यः पन्था अयनाय विद्यते । चित्यु. 12.7
95. 186 नान्यत्पश्यति नान्यच्चृणोति नान्यत्

- जानाति स भूमा । छां.7.24.1
96. 144,274 नारायणं परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः
परः । नारायण परो ज्योतिरात्मा
नारायणः परः । महा. 9.3
97. 116 निरञ्जनः परमसाम्यमुपैति । मुण्डक.3.1
98. 137 निरुच्छ्वासः सचैतन्यः स्मरं जन्म-
शतान्यपि । आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन
निजकर्मनिबन्धनः ।। वि.पु.
99. 114 निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्य-
मलात्मनः । कथं सर्गादिकर्तृत्वं
ब्रह्मणोऽप्युपगम्यत ।। वि.पु.3.1
100. 119 निर्गुणं निरञ्जनम् । त्रि.म.ना.7.12
- 101.240,274 निस्तुलं निरुपमं एतादृशं विश्व-
विलक्षणं यद्वस्त्वस्तीति ।
- 102.100,185 पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं
शाश्वतं शिवमच्युतम् ।। महा.9.3
नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् ।
- 103.240,280,119 परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।। श्वेता.6.8
104. 266 परित्राणाय साधूनां विनाशाय च
दुष्टताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय
सम्भवामि युगे युगे ।। T.गी.4.8
105. 241 पवित्राणां पवित्रं यो
मङ्गलानां च मङ्गलम् । वि.स.नाम.म.श्लो.10
106. 174 पादेन कमलाभेन ब्रह्मरुद्रा-
र्चितेन च । पस्पर्श पुण्डरीकाक्ष
आपादतलमस्तकम् ।।

107. 238 प्रकृतैतावन्मात्रं हि प्रतिषेधति
ततो ब्रवीति च भूयः । ब्रह्म.3.2.29
108. 99 प्रशासितारं सर्वेषां अणीयांसम-
णीयसाम् । रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं
विद्यात् तु पुरुषं परम् ।। मनुस्मृति. 12,122
109. 237 प्राणा वै सत्यम् । बृह. 2.1.20
110. 275 प्राजापत्यं गृहस्थानां ब्राह्मं सन्न्या-
सिनं स्मृतम् । योगिनाममृतं स्थानं
स्वात्मसन्तोषकारिणम् ।।
111. 234 प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्नुश्च
प्रत्यगात्मनः । प्राप्नुपायं
फलं प्राप्तस्तथा प्राप्तिविरोधिः ।। हा.सं.
112. 113 बहुस्यां प्रजायये । छां. 6.2.3
113. 99 ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च
सर्वदा । स्रवत्यनाहतं पूर्वं
परस्ताच्च विशीर्यति ।। मनुस्मृति 2.74
- 114.105,184,259 ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । बृह. 1.4.1
115. 101 ब्रह्मा शिवः शतमखः परमः स्वराड् । स्तो.र.11
116. 96 भक्त्या मामभिजानाति यावान्
यश्चासि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो
ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ।। भ.गी.18.55
117. 99 भगवतो वासुदेवस्य प्रथमाभिधानमकारम-
भिदधतो किं नाम मङ्गलं न कृतम् । महाभाष्ये अइउप् सूत्रभाष्यम्
118. 284 भवामि न चिरात् पार्थ
मय्यावेशित चेतसाम् । भ.गी.12.7
119. 244 भीषोऽस्माद्धातः पवते भीषोदेति सूर्यः । तै.ति. 2.8

120. 241 भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुप-
ससार अधीहि भगवतो ब्रह्म । तैत्ति. 3.1
121. 264 भेदं चालकनन्दाख्यं यस्याः शर्वोऽपि
दक्षिणम् । दधार शिरसा प्रीत्या
वर्षाणामधिकं शतम् ।।
122. 259 भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । तैत्ति.सं.4.1.8
123. 284 मत्कर्म कृन्मत् परमो मद्भक्तः
सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः
समामेति पाण्डव ।। भ.गी.11.55
124. 267 मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्त-
मूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न
चाहं तेष्ववस्थितः । न च मत्स्थानि
भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।। भ.गी.9.4,5
125. 137 मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म
शुभाशुभम् । एकाकी तेन दह्येहं
गतास्ते फलभागिनः । यदि योऽन्याः
प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये महेश्वरम् ।
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ।। ग.भा.प.4
126. 102 महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः । श्वेता.3.12
127. 150 मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम् । श्वेता.4.10
128. 216 मीनतनुत्वम् । र.स्तो. 2.60
129. 258 मुखं पङ्कजरेणस्मिन्
भूलतानर्तकी तव । काव्यादर्श, 2.93
130. 216,143 मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना
विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव
प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ।। भ.गी. 9.12
131. 105 य आत्मनि सञ्चरन् आत्मनोऽ-

- न्तरोवयमात्मा न वेद एष सर्वभूता-
न्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव
एको नारायणः । सुबाल
132. 105 य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः
पुरुषो दृश्यते । हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः
आप्रनखात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य
यथा कयासं पुण्डरीकमेवाक्षिणी
तस्मादिति नाम । छं. 1.6.7
133. 185 यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्त-
रोऽयं पृथिवीं न वेद, यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिव्यामन्तरो यमयति ।
तथाऽयमात्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्त-
रोऽयमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं
य आत्मान्तरो यमयति । बृह. 5.7.6
134. 240, 244, 247 यः सर्वज्ञः सर्ववित् । मुण्डक. 1.1.1
135. 240 यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते तै.सं.
श्रूयतेऽपि । नारायणसूक्तम्
136. 102, 184 यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते,
येन जातानि जीवन्ति यत्प्रत्यन्त्य-
भिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व ।
तद्ब्रह्म । तैत्ति. 3.1
137. 193, 240 यतो वाचो निर्वर्तन्ते
148, 104 अप्राप्यमनसा सह । तैत्ति. 2.4.5
138. 98 यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते
च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य
यः परः स महेश्वरः ।। महाना. 8.17.

139. 147 यत्तदद्रेष्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णं चक्षुः
श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं
सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययम् भूतयोनिं
परिपश्यन्ति धीराः । मृ ण्डक .1.6
140. 237 यथा महारजतं वासः, यथा
पाण्डूदिकं यथेन्द्रगोपो यथाभ्य-
र्चिर्यथा पुण्डरीकम् । बृ ह .4 .3.6
141. 103 यदन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति
तदक्षरे परमे प्रजाः । मा हा .4 .6
142. 174 यदि मे ब्रह्मचर्यं स्यात् सत्यं च
मयि तिष्ठति । अव्याहतं ममैश्वर्यं
तेन जीवस्तु बालिकः ।
143. 220 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो
जनाः । स यत् प्रमाणं कुरुते
लोकस्तदनुवर्तत । । भ.गी.3.21
144. 235 यस्मात्परं नापरमस्ति
किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न
ज्यायोऽस्ति कश्चित् । महा.8.3.
145. 280 यस्यात्मा शरीरं यस्य
111 पृथिवी शरीरम् । बृह.5.7
146. 278 या प्रीतिरविविमानां विषये
त्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः
सा मे हृदयान्नापसर्पतु । । वि.पु.1.20.19
147. 121 युवा स्यात् साधु युवाध्यायकः आशिष्ठो
द्रदिष्ठो बलिष्ठस्तस्येयं पृथिवी सर्वा
वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको

		मानुष आनन्द ।	तै त्ति.2.8
148.	275	ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।	भ.गी.12.3
149.	278	येन केनापि प्रकारेण द्वय वक्ता त्वम् ।	श.ग.18
150.	213	ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।	भ.गी.4.11
151.	274	योऽन्यथा सन्तमात्मानं अन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन च कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।।	महा.भा.उ.41.37
152.	102	यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।	तैत्ति.2.1.1
153.	162	यो हनूमान् स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितः । भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छति ।।	रा.उत्तर.40.15
154.	100	लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ।	ब्रह्म.3.3.43
155.	267	यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।।	महा.8.3.
156.	138	विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ।	
157.	106	विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।।	कठ.3.9.
158.	236	वपाहोमे प्रवृत्ते तु प्रातः सवनकालिके । धातुरुत्तरवेद्यन्तः प्रादुरासीज्जनार्दनः ।।	ह.मा.15
159.	153	विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।	तै.सं. विष्णुसूक्तम्
160.	151	विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामित-	

तेजसः । तस्मादनुज्ञासंस्पर्श स

विषेहे महेश्वरः । ।

महा.भा.कर्णपर्व.35.50

161. 102

विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव

260

च स्थितम् । स्थितिसंयमकर्ताऽसौ

जगतोऽस्य जगच्च सः ।

वि.पु.1.3.1

162. 100

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-

स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ।

तैत्ति.11.20

163. 99,173

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं

तमसः परस्तात् ।

श्वेता.3.7

164. 103

वेदेषु पौरुषं सूक्तं पुराणेषु च वैष्णवम् ।

भारते भगवद्गीता धर्मशास्त्रेषु मानवम् । ।

165. 114

शक्तयः सर्वभूतानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतोऽतो ब्रह्मणस्तासु सर्गाद्या भावशक्तयः । ।

भवन्ति तपसां श्रेष्ठ पावकस्य यथोच्यत । । वि.पु.3.2

166. 96

शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्भि

जनार्दनम् ।

महाभारत, उत्त.68.5

167. 168

शैलोऽग्निश्च जलाम्बभूव मुनयो

मूढां बभूवुर्जडाः प्राज्ञामासुरगाः

सगोपममृतामासुर्महाशीविषाः ।

गो व्यघ्राः सहजाम्बभूवुरपरे त्वन्या-

म्बभूवुः प्रभो त्वं तेष्वन्यताम्बभूविथ

भवेद्वेणुक्वणोन्माथने ।

र.स्तो.उ.72

168.108,207

श्रियः श्रीश्च भवेदग्र्या कीर्त्या

कीर्तिः क्षमया क्षमा ।

रा.2.44.15

169. 81

श्रियैः समस्त चिद्विधानव्यसनं हरेः ।

अङ्गीकारिभिरालोकैः सार्थयन्त्यै

कृतोऽञ्जलिः । ।

श्री.गु.को.1

170. 93 श्रुतिस्मृतिर्मैवाज्ञा यस्तामुल्लङ्घ्य
वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्रोही मद्भ-
क्तोऽपि न वैष्णवः । । वि.ध.पु.76.31
171. 280 स एको ब्रह्मण आनन्द । तैत्ति. 2.8
172. 276 सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्भ्रतं मम । । रा.6.18.33
173. 284 सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च
दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या
नित्ययुक्ता उपासते । । भ.गी. 9.14
174. 162 स तन्निपतितं भूमौ शरण्यश्शरणा-
गतम् । वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया
पर्यपालयत् । । रा.5.38.35
175. 119 सत्त्वादयो न सन्तीशे येऽत्र
तु प्राकृता गुणा । वि.पु. 1.9.44
176. 102 सत्त्वात्सज्जायते ज्ञानम् । भ.गी.14.17
177. 237 सत्यं चानृतं च । छां.1.2.3
178. 280 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । तैत्ति.2.1.1
179. 241 सत्यस्य सत्यं ज्योतिषां ज्योतिः ।
180. 237 सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् । बृह.2.1.20
181. 283 सदा पश्यन्ति सूरयः । कठो. 2.8.
182. 105,113 सदेव सौम्येदमग्र आसीत्
284, 259 एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । छां.6.2.1
183. 162 स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च
परमर्षिभिः । त्रीन् लोकान् संपरिक्रम्य
तमेव शरणं गतः । । रा.5.38.34
184. 98 सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्
सप्तार्चिषः समिधः सप्त जिह्वा । मुण्डक.2.1.8
185. 98 सप्त ये लोके सप्त सप्त अन्ये च सप्त-
सङ्ख्याकाः सप्तछन्दांसि सप्त स्वराः ।

186.	98	सप्त सूर्या दिवमनुप्रविष्टा ।	तै.आ.अरुणप्रश्नम्
187.	119	समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः । तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्य - शक्त्यादिगुणैकराशीः ॥	वि.पु.6.5.54
188.	105	स यश्चायं पुरुषे यश्चासावा- दित्ये स एकः ।	तैत्ति.2.8
189.	274	सर्वज्ञसर्वभूतसुहृत्परमशेषत्वं मदीयोऽयं इत्यभिमन्यसे ।	
190.	247, 112, 102	सर्वस्य वशी सर्वस्येशान ।	बृह.4.4.22
191.	249	सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रिय- विवर्जितम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥	भ.गी.13.13,14
192.	110	सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते ।	महा.3
193.	280, 109 110, 111	सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जालानीति शान्त उपासीतेति ।	छां.3.14.1
194.	103	सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।	ऋक्.10.10.1
195.	235	सुहृदं सर्वभूतानाम् ।	भ.गी. 5.29
196.	193, 104	सैषा आनन्दस्य मीमांसा भवति युवा स्यात् साधुयुवाध्यायकः ।	तैत्ति.2.8
197.	193	स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ।	अमर.2.3.5
198.	235	स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा, स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु, नृहरिरस्तु नः स्वस्तये ।	तैत्तिरीयारण्यक शान्तिपाठ

199. 188 स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूप-
स्थितिप्रवृत्तिकः । श्रीरङ्ग.
200. 150 हन्तुमभ्यागतं रौद्रं शरभं नर-
केसरी । नखैर्विदारयामास हिरण्य-
कशिपुं यथा ।। वराहपुराण
201. 159 हिमवान्मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं
वा सहामरैः । शक्यो भुजाभ्या-
मुद्धर्तुं न शक्यो भरतानुजः ।। रा.युद्ध.59.110
202. 259 हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे । तैत्ति.सं.4.2.8
203. 103 ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ
अहोरात्रे पार्श्वे । तै.आ.3.13.20
204. 103 हृदयेन हिरण्यशकलान् सम्भार-
यजुभिः पात्रचयनं ज्योतिष्मतीभि-
स्पोषणं नारायणाभ्यामुपस्थानाम् । आपस्तम्ब-ब्रह्ममेवसंस्कार

Appendix III

Vyākarnasūtras cited by Rāmānujācārya in the commentary on Pañcastava

Sl.No.	Page No.	Sūtra	Sūtra No. in Aṣṭādhyāyī
1.	267	अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः	2-3-70
2.	219	अभिज्ञावचने लृट्	3-2-112
3.	186	अधिशीङ्स्थासां कर्म	1-4-46
4.	278	अन्यारादितरर्त	2-3-29
5.	174	आ प्रत्ययात्	3-3-102
6.	250	अभितः परितः समया	वार्तिक1442-43
7.	155	अभ्यासे चर्च	8-4-54
8.	94	अलङ्कृञ्	3-2-136
9.	154	अलमल्लोमल्लायेति	वार्तिक 1462 under सूत्र 583
10.	91	अशनायोदन्यधनाया	
11.	281	आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् स्वः।	5-1-9
12.	157	बुभुक्षापिपासागर्तेषु	7-4-34
13.	172	आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् स्वः	5-1-9
14.	144	ईषदसमाप्तौ कल्पद्देशीयरः	5-3-67
15.	248, 167	उपसर्गाच्च	5-4-119
16.	285	उपसर्गे घोः किः	3-3-92
17.	173	उपसर्गस्यायतौ	8-3-79
18.	168,180,230	उपान्वध्याङ्वसः	1-4-48
19.	134,164	ओदिति	1-1-15

20.	250	कर्णललाटात् कनलङ्कारे	4-3-65
21.	235	कर्मण्यधिकरणे च	3-3-93
22.	260	कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्	3-3-43
23.	169	कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि	3-1-35
24.	169	कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि	3-1-40
25.	212	कृदिकारादक्तिनो ङीष् बह्वात्यन्तर्गणसूत्रम् - 50	
26.	128, 283	कालाध्वनयोरत्यन्तसंयोगे	2-3-5
27.	174	क्यचि च	7-4-33
28.	111	चिण्णमुलोरिति	6-4-93
29.	266	जासिनिप्रहणनाट्यथपिपां हिंसायाम्	2-3-56
30.	180, 265	तत्करोति तदाचष्टे वार्तिक1018 under सूत्र 516	
31.	198	दुहः कब्धश्चेति	3-2-70
32.	235	नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च	2-3-16
33.	265, 152	नपुंसकमनपुंसकैकवच्चान्यतरस्याम्	1-2-69
34.	279	पुरुषाभ्याण्णढञौ	5-1-5
35.	243	प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च	1-3-23
36.	217	प्रष्ठोऽग्रगामिनि	8-3-92
37.	250	फेनादिलच्च	5-2-99
38.	131	भुजोऽनवने	1-3-66
39.	93,145,241	भुवो भावे	3-1-107
40.	129	योपधप्रतिषेधे हयगवयमत्स्य- मनुष्याणां प्रतिषेध	वार्तिक 2495
41.	165	लोहितादिडाजभ्यः क्यप्	3-1-13
42.	156	विपराभ्यां जेः	1-3-19
43.	263,282	शरीरावयवाद्यत्	5-1-6
44.	243,182	श्लाघनुस्थाशपां शीप्स्यमानः	1-4-34
45.	154	सपत्रनिष्पत्त्रादतिव्यधने	5-4-61

46.	157	सन्निटोर्ज्ञः	7-3-57
47.	169	सनाद्यन्ता धातवः	3-1-32
48.	169	सर्वप्रातिपदिकेभ्य वार्तिक under सूत्र 2665	
49.	248,144,174	सुप आत्मनः क्यच्	3-1-8
50.	228	संपयुपिभ्यः करोतौ भूषणे	6-1-137
51.	266	स्थूलदूरयुवह्रस्वाक्षिप्रक्षुद्राणाम्	6-4-156

BIBLIOGRAPHY

Works in Sanskrit

1. Ahirbudhnyasamhitā in 2 volumes : Ed. by . D.Rāmānujācārya,
(अहिर्बुध्न्यसंहिता) Adyar Library, Adyar,
Madras. 1916.
2. Īśādivimśōttaraśatōpaniṣadaḥ : Ed. Rāmācārya
(ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषदः) Nirnayasagar Press,
Bombay, 1945
3. Jayākhyasamhitā : Ed. by Embar Kṛṣṇamācārya
(जयाख्यसंहिता) Gaikwad's Oriental
Series No.54, Oriental
Institute, Baroda, 1967
4. Mahābhāratam : Gita Press, Gorakhpur
5. Rāmāyaṇam : Published by R.Narayana-
swamy Aiyer, 1933
6. Kālidāsa : Raghuvamśa, Ed. by
Gopal Raghunath
Nandargikar, Motilal
Banarasidass, 1971.
7. Jagguvēṅkaṭācārya : Divyasūricaritāni, Ed. by
Jaggu Sudarsanacarya,
Mysore 1969.

8. Daṇḍin (दण्डिन्) : Kāvyaḍarśa, Balamanorama Press, Mylapore, Madras 1903.
9. Pāṇini (पाणिनि) : Aṣṭādhyāyī - A word index, Avanindra Kumar, Parimal Publications, Delhi, 1946.
10. Yāmuna : Catuṣśōkī and Stōtrarātna with the commentary of Vēdāntadēśika Ed.by Vēdāntadēśika Seventh Centenary Trust, Mylapore, Madras - 4
11. Rāmānuja : 1. Śrībhāṣya with Śrutaprakāśikā, Ed. by Uttamur T. Veeraraghavacharyar. (2volumes) Visistadvaita Pracarini Sabha, Madras, 1967.
2. Bhagavadgītā bhāṣya with Tālparyacandrikā of Vēdāntadēśika, Ed. **P. B. Annangaracharyar**, Kanchipuram, 1941.
3. Gadyatrayam with the commentary of Vēdāntadēśika and Sudarnasuri in (Sanskrit) and Periyavaccan Pillai (in Tamil) Vaisnava Grantha Mudrapaka Sabha, Kanchipuram, 1916.

Works in English

1. Adidevananda : Yatīndramātādīpikā of Srinivasa
dasa, Eng. Translation (2nd Edn.)
Ramakrishna Mutt, 1967.
2. Nancy Ann Nayar : Praise Poems to Viṣṇu and
Sri Anantacharya Indological
Research Institute series No. XXII
Bombay.
3. Dr. S. Radhakrishnan : Indian Philosophy vol.II (second
edn.) 1929. New York, Mac
Millan Company
4. Srirama Bharati : The Sacred Book (Nālāyira
Divyaprabandham) rendered in
English - Sri Sadgopa
Tirunarayana swamy
Divya Prabhandha Pathasala,
Jaladampet, Chennai - 601 302.
2000
5. M.K. Srinivasan : Sristava - English Translation
Visistadvaita Pracarini Sabha,
Madras - 4, 1997.
6. S.M. Srinivasachari : Vaisnavism : Its Philosophy,
Theology and Religious
Discipline, Motilal Banarasidass,
2000.

7. A. Srinivasaraghavan : 1. Visnusahasranama (Bhagavad
gunadarpana of Parasara Bhatta)
- Eng. Translation, Sri
Visistadvaita Pracarini Sabha,
1983.
2. Srisuktabhasya and other
Laksni stotras - Eng. Translation,
Pratibha Prakasana, New Delhi,
1996.

Works in Maṇipravāla

1. P.B. Annangaracharyar : Ed. with commentary in
Maṇipravāla for Atimānuṣastava,
Varadarājastava, Vaikuṇṭhastava ,
Śrīstava, Sundarabāhustava,
Śrīguṇaratnakōśa and Sri
Raṅgarājastava, Granthamala office,
K a n c h i p u r a m .
2. Vēdāntadēśika : Śrīmadrahasyatrayasāra, Published
by Poundarikapuram Swami
Asramam, II Edn., 1986

Works in Tamil

1. V. Srivatsankacharyar : Pañcastavī, Ed. with a commentary in Tamil in 2 volumes, Visistadvaita Pracarini Sabha, Madras, 1986.
2. Sathakopacharyar : Vedarthasangraha, Ed. with a commentary in Tamil, Velachari, Chennai-42, 1997

Articles

1. Dr. M. Narasimacharya : The Pañcastavī of Kuresvara -In papers of Seminar on Sanskrit Literature 1979. Anantacharya Indological Research Institute series -IV, Bombay, pages 57-79

Works in Tamil

1. V. Srinivasachariyar : *Velachariyil Ed. with a comment*

ary in Tamil in 2 volumes

Velachariyil Prasthina Sathar

Madras 1986

Velachariyil Ed. with a

commentary in Tamil, Velachari

Chennai-42, 1997

Articles

1. Dr. M. Srinivasachari : *The Pandit of Kuruvai - in*

papers of Sathar in Sathar

Literature 1997, Annamalai

Indological Research Institute

series - IV, Bombay, pages 27-39

